THE

KIRĀTĀRJUNĪYA

OF

BHĀRAVI

WITH

The Commentary (Ghantāpatha) of Mallinatha

(Cantos 1 to 18)

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

292, ESPLANADE, MADRAS.

1939

THE

KIRĀTĀRJUNĪYA

OF

BHĀRAVI

WITH

The Commentary (Ghantāpatha) of Mallinatha

(Cantos 1 to 18)

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS

292, ESPLANADE, MADRAS.

1939

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीभारविप्रणीतं

॥ किरातार्जुनीयम् ॥

महामहोपाध्याय कोलाचल मल्लिनाथसूरिकृतया

घण्टापथव्याख्यया समुल्लसितम्

(१-सर्गप्रभृति १८-सर्गपर्यन्तं)

चेन्नपुर्यां

वाविल्लमुद्रणालये सम्मुद्र्य प्रकाशितम्

१९३९
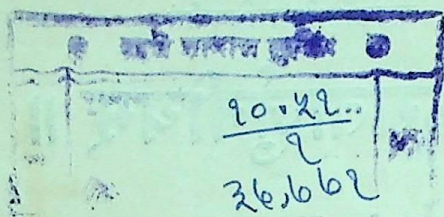
चेन्नपुर्यां
वाविळ्ळ मुद्रणालये
मुद्रितम्— १९३९

॥ भूमिका ॥

अस्मिन्नतिवितते महति समतीतवाक्प्रपञ्चे बहुविभवे भवे निरतनिगमशब्दतर्कादिसकलदर्शनाध्ययनजातकुतूहलानां सहृदयानां चित्तवृत्तिविहृत्युल्लासनिदानस्थानं सत्काव्यजातमेव सदुपवनमित्येषा प्रतीतिः केषां मनीषिणां रसिकोत्तमानां मनसि नोदीयात्। तत्र तावत् किरातार्जुनीयमित्याख्यया विख्यातमिदं काव्यं नीतिजालसमुल्लसितं सुमनोमनोहारिभिः निजगुणगणादिभिः न केनापि नव्येन काव्येन तुलामातुं शक्नुयादिति पण्डितप्रकाण्डानां काचन रुचिरा वार्तामाला। न हीयं कस्यचिदपि विप्रलम्भाय भवेदिति त एव विजानीयुः साहित्यपीयूषसेवनपरिणतमतयो विपश्चित्तमाः। प्रत्युत राजन्त एव समुदितरसान्यन्यानि काव्यान्यपि पुरस्तादस्य दिवसतारकाणीव।

अथ चात्र वाक्प्रसराः क्वचित् क्षत्रियनीतिप्रचुराः क्वचित् प्रकारान्तरेण रसपरिपूरिताः आनन्दसन्दोहवर्धकाश्च भवन्तीत्यत्र नाविदितमविद्यामुषां विदुषाम्। अस्य च कथासन्दर्भः श्रीमन्महाभारतीयारण्यपर्वकथानकानुसारीत्यपि न विशयलेशः कस्यापि।

अथ च किरातार्जुनीयाख्यस्यास्य काव्यस्य प्रणेतुः कविकुलतिलकस्य दिगन्तविश्रान्तकीर्तिलसितस्य निखिलविद्वन्निकुरुम्बनक्षत्रप्रकाशप्रलोपकरप्रभाकरस्य भारविनाम्नः कविसार्वभौमस्य समवतारभूमिता कस्य जनपदस्याजायतेति नाद्यावध्यपि महतां

धीमतां सर्वज्ञविज्ञानामपि सुविमले मनसि सुस्पष्टनिश्चयोऽभवत् । परन्तु घूर्जरदेशीयोऽयं पञ्चशतशकाब्दासन्नकालवर्तीति केषांचित् प्राचामालोचकानां विचारः ।

अथ कस्मिंश्चन प्राक्तने विमर्शे "किरातार्जुनीयपञ्चदश-सर्गादिकोंकारो दुर्विनीतनामधेयः" इति प्रमाणविशेषेण प्रकृत-काव्यस्य परिस्थितिः परमुपलभ्यते । विमर्शान्तरे तु निरुक्तप्रमाण-पूर्वतया परिदृश्यमानेन "येनायोजि नवेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म । स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारवि-कीर्तिः" ॥ इति च मानान्तरेण प्रस्तुतकवेः परिस्थितिश्चोपलभ्यते । एतन्मानप्रदर्शकयोः विमर्शयोः पूर्वापरीभावस्तु ग्रन्थान्तरे सुस्पष्ट इति नात्र विचारोऽस्ति महताम् । एतेनायं भारविः कविः सुप्रसिद्ध-कविकुलभूषणकालिदासवत् सङ्ख्यातीतां विख्यातिमभजत । ख्यातिश्च तादृशी क्रैस्तवाब्दीयषष्ठशतकात् प्राचीनतामस्य कवेः सूचयतीति निर्विवादोऽयं पन्थाः । इमामेव सरणिमनुसृत्य बहुत्र विमर्शकाः स्वस्वमतिकौशलप्रदर्शनपराः विविधान्यैतिह्यान्यपि न्यरू-पयन् । तत्र च "ह्वि एना ओरियन्टल् जर्नल्" नामा त्रैमासिक-पत्रविशेषोऽप्यस्य कवेः माघकवेरपि प्राचीनतामाचष्टे । किञ्च कालिदासोक्तं "तावद्भा भारवेः भाति यावन्माघस्य नोदयः" । इति पद्यमप्यस्य माघ पूर्वतायां साक्षिभूतं विराजते । माघोऽपि स्वीयशिशुपालवधाख्यकाव्ये प्रकृतकाव्यरचनाशैलीमनुससारेत्येतदपि प्रमाणं भवितुमर्हति चास्य कवेः माघकविप्राक्तनतायाम् ।

अथ चायं कविः बाल्ये वयसि स्वयमनन्यसाधारणप्रज्ञातिशयेन पण्डितवर्गं विजित्य निरुपमं यशः समभजत। सत्यप्येवं पिता चास्य वैदुष्ये परां तृप्तिमलभमानः प्रत्यहं कृत्याकृत्यविवेचनविधौ तीव्रामेव शिक्षां कुर्वन्नास्त। एवं गतेषु कतिपयाहस्सु कालेषु पित्रधिक्षेपवचनमसहमानः कविरयं पित्रोः पर्यङ्कतलशायिनोः स्वगोचरवचनमालपतोः सतोः स्वमुद्दिश्य पितरि प्रयुक्तं जननीवाक्यं गुप्तरूपेणेदृशमश्शृणुत 'भोप्राणवल्लभ! किन्निमित्तमयमस्सत्पुत्रः धीमदग्रेसरः विजितविश्वविद्वद्गणः प्रतिदिनं कठिनैः वाक्छल्यैः तुद्यते भवता सत्विदानीं यत्र कुत्रापि गतः क्व गत इति नाहं जाने' इति। तच्छ्रुत्वा चास्य पितात्वेवमकथयत्। 'अयि प्राणवल्लभे! सत्पुत्रप्रसवित्रि! मम महत्तरभाग्यवत्तया निखिलपण्डितविजेता निरुपमः सत्पुत्रस्समजनि। तादृशी च योग्यता महती पुत्रे समजायत। इतोऽप्यधिकयोग्यतासम्पादनायैवाहमेवमधिक्षिपामि' इति। तच्छ्रुत्वायं कविः पितरि जातानुशयः प्रभाते पितरं पप्रच्छ। "भो पितः! कस्यचन येन केनापि प्रकारेण पितृहननोद्यमे सङ्कल्पिते तत्पापप्रशमाय किमुचितं प्रायश्चित्तं विहितं" इति। तच्छ्रुत्वा पितोवाच "यः द्वादशवर्षाणि श्वशुरगृहे वसन्नजाचारणं करोति स एव स्वपितृघातदोषाद्विमुक्तो भवेत्" इति। तदाकर्ण्यायं पुत्रः तथैवाजागणं क्रीत्वा श्वशुरगृहे चारयन्नास्त। तदैवाकुरुतेदं काव्यरत्नम्। अतीतेषु च द्वादशसु वर्षेषु स्वावासभूम्यभिमुखं प्रस्थितस्सन् मध्येमार्गं कस्यचन राज्ञः परिसरं गत्वा "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्" इति पद्यं विक्रीय लक्षत्रयमुद्राः गृहीत्वा समभजत गृहस्थाश्रमसौख्यम्॥

अत्रान्तरे कश्चन राजा स्वजायाया दुश्चरितमाकर्ण्य कर्णाकर्णिकयातिखिन्नस्सन्नपुनर्निवृत्तिं स्वस्य मृगयायाः स्वमहिष्यै कथयित्वा मृगयां प्रति प्रतस्थे। पुनरप्ययं राजा स्वपत्नीदोषपरीक्षायै पुनर्निवृत्त्य स्वसद्मनि शय्यागृहे केनाचिद्यूना सह शयानां प्रेयसीं स्वस्वरूपं प्रच्छाद्य गुप्तवेषेण वीक्ष्य जातकोपः तस्य जारस्य कण्ठं निशितकरवालेन छेत्तुं यावता कालेन करावूर्ध्वमक्षिपत् तावतैव करवालाग्रछिन्नां काञ्चन काष्ठपट्टिकां स्वहस्तपतितामपश्यत्। तत्र कञ्चन श्लोकमपठच्च। तदानीं तच्छ्लोकाकूतं विज्ञाय तदैव जारं विमुक्तावरणांशुकं विधाय विलोक्य स्वपुत्रमेव तं गुरुकुलादागतं मन्यमानः श्लोकस्यास्यैव वंशधरपुत्रसंरक्षणहेतुतां जानंश्चैतच्छ्लोकरचयित्रे भारविनाम्ने कवये कोटित्रयमुद्राः पारितोषिकरूपेण प्रादात्। अयं च भारविः कविः गृहीतपारितोषिकः सुखेन कालशेषमयापयत्। एवमेव बहुभिः श्लोकरत्नैः समलङ्कृतमिदं काव्यं प्रकाशयति साहित्यरसवित्तानां सचित्तानां मण्डलम्॥

इदं च महाकाव्यं सर्वविद्यामहोदधिः मल्लिनाथसूरिरेव कविहृद्गतभाववित् समुचितया गुणगणपरिष्कृतया सहृदयहृद्यया कुटिलमतिविलोपिनीतितन्त्रजालजटिलया मधुरमधुरयानतिसङ्कुचित - विस्तृतया घण्टापथसमाख्यया व्याख्यया समलञ्चकारेति महतां सतां धीमतां महानन्दसन्दोहभाजनतां भजते—

ग्रन्थोऽयं सर्वोपकारविधायीति लाभालाभावप्यनादृत्य श्रद्धया मुद्रितस्सन् सारग्राहिणां कृतिनां विदुषां सन्तोषावहो भूयादिति सविनयमावेदयामो वयम् इति।

वाविळ्ळ रामस्वामिशास्त्रुलु अण्ड् सन्स्, इत्येते.

॥ किरातार्जुनीयस्य सर्गानुक्रमेण कथासङ्ग्रहः ॥

कथाः

सर्गाः

१ धर्मपुत्रस्य द्वैतवननिवासिना चारोत्तमेन समागमः वनेचरेण दुर्योधनस्य राज्यपरिपालनपद्धतिविज्ञानम्-पुनस्तेन युधिष्ठिरसमीपं प्रत्यागत्य दुर्योधनवृत्तान्तकथनम्-धर्मपुत्रंप्रति द्रौपदीवाक्यम् ॥

२ धर्मपुत्रभीमसेनयोस्संवादः-व्यासमुनिना पाण्डवसमीपं प्रत्यागमनम् व्यासमुनिं प्रति पाण्डवकृतसत्कारवर्णनम् ॥

३ विस्तरेण व्यासमुनेः स्वरूपवर्णनम्-मुनेः धर्मपुत्रस्य च संवादः-मुनिनार्जुनं प्रति विद्योपदेशः तपश्चरणाज्ञापनं प्रतिनिवृत्तिश्च-अर्जुनेन तपस्समाचरणार्थं गमनोपक्रमे पाण्डवानां तद्विरहासहिष्णुत्वेन मनोविकृतिः-अर्जुनद्रौपदीसंवादः-व्यासाज्ञया गुह्यकेन अर्जुनेन सह इन्द्रकीलं नाम हिमालयस्थानविशेषं प्रति गमनम् ॥

४ कविकृतं हिमालयदर्शनं शरदृतुवर्णनं च-गुह्यककृतशरद्वर्णनम् ॥

५ हिमालयवर्णनं अर्जुनेन तन्मूलप्राप्तिः गुह्यकेन यथागतं गमनम् ॥

६ इन्द्रकीलाख्यपादविशेषे अर्जुनस्यारोहणादिसन्दर्भकथनम् तत्रार्जुनस्य तपश्चर्योपक्रमः तपोवर्णनं च-इन्द्रकीलवनरक्षिभिः इन्द्रसमीपं गत्वार्जुनस्य तपोमहिमानुवर्णनम् इन्द्रेणार्जुनतपोविघ्नाचरणायाप्सरोगणप्रेषणम् ॥

७ गन्धर्वैस्सह गच्छन्तीनामप्सरसां विलासोल्लासवर्णनम्-इन्द्रकीलपर्वते प्राप्तानां गन्धर्वाणामप्सरसां रथगजादियुक्तस्य तच्छिबिरस्य वर्णनम् ॥

८ इन्द्रकीलपर्वते गन्धर्वाप्सरोभिः क्रियमाणपुष्पापचयक्रीडानुवर्णनम्-जलक्रीडानुवर्णनम् ॥

९ सायंकालचन्द्रोदयसुरतपानगोष्ठीनां वर्णनपूर्वकं संक्षेपेण प्रभातवर्णनम् ॥

१० अप्सरोभिः अर्जुनव्यामोहनाय तत्समीपप्रस्थानवर्णनपूर्वकमर्जुनवर्णनम्-ऋतुवर्णनम् अर्जुनावलोकनपुरस्सरमप्सरोभिः विलक्षणचेष्टाचरणम्-अप्सरकृतप्रयासवैफल्यकथनम् ॥

सर्गाः

११ मुनिवेषधारिणा शक्रेणार्जुनाश्रमं प्रत्यागमनम्-इन्द्रार्जुनयोस्संवादः-इन्द्रेणार्जुनं प्रति शिवाराधनस्य कर्तव्यताबोधनम् ॥

१२ अर्जुनेन शिवानुग्रहार्थं कृतस्य तपसो वर्णनम्-अर्जुनतपस्तप्तैः सिद्धतापसैः शिवसमीपमागत्य तत्तपोवृत्तकथनम् शिवेनार्जुनस्वरूपकथनपूर्वकं मुनिसान्त्वनम्-वराहरूपिणा मूकदानवेनार्जुनपराभवार्थमागमनम् तद्वधार्थं किरात रूपधारिण्या गणसेनया सहितस्य किरातवेषस्य रुद्रस्य मृगयापदेशेनार्जुनाश्रमागमनम् ॥

१३ वराहरूपिणा मूकदानवेनार्जुनसन्दर्शनम्-तद्दर्शनेनार्जुनस्य नानाविधवितर्कसम्भवः वराहं प्रति रुद्रेणार्जुनेन च बाणविसर्जनम्-वराहमरणवर्णनम्-वराहशरीराद्बाणमुद्धरन्तमर्जुनं प्रति शिवप्रेषितस्य वनेचरस्य कठिनोक्तिः ॥

१४ वनेचरं प्रत्यर्जुनवाक्यम्-वनेचरेण शिवं प्रत्यर्जुनवचनकथनम्-ससैन्येन कपटकिरातेन शिवेनार्जुनविजयार्थमागमनम्-शिवसैन्येनार्जुनयुद्धम् ॥

१५ युद्धवैचित्र्यवर्णनम् ॥

१६ अर्जुनस्य मायाकिरातयुद्धकौशलदर्शनेन वितर्कसम्भवः-शिवेन सहार्जुनस्यास्त्रयुद्धम् ॥

१७ रुद्रसेनया रुद्रेण चार्जुनस्य युद्धवर्णनम् ॥

१८ शिवार्जुनयोः बाहुयुद्धम्—रुद्रेणार्जुनस्य वीर्यातिशयविलोकनेनानुग्रहात् स्वस्वरूपप्रदर्शनम्-तदेन्द्रेण देवैस्सह तत्रागमनम् अर्जुनेन रुद्रभगवतः स्तुतिः वरयाचनं च-भगवता रुद्रेणार्जुनं प्रति पाशुपतास्त्रेण सह धनुर्वेदस्योपदेशः रुद्राज्ञया इन्द्रादिदेवैरपि अर्जुनं प्रति वरप्रदानं स्वस्वास्त्रप्रतिपादनं च-निर्वर्तितस्वकार्येणार्जुनेन रुद्राज्ञया धर्मपुत्रसमीपं प्रत्यागमनम्-ग्रन्थपरिसमाप्तिश्च ॥

किरातार्जुनीयव्याख्यायां प्रमाणत्वेन
॥ समुदाहृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि ॥

नामानि	पुटम्	श्लोकः
अगस्त्यः	२७१	४०
अमरः	२	१
,,	३	२
,,	७	७ इत्यादि
आगमः	३०	३१
,,	७०	३७
,,	१७८	३ इत्यादि
आलङ्कारिकाः	२	१
,,	४०	४४
कामन्दकः	२२	३१
,,	३४	६
,,	३६	१० इत्यादि
काव्यप्रकाशः	८	८
,,	११	१२
,,	२७	३९
काशिका	४	३
,,	६	६

नामानि	पुटम्	श्लोकः
काशिका	१०	११ इत्यादि
केशवः	४१	२१
,,	१६४	२४
,,	१८०	११ इत्यादि
कैयटः	२	१
,,	९	१०
,,	१५९	११ इत्यादि
क्षीरस्वामी	८	९
,,	१६	२१
,,	२०७	३ इत्यादि
गणव्याख्यानम्	३९	१७
,,	४५	३०
,,	५९	६
दण्डी	३०	४६
,,	१७१	४४
दशरूपकम्	१८५	२६
,,	१९२	४५
धन्वन्तरिः	९२	२८
नारदः	११	१३
निरुक्तम्	१४१	९
नीतिवाक्यामृतम्	२	१
,,	५	४

नामानि	पुटम्	श्लोकः
नीतिवाक्यामृतम्	१९	२६ इत्यादि
नृत्यविलासः	१७५	५४
नैषधम्	१७३	४९
न्यायः	१८	२४
,,	३४	५
न्यासोद्योतः	३९	१७
पालकाप्यम्	१४१	८
पुराणम्	४३	२६
प्रकाशवर्षः	८४	१०
भारतम्	११०	३०
,,	२८१	११
,,	३०८	१०
भाष्यकारः	२	१
,,	९	१०
,,	१५९	११ इत्यादि
मनुः	३४	६
,,	३०६	६ इत्यादि
माघः	९८	३
,,	१७३	४९
मातङ्गः	९३	३३
मार्तण्डः	१६१	१५
यादवः	२३	३४

नामानि	पुटम्	श्लोकः
शाश्वतः	४१	२२
,,	१४९	२७ इत्यादि
सज्जनः	२९२	४५
,,	३१५	२७
,,	३६४	५९
सर्वस्वकारः	१५	१८
,,	१८२	१५
सामुद्रिकाः	१२१	१
स्मरणम्	१२	१३ इत्यादि
हलायुधः	३६	३
,,	९६	३८ इत्यादि
हैमः	२१	२९
,,	११८	४९
,,	२०७	३

श्रीहयग्रीवाय नमः

महाकवि श्रीभारविप्रणीतं

मल्लिनाथकृतया घण्टापथाख्यया व्याख्यया सहितं

॥ किरातार्जुनीयम् ॥

॥ प्रथमसर्गप्रारम्भः ॥

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
  प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितस्समाययौ
  युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १

॥ व्याख्यानपीठिका ॥

श्लो ॥ अर्धाङ्गीकृतदांपत्यमपि गाढानुरागि यत् । पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ॥ १ ॥ आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजं । शुष्यन्ति यद्रजस्स्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्धयः ॥ २ ॥ तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे । यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३ ॥ वाणीं काणभुजीमजीगणदवासीच्च वैयासकीमन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् । वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यच्चाक्षपादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥ मल्लिनाथकविस्सोयं मन्दात्मानुजिघृक्षया । तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥ नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेस्सपदि तद्विभज्यते । स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितं ॥ ६ ॥ नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कं । कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्य-

बन्धे घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥ इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया, नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

अथ तत्र भवान् भारविनामा कविः 'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे' इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयस्साधनतां 'काव्यालापांश्च वर्जयेदि'ति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख' मित्याचार्यदण्डिवचनादाशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति—

श्रिय इति ॥ आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिर्नातीवोपयुज्यते तदुक्तं । श्लो । 'देवतावाचकाश्शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्यास्स्युर्लिपितो गणतोऽपिवे'ति । कुरूणां निवासाः कुरवः जनपदविशेषाः 'तस्य निवास' इत्यणो जनपदे लुप् । तेषामधिपस्य सम्बन्धिनीं शेषे षष्ठी । श्रियः राजलक्ष्म्याः 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्मणि षष्ठी । पाल्यते अनयेति पालनी तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजानुरागमूलत्वात्संपद इति भावः । 'करणाधिकरणयो'श्चेति सूत्रेणात्र करणे ल्युट् 'टिड्ढाणञि'त्यादिना ङीप् । प्रजासु जनेषु विषये । नि । 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जन' इत्यमरः । वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरं अयुङ्क्त नियुक्तवान् । वर्णः । श्लो । 'स्मरणं कीर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षण' मित्युक्ताष्टविधमैथुनाभावरूपा प्रशस्तिःवर्णोऽस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणी'ति णिनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थः । सः नियुक्तः वने चरतीति वनेचरः किरातः । नि । 'भेदाः किरातशबरपुळिन्दा म्लेच्छजातय' इत्यमरः । 'चरेष्ट' इति टप्रत्ययः 'तत्पुरुषे कृतिबहुळ'मित्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः 'अर्शआदिभ्योच्' इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्तरि कर्मधर्मोपचारा द्विदितवृत्तान्तो विदित इत्युच्यते उभयत्रापि । पीता गावः । भुक्ता ब्राह्मणाः । विभक्ता भ्रातरः । इत्यादिवत्साधुत्वं न तु कर्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् अतएव भाष्यकारः । अकारो मत्वर्थीयः । विभक्त-

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २

मेषामस्तीति विभक्ताः । पीतमेषामस्तीति पीताः । भुक्तमेषामस्तीति भुक्ता इति । अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः । पीतोदकाः पीताः । भुक्तान्ना भुक्ता इति अत्र लोपशब्दार्थमाह-कैयटः 'गम्यार्थस्याप्रयोगएव लोपोभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते । भुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्र अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषूपचर्यत' इति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितं वनेचरे उपचर्यते एतेन 'वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या' इत्येवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितः विदितवान् सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः 'आशितः कर्ता' इत्यादौ यथा । यथाहुः-श्लो । 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रिये'तिप्रतीहारादिना ज्ञापित इति वा । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने-यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तत् द्वितं द्वितमेव द्वैतं तच्च तद्वनं च तस्मिन् । शोकमोहरहिते इत्यर्थः । स्थितमिति शेषः । युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् 'हलदन्तात्सप्तम्यास्संज्ञाया'मित्यलुक् । 'गवियुधिभ्यां स्थिर' इति षत्वं । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र वने वनेचर इति द्वयोः स्वरव्यंजनसमुदाययोरेकदैवावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् । तल्लक्षणं तु । श्लो । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरा'विति ॥ १

अथ—सम्प्रति तत्कालोचितमादर्शयन् तस्य वनेचरस्य गुणसम्पन्नत्वमाह:— ('ततः किमित्यत आहे'ति केषुचित्पुस्तकेषु)

कृतप्रणामस्येति ॥ कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात्कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपुणा दुर्योधनेन । नि 'रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृद' इत्यमरः जितां स्वायत्तीकृतां महीं भूमिं महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वं निवेदयिष्यतो ज्ञापयिष्यतः लृटस्सद्वेति शतृप्रत्ययः तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनो न चचालेत्यर्थः 'व्यथ

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीं
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३

भयचलनयो'रिति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन समर्थयते—न हीति। हि यस्मात् हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः मृषा मिथ्याभूतं प्रियं वक्तुं नेच्छन्ति । अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणस्स्युरिति भावः 'अमौढ्यममांद्यममृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वं चेति चारगुणा' इति नीतिवाक्यामृते ॥ २

अव—तथापि प्रियार्हे राज्ञि कथं निष्ठुरोक्तिरित्याशंक्य स्वाम्यनुज्ञया न दूष्यतीत्याशयेनाह—

द्विषामिति ॥ रहसि एकान्ते सः वनेचरः द्विषां शत्रूणां कर्मणि षष्ठी विघाताय द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्चभाववचना'दिति चतुर्थी । भाववचनाच्चेति तुमर्थे घञ् प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्यामपि न दोषः तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारं कर्तुं इच्छतः 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' द्विषो हन्तुमुद्युञ्जानस्येत्यर्थः । अतएव भूभृतो युधिष्ठिरस्य अनुज्ञां अधिगम्य प्राप्य सुष्ठुभावस्सौष्ठवं शब्दसाधुत्वं 'सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रा'दित्वादञ् प्रत्ययः । उदारस्य भावः औदार्यं अर्थसम्पत्तिः तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्ये । अत्रौदार्यशब्दस्य अजाद्यजन्तत्वेपि 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इत्यत्राल्पाच्तरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वता सूत्रकृतैव पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनान्न पूर्वनिपातः । उक्तं च काशिकायां 'अयमेव लक्षणहेत्वो'रिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारिचिह्नमिति ते एव विशेषस्तयोर्वा विशेषः तेन शालते शोभत इति सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनी तां । ताच्छील्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतः निर्णीतार्थां इति वक्ष्यमाणरूपां वाचं आददे स्वीकृतवान् वक्तुमुपचक्रम इत्यर्थः ॥ ३

अव—प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभं याचते—

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो
न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यस्संश्रृणुते स किं प्रभुः ।

क्रियास्विति ॥ हे नृप क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैः अनुजीविभिर्भृत्यैः चारादिभिरित्यर्थः । चरन्तीति चराः तएव चाराः चरेः पचाद्यच् । अजन्तात्प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः । तएव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः तदुक्तं । श्लो । 'गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना' इति 'स्वपरमण्डलकार्यावलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपालकाना' मिति नीतिवाक्यामृते । प्रभवः निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनः न वञ्चनीयाः न प्रतारणीयाः सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्राज्ञां पदे पदे विनिपात इति भावः । अतः अवञ्चनीयत्वाद्धेतोः असाधु अप्रियं साधु वा प्रियंवा ? मदुक्तमिति शेषः । क्षन्तुं सोढुमर्हसि । यद्वा वा शब्द इवार्थे । असाधु साध्विव क्षन्तुमर्हसि कुतः हितं पथ्यं मनोहारि मनःप्रियञ्च वचो वाक्यं दुर्लभं दुष्प्रापं । अतो मद्वचोपि हितत्वादप्रियमपि क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४

अव—तर्हि तूष्णींभाव एव वरमित्याशंक्याह—

स इति ॥ यः सखा सुहृत् अमात्यादिः । अधिपं स्वामिनं प्रतिसाधु हितवाक्यं न शास्ति नोपदिशति । 'ब्रुविशासी'त्यादिना शासेर्दुहादित्वाद्द्विकर्मकत्वं । सः हितानुपदेष्टा पुरुषः कुत्सितः सखा किंसखा दुर्मंत्रीत्यर्थः । 'क्षेप' इति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुः निग्रहानुग्रहासमर्थः स्वामी हितादाप्तजनात् हितोपदेष्टुस्सकाशात् 'आख्यातोपयोग' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । न संश्रृणुते न श्रृणोति हितमिति शेषः " समोगम्यृच्छीत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतेरकर्मकादात्मनेपदं । अकर्मकत्वं वैवक्षिकं स हितमश्रोता प्रभुः कुत्सितस्वामी पूर्ववत्समासः । सर्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं च स्वामिना । एवं च

सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
क भूपतीनां चरितं क जन्तवः ।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया
निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६

राजमन्त्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्यस्य फलमाह—सदेति । हि यस्मात् नृपेषु स्वामिषु अमा सह भवा अमात्याः तेषु च 'अव्ययात्त्यप्' अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्वास्सम्पदः सदा रतिं अनुरागं कुर्वते कुर्वंति न जातु जहतीत्यर्थः । अतो मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्र राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेशतदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षण कारणस्य निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं—'सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः' इति ॥ ५

अथ—सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—

निसर्गेति ॥ निसर्गदुर्बोधं स्वभावदुर्ग्रहं 'ईषद्दु'रित्यादिना खल् प्रत्ययः । भूपतीनां राज्ञां चरितं व्यापारः क अबोधविक्लवाः अज्ञानोपहताः जन्तवः मादृशाः पामरजनाः इदमीदृगिति निश्चेतुमसमर्था इत्यर्थः । क नोभयं सङ्घटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां शत्रूणां नयवर्त्म षाड्गुण्यप्रयोगः । श्लो । 'सन्धिविग्रहयानानि संस्थाप्यासनमेवच । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाष्षड्गुणा नीतिवेदिना' मित्यादि रूपः मया अवेदीति यत् ज्ञातमिति यत् विदेः कर्मणि लुङ् । अयं इदं वेदनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुल्लिङ्गनिर्देशः । तव अनुभावः सामर्थ्यं अनुगतो भावः अनुभाव इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टात् घञ् प्रत्ययः श्रिणीभुवोनुपसर्ग इत्यनुपसर्गाद्विवतेर्घञ्विधानात् । अतएव काशिकायां 'कथं प्रभावोराज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास' इति । दोषपरिहारौ सम्यक् ज्ञात्वैव विज्ञापयामि न तु वृथा कर्णकठोरं प्रलपामीत्याशयः ॥ ६

विशङ्कमानो भवतः पराभवं
नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७

तथापि जिह्मस्स भवज्जिगीषया
तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।

अव—सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह—

विशङ्कमान इति ॥ सुखेन योध्यते सुयोधनः 'भाषायां शासियुधिदृशि धृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्यः' नृपासने तिष्ठतीति नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि सर्वां महीं अधिष्ठितोऽपीत्यर्थः । वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतः त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमानः उत्प्रेक्षमाणस्सन् । दुष्टमुदरं यस्य तद्दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । नि । 'दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदर' मित्यमरः । तस्य छद्मना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयजितामित्यर्थः । जगतीं महीं नि 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयो'रिति वैजयन्ती । नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्तुं समीहते व्याप्रियते न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमं च धनं भुञ्जानस्य कुतो मनस्समाधिरिति भावः । अत्र दुरोदरच्छद्मजितामिति विशेषणद्वारेण पदार्थस्य चतुर्थपादार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं श्लो । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत' मिति ॥ ७

अव—'नयेन जेतुं जगतीं समीहत' इत्युक्तं तत्प्रकारमेवाह—

तथापीति ॥ तथापि साशङ्कोऽपि जिह्मः वक्रः वञ्चक इति यावत् सः दुर्योधनः भवज्जिगीषया गुणैः भवन्तमतिक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । हेताविति तृतीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा करणेन शुभ्रं निर्मलं यशः ख्यातिं तनोति स खलो गुणविशेषलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात्कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनस्सतोऽपि सज्जनविरोधो महांस्तस्य दोष इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गादिलाभेन नोचसंसर्गाद्वरमुत्कर्षावहत्वा-

समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमा-
द्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवी-
मगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना ।

दित्याह समुन्नयन्निति । तथाहि । भूतिं सम्पदं समुन्नयन् उत्कर्षमापादयन् 'लटश्शतृशानचा'वित्यादिना शतृप्रत्ययः। पुनर्लड्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमा सामानाधिकरण्यं। महात्मभिस्समं सत्पुरुषैस्सहेत्यर्थः। नि। 'साकं सत्रा समं सहे' त्यमरः । विरोधोपि अनार्यसङ्गमाद्दुर्जनसंसर्गात् 'पञ्चमीविभक्त' इति पञ्चमी। वरं। मनाक्प्रियम्। नि। 'दैवाद्वृते वरश्श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये' इत्यमरः। अत्र भूत्युत्कर्षकत्वात् मैत्र्यपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य। भूतिं समुन्नयन्नित्यस्य पदार्थस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुनरात्तत्वाख्यदोषापत्तिः । तदुक्तं। श्लो। 'समाप्तपुनरादाने समाप्तपुनरात्तक' मिति नच वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारस्स्यात् । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थस्य विशेषणद्वारा विरोधपरत्वं प्रतिहेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ॥ ८

अव—ननु कातर्यं केवला नीतिरित्याशङ्क्य नीतियुक्तं पौरुषमस्येत्याह—

कृतेति ॥ षण्णां वर्गः षड्वर्गः अरीणामन्तश्शत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः । शिवभागवतवत्समासः। तस्य जयः कृतो येन तेन तथोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः। विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः। अगम्यरूपां पुरुषमात्रेण दुष्प्रापरूपां मनोरिमां मानवीं मनूपदिष्टसदाचारक्षुण्णामित्यर्थः। पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रपत्तुमिच्छुना प्रपद्यतेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'सनि मीमे' त्यादिना इसादेशः। अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। अस्ता तन्द्रिः आलस्यं यस्य तेन अस्ततन्द्रिणा अनलसेनेत्यर्थः। तदिस्सौत्रो धातुः तस्माद्वङ्क्यादयश्चेत्यौणादिकः । क्रिन् प्रत्ययः। कृदिकारादक्तिनो वाङीष्वक्तव्य इति ङीषि 'वन्दीघटीतरीतन्द्री'ति ङीषन्तोपीति क्षीरस्वामी। तथा श्रीरामायणे प्रयोगश्च श्लो॥ 'निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवि' दिति । तेन दुर्योधनेन पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषकारः उद्योग इति यावत्। युवादित्वादणूप्रत्ययः । नि। 'पौरुषं पुरुषस्योक्ते

विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा
वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ९

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः
समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः
कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १०

भावे कर्मणि तेजसो'ति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं अहोरात्रमित्यर्थः । अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थः । वृत्त्यो रव्ययो द्वन्द्व निपातेऽच् समासान्तः विभज्य अस्यां वेळायामिदं कार्यमिदमकार्यमिति भागं कृत्वा तथा च रक्षाभयदाने आयव्ययोपदर्शनम् । पौरजानपदानां कार्यवीक्षणं । स्नानभोजनाद्युपसेवनं । जलक्रीडार्थमुद्यानादिगमनं । करितुरगरथसेवनं । सेनासख्यादिपरिक्षयोदय-चिन्तनं चेति नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ॥ ९

अव—सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह—

सखीनिति ॥ गतस्मयो निरहङ्कारः अतएव स दुर्योधनः सन्ततं नित्यं साधु सम्यक् । अकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान् प्रीतियुजस्सत्कारेण युक्तान् स्निग्धान् सखीनिव मित्राणीव दर्शयते लोकस्येति शेषः । 'हेतुमति' चेतिणिच् 'णिच'श्चेत्यात्मनेपदं । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि च 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो'रिति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिबन्धुभिः समानमानान् तुल्यबहुमानान् दर्शयते बन्धूनां समूहो बन्धुता तां 'ग्रामजनबन्धुभ्य स्तल्' कृतं आधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते बन्धूनधिपतीनिव दर्शयत इत्यर्थः । यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः । अत्र । अनुजीव्यादीनां 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति कर्मत्वं । पूर्वं तस्मिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव ते तं पश्यन्ति सख्यादिभावेन पश्यतस्तान् तथा दर्शयते स्वयमेव च्छन्दानुवर्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । अर्थात् स्वस्येप्सितकर्मत्वं अणिकर्तुरनुजीव्यादेः । अभिवादिदृशोरात्मनेपदमित्युपसंख्यानमिति पाक्षिकं कर्मत्वं । एवं चात्राण्यन्तकर्मणो राज्ञो ण्यन्ते कर्तृत्वेपि आरोहयते हस्ती स्वय-

असक्तमाराधयतो यथायथं
विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा-
न्न बाधतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम् ॥ ११

मेवेत्यादिवदश्रूयमाणकर्मान्तरत्वाभावान्नायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा णिचश्चेत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे। भाष्ये तु णेरणादिसूत्रविषयत्वमेवास्योक्तं यथाह पश्यन्ति भृत्या राजानं। दर्शयते भृत्यान् राजा अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवतीति। अत्राह कैयटः 'ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम्। उच्यते अस्मादेवोदाहारणाद्भाष्यकारस्यायमभिप्राय ऊह्यते अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी-तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति। यथा स्थलमारोहयति मनुष्यानिति इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तृणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपद'मिति ॥ १०

अव—नचायं त्रिवर्गात्प्रसाद्यतीत्याह—

असक्तमिति ॥ यथायथं यथास्वं विभज्य असंकीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः। 'यथास्वे यथायथ'मिति निपातनाद्द्विर्भावो नपुंसकत्वं च। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'ति ह्रस्वत्वं। पक्षे पातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां तया समपक्षपातया भक्त्या अनुरागविशेषेण पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः। पूज्यश्चायं त्रिवर्ग इति। असक्तमनासक्तं अव्यसनितयेति यावत्। आराधयतः सेवमानस्यास्य दुर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणः त्रिवर्गः। नि। 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गस्समोक्षकै'रित्यमरः। गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागाद्गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः। सख्युर्भावस्सख्यं मैत्रीं 'सख्युर्य'इतियप्रत्ययः। ईयिवानिवोपगत इवेत्युत्प्रेक्षा 'उपेयिवाननाश्वाननूचान'श्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः नात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति काशिकाकार आहस्म। परस्परं न बाधते न रुणद्धि समवर्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्देन वर्धन्त इत्यर्थः। उक्तं च। श्लो। 'धर्मार्थकामास्समसमेव सेव्या यो ह्येकसक्तस्स नृपो जघन्यः' इति ॥ ११

निरत्ययं साम न दानवर्जितं
न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् ।
प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी
गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२

वसूनि वाञ्छन् न वशी न मन्युना
स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः ।

अव—अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति—

निरत्ययमिति ॥ तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधं अमायिकमित्यर्थः। अन्यथा जनानां दुर्ग्रहत्वादिति भावः। साम सान्त्वं। नि। 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः। दानवर्जितं दानरहितं न प्रवर्तते अन्यथा लुब्धाद्यावर्जनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः। उक्तं च। श्लो। 'लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्साधुमञ्जलिकर्मणा। मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डित' मितितथा भूरि प्रभूतं न तु कदाचिदल्पमित्यर्थः। दानं धनत्यागः सदित्यादरार्थेऽव्ययं। 'आदरानादरयोस्सदसती' इति निपातसंज्ञास्मरणात्। तस्य क्रिया सत्क्रिया तां पूजां विरहय्य विहाय 'ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः। न प्रवर्तते अनादरे दानवैफल्यादिति भावः। न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याह—प्रवर्तत इति। विशेषशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रिया सत्कारः गुणानुरोधेन गुणानुसारेण विना न प्रवर्तते। 'पृथग्विने'त्यादिना तृतीया गुणिष्वेवादरो भूरिदानंचेति नोक्तदोषावकाश इत्यर्थः। अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यलङ्कारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। श्लो. 'स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परम्परं। विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधे'ति ॥ १२

अव—अथ दण्डप्रकारमाह—

वसूनीति ॥ वशी इन्द्रियनिग्रहवान् सः दुर्योधनः वसूनि धनानि वाञ्छन् न लोभान्नेत्यर्थः। नि। 'वसु तोये धने मणा'विति वैजयन्ती। निहन्तीति शेषः॥ तथा मन्युना क्रोधेन न च। नि। 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधी' त्यमरः। धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति स्मरणादित्यर्थः। किन्तु निवृत्तकारणः

गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेपि वा
निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३

विधाय रक्षान् परितः परेतरा-
नशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः
कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४

निवृत्तलोभादिनिमित्तस्सन् स्वधर्म इत्येव स्वस्य राज्ञस्सतो ममायं धर्मः । ममेदं कर्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । श्लो। 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चाधिगच्छती'ति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन । 'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहारानानुक्रमा'दिति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ सुतेपि वा स्थितमिति शेषः। एतेनास्य समदर्शित्वमुक्तं । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रमं अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति दुष्टएवास्य शत्रुः शिष्टएव बन्धुः न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः॥ १३

अव—सम्प्रति भेदकौशलं दर्शयति—

विधायेति ॥ शङ्कास्य सञ्जाता शङ्कितः अविश्वस्तस्सन् परितस्सर्वत्र स्वपरमण्डले परेतरानात्मीयानवञ्चकानिति यावत् । यद्वा परानितरयन्ति भेदेनात्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान् 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्कर्मण्यण् प्रत्ययः । रक्षन्तीति रक्षान् मन्त्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः। 'नन्दिग्रही'त्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा नियुज्येत्यर्थः । अशङ्किताकारमुपैति स्वयमविश्वस्तोपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन् परमुखेनैव परान् भिनत्तीत्यर्थः । न च तान् रक्षानुपेक्षते येन तेपि विकुर्वीरन्नित्याह—क्रियेति । क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः अपरावर्तितया दत्ता इत्यर्थः। 'देयेत्रा'चेति सातिप्रत्ययः। सम्पदः अस्य राज्ञः कृतज्ञतां उपकारज्ञत्वं वदन्ति दानैरेव कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते । न तु वाग्जालेनेत्यर्थः । कृतज्ञे राजन्यनुजीविनोऽनुरज्यन्ते अनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः॥ रक्षामिति पाठे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्ययः। परितस्समन्तात् रक्षां विधाय परानितरांश्चाशङ्किताकारं यथा तथा उपैति । शेषं समानम् ॥ १४

अनारतं तेन पदेषु लम्भिता
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायती-
रुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५

अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां
भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६

अव—अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति—

अनारतमिति ॥ तेन राज्ञा दुर्योधनेन पदेषु उपादेयवस्तुषु । नि । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तु' ष्वित्यमरः । सम्यगसङ्कीर्णं अव्यस्तं च विभज्य विविच्य विनियोगएव सत्क्रिया अनुग्रहः सत्कार इति यावत् । यासां ताः लम्भिताः । स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः । विनियोगसत्क्रियामिति पाठे विनियोगसत्क्रियां लम्भिताः प्रापिता इत्यर्थः । अर्थसम्पद्विशेषणं उपायविशेषणं वा उपायास्सामादयः सङ्घर्षं परस्परस्पर्धां उपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा । परिबृंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः स्थिरा इत्यर्थः ॥ अर्थसम्पदः धनोपचयान् अनारतमजस्रं फलन्ति प्रसुवत इत्यर्थः ॥ १५

अव—अर्थसम्पदमेवाह—

अनेकेति ॥ अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णप्रसूनस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः अयुग्मच्छदगन्धिः 'सप्तम्युपमा'नेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च उपमानाच्चेति समासान्त इकारः । नृपाणामुपायनानि उपहारभूता ये दन्तिनः तेषां मदः । नि । 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदे' त्यमरः । राज्ञामपत्यानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । राजश्वशुराद्यत् राज्ञोजातावेवेति वाच्य'मिति' यत्प्रत्ययः 'येचाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावः । रथाश्चाश्वाश्च रथाश्वं सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्कुलं सम्बाधं तदीयं तत्सम्बन्धि आभिमुख्येन तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यास्थानं आस्थाननिकेतनाजिरं सभामण्टपाङ्गणम् । नि । 'अङ्गणं

सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलै-
रकृष्टपच्या इव सस्यसम्पदः ।
वितन्वति क्षेममदेवमातृका-
श्चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ॥ १७

उदारकीर्तेरुदयं दयावतः
प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।

चत्वराजिरे' इत्यमरः । भृशमत्यर्थं आर्द्रतां पङ्किलत्वं नयति । एतेन महासमृद्धिरस्योक्ता अत एवोदात्तालङ्कारः । तथा चालङ्कारसूत्रम् । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तइति ॥ १६

अव—सम्प्रति जनपदक्षेमङ्करत्वमाह—

सुखेनेति ॥ चिराय तस्मिन् दुर्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका वृष्ट्यम्बुजीविनो देशाः ते न भवन्तीत्यदेवमातृकाः नदीमातृका इत्यर्थः । नि। 'देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रम' मित्यमरः । एतेनास्य कुल्यादिपूर्तप्रवर्तकत्वमुक्तं। कुरूणां निवासः कुरवः जनपदविशेषाः कृष्टेन कर्षणेन पच्यन्त इति कृष्टपच्याः। 'राजसूये'त्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातः। तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः तैः 'रजःकृषी' त्यादिना वलच्प्रत्ययः। वल इति दीर्घः। सुखेन अक्लेशेन लभ्याः लब्धुं शक्याः सस्यसम्पदः दधतः धारयन्तः सन्तः 'नाभ्यस्ताच्छतु'रिति नुमागमप्रतिषेधः चकासति दीप्यन्ते। सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । 'अभ्यस्तादि'ति झेरदादेशः जक्षित्यादयष्षडित्यभ्यस्तसंज्ञा । सम्पन्नजनपदत्वादसन्तापकरत्वाच्च दुस्साधोयमिति भावः ॥ १७

अव—नन्वेवं जनपदानुवर्तिनः कथमर्थलाभ इत्यत्राह—

उदारेति ॥ उदारकीर्तेर्महायशसः । नि। 'उदारो दातृमहतो' रित्यमरः। दयावतः परदुःखप्रहाणेच्छोः अत एव प्रशान्तबाधं प्रशमितोपप्लवं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणं उदयविशेषणं वा वादान्तशान्तेत्यादिना शमधातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः । अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेन उदयं वृद्धिं दिशत-

स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्नुता
वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी ॥ १८

महौजसो मानधना धनार्चिता
धनुर्भृतस्संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भिन्नवृत्तयः
प्रियाणि वांछन्त्यसुभिस्समीहितुम् ॥ १९

स्सम्पादयतः वसूपमानस्य कुबेरोपमस्य । नि । 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपे'ष्विति विश्वः । अस्य दुर्योधनस्य गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः उपस्नुता द्राविता वात्सल्याद्वशं गता मेदिनी वसूनि धनानि । नि । 'वसुतोये धने मणा' विति वैजयन्ती । स्वयं प्रदुग्धे अक्लेशेन दुह्यत इत्यर्थः । 'दुहेः कर्मकर्तरि लट्' 'न दुहस्नुनमांयक्चिणा'विति यक्प्रतिषेधः। यथा केनचिद्विदग्धेन रक्षिता नवप्रसूता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वदिति भावः । अलङ्कारस्तु समासोक्तिः "प्रस्तुतविशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरित्यलङ्कारसर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताया मेदिन्या भेदेऽप्यभेदलक्षणातिशयोक्तिवशाद्दोह्यत्वेनोक्तिरिति संक्षेपः ॥ १८

अथ—वीरभटानुकूल्यमाह—

महौजस इति ॥ महौजसो महाबलाः । अन्यथा दुर्बलानामनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः अन्यथा कदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरन्निति भावः । धनार्चिताः धनैः सत्कृताः अन्यथा दारिद्र्यादेनं जह्युरिति भावः । संयति सङ्गरे लब्धकीर्तयः प्राप्तयशसः बहुशः क्षुण्णा इत्यर्थः । अन्यथा कदाचिन्मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथस्सङ्गताः स्वार्थनिष्ठा न भवन्तीति न संहताः नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः भिन्नवृत्तयः मिथोविरोधात्स्वामिकार्यविरुद्धक्रिया न भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः पूर्ववत्समासः । अन्यथा स्वामिकार्यविघातुकतया स्वामिद्रोहिणस्स्युरित्युभयत्रापि तात्पर्यं । धनुर्भृतो धानुष्काः । आयुधीयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्याद्धनुर्ग्रहणं । तस्य दुर्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वांछन्ति आनृण्यार्थं प्राणान् दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः ।

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रिया-
स्स वेद निश्शेषमशेषितक्रियः ।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः
प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २०

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम् ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१

अत्र महोजस्त्वादिपदार्थानां प्राणदानकर्तव्यतां प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वाभिधानात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । लक्षणं तूक्तं तथा साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारश्चेति द्वयोस्तिलतण्डुलवद्विभक्ततया स्फुरणात्संसृष्टिः ॥ १९

अथ—सम्प्रति स्वराष्ट्रवृत्तान्तवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि सवेत्तीत्याह—

महीभृतामिति ॥ अशेषितक्रियः समापितकृत्यः आफलोदयकर्तेत्यर्थः स दुर्योधनः । सच्चरितैश्शुद्धचरितैरवञ्चकैरित्यर्थः । चरन्तीति चराः तैः प्रणिधिभिः पचाद्यच् । महीभृतां क्रियाः कार्यारम्भान् निश्शेषं वेद वेत्ति । 'विदोलटो' वेति णलादेशः । स्वरहस्यं तु न कश्चिद्वेदेत्याह—महोदयैरिति । धातुरिव ब्रह्मण इव तस्य दुर्योधनस्य ईहितमुद्योगः महोदयैर्महावृद्धिभिः हितं पथ्यमनुबध्नन्ति अनुसरन्तीति हितानुबन्धिभिः । स्वन्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २०

अथ—मित्रबलमाह—

नेति ॥ तेन राज्ञा क्वचित्कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या सज्यं । नि । 'मार्वी ज्या शिञ्जिनीगुण' इत्यमरः । 'तेन सहेति तुल्ययोग' इति बहुव्रीहिः—धनुः नोद्यतं नोर्ध्वीकृतं । आननं वा कोपविजिह्मं कोपकुटिलं न कृतं यस्य कोप एव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरिति भावः । कथं तर्ह्याज्ञां कारयन्ति राज्ञ इत्यत्राह—गुणेति । गुणेषु दयादाक्षिण्यादिगुणेषु अनुरागेण प्रेम्णा माल्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण । यद्वा सौरभगुणलोभेन । नराधिपैरस्य दुर्योधनस्य शासनमाज्ञा

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं
निधाय दुश्शासनमिद्धशासनः ।
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा
धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति
प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः ।

मालैव माल्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञिति क्षीरस्वामी । तदिव शिरोभिरुह्यते धार्यते । 'वचि स्वपि यजादीनां किती'ति यकि सम्प्रसारणं । अत्रोपमा स्फुटैव । माल्यसादृश्यकथनमाज्ञायाः प्रेमख्यापनार्थम् ॥ २१

अव—सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह—

स इति ॥ इद्धशासनः दीप्ताज्ञः । अप्रतिहताज्ञ इत्यर्थः । स दुर्योधनः नवयौवनोद्धतं प्रत्यग्रयौवनगर्वितं प्रगल्भधुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्यत इति दुश्शासनः 'भाषायां शासि युधी'त्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः तं यौवराज्ये युवराजकर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् प्रत्ययः । निधाय नियुज्येत्यर्थः । पुरोधसा पुरोहितेन अनुमतः अनुज्ञातः तस्मिन् याजके सतीत्यर्थः । तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । 'निष्ठे'ति भूतार्थे क्तः । न तु गति बुद्धीत्यादिना वर्तमानार्थे । अन्यथा पुरोधसेत्यत्र क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नः अनलसः मखेषु क्रतुषु हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसं अनलं हव्येन हवनीयेन धिनोति प्रीणयति । धिन्वेः प्रीणनार्थाद्धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२

अव—न चैतावता निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशंक्याशां दर्शयति—

प्रलीनेति ॥ सः दुर्योधनः प्रलीनभूपालं निस्सपत्नमित्यर्थः । स्थिरायति चिरावसायोत्यर्थः । भुवो मण्डलं आवारिधिभ्यः आवारिधि चतुस्समुद्रपर्यन्तमित्यर्थः 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रित्यव्ययीभावः । प्रशासदाज्ञापयन्नपि । जक्षित्यादयष्षडित्यभ्यस्तसंज्ञा नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत्तः एष्यतीरागमिष्यतोरागामिनीः धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः । अथवा आङ् पूर्वः पाठः 'एत्येधत्यूठ्'स्विति वृद्धिः । लृटस्सद्वेति शतृप्रत्ययः । उगितश्चेति ङीप् । आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । भियो भयहेतून् विपद इत्यर्थः ।

स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यती-

रहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता-

दनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः ।

तवाभिधानाद्व्यथते नताननः

स्सुदुस्सहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४

चिन्तयति आलोचयत्येव । स एवाह । अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना सार्वभौमस्यापि प्रबलैस्संपन्नैस्सह वैरमनर्थपर्यवसाय्येवेत्याश्चर्यं सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३

अव—ननु गूढाकारेङ्गितस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह—

कथेति ॥ कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः तत्रत्यैरित्यर्थः। अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन। नि। 'कथाप्रसङ्गो वार्तायां विषवैद्येपि वाच्यव'दिति विश्वः। एकवचनस्यातन्त्रत्वाज्जनविशेषणं। यद्वा कथाप्रसङ्गे इनाश्च ते जनाश्चेत्येकं पदं उदाहृतादुच्चरितात्तवाभिधानान्नामधेयात् स्मारकाद्धेतोः हेताविति पञ्चमी। नि। 'आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नामचे' त्यमरः। अन्यत्र तवाभिधानात् 'नामैकदेशे नामग्रहण'मिति न्यायात् तश्च वश्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी तयोरभिधानं यस्मिन् पदे तस्मात् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमस्सन् सुदुस्सहादतिदुस्सहात् मन्त्रपदान्मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः आखण्डलसूनुरिन्द्रानुज उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत्। नि। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवा' विति विश्वः। तस्य विः पक्षी गरुड इत्यर्थः। तस्य क्रमः पादविक्षेपः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः स्मृतगरुडमहिमा उरग इव नताननस्सन् व्यथते दुःखायते । नि । 'पीडा बाधा व्यथा दुःख' मित्यमरः। अत्युत्कटभयरोषादिविकारा दूर्वारा इति भावः । श्लो । 'सर्वतो जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजय' मिति न्याया 'त्पितृसमो ज्येष्ठ' इति न्यायाच्चार्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४

तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते
　　विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् ।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वतां
　　प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये
　　गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
प्रविश्य कृष्णासदनं महीभुजा
　　तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६

अव—निगमयति—

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् त्वयि जिह्मं कपटं कर्तुमुद्यते त्वां जिघांसाविति भावः। तत्र तस्मिन् दुर्योधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रिया आशु शीघ्रं विधीयतां क्रियतां । ननु कर्तव्यमपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह—परेति । परप्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतां संगृह्णतां मादृशां वार्ताहारिणामित्यर्थः। गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्तामात्रसाराः खलु। नि। 'वार्ता-प्रवृत्तिर्वृत्तान्त' इत्यमरः। वार्तामात्रवादिनो वयं न तु कर्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः अतस्त्वयैव निर्धार्य कार्यमिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ २५

अव—ततो युधिष्ठिरेण किं कृतमित्यत्राह—

इतीति ॥ वनसन्निवासिनां पत्यौ वनेचराधिपे इतीत्थं गिरं वाचमीरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनं ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्येष्वतीव त्वरन्त इति नीतिवाक्यामृते । अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्यानुजस्य सन्निधौ तद्वनेचरोक्तं वचः वाक्यमाचचक्षे आख्यातं। अथवा कृष्णेति पदच्छेदः सदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता । चक्षिङोदुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि लिट् ॥ २६

निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृती-

स्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।

नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनी-

रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं

भवत्यधिक्षेप इवानुशासनम् ।

तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां

निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८

अव—ततो द्रौपदी किमकार्षीदित्यत्राह—

निशम्येति ॥ ततो द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य आकर्ण्य ततस्तदनन्तरं ततो द्विषद्भ्यः आगतास्ततस्त्याः 'अव्ययात्त्य'बिति त्यप्-अपाकृती रपकारान् केशापकर्षणादीन् विनियन्तुं निरोद्धुं अक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः संवर्धिनीः गिरो वाचः उदाजहार जगाद ॥ २७

अव—नृपमनुज्ञापयितुमाह—

भवादृशेष्विति ॥ भवादृशाः भवद्विधाः पण्डिता इत्यर्थः । तेषु विषये 'त्यदादिष्वि'त्यादिना कञ् । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तं 'वदेः क्तः—वचिस्वपी'त्यादिना सम्प्रसारणं । अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपः तिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं वक्तुमित्यर्थः । तथापि वक्तुमनुचितत्वेपि निरस्तनारीसमयास्त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । नि । 'समयाश्शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद' इत्यमरः । दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वाद्दुष्टा मनोव्यथाः । नि । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथे' त्यमरः ॥ मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति प्रोत्साहयन्तीत्यर्थः । न किञ्चिदयुक्तं दुःखिनामिति भावः ॥ २८

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभि-
श्चिरं धृता भूपतिभिस्स्ववंशजैः ।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता
मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधा
नसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३०

अव—एवमनुज्ञाप्य किमुक्तं तयेत्यत्राह—

अखण्डमिति ॥ आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः । नि । 'धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयो' रिति हेमः । स्ववंशजैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही त्वया मदं च्योततीति मदच्युत् क्विप् तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगिव आत्महस्तेन स्वकरेण स्वचापल्येनेत्यर्थः। अपवर्जिता परिहृता स्वदोषादेवायमनर्थागम इति भावः (कुलक्रमागता मही भवता अकारणमेव त्यक्ता अतस्त्वत्कृतो ह्ययमनर्थः यथा मत्तद्विपमालाविसर्जने पुनरादाने च स्वयमेव समर्थः तथा भवानपि उपेक्षया त्यक्तामपि महीं स्वीकर्तुं समर्थ इति निन्दास्तुत्या प्रोत्साहयतिस्म) २९

अव—स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तं स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह—

व्रजन्तीति ॥ मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति ये मायाविषु मायावत्सु विषये 'अस्मायामेधे'त्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः। 'व्रीह्यादिभ्यश्चे'तीनि प्रत्ययः। न भवन्ति अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति । प्रविश्येति शठाः गूढविप्रियकारिणो धूर्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृताङ्गान् अवर्मितशरीरान् निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा आत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हिंसन्ति हि। आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति भावः ॥ ३०

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः
कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारये-
न्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते
विवर्तमानं नरदेववर्त्मनि ।

अव—न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागमः । स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्या-शयेनाह—

गुणेति ॥ अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तं च कामन्दकीये । श्लो । 'उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीस्सहचारिणी' ति । अनुरक्तशासन इति पाठे समस्तजनाभिलषितशिक्ष इत्यर्थः । कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । 'अन्यारा' दित्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्च अनुरक्तां स्वानुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनां च मनोरमां मनोहरां श्रियं सम्पदं आत्मवधूमिव स्वभार्यामिव । नि । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्रीचे' त्यमरः । परैश्शत्रुभिः अन्यैश्च अपहारयेत्स्वयमेवापहारं कारये-दित्यर्थः । कळत्रापहारवल्लक्ष्म्यपहारोपि राज्ञां मानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१

अव—अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति—

भवन्तमिति ॥ हे नरदेव नरेन्द्र एतर्हीदानीं अस्मिन्नापत्कालेपी-त्यर्थः । नि । 'एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथे' त्यमरः । 'इदमोर्हि-लि'ति र्हिल् प्रत्ययः । एते तौ रथोरित्येतादेशः । आपदमेवाह—मनस्विगर्हिते शूरजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे विवर्तमानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तं त्वां उदीरितः उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसम् । 'शुषः क' इति निष्ठातकारस्य ककारादेशः । शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः । तं शमीतरुं शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतं उच्छिख उद्गतज्वालः । नि । 'घृणिज्वाले

कथं न मन्युर्ज्वलयत्युदीरित-
　　श्शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२

अवन्ध्यकोपस्य निहन्तुरापदां
　　भवन्ति वश्यास्स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
　　न जातहार्देन च विद्विषादरः ॥ ३३

परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
　　पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।

अपि शिखे' इत्यमरः । अग्निः वह्निरिव कथं न ज्वलयति ज्वलयितुमुचित-मित्यर्थः । 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ॥ ३२

अव—नन्वनतश्शत्रुत्वादयं क्रोधस्त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—

अवन्ध्येति ॥ अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अवन्ध्यकोपस्य अत एव आपदां निहन्तुः निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः । पुंस इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशं गता भवन्ति । 'वशं गत' इति यत्प्रत्ययः । अतः कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके त्वनिष्टमाचष्टे अमर्षशून्येन निष्कोपेन जन्तुना कन्यया शोक इति वत् हेतौ तृतीया हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । नि । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह' इत्यमरः । युवादित्वादण्प्रत्ययः । हृदयस्य हृल्लेख-यदण्लासेष्विति हृदादेशः जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरः प्रीतिर्नास्ति विद्विषा द्विषता च सता आदरो न अमर्षहीनस्य रागद्वेषावकिञ्चित्करत्वादगण्या-वित्यर्थः । अथ वा विद्विषा सता दरो भयं न । 'दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्र' इत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशाद्द्विधा पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः अतस्स्थाने कोपः कार्यः त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३

परिभ्रमन्निति ॥ लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः आहि-ताग्न्यादित्वात् साधुः । अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः । नि । 'अभ्यस्तेप्युचितं न्याय्य' मिति यादवः । महारथो रथचारी उभयत्रापि प्रागिति शेषः । अद्य तु रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः पद्भ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी । 'अज्यति-

महारथस्सत्यधनस्य मानसं
दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।
स वल्कवासांसि तवाधुना हरन्
करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः ॥ ३५

भ्यां चेत्यनुवृत्तौ पादेचेत्यौणादिक इण्प्रत्ययः। पादस्य 'पदाज्यातिगोपहते'ष्विति पदादेशः। अन्तर्गिरि गिरिषु । 'अव्ययं विभक्तो'त्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः गिरेश्च सेनकस्येति विकल्पात्समासान्ताभावः । परिभ्रमन् सञ्चरन्नयं वृकोदरो भीमः सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठनवचनं। अद्यापि सत्यमेव रक्ष्यते न तु भ्रातर इति भावः। तवेति शेषः। मानसं नो दुनोति कच्चिन्न परितापयति किम् । नि। 'कच्चित्कामप्रवेदन' इत्यमरः। स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ॥ ३४

अव—इत्येवं वृकोदरे दयोत्पादनेन रोषोद्दीपनमभिधाय धनञ्जयं प्रत्याह—

विजित्येति ॥ उपमीयतेऽनयेत्युपमा । आतश्चोपसर्ग इत्यङ् । वासवः इन्द्रः उपमा यस्य स वासवोपमः इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः। उत्तरान् कुरून्मेरोरुत्तरानमानुषान् देशविशेषान् विजित्य प्राज्यं प्रभूतम्। नि । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्य' मित्यमरः। कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूपात्मकम् । नि। 'स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते। ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्य' मित्यमरः । वसु धनं अयच्छत् दत्तवान्। 'पाघ्रे'त्यादिना दाणो यच्छादेशः स धनञ्जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । 'संज्ञायां भृतॄ वृजी'त्यादिना खच् प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। अधुना अस्मिन् काले ‡ अधुनेति निपातनात्साधुः । तव वल्कवासांस्याहरन् सम्पादयन् कथं तव मन्युं क्रोधं दुःखं वा न करोति (अथवा वल्कवासांस्याहरन् धारयन् तव मन्युं कथं न करोति) धनञ्जयग्रहणं प्रावीण्यप्रकटनार्थम् ॥ ३५

---

‡ इदंशब्दादधुनाचेति सूत्रेणाधुनाप्रत्यये इदम इशितीशादेशे यस्येतिचेतीकारलोपे अधुनेति रूपमिति प्रक्रियालेखनं युक्तम् ॥

वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती
  कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
  विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६

इमामहं वेद न तावकीं धियं
  विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां
  रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७

अव—नकुलसहदेवौ प्रत्याह—

वनान्तेति ॥ वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तया कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ । नि । 'आकारो देह आकृति' रिति वैजयन्ती । विष्वक्समन्ततः । नि । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपी' त्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ विकीर्णकेशावित्यर्थः । अतएव अगजौ गिरिसम्भवौ गजाविव स्थितौ एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रावित्यर्थः । नि । 'यमो दण्डधरे ध्वांक्षे संयमे यमजेपि चे'ति विश्वः । विलोकयंस्त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ । नि । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टि' ष्विति विश्वः । बाधितुं नोत्सहसे न प्रवर्तसे । शकधृषेत्यादिना तुमुन् । अहो ते महद्धैर्यमिति सोल्लुण्ठनं वचनम् ॥

अव—अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितु † मुपोद्घातमाह—

इमामिति ॥ इमां वर्तमानां तवेमाम् । तावकीं त्वदीयाम् 'तस्येद'मित्यण् प्रत्ययः। तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः । धियमापद्विषयां त्वच्चित्तवृत्तिं अहं न वेद कीदृशी वा न वेद्मि परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'विदो: लटो वे'ति णलादेशः । न चात्मदृष्टान्तेनापन्नत्वाद्दुखित्वमनुमातुं शक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह । चित्तवृत्तयः चित्तव्यापाराः विचित्ररूपाः धीराधीराद्यनेकप्रकाराः खलु । किन्तु परामुत्कृष्टां भवदापदं विचिन्तयन्त्याः भावयन्त्याः मम चेतश्चित्तं आधयो मनोव्यथाः 'उपसर्गे घोः कि'रिति कि

---

† प्रकृतार्थं वर्णयितुमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः ॥

पुराधिरूढश्शयनं महाधनं
विबोध्यसे यस्स्तुतिगीतिमङ्गळैः ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं
जहासि निद्रामशिवैश्शिवारुतैः ॥ ३८

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा ।

प्रत्ययः । प्रसभं प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति । 'रुजो भङ्ग' इति धातोर्लट् । पश्यतामपि दुस्सहदुःखजननी त्वद्विपत्तिरनुभवितारं त्वां न विकरोतीति महच्चित्रमित्यर्थः। चेत इति । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेरिति षष्ठी न भवति तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्याविवक्षितत्वादिति ॥ ३७

अव—तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह—

पुरेति ॥ यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं श्रेष्ठमित्यर्थः । नि । 'महाधनं महामूल्य' इति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढस्सन् स्तुतिः गुणोत्कर्षकथनं। गीतिः गानं मङ्गळं च इष्टदेवतादेशवचनं । तेषां द्वन्द्वः । तैः । यद्वा स्तुतयो गीतयश्च ता एव मङ्गळानि तैः करणभूतैः पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति शेषः । पूर्वं विबोधित इत्यर्थः । 'पुरि लुङ्चास्मे' इति भूतार्थे लट् । स त्वं अदभ्रदर्भां बहुळकुशां । नि । 'अदभ्रं बहुळं बहु' इति । 'अस्त्री कुशं कुथो दर्भ' इति चामरः । स्थलीमकृत्रिमभूमिं 'जानपदे' त्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । एतेन दुस्सहस्पर्शत्वमुक्तं । अधिशय्य शयित्वा 'अधि शीङ्स्थासां कर्मे'ति कर्मत्वं अयङ्यिक्ङितीत्ययङादेशः । अशिवैरमङ्गळैः शिवारुतैः । क्रोष्टुवाशितैः । नि । 'शिवा हरीतकी क्रोष्ट्री शमी नद्यामलक्युभे' इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि अद्येति शेषः ॥ ३८

पुरेति ॥ हे नृप यदेतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेन अन्धसा अन्नेन । नि । 'भिस्साछी भक्तमन्धोऽन्न' मित्यमरः । द्वे जाती जन्मनी येषां ते द्विजातयः तदुक्तं । श्लो । 'जन्मना जायते शूद्रस्संस्कारैर्द्विज उच्यत' इति । 'दन्तविप्राण्डजाद्विजा' इत्यमरः । रमणीयस्य भावो

तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३९

अनारतं यौ मणिपीठशायिना-
वरञ्जयद्राजशिरस्स्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४०

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा तत-
स्समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।

रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्रापितं । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणा' मिति वचनात् । अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुः यशसा समं परमतिमात्रं कार्श्यं परैति प्राप्नोति । उभयमपि क्षीयत इत्यर्थः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः तदुक्तं काव्यप्रकाशे । श्लो । 'सा सहोक्तिस्सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचक' मिति ॥ ३९

अनारतमिति ॥ अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठस्थायिनौ यौ चरणौ राजशिरस्स्रजां नमद्भूपालमौलिस्रजां रजः परागा अरञ्जयत् तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैः तपस्विभिश्च आलूनशिखेषु छिन्नाग्रेषु यद्वा मृगाणां द्विजैर्दन्तैः आलूनशिखेषु बर्हिषां कुशानां । नि । 'बर्हिः कुशहुताशयो'रिति विश्वः । वनेषु निषीदतः तिष्ठतः ॥ ४०

अव—ननु सर्वप्राणिसाधारण्यामापदि का परिदेवनेत्यत्राह—

द्विष इति ॥ यद्यतः कारणादियं दशा ईदृश्यवस्था । नि । 'दशावर्ताववस्थाया' मिति विश्वः । द्विषन्तो निमित्तं यस्यास्सा द्विषन्निमित्ताः शत्रुकृतेत्यर्थः । द्विषोऽमित्रे इति शतृप्रत्ययः । ततस्तस्मान्मे मनः समूलं निश्शेष-

परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां

पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ४१

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः

प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।

व्रजन्ति शत्रूनवधूय निस्पृहा

श्शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ४२

पुरस्सरा धामवतां यशोधना-

स्सुदुस्सहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

मुन्मूलयतीवोत्पाटयतीव दैविकीत्वापन्नदुःखायेत्याह परैरिति । परैः शत्रुभि-रपर्यासिता अपर्यावर्तिता अध्वंसिता वीर्यसम्पद्येषां तेषां मानिनां पराभवो विपदपि उत्सव एव आनन्द एवेति वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । मानहानिर्दुस्सहा न त्वापदिति भावः । यद्वा किं भवत्या एव अस्माकमपि तुल्यमेवेत्यत्राह (परैरिति । परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां मानिनां भवतां पराभवोऽप्युत्सव एवेत्यात्मक्लेशं प्रकटयति पराभवमुखेन) ४१

अव—तर्हि किं कार्यमित्यत आह—

विहायेति ॥ हेनृप शान्तिं शमं विहाय तत्प्रसिद्धं धाम तेजः विद्विषां वधाय पुनस्सन्धेहि अङ्गीकुरु । प्रसीद प्रसन्नो भव । प्रार्थनायां लोट् । ननु शमेन कार्यसिद्धौ किं क्रोधेनेत्यत्राह । व्रजन्तीति । निस्पृहाः निरीप्साः मुनयः शत्रून् अवधूय निर्जित्य शमेन क्रोधवर्जनेन सिद्धिं अभीष्टसिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति । भूभृतस्तु न व्रजन्ति कैवल्यकार्यवद्राजकार्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः ॥

अव—नृपधामैव नास्तीत्याशङ्क्य सत्तां प्रकटयितुमाह—

पुरस्सरा इति ॥ किञ्च धामवतां तेजस्विनां मानवतामिति पाठे अहङ्कारिणां परनिकारासहिष्णूनामित्यर्थः । पुरस्सरन्तीति पुरस्सराः अग्रेसराः 'पुरोग्रतोग्रेषु सर्तेरिति टप्रत्ययः । यशोधनाः भवादृशाः सुदुस्सहमतिदुस्सह-

भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं
निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-
श्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं
जटाधरस्सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।

मीदृशमुक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषमधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत्तर्हि । हन्त इति खेदे । मनस्विता अभिमानिता निराश्रया सती हता नष्टा । तेजस्वि-जनैकशरणत्वान्मनस्वितायाः इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासङ्गतेरधिपूर्वात्करोतेरधेः प्रसहने इत्यात्मनेपदं न भवति । प्रसहनं परिभव इति काशिका । तथाप्यस्या कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभि-प्राये स्वरितजित इत्यात्मनेपदं सिद्धम् ॥ ४३

अव—सत्यपि तस्मिन् धामनि न तव रुचिरित्यत्राह—

अथेति ॥ अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमस्सन् चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । नि । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमे' त्यमरः । सुखस्य साधनं पर्येषि अवगच्छसि निश्चिनोषीत्यर्थः । तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय धरतीति धरः । पचाद्यच् । जटानां धरो जटाधरो जटिलस्सन् इह वने पावकं जुहुधि पावके होमं कुर्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनु-षेत्यर्थः । 'हुझल्भ्योहेर्धि'रिति धिरादेशः ॥ ४४

अव—अथ समयोल्लङ्घनाद्बिभेषि तदपि न किञ्चिदित्याह—

न समयेति ॥ परेषु शत्रुषु निकृतिः शाठ्यं परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नः महौजसः प्रतीकारक्षमस्येत्यर्थः । ते तव समयः त्रयोदशसंवत्सरान् वने वत्स्यामीत्येवं रूपा संवित् । नि । 'समया-श्शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद' इत्यमरः । तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न

अरिपु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
  विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५

विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मं
  शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ ।
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ
  दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने प्रथमस्सर्गः ॥

युक्तम् । नि । 'युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिष्वि'त्यमरः । हि यस्मात् विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशाः अरिपु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा नि । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतव' इत्यमरः । सन्धिदूषणानि विदधति । केनचिद्व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिं विघटयन्तीत्यर्थः । शक्तस्य हि विजिगीषोस्सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानं । अन्यत्समयपरिरक्षणादिकमशक्तस्येति भावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् । तल्लक्षणं तु । श्लो ॥ 'अयुजिनयुगरेफतोयकारो युजिचनजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रे'ति ॥ ४५

अव—उक्तमर्थमाशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति—

विधीति ॥ विधिर्दैवं । नि । 'विधिर्विधाने दैवे चे'त्यमरः । समयः कालः तयोर्नियोगान्नियमनाद्धेतोः । तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । यद्वा विधेस्समयः कालः तस्य नियोगात्सम्बन्धात् अगाधे दुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन् आपत्पयोधौ मग्नं सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति अपरेद्युरुन्मज्जति चेत्यागमः । दीप्तिः प्रतापः आतपश्च तस्यास्संहारेण सङ्कोचेन जिह्ममप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलधनं अन्यत्र शिथिलरश्मिं । नि । 'वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणा' विति वैजयन्ती । शिथिलबलमिति पाठे तु उभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः । शिथिलवशमिति पाठे वश अभिप्रायः । तथा लोके प्रयोगः । तद्वशे देवदत्तो वर्तत इत्यादिः शिथिलदशमिति पाठे दशा अवस्था रिपुस्तिमिरमिव रिपुतिमिरं उदस्य निरस्य उदीयमानमुद्यन्तं 'ईङ् गता'विति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि शानच् । त्वां दिनादौ दिनकृत-

मिव लक्ष्मीः भूयस्समभ्येतु भजतु 'आशिषि लिङ्लोटा'विति लोट्। चमत्कारकारितया मङ्गळाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान् भाष्यकारः। 'मङ्गळादीनि मङ्गळमध्यानि मङ्गळान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते। वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति। अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ती'ति। पूर्णोपमेयं। मालिनीवृत्तं। तल्लक्षणन्तु॥ श्लो। 'न नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकै' रिति। सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः। यथाह दण्डी। श्लो। 'सर्गैरनतिविस्तीर्णैश्श्रव्यवृत्तैस्सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जक' मिति। अथ कविः काव्यवर्णनीयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति। इतीति। इति शब्दः परिसमाप्तौ। भारविकृताविति कविनामकथनं। महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिस्सूचिता। किरातार्जुनीय इति काव्यवर्णनीययोः कथनं। प्रथमस्सर्गः समाप्तइति शेषः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं। किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयः। 'शिशुक्रन्द' इत्यादिना द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः। राघवपाण्डवीयमिति वत्। तथाप्यर्जुनएवात्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः। यथाह दण्डी। श्लो। 'वंशवीर्यप्रतापादीन् वर्णयित्वा रिपोरपि। तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति न' इति। अथायं संग्रहश्लोकः 'नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजस्तस्योत्कर्षकृते त्ववर्ण्यततरां दिव्यः किरातः पुनः। श्रृङ्गारादिरसोऽङ्ग मत्र विजयी वीरः प्रधानो रसश्शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फल' मिति॥ ४६

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां प्रथमस्सर्गः॥

॥ द्वितीयस्सर्गः ॥

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १

यदवोचदवेक्ष्य मानिनी परितस्स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ २

अव—इतीत्थं नीतिमार्गदर्शने कृते सति किं जातमित्यत्राह—

विहितामिति ॥ अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या प्रियाग्रहणमस्या हितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थं विहितां अभिहितामित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहरां विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वमुक्तं । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं युधिष्ठिरं उपपत्तिमत् युक्तियुक्तं ऊर्जिताश्रयमुदारार्थं वचनम् । ऊचे उक्तवान् । कर्तरि लिट् ब्रुवो वचिरादेशः 'ब्रुविशासी'त्यादिना द्विकर्मकत्वं । अकथितं चेति नृपस्य कर्मत्वं । अस्मिन् सर्गे वियोगिनीवृत्तं । तल्लक्षणं तु । श्लो। 'विषमे ससजागुरुस्समे नभरालोथ गुरुर्वियोगिनी' ति ॥ १

अव—किं तद्वचनं तदाह—

यदिति ॥ मानिनी क्षत्रकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण 'तत्प्रकृतवचने मयट्' । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा एतेनाप्तत्वमुक्तं परितोऽवेक्ष्य सर्वतो विविच्य यद्वचनमवोचत् ब्रुवो वचेर्वा लुङ् 'वच उ'मि त्युमागमः । वागधिपस्य बृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यं । शेषे षष्ठीयं । नकृद्योगलक्षणा । अतो नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत सर्वस्यापीति शेषः । अथवा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धः । दुर्वचं केनापीति शेषः यः स्त्रैणमपि शास्त्रमनुरुणद्धि हितं चानुबध्नाति अतो विस्मयकरं ग्राह्यं चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभस्सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३

परिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४

अव—विस्मयकरत्वे हेतुमाह—

विषम इति ॥ विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि अन्यत्र दुष्प्रवेशोऽपि नयो नीतिशास्त्रं पयसामाशयो ह्रद इव कृततीर्थः कृताभ्यासाद्युपायस्सन् । नि 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रि' ष्विति विश्वः । अन्यत्र कृतजलावतारस्सन् । नि । 'योनौ बलावतारे च तीर्थ' मिति हलायुधः । विगाह्यते । गृह्यते प्रविश्यते च किन्तु तत्र नये जलाशये च स तादृशः पुरुषः विशेष दुर्लभः अत्यन्तदुर्लभः यः कृत्यं सन्धिविग्रहादिकार्यं स्नानादिकं च । तस्य । वर्त्मसत्साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथातथेत्यर्थः । अन्यत्र गर्तग्राहपाषाणादिरहितं यथा तथा उपन्यस्यति उदाहरति । नि । 'उपन्यासस्तु वाङ्मुखं' 'उपोद्घात उदाहर' इत्यमरः । यथा केनचित् कृततीर्थे पयसि गम्भीरेपि प्रवेष्टारस्सन्ति तीर्थकरस्तु विरळः तद्वन्नीतावपि निगूढमपि तत्त्वं सति वक्तरि बोद्धारस्सन्ति वक्ता तु न सुलभः अत इयं द्रौपदी अपठितापि साधु वक्तीति युज्यते विस्मयः इति तात्पर्यार्थः ॥ ३

अव—अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह—

परिणामेति ॥ परिणामः फलकालः अन्यत्र परिपाकावस्था च । तत्र सुखे हिते-नि । 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसुखादिचे'ति सुखशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वं गरीयसि गुर्वर्थप्रतिपादके अर्थभूयिष्ठे श्रेष्ठे च क्षतौजसां उभयत्रापि क्षीणशक्तीनां । व्यथके युद्धोपोद्बलकत्वाद्भयङ्करे अन्यत्रादौ सन्तापादि-दुःखजनके । अल्पीयसि अल्पाक्षरे अल्पमात्रे च उक्तं च । श्लो । 'स्वल्पा च मात्रा बहुळो गुणश्चे'ति । अस्मिन् वचसि द्रौपदीवाक्ये अतिवीर्यवति अत्यन्तसामर्थ्यवति भेषजे औषध इव । नि । 'भेषजौषधभैषज्यानी' त्यमरः । बहुरधिको गुणः । मानत्राणराज्यलाभादिः । अन्यत्रारोग्यबलपोषादिश्च दृश्यते । अतो ग्राह्यमस्या वचनमिति भावः ॥ ४

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेपि भारती ।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५

चतसृष्वपि ते विवेकिनी नृप विद्यासु निरूढिमागता ।
कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥ ६

विधुरं किमतः परं परैरवगीतां गमिते दशामिमां ।

अव—सत्यमेवं मह्यं न रोचते किं करोमीत्यत आह—

इयमिति ॥ रुचिरार्था हितार्थसम्पन्नेति रुचिरहेतूक्तिः इयं भारती द्रौपदीवाक्यं इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः । भवते तुभ्यमपि ॥ 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । रोचतां स्वदतां भवतापि स्वीक्रियतामित्यर्थः । विध्यर्थे लोट् । हितवचने बलादपीच्छां कुर्यादौषधवदिति भावः । तथापि स्त्रैणे वचसि का श्रद्धा तत्राह—नन्विति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । 'पदा स्वैरिबाह्यापक्षेषु चे'ति ग्रहेः क्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । नि । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञ' इत्यमरः । वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निस्पृहा ननु निराशाः खलु अर्थप्रकर्षमेव कांक्षन्ति न वक्तृप्रकर्षं । 'बालादपि सुभाषित' मिति वचनादिति भावः ॥ ५

अव—सम्प्रति स्वयमुपालभते—

चतसृष्विति ॥ हे नृप चतसृष्वपि विद्यासु आन्वीक्षक्यादिषु यद्वा नृपाणां विद्याः नृपविद्याः । श्लो । 'आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती, विद्याह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः' । इति कामन्दकः । निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता अतएव विवेकिनी सदसद्विवेकवती । यथाह मनुः । श्लो । 'आन्वीक्षक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ च वार्तायां दण्डनीत्यां नयानया' विति । ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययं वैपरीत्यं अविवेकित्वरूपमेत्य अवसीदति । नश्यति न युक्तमिदमिति भावः ॥ ६

अव—किं नश्छिन्नमिदानीं येनेत्थमुपालभस इत्यत्राह—

विधुरमिति ॥ त्वयि परैश्शत्रुभिः इमामीदृशीं अवगीतां गर्हितां नि । 'अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दृष्टे च गर्हित' इति विश्वः । दशामवस्थां गमिते

अवसीदति यत्सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७

द्विषतामुदयस्सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्सुमर्षणः ।

न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।

क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९

प्रापिते सति सुरैरपि सम्भावितवृत्ति बहूकृतप्रसारं अथवा निश्चितसद्भावं पौरुषं पुरुषकारः । 'युवादित्वादण्प्रत्ययः । अवसीदति नश्यतीति यत् अतः परं अतोऽन्यत् अधिकं वा किं विधुरं किं कष्टं न किञ्चिदित्यर्थः । नि । 'विधुरं प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लिष्टयोरपी'ति वैजयन्ती । अस्तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यकारः । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । यत्पौरुषाधिकस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृतेति महत्कष्टं । तच्च त्वदुपेक्षयेत्युपालभ्यस इत्यर्थः ॥ ७

अव—अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशंक्य नायमुपेक्षाकाल इति वक्तुं तदेव तावच्छ्लोकद्वयेन विविनक्ति—

द्विषतामिति ॥ भूतिमुदयमिच्छता शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा सुधिया । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच् गुरुर्महानपि अस्वन्ततरः अत्यन्तदुरन्तः क्षयोन्मुख इति यावत् । द्विषतामुदयः अभिवृद्धिः सुखेन मृष्यते क्षम्यत इति सुमर्षणः सुसह उपेक्ष्य इत्यर्थः । स्वन्तश्च दुर्मर्षण इति भावः । भाषायां शासीत्यादिना खलर्थे युच्प्रत्ययः । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसिद्ध्युन्मुखः । प्रनिरन्तरित्यादिना णत्वं परिक्षयो न सुमर्षणः नोपेक्ष्य इत्यर्थः अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः ॥ न ह्युदय इत्येव प्रतीकार्यः न च क्षय इत्येवोपेक्ष्यः किं तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभावपि प्रतीकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ८

अव—एवमुभयोर्मध्ये एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत्परिक्षयागमे गतिमाह—

अचिरेणेति ॥ कृतमनेनेति कृती कुशल इत्यर्थः । 'इष्टादिभ्य'श्चेति इनि प्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगं अचिरेण आशु भाविनीं भूयसीं दुरन्तां च तथा आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीं अल्पीयसीं च विगणय्य

अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १०

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११

विचार्य 'ल्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशः उपेक्षते सन्धिविग्रहादिषु उदासीनो भवति' अन्यथा उक्तवैपरीत्ये । परस्य क्षययुक्तौ अल्पीयस्यां स्वस्य भूयस्यां च सत्यामित्यर्थः । तत्प्रतीकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रतीकारं अचिरेण आशु कुरुते एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चाति परिक्षयः । यथास्माकं । तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः सद्यः प्रतिकुरुत इत्यर्थात्सिद्धमित्यनुसन्धेयम् ॥ ९

अव—तथाप्युपेक्षयामनिष्टमाचष्टे—

अनुपालयतामिति ॥ उदेष्यतीं वर्धिष्यमाणां उदयोन्मुखीमित्यर्थः । आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं प्रभुत्वाभिवृद्धिं कोशदण्डजं तेजः । नि । 'सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डज' मित्यमरः । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयतामुपेक्षमाणानां महीभुजां राज्ञां श्रियः सम्पदो । जननिर्वादभयात् निकृष्टपुरुषानुरागसम्प्राप्तलोकापवादभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादपयान्ति अपसरन्ति । यथाह कामन्दकः । श्लो । 'स्त्रीभिष्षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयत' इति अतः पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १०

अव—ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेनाभियुञ्जीतेत्यत्राह—

क्षयेति ॥ क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं सहजं शिवं सर्वलोकाह्लादकं धाम क्षात्रं तेजः प्रकाशं च दधतं बिभ्रतं समृद्धये अभिवृद्ध्यर्थं उत्थितमुद्युक्तं उत्सहमानमिति यावत् । अन्यत्र उत्थितमुदितं । अतएव अनपायमविनाशिनं वर्धिष्णुमित्यर्थः । नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया गृह्यते प्रतिपदि तस्यादृश्यत्वादिति । प्रणमन्ति प्रह्वीभावेन वर्तन्त इत्यर्थः । चन्द्रपक्षे तु नमस्कुर्वन्ति । क्षीणस्याप्युत्साहः कार्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः । श्लो । 'जयं हि सततोत्साही दुर्बलोपि समश्नुत' इति कामन्दकः ॥ ११

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयोनयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३

अव—ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह—

प्रभव इति ॥ कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः । कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि यथाह कामन्दकः । श्लो । 'सहायास्साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारसिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यत' इति पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । 'तद्धितार्थे'त्यादिना उत्तरपदसमासः कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य स तथोक्तः । नयो नीतिर्मन्त्र इति यावत् । कोशः अर्थराशिः । नि । 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययो' रित्यमरः । दण्डश्च तुरङ्गसैन्यम् । नि । 'दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राज्ञायां सैन्यभेदे' इति वैजयन्ती । तयोः कोशदण्डयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । ऋदोरप् । स नयो नीतिः विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । नि । 'पदं व्यवसितत्राण स्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वि' त्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वमुत्साहमित्यर्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव । नि । 'नियतिर्नियमे दैव'मिति विश्वः । अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्दैवादिकात् कर्तरि लट् । मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहः तन्मूलायाः प्रभुशक्तेर्मूलमिति किमु वक्तव्यं । अतस्स एवाश्रयणीयः यतो नक्तं दिवं मन्त्रयमाणस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किञ्चित्सिध्यतीति ॥ १२

अव—ननु सोत्साहस्याप्यसहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत आह—

अभिमानवत इति ॥ अभिमानवतः मानधनस्य प्रियमिष्टं उच्चैरुन्नतं पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्य आत्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्तनक्षमं अनर्थप्रतीकारसमर्थं आलम्बनं सहकारि मतं इष्टं यथा कस्यचित्तुङ्गमारुरोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकमनुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः । किं पौरुषादन्यैस्सहायैश्शूराणामिति भावः ॥ १३

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १४

तदलं प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् ।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १५

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना ।

अव—पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह—

विपद् इति ॥ अविक्रमं पौरुषहीनं। विपदः अभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति आपदुपेतं विपन्नं आयतिः उत्तरकालः। नि। 'उत्तरः काल आयति' रित्यमरः। रहयति त्यजति निरायतेरायतिरहितस्य आसन्नक्षयस्येत्यर्थः। लघुता अगौरवं नियता अवश्यंभाविनी न कश्चिदेनमाद्रियत इत्यर्थः। अगरीयान् लघीयान् नृपश्रियः राजलक्ष्म्याः पदमास्पदं न भवति यद्वा नृपेति पदच्छेदः तस्मात् पौरुषं कर्तव्यमेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपूर्वस्य अविक्रमत्वादेरुत्तरोत्तरं विपदादिकं प्रति कारणत्वात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः। तथा च सूत्रं 'पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाले'ति ॥ १४

अव—फलितमाह—

तदिति ॥ तत्तस्मादुपेक्षायां दोषसम्भवादित्यर्थः। उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायवन्ध्यतां उद्योगशून्यतां अवलम्ब्य अलं उद्योगशून्यतावलम्बनेनालमित्यर्थः। अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः। तस्य ल्यबादेशः। तथाहि पराक्रमः आश्रयः कारणं यासां तास्तथोक्तास्समृद्धयस्सम्पदः विषादेन समं अनुत्साहेन सह न निवसन्ति पौरुषसाध्यास्सम्पदो नानुत्साहसाध्याः उभयोस्सहावस्थानविरोधादित्यर्थः। वैधर्म्येण कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १५

अव—ननु समयः प्रतीक्ष्यते किं वेगेनेत्यत्राह—

अथेति ॥ अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत्। नि। 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले खलेऽपि चे'ति विश्वः। आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटीकृतकपट-

धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १६

द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।
जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः ।

व्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राजसम्पदः । नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः । चिरं चतुर्दशवर्षाणि आस्वाद्य अनुभूय कथं सुत्यजाः ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सम्पदो युद्धक्लेशं विना न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥

अव—अथ यदि दैववशात् स्वयमेव दुर्योधनस्सम्पदो दास्यति तथापि तत्कथं रोचयेमहीत्याह—

द्विषतेति ॥ अथवा द्विषता दुर्योधनेन विहितं प्रत्यर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ तवानुजन्मनां अनुजानां आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतं अलं अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजनैष्फल्यात् क्षत्रियस्य विजितमिति शास्त्रात् क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने । भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया उक्तं च न्यासोद्योते 'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य । अपि तु गम्यमाना'पीति ॥ १७

अव—ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण यथाह मनुः ॥ श्लो ॥ 'साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचने'ति तत्किमाग्रहेणेत्याशङ्क्याह—

मदेति ॥ मृगाधिपः सिंहः मदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्गजैर्वर्तयते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकाद्वृतेर्लट् । भौवादिकस्य तु अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदनियमादिति तथा हि तेजसा प्रभावेण । नि । 'तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसी'ति

लघयन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिस्स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।

वैजयन्ती । जगत् लघयन् लघूकुर्वन् महान् तेजस्वी । महापुरुषः अन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषात् भूतिं वृद्धिं नेच्छति खलु न हि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तमनुवचनं तु अशूरविषयमित्यभिप्रायः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽ र्थान्तरन्यासः ॥ १८

अव—ननु युद्धात्पाक्षिको लक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशङ्क्याह—

अभिमानेति ॥ अभिमानः वैरनिर्यातनमेव धनं यस्य वैरनिर्यातनमात्रनिष्ठस्येत्यर्थः । अतएव गत्वरैः गमनशीलैः अस्थिरैः । गत्वरश्चेति क्वरबन्तनिपातः । असुभिः प्राणैः करणैः । नि । 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा' इत्यमरः । स्थास्नु स्थिरं ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुप्रत्ययः । यशः चिचीषतः चेतुं सङ्ग्रहीतुमिच्छतः चिनोतेस्सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । अचिरं अंशवो यस्यास्सा अचिरांशुर्विद्युत् तस्याः विलासः स्फुरणं तद्वच्चञ्चला । क्षणिकेत्यर्थः । लक्ष्मीस्सम्पत् अनुषङ्गादागतं *आनुषङ्गिकं अन्वाचयशिष्टं फलं ननु अधिकं प्रयोजनं किल मानत्राणजं यश एव मुख्यं फलम् । अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनां मानएव श्लाघ्य इत्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशस्स्वीकाराभिधानात् न्यूनेनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः । उक्तं च काव्यप्रकाशे । श्लो । 'परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमै'रिति ॥ १९

अव—नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागश्शक्यते कर्तुं । यतो जीवन् नरो भद्रशतानि पश्येदित्याशङ्क्याह—

ज्वलितमिति ॥ जनो भस्मनां चयमास्कन्दति पादादिना आक्रामति अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तं कर्तरि क्तः मतिबुद्धीत्यादि सूत्रे चकाराद्वर्तमानार्थत्वं । हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसं अग्निं नास्कन्दति दाह-

---

* अनुषङ्गः प्रयोजनमस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनमिति ठञ् इति वक्तुं युक्तं तत आगत इत्यधिकारे ठक् ठञन्यतरविधायकप्रातिस्विकसूत्राभावात् ॥

अभिभूतिभयादसूनतस्सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २०

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसस्सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् ।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२

कत्वादिति भावः। अतो हेतोर्मानिनः अभिभूतिभयात्प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभवो भविष्यतीति भयात् असूनेव सुखमक्लिष्टं उज्झन्ति त्यजन्ति धाम तेजस्तु नोज्झन्ति मानहानिकराज्जीवनात्स्वतेजसा मरणमेव वरमित्यर्थः। पूर्वतरश्लोकवदर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ २०

अव—अथवा किमत्र प्रयोजनचिन्तया किन्तु तेजस्विनामेष स्वभाव एव यज्जिगीषुत्वमित्याह—

किमिति ॥ मृगाधिपस्सिंहः। किं फलं प्रयोजनं अपेक्ष्य ध्वनतः गर्जतः धरन्तीति धराः पचाद्यच् पयसां धराः पयोधराः तान् मेघान् प्रार्थयते अभियाति। नि। 'याच्ञायामभिधाने च प्रार्थना कथ्यते बुधै'रिति केशवः। यद्वा अवरुणद्धीत्यर्थः। प्रा अर्थयते इति छेदः 'प्रा स्यात् याच्ञावरोधयो रि'त्यभिधानात्। प्रा अवरोधेन। प्रा इति तृतीयान्तं। अकारान्तस्य प्राशब्दस्य 'आतोधातो' रित्यत्र 'आत' इति योगविभागादकारलोपः। महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न सहते महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः। पूर्ववदलङ्कारः॥ २१

अव—उक्तं प्रयोजनं निगमयति उक्तार्थोपसंहरणं निगमः—

कुर्विति ॥ हे नृप तत्तस्मात्। उक्तरीत्या पराक्रमावसरत्वाद्धेतोः। नि। 'यत्तद्यतस्ततो हेता' वित्यमरः। प्रमादजं अज्ञानजं तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुष एव मतिं कुरु बुद्धिं विधेहि विक्रममेवांगीकुरु। न तूपायान्तरमित्यर्थः। न च विक्रमवैफल्यशङ्का कार्येत्याह—ध्रुवमिति। विद्विषां। शत्रूणां विपत्तयः आपदः त्वदनुत्साहहताः तव अनुत्साहेनाव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः भवदनुद्योगध्वंसिता इत्यर्थः। अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः। इत्येतत् ध्रुवं निश्चितं अवेहि विद्धि। नि। 'ध्रुवं नित्ये निश्चिते चे'ति शाश्वतः॥ २२

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कश्शतमन्युतेजसः ॥ २३

ज्वलतस्तव जातवेदसस्सततं वैरिकृतस्य चेतसि ।
विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसं ।

अव—न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह—

द्विरदानिति ॥ दिग्विभावितान् दिक्षु प्रख्यातान् आयतः आगच्छतः आङ्पूर्वादिण्धातोश्शतृप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान् दिग्गजानिव तथा उक्तविशेषणान् चतुरस्तोयनिधीनिव रणे आयतः दिग्विभावितान् शतमन्युतेजसः इन्द्रविक्रमान् चतुरस्तव अनुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत सोढुं शक्नुयादित्यर्थः शकिलिङ्चेति शक्यार्थे लिङ् अतो निश्शङ्कं प्रवर्तस्वेति भावः ॥ २३

अव—आशीर्वादव्याजेन फलितमाह—

ज्वलत इति ॥ तव चेतसि सततं सदा ज्वलतो दीप्यमानस्य वैरिकृतस्य रिपुनिमित्तकस्य । जातवेदसः क्रोधाग्नेरित्यर्थः । शिवेतरा अशिवा अमङ्गला वैधव्यदुःखजन्यत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमं शान्तिं विदधातु वैरिजनितस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तद्वधस्त्वया कर्तव्य इति भावः । अत्र क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एवोपनिबन्धनातिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । श्लो । 'विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिस्स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविते' ति तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽप्यभेदाध्यवसायात् भेदे अभेदरूपा तत एवाम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथाच यथाम्बुसेकेनाग्निस्सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोध इत्यौपम्यं गम्यते ॥ २४

अव—युधिष्ठिर इत्थमाकर्ण्यकिमकार्षीदित्यत आह—

इतीति ॥ इत्युक्तरीत्या दर्शिता प्रकटिता विक्रिया कोपविकारो वागारम्भात्मको येन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तं इदं विशेषणद्वयं द्विरदेपि योज्यं । मरुतः वायोस्सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरः दुष्टं द्विरदमिव । एतेनास्य

उपसांत्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५

अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गळास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७

भीमस्य शौर्यमेव न बुद्धिरस्तीति गम्यते उपसांत्वयितुं अनुनेतुं उपचक्रमे प्रवृत्तः । 'प्रापोभ्यां समर्थाभ्या'मित्यात्मनेपदं । राज्ञा भाव्युपकारविशेषापेक्षया कथञ्चिदवशो जनश्शनैश्शनैः द्विरदवद्वशीकरणीयो न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५

अव—प्रथमं तावत् स्तुत्या त्रिभिः प्रसादयति—

अपवर्जितेति ॥ विप्लवः प्रमाणबाधः अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे त्यक्तव्यत्यासे त्यक्तकलङ्के चेत्यर्थः । शुचौ शुचिश्शब्दसौष्ठवं लोहशुद्धिश्च तद्वति अतएव हृदयग्राहिणि मनोहरे मङ्गळास्पदे एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गळवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे । श्लो । 'रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिं । गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुध' इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्प्रपञ्चे । 'प्रथनेवावशब्द' इति घञ्प्रतिषेधात् ऋदोरबित्यप् । अत एव । नि । 'विस्तारो विग्रहो व्यासस्सतु शब्दस्य विस्तर' इत्यमरः ॥ मतिस्त्वद्बुद्धिः आदर्शे दर्पण इव । नि । 'दर्पणे मुकुरादर्शा'वित्यमरः विमला विशदा अभिदृश्यते वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६

अव—अथ युग्मेनाह—

स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च ॥ पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता नापाकृता न त्यक्ता अर्थस्य गौरवं भूयस्त्वं अर्थगौरवं च न न स्वीकृतं स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थं नञ् द्वयं । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः । गिरां पदानां अवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरामन्योन्यसाकांक्षत्वं च नापोहितं न वर्जितं । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात्. यथाहुः अर्थैकत्वादेकं वाक्यं सापेक्षं चेद्विभागे स्यादिति

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८

अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति ।
अवसाययितुं क्षमास्सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २९

नन्वर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधात् । नैष दोषः ये शुक्लादयश्शब्दाः गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लः । शुक्लः पट इति च तेषामेवात्र निषेधात् ये पुनस्सदा गुणमात्रवचनाः यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धस्पर्श इत्येवमादयस्तेषामनिषेधात् तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत' इति वचनाद्बहुळमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः अतएवाह वामनः । 'पत्रपीतिमादिषु गुणवचनेने'ति ॥ २७

उपपत्तिरिति ॥ किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । उपपत्तिर्युक्तिः उदाहृता पराक्रमपक्षएव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उचितं चैतन्महावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रं च न क्षतो न हतः न खण्डित इत्यर्थः । किं त्वागमाविरुद्धमेवोक्तं अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैवाप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः । ईदृगित्थं क्षात्रयुक्तमिदं वचनं अविद्यमान ईदृगाशयः इत्थं क्षात्रयुक्ताभिप्रायो यस्य सोऽनीदृगाशयः । नि । 'अभिप्रायश्छन्द आशय' इत्यमरः । कः प्रसभं हठात् वक्तुमुपक्रमेत न कोपीत्यर्थः । इत्थं वक्तुमुपक्रन्तैव नास्ति । वक्ता तु दूरापास्त इति भावः । केचिदेतच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति । तदसत् हितोपदेशमात्रतत्परस्यातिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विषये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनानौचित्यादिति ॥ २८

अव—यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह—

अवितृप्ततयेति ॥ तथापि त्वया सम्यङ्गनिर्णीतेऽपि मे हृदयं अवितृप्ततया असंतुष्टतया अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः । निर्णयमेव धावति अनुसरति अपेक्षत इति यावत् । अद्यापि निर्णयस्यानुदयादिति भावः। निर्णयानुदये हेतुमाह— अवेति ॥ विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदः अवान्तरभेदभूमानः ताः सु खं अक्लेशेन । अवसाययितुं पुरुषान्प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धास्स्वयमेव सम्पदः ॥ ३०

अभिवर्षति योनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।

शीघ्रं प्रत्याययितुमित्यर्थः । 'स्यतेर्ण्यन्तादणि कर्मकर्तृकात्तुमुन् णेरणादिसूत्रस्यायं विषयः क्षमन्त इति क्षमाः पचाद्यच् शक्ताः न भवन्ति । 'क्षमं शक्ते हिते त्रि' ष्वित्यमरः । यद्वा सुखं यथातथा पुरुषैः विशेषसम्पदोऽवसाययितुं न क्षमाः न शक्याः क्षम्यन्त इति क्षमाः कर्मणि । षिद्भिदादिभ्योऽङ् † विधेयमात्रस्य सुगमत्वेपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्याद्बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वादद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्यार्थः । अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वेनाभिधानाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं । श्लो । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत' मिति ॥ २९

अव—अस्तु विशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—

सहसेति ॥ क्रियत इति क्रिया कार्यं तां सहसा अविमृश्येत्यर्थः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोरिति गणव्याख्याने । स्वरादिपाठादव्ययत्वं । न विदधीत कुतः । अविवेकः अविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तं आपदां पदं स्थानं विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह—वृणत इति । गुणलुब्धाः गुणगृध्नव इति स्वयंवरणहेतूक्तिः । सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी 'उपपदमतिङि'ति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते हि 'वृङ्सम्भक्ता'विति धातुः । तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्धे च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥ ३०

अव—ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव तत्किं विवेकेनेत्यत्राह—

अभीति ॥ यः पुमान् विधीयन्त इति विधयः कृत्यवर्गास्तानि बीजानीवेत्युपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् तानि विधिबीजानि विवेको वारीव तेन विवेकवारिणा पूर्ववत्समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणस्सन् रक्षन्नभिवर्षति सिञ्चति स पुमान् फलं साधननिष्पाद्योर्थः सस्यं च ।

---

† अत्र पक्षेऽवसाययितुमित्यत्र स्वार्थे णिजिति बोध्यम् ॥

स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोकइवाधितिष्ठति ॥ ३१

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमस्स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३

नि । 'सस्ये हेतुकृते फल' मित्युभयत्राप्यमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः । नि । "लोकस्तु भुवने जन" इत्यमरः । शरदमिव सदा अधितिष्ठति सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचिद्व्यभिचरतीत्यर्थः । साहसिकस्य फलसिद्धिः काकतालीया विवेकिनस्तु नियतेति भावः । अत्र फलशब्देन सस्यहेतुकृतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः तदनुगृहीता चोपमेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१

अव—नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं सम्प्रति तामेव रुच्यर्थं स्तौति—

शुचीति ॥ शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तृ वपुर्भूषयति अन्यथा अविद्वान्पुरुषः शोच्य इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलंक्रिया भूषणं भवति अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्याभरणं अन्यथा सर्वैः परिभूयत इति भावः । स पराक्रमः नयापादिता नीतिसम्पादिता विवेकपूर्विकेति यावत् । सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः अन्यथा साहसिकस्य सिद्धेः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यादिति भावः । 'वपुषो भूष्यतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां तु स्वस्वपूर्वोत्तरेच्छये'ति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेरनन्यभूषितायाएव भूषणत्वोक्त्या सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वादेकावल्यलङ्कारः—तदुक्तं 'यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रतिक्रमेणैव । भजति परस्परमेषालंकृतिरेकावली कथिता' इति ॥ ३२

अव—विमृश्य कुर्यादिति स्थितं तत्र विमर्शोपायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह—

मतीति ॥ मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः मतिभेदस्तम इवेत्युपमितसमासः । दीप इवेत्युपमानुसारात् । तेन तिरोहिते पिहिते अतएव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः स्वभ्यस्तः बहुभ्यो बहुशः श्रुत

स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समस्समुन्नतेः ॥ ३४

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतिम् ।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५

इत्यर्थः ॥ अतएव परिशुद्धो निश्चितः सम्प्रदायप्राप्तः अन्यत्र सुविहितः प्रवातादि-दोषरहितश्च आगमश्शास्त्रं । नि । 'आगमश्शास्त्र आयाते' इति विश्वः । दीप इव अर्थदर्शनं कार्यज्ञानं वस्तुप्रतिभानं च कुरुते ॥ ३३

अव—एवं विमृश्य कुर्वतो दैवादनर्थागमेऽपि न कश्चिदपराध इत्याह—

स्पृहणीयेति ॥ स्पृहणीयगुणैः लोकश्लाघ्यगुणैः महात्मभिस्सज्जनैः चरिते अनुष्ठिते वर्त्मनि आचारे मनो यच्छतां निदधतां सन्मार्गेण व्यवहरता-मित्यर्थः । विधिहेतुर्दैवनिमित्तः । नि । 'विधिर्विधाने दैवेचे'त्यमरः। अत एव आगसा-मपराधानां अहेतुः विनिपातोऽपि दैविकाऽनर्थोऽपि । नि । 'विनिपातोवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेपि चे'ति विश्वः । समुन्नतेरभिवृद्धेः समः तुल्यः दैविके पुरुष-स्यानुपालभ्यत्वादिति भावः । यथाह कामन्दकः 'यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययं । पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुष' इति ॥ ३४

अव—सम्प्रति यद्विमृश्यं तदाह—

शिवमिति ॥ जिगीषवो जयेच्छवो नृपाः विजितक्रोधरयाः विजित-क्रोधवेगास्सन्तः गरीयसीं प्रभूतां अदूषितायतिं अक्षतोत्तरकालं स्वन्तामित्यर्थः फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्येत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूलं औपयिकं उपायं 'विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् उपायाद्ध्रस्वत्वं च' इति ह्रस्वः । नयन्ति प्रापयन्ति पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वत इति भावः । यथाह कामन्दकः । श्लो । 'निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्ध-फलमेवच । न कर्म कुर्यान्मतिमान् सद वैरानुबन्धिचे'ति । नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपायस्यातथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इत्यात्मनेपदं न भवति ॥ ३५

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलास्सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ ३७

समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८

अपनेयमिति ॥ उदेतुमभ्युदेतुं विवर्धितुमिति यावत्। इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतं । 'मयट्'चेति मयट् । तिमिरमज्ञानं धिया विवेकबुध्या करणेन अपनेयं अपनोद्यं तथाहि अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं रात्रिविहितं तमोध्वान्तं अविभिद्य नोदीयते किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः। सूर्यस्याप्येवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः। इणोभावे लट् ॥ ३६

अव—ननु दुर्बलस्यैवमस्तु बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह—

बलवानिति ॥ बलवान् शूरोपि यः। कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति वामनः । तमसो मोहस्य। कृद्योगात्कर्तरि षष्ठी। अभिभवमाक्रान्ति न रुणद्धि न निवारयति स नृपः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्ष इत्यर्थः। ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। नि। 'कला तु षोडशो भाग' इत्यमरः। सकलाः शक्तिसम्पदः प्रभुशक्तिं कोशदण्डबलां मन्त्रशक्तिं ज्ञानबलां उत्साहशक्तिं विक्रमबलामिति तिस्रोपि शक्तीः हन्ति नाशयति अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेत्यर्थः। अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात् क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वमस्त्येव। तमसस्तु तत्कालविजृम्भणात्तथा व्यपदेशः॥ ३७

अव—अथ विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह—

समेति ॥ यः समा नातिमृदुर्नातितिग्मा वृत्तिर्यस्य समवृत्तिस्सन् समये सत्यवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं च तनोति स मेदिनीपतिः विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकं अधितिष्ठति आक्रामति सूर्योपि ऋतुभेदेन प्रातःकालादिभेदेन वा समवृत्तिरित्यादि योज्यं। तथा चोक्तं 'मृदुदण्डः परिभूयते तीक्ष्णदण्ड उद्वेजको भवति यथार्हदण्डः पूज्यत' इति॥ ३८

क चिराय परिग्रहश्श्रियां क च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाश्श्रियः ॥ ३९

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाधरीकृतः ॥ ४०

श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
जनयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१

अव—उक्तान्यथाकरणे दोषमाह—

केति ॥ श्रियां सम्पदां चिराय बहुकालं परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क इन्द्रियाणि वाजिन इवेत्युपमितसमासः। दुष्टानाममार्गधाविनां इन्द्रियवाजिनां वश्या वशंगताः तेषां भावस्तत्ता क । नोभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः हि यस्मात् शरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाः। किं च। बहुच्छलाः। बहुव्याजाः बहुरन्ध्रा इति यावत्। नि। 'छलं तु स्खलिते व्याज' इति विश्वः। श्रियस्सम्पदः। चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरित्यर्थः। असुरक्षाः रक्षितुमशक्याः कथंचित्प्राप्ता अपि श्रियो नाविनीते तिष्ठन्तीत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३९

अव—क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति—

किमिति ॥ उपात्तरंहसः प्राप्तत्वरस्य मनसः समयोऽवसरोऽस्य प्राप्तस्सामयिकः समयस्तदस्य प्राप्तमिति ठञ्। स न भवतीत्यसामयिकस्तमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन। श्लो। 'मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतु' ष्विति रसिकाः। अधरीकृतः तिरस्कृतः। प्रागिति शेषः अपां पतिरब्धिः इदानीं किं किमर्थं उच्चकैः अधिकः क्रियते न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति भावः। अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणस्य पदार्थस्यापां पतेरुच्चैःकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४०

श्रुतमिति ॥ किं च ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून् कामक्रोधलोभमोहादीन् न विनयन्ते न नियच्छन्ति न नुदन्तीत्यर्थः। 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणी'त्यात्मनेपदं। ते खल्वचिराय झडिति सम्पदां चापलाश्रयमस्थैर्यनिबन्धनमयशो दुष्कीर्तिं जनयन्ति आश्रयदोषादस्थैर्यं सम्पदां न स्वदोषादित्यर्थः। अजितारिषड्वर्गस्य कुतस्सम्पद इति भावः॥ ४१

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३

प्रणतिप्रवणान्विहाय नस्सहजप्रेमनिबद्धचेतसः ।

अव—तथा क्रोधात्कार्यहानिरित्याशयेनाह—

अतिपातितेति ॥ अतिपातितानि अतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि च यया सा तथोक्ता तापयतीति तापनी। कर्तरि ल्युट्ट्टित्वात् ङीप् स्वस्य यच्छरीरं इन्द्रियवर्गश्च तयोस्तापनी अक्षमा क्रोधः भवन्तं जनवत् पृथग्जनमिव । तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः तेनेवार्थो लक्ष्यते । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वं नयसिद्धेः नीतिशास्त्रसाधनफलात् अपनेतुं पृथक्कर्तुं नार्हति असमयक्रोधस्यात्मसन्तापातिरक्तं फलं नास्तीर्थः ॥ ४२

अव—दुष्टः क्रोध इत्युक्तमथ क्षमाया गुणानाह—

उपकारकमिति ॥ आयतेरुत्तरकालस्य भृशमत्यन्तमुपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः। भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य। प्रसूयते अनेनेति प्रसवः कारणं। अपायि न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्यदेव द्विषां निबर्हणं विनाशकं एवंगुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति । नि । 'क्षांतिस्तितिक्षे' त्यमरः 'तिज निशान' इति धातोः। गुप्तिज्किद्भ्यस्सनिति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः। तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समासगा आर्थी लुप्तोपमा भृशभूर्यनपायिशब्दैस्साधनान्तरवैलक्षण्याद्व्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३

अव—ननु तितिक्षया कालक्षेपे सुयोधनस्सर्वान् राज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह—

प्रणतीति ॥ सहजस्नेहेन अकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसः अस्मासु गाढं लग्नचित्ताः सुयोधने तु न तथेति भावः। किं च मानभृतां अहंकारिणां प्रथमे अग्रेसराः वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् सुयोधनस्तु न तथेति

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४

सुहृदस्सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।
विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५

अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।
प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६

भावः । नः अस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति नानुसरन्ति किन्तु कार्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सति यादवपरिग्रहे न किञ्चिदस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४

अव—कारणान्तरमाह—

सुहृद इति ॥ किञ्च एषां वृष्णीनां ये सहजाः सह जाताः मातृ पितृपक्ष्या इत्यर्थः 'अन्येष्वपि दृश्यत' इति डप्रत्ययः । सुहृदो मित्राणि । तथा इतरे कृत्रिमसुहृदश्च । (धनजीवनहेतोराश्रिताः कृत्रिमसुहृदः) मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति ते द्वयेपि नृपाः दुर्योधनोपजीविनोऽपीति भावः । आत्मसिद्धये स्वजीवनाय धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयादानुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति कार्यकाले तु तेऽपि वृष्णिपक्षप्रवेशिन एवेत्यर्थः यातेर्ण्यन्ता लट् अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ॥ ४५

अव—किञ्च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह—

अभियोग इति ॥ कृतावधेः परिभाषितकालस्य । 'अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि काले बिलेपिचे'ति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य कर्मणि षष्ठी भवता कृतः अवधित इति शेषः । अभियोगः आहवः अभियानमिति यावत् । नि । 'अभियोगस्तु शपथे स्यादाहवपराभव' इति विश्वः । इमान् पूर्वोक्तान् महीभुजो राज्ञः हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन् उद्यन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति । घटेश्चौरादिकाल्लुट् । भौवादिकस्य तु मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४६

उपजापसहान् विलङ्घयन् स विधाता नृपतीन् मदोद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधः क्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९

अव—अथ न ये वृष्णिपक्ष्यास्तान् प्रत्याह—

उपजापेति ॥ मदोद्धतः स दुर्योधनः नृपतीन् अन्यानपि नृपान् विलङ्घयन् मदादवमानयन् सहन्त इति सहाः तान् पचाद्यच् उपजापस्य सहान् भेदयोग्यान् । नि । 'भेदोपजापावुपधे' त्यमरः । विधाता विधास्यति । विपूर्वस्य दधातेर्लुट् अवमानितो जनः सुभेद इति भावः । न च ते सहिष्णव इत्याह जनः प्राकृतोपि अधः क्रियां अवमानं न सहते लोकाधिकधाम लोकोत्तर-प्रतापं राजकं राजसमूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रे'त्यादिना वुञ् प्रत्ययः । किमु न सहत इति किमुवक्तव्यमित्यर्थः तथा च कृत्स्नमपि राजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यत इति भावः ॥ ४७

अव—ननु सखीनिवेत्यादि वनेचरोक्त्या तस्य मदसम्भावनापि कथमित्यत आह—

असमापितेति ॥ असमापितकृत्यसम्पदां अकृतकृत्यानां सावशेषित-कर्मणामित्यर्थः । कुतः अभिमानशालिनां अहङ्कारिणां विभूतयः सम्पद एव तावता स्वल्पेन विनयेन कार्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगं प्रतिबद्धोद्रेकं न तु स्वरूपतो हतं । मदं उत्तम्भयितुं वर्धयितुं प्रभवन्ति समर्था भवन्ति सर्वथा दुर्जनं सम्पदो विकारयन्तीति भावः ॥ ४८

अव—अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह—

मदेति ॥ अपरागेति च । मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढता अकार्यज्ञता नियमेन अवश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति । अतिमूढः नयान्नीतिमार्गात् उदस्यते उत्क्षिप्यते । कर्मकर्तरि लट् नयहीनात् जनः अपरज्यते अपरक्तो भवति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ ४९

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुं महानपि ॥ ५०

अणुरप्यपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१

मतिमान् विनयप्रमाथिनस्समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२

अपरागः अप्रीतिर्द्वेष इति यावत् । समीरण इव तेनेरितश्चालितः अतएव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य स तथोक्तः । नि । 'मूलं वशीकृते स्वीये शिफा तारान्तिकादिष्वि' ति वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवत् वृक्ष इव सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुं उद्धर्तुं ध्वंसयितुं सुकरस्सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वात्कारणमाला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५०

अव—नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्य इत्यत आह—

अणुरिति ॥ अणुः अल्पोपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः अन्तरङ्गामात्याद्यपराधसमुद्भवः । नि । 'प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दः कारण गुह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपी.'ति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुमुपहन्ति नाशयति अत्र दृष्टान्तमाह । तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः भूधरं गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१

अव—तथापि वर्धमानं शत्रुं कथमुपेक्षेतेत्याशङ्क्य दुर्विनीतत्वादित्याह—

मतिमानिति ॥ मतिमान् प्राज्ञः विनयं प्रमथ्नाति त्यजतीति विनयप्रमाथिनः दुर्विनीतस्य द्विषः शत्रोः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत उपेक्षायाः फलमाह तादृक्तादृग्विधः अविनीत इत्यर्थः । अन्तरे क्वचिद्रन्ध्रे सुजयः सुखेन जेतुं शक्यः खलु हि यस्मात् अविनीतस्य दुर्जनस्य सम्पदः विपदन्ताः विपन्मर्यादकाः । अनर्थोदर्का इत्यर्थः ॥ ५२

लघुवृत्ततया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलं ।
अभिभूय हरत्यनन्तरश्शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थइवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४

मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।
परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५

अव—कथं दुर्विनीतस्य शत्रोस्सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरितत्वादित्याह—

लघ्विति ॥ लघुवृत्ततया स्वस्य दुर्वृत्ततया बहिर्मित्रादिजानपदेषु। अन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं गतं प्राप्तं षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ् प्रत्ययः। नृपस्य मण्डलं राष्ट्रं अनन्तरसन्निहितः जिगीषुः । आपगारयो नदीवेगः शिथिलं अन्तर्भेदजर्जरं कूलमिव अभिभूय आक्रम्य हरति ॥ ५३

अन्विति ॥ इतीत्थं आकुलं अरिनिकारस्मरणात् क्षुभितं अर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गं अनाकुलमसङ्कीर्णं यथा तथानुशासतमुपदिशन्तम्। जक्षित्यादयष्षडित्यभ्यस्तत्वान्नुमभावः । यद्वा नयवर्त्माकुलं नीतिमार्गस्खलितं भीमं इतीत्थमनुशासतं शिक्षयन्तं तं युधिष्ठिरं पराशरात्मजो वेदव्यासः स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थं इव साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा। अभीयाय प्राप्तः॥ ५४

अव—अथ युग्मेन तमेवाह—

मधुरैरिति ॥ सहसेति च । मधुरैः शान्तैः निरीक्षितैरवलोकनैः। नपुंसके भावे क्तः न विद्यते वश आयत्तत्वं येषां तान्यवशानि प्रतिकूलानि। नि। 'वश आयत्ततायां च'ति विश्वः। तिर्यञ्चि मृगपक्ष्यादीन्यपि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन्। लभेश्चेति नुमागमः गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वं पटु उज्ज्वलं एनसां पापानां। दह्यतेऽनेनेति दहनं निवर्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनीयं वह्न्यादिविलक्षणमिति भावः। परितः अभितः धाम तेजो बिभ्रत्॥ ५५

सहसोपगतस्सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदां ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिस्स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६

अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः ।
रराज कीर्णाकपिशांशुजालश्शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७

अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलञ्चकार पश्चात्प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ-
स्तिष्ठन् मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।

पुनः सहसोपगतः अकस्मादागतः तपसां सूतिः प्रभवः । आपदां असूतिः अप्रभवः निवर्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् मूर्तिमान् पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा । जगतीभुजा राज्ञा युधिष्ठिरेण सविस्मयं साश्चर्यं ददृशे दृष्टः ॥ ५६

अथेति ॥ अथ दर्शनानन्तरं उच्चकैरुन्नतात्परार्ध्यात् श्रेष्ठात् । अर्धाद्यत् । परावराधमोत्तम पूर्वाच्चेति यत्प्रत्ययः आसनतः सिंहासनात् उद्यन् उत्तिष्ठन् अत एव धूतानि कम्पितानि अरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः । स राजा कीर्णं विस्तृतमाकपिशं अंशुजालं यस्य स तथोक्तः । सुमेरोः शृङ्गादुद्यन् तिग्मरश्मिरिव रराज शुशुभे ॥ ५७

अवहितेति ॥ स नरेन्द्रः अवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तस्सन् । नि । 'चित्तं तु चेतो हृदय' मित्यमरः । ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे ऋषिवत् ऋष्यर्हाम् । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । गुरूपदिष्टां मन्वादिप्रणीतां शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हां पूजाम् गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः । विधाय कृत्वा पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातं आसनं प्रशमश्शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिव अलञ्चकार । उक्तं च पूर्वं 'प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिये'ति मुन्यनुज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८

व्यक्तेति ॥ व्यक्तोदितैः स्पष्टोद्गतैः स्मितमयूखैः विभासितावोष्ठौ यस्य स तथोक्तः विकीर्णधाम्नः विस्तृततेजसः मुनेरभिमुखं तिष्ठन् सः नृपः इद्धं

तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं

लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥ ५९

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये

लक्ष्मीपदलाञ्छने द्वितीयस्सर्गः ॥

दीप्तं अंशुजालं तन्वतं गुरुं गीष्पतिम् । नि । 'गुरूगीष्पतिपित्राद्या' वित्यमरः । 'अभितः परित'इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखं । तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्णस्य शशाङ्का मूर्तिर्यस्य तस्य इन्दोः लक्ष्मीं उवाह वहतिस्म अत्रोपमेयस्य राज्ञः उपमानेन्दुधर्मेण लक्ष्म्या साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिबिम्बकरणाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात् पदार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र वस्तुयोगेन । तत्साम्यमसम्भवता निदर्शना सा द्विधाभिमते' ति ॥ ५९

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय

कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां

घण्टापथसमाख्यायां द्वितीयस्सर्गः ॥

॥ तृतीयस्सर्गः ॥

ततश्शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जटास्तटित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतस्सु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २

अव—अथ त्रिभिर्मुनिं विशिंषन् चतुर्भिश्श्लोकैः कलापकमाह तदुक्तम्—

श्लो ॥ 'द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिश्श्लोकैर्विशेषकं । कालापकं चतुर्भिस्स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृत' मिति । * तत इति । ततः उपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकराभिरामैः तद्वदाह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वं प्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनरानीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः गौरादित्वात् ङीप् । जटाः बिभ्राणं धारयन्तं अतएव तटित्वन्तं विद्युद्युक्तं अम्बुवाहमिव स्थितमित्युपमा । धर्मात्मजो मुनिमाबभाषे इति चतुर्थश्लोकस्थेनान्वयः ॥ १

प्रसादेति ॥ पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादस्सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं दधतं अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । अन्येष्वपि दृश्यत इति जनेर्डप्रत्ययः । वपुः प्रकर्षेण आकारसम्पदा असंस्तुतानामपरिचितानामपि व्यासोऽयमित्यजानतामपीत्यर्थः । नि । 'संस्तवस्स्यात्परिचय' इत्यमरः । चेतस्सु चित्तेषु आर्द्रं स्नेहार्द्रं भावमभिप्रायं प्रसह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तमिति यावत् । 'दंशसञ्जस्वंजांशपी'त्युपधालोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ॥ २

---

* साहित्यदर्पणे तु । 'छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकं । द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते । कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मत' मित्युक्तम् ॥

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिं ।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३

धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुस्सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ॥ ४

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजास्सवित्री ।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतवलाहकायाः ॥ ५

अनुद्धतेति ॥ पुनः अनुद्धताकारतया शान्ताकारतया लिङ्गेन अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूतां शान्तामिति यावत् । नि । 'विविक्तौ पूतविजना'-वित्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तं आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनः माधुर्यं निसर्गसौम्यता विस्रम्भो विश्वासः तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति तथोक्तेन । नि । 'समौ विस्रम्भविश्वासा'वित्यमरः । ईक्षितेन दर्शनेनैव कृता उपसम्भाषा परिभाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेणैवोपसम्भाषमाणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायां तु उपसम्भाषा उपसान्त्वन मिति भासनादिसूत्रे उक्तम् ॥ ३

धर्मेति ॥ पुनः धर्मान् निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिनीनां अग्निहोत्रादि-धर्मप्रतिपादिकानां एनःप्रणुदां अघच्छिदाम् क्विप् । श्रुतीनां वेदानाम् । नि । 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय' इत्यमरः । प्रसूतिं प्रभवं सुखेनोपविष्टं आसीनं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेः आगमने हेतुं कारणं परीप्सुः जिज्ञासुः । आप्नोतेस्स-न्नन्तादुप्रत्ययः । आप्ज्ञप्यृधामीदितीकारः । अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । धर्मात्मजो युधिष्ठिरः आबभाषे उवाच ॥ ४

अनाप्तेति ॥ अनाप्तपुण्योपचयैः अकृतपुण्यसङ्ग्रहैः दुरापा दुर्लभा फलस्य सवित्री श्रेयस्करीत्यर्थः । निर्धूतरजाः हतरजोगुणा अन्यत्र निरस्तधूलिश्च । नि । 'रजो रजोगुणे धूळौ परागार्तवयोरपी'ति विश्वः । एषा भवद्दर्शनस्य सम्पत् सम्पत्तिः लाभ इति यावत् । सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् वीतवलाह-कायाः गतमेघायाः दिवः अन्तरिक्षस्य सम्बन्धिन्याः वृष्टेः तुल्येनेत्युपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नं भवद्दर्शनं सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि वहतीति बलाहकः पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ५

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषस्सम्प्रति भूमिदेवाः ।
आसंसृतेरस्मि जगत्सुजातस्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६
श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिं ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७
श्च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसितीव चेतः ॥ ८

अद्येति ॥ अद्य क्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि । कामान् दुहन्तीति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः । 'दुहः कप्घश्चे'ति कप्प्रत्ययो घादेशश्च । सम्प्रति अद्य भूमिदेवाः ब्राह्मणाश्च । नि । 'द्विजात्यग्रजन्मभूदेवबाडबाः । विप्रश्च ब्राह्मण' इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः । तत् ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात् त्वय्यागते सति त्वदागमननिमित्तेनेत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं अस्मीत्यस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपीति गणव्याख्याने । श्लो । 'दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये' इति प्रयोगश्च । आसंसृतेरासंसारात् यावत्संसारमित्यर्थः' । अभिविधावाङ् । विकल्पादसमासः । जगत्सु बहुमानपात्रं बहुमानयोग्यो जातः सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं । येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६

श्रियमिति ॥ आत्मयोनेः ब्रह्मण इव लोकगुरोः तव अमोघमविफलं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति आकृष्य ददाति अघानि दुःखानि अपहन्ति । नि । 'वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृत' मित्यमरः । श्रेयः पुरुषार्थं परिस्नौति स्रवति धर्मयतीति यावत् धातूनामनेकार्थत्वात् कीर्तिं तनोति । किं बहुना । किं न धत्ते किं न करोति सर्वं च करोतीत्यर्थः ॥ ७

श्च्योतदिति ॥ हे भगवन् श्च्योतन्मयूखे सुधास्यन्दिकरेऽपि हिमद्युतौ इन्दौ विषये न निर्वृतमनिर्वृतं नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । मे चक्षुः त्वत्सन्निधौ निर्वृतिं सुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञाति वियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं उच्छ्वसितीव अनुपरोधेन प्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्धे तु निर्वृतिकारणे सत्यपि इन्दावनिर्वृतिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तं । श्लो । 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत' इति ॥ ८

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निस्पृहाणाम् ।
तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यं मनस्समाधाय जयोपपत्तौ ।
उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १०

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं यशोऽवतंसामुभयत्र भूतिम् ।

निरास्पदमिति ॥ प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदं आगमनप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । 'आस्पदं प्रतिष्ठाया'मिति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह—निस्पृहाणां युष्मादृशामिति शेषः । अस्मास्वधीनमस्मायत्तं किमु न किञ्चिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः । आधारत्वविवक्षायां सप्तमी तथापि कल्याणकरीं अस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः निस्पृहप्रवृत्तेः परार्थत्वादिति भावः । कृञो हेत्विति टप्रत्यये ङीप् अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा । मां मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानमिति रप्रत्ययः । नि । 'दुर्मुखे मुखराबद्धमुखा'वित्यमरः । ततश्च्विप्रत्ययः । मुखरीकरोति व्याहारयतीत्यर्थः । निस्पृहस्यापि ते वाक्यमस्मद्धितकरत्वाच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ९

इतीति ॥ इतीत्थं उक्तिविशेषरम्यं उक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथा उक्तवान् उदारचेताः महामनाः नरेन्द्रः द्वैपायनेन व्यासेन द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य न द्वीपायनः स एव द्वैपायनः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः न त्वपत्यार्थे नडादिभ्यः फक् । तेष्वपाठात् बाधितार्थत्वाच्च जयोपपत्तौ मनस्समाधाय जयसिद्धिमुपेक्ष्येत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां उदारामर्थवतीं गिरमभिदधे उक्तः । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण'इति वचनात् ॥

अव—आदौ तावत्स्वस्य माध्यस्थ्यभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति—

चिचीषतामिति ॥ अलघ्वीं गुर्वीं । 'वोतो गुणवचना'दिति ङीप् यशोवतंसां कीर्तिभूषणां उभयत्र इह चामुत्र च । लोक इति शेषः । भूतं श्रेयः चिचीषतां चेतुं संग्रहीतुमिच्छतां । चिनोतेस्सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः जन्मवतां

अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११

तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ १२

सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञस्सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।
यस्त्यक्तवान् वस्स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३

शरीरिणां बन्धुषु विषये तुल्यरूपा एकविधा वृत्तिर्व्यवहारः अभ्यर्हिता उचिता तपोधनानामस्मादृशां विशेषेण नियमेन अभ्यर्हिता ॥ ११

तथापीति ॥ तथापि तुल्यवृत्त्यौचित्येपि हे नृप तावकीनैः त्वदीयैः 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्' चेति खञ्प्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः । गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्जितं मे हृदयं निघ्नं त्वदायत्तं । नि । 'अधीनो निघ्न आयत्त' इत्यमरः । ननु निस्पृहस्य कोऽयं पक्षपात इत्यत्राह—वीतेति । वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजां मुमुक्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भव्याः साधवः भव्यगेयेत्यादिना कर्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः स्नेहा भवन्ति न हि साध्वनुग्रहो महतां माध्यस्थ्यभञ्जक इति भावः ॥ १२

अथ—अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टामुद्घाटयति—

सुता इति ॥ यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुता न किमु । सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं नातीताः नातिक्रान्ता वाऽतिक्रान्ता एवेत्यर्थः 'कर्तरिक्तः' असुतत्वमगुणत्वं च त्यागे हेतुः । तच्च युष्मासु नास्तीत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह—य इति । यः धृतराष्ट्रः वः युष्मान् त्यक्तवान् स वृथा व्यर्थजन्मेत्यर्थः । यदि वयं सुता गुणाधिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह—बलाद्वेति । विषयाभिलाषः भोगतृष्णा बलाद्वा बलात्कारादेव । नि । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय' इति विश्वः । मोहमविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मत्त्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिस्संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यां दधानेन धुरं चिराय ।
त्वया विपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतं प्रेम परं गुणेषु ॥ १५

विधाय विध्वंसमनात्मनीनं शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन ।

अव—अथ राज्ञ उत्साहवर्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—

जहात्विति ॥ एनं धृतराष्ट्रं अर्थसिद्धिः कथं न जहातु जहात्येवेत्यर्थः 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्या'श्चेति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः प्राप्तइत्यर्थः । कुतः यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते कर्णादीन् दुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थनिर्णेतृत्वेनावलम्बत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति स्थेयाख्यायामात्मनेपदं । तिष्ठते तस्मिन्निति स्थेयो विवादपदनिर्णेता तथाहि असाधुयोगाः दुर्जनसंसर्गाः जयान्तरायाः जयविघातकाः किञ्च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानां विपदां पदानि स्थानानि । नि । 'पदं व्यवसितत्राणस्थान लक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वि' त्यमरः । न केवलमर्थघातिनः किं त्वनर्थकारिणश्चेत्यर्थः धृतराष्ट्रोपि दुर्जनविधेयत्वाद्विनङ्क्ष्यतीति भावः ॥ १४

अव—एवं शत्रोरनर्थं सूचयित्वा राज्ञोऽर्थसिद्धिं सूचयति—

पथ इति ॥ रिपूणां समितौ सभायां । नि । 'सभा समिति सम्पद' इत्यमरः । पथश्च्युतायां मार्गाद्भ्रष्टायां दुरात्मनो दुश्शासनस्य स्त्रीवस्त्रग्रहणसाहसमङ्गीकृतवत्यां सत्यामित्यर्थः । चिराय धर्म्यां धर्मादनपेतां 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत' इति यत्प्रत्ययः । धुरं भारं दधानेन । कृच्छ्रेष्वपि धर्मादचलतेत्यर्थः त्वया विपत्स्वपि अविपत्ति अविनाशि अतएव रम्यं गुणेषु क्षान्त्यादिषु विषये परममुत्कटं प्रेम आविष्कृतं दुस्सहमपि सोढवता त्वया साधुकृतमिति भावः ॥

विधायेति ॥ किञ्च शम एव एका मुख्या वृत्तिर्यस्य तस्य अपरोपतापिन इत्यर्थः । भवतः छलेन कपटेन आत्मने हितः आत्मनीनः स न भवतीत्यनात्मनीनः स्वस्यैवानर्थहेतुरित्यर्थः । तं । 'आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात्ख' इति खप्रत्ययः । विध्वंसमपकारं विधाय प्रकाशितः प्रख्यापितः त्वन्मतिशीलयोः ।

प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः कृतोपकारा इति विद्विषस्ते ॥ १६

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः ।
अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥ १७

त्रिस्सप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः ।
वीर्यावधूतस्स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८

तव प्रज्ञासद्वृत्तयोः सारः उत्कर्षो यैस्ते तथोक्ताः ते तव विद्विषः कृतोपकारा इव उपकृतवन्त इव । जाता इति शेषः । अपकारोऽप्युपकारायैव संवृत्तः । यस्त्वदौर्जन्यं भवत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तमासीदित्यर्थः । विद्यमानस्यापि सुजनस्य चान्दनदारुण इव गुणाः परिभव एव प्रचुरीभवन्तीति भावः ॥ १६

अव—अथ प्रयोजनान्तरमाह—

लभ्येति ॥ तव त्वयेत्यर्थः । कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्या न च सुलभा तं विनेत्याह । विपक्षश्च शत्रुरपि वीर्यं शौर्यं अस्त्राण्याग्नेयादीनि बलानि सैन्यानि तैः वीर्यास्त्रबलैः ज्यायान् प्रशस्यतरः । अधिकतर इति यावत् । ज्यचेतिप्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः ज्यादादीयस इत्याकारः । अतः प्रकर्षाय आधिक्याय विधिरुपायः विधेयः कर्तव्यः । कुतः हि यस्मात् रणे जयश्रीः प्रकर्षतन्त्रा प्रकर्षप्रधाना उत्कर्षायत्तेत्यर्थः । नि । 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्त' इत्यमरः । बलिन एव जयो न तु दुर्बलस्येति भावः ॥ १७

अव—अथ त्रिरित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति—

त्रिरिति ॥ त्रिरावृत्तान्सप्तवारान् त्रिस्सप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व- इत्यर्थः । त्रिस्सप्त शब्दयोस्सुप्सुपेति समासः । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच् प्रत्ययः । जगतीपतीनां भूपतीनां हन्ता नाशकः गुरुः । अस्त्रवेदोपदेष्टा स प्रसिद्ध इत्यर्थः । अतएव यच्छब्दोपादानानपेक्षत्वं तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'प्रसिद्धप्रकान्तानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षत' इति जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । गर्गादिभ्यो यञिति यञ् प्रत्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतः विक्रमाभिभूतः । अम्बिकास्वयंवर इत्यर्थः । तदा भङ्ग- प्राप्तिसमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षमतिशयं आधारवशं आश्रयाधीनं विवेद

यस्मिन्ननैश्वर्यकृतव्यलीकः पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्यान्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥

सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वस्सहेत कोपज्वलितं गुरुं कः ।
परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निम् ॥ २०

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१

जज्ञे स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः । स्मेति पादपूरणे । नि । 'स्म पादपूरणे भूत' इति विश्वः ॥ १८

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् भीष्मे विषये अनीश्वरस्य भावः अनैश्वर्यं असामर्थ्यं नञश्शुचीश्वरक्षत्रज्ञकुशलनिपुणानामिति विकल्पान्नञः पूर्वपदवृद्ध्यभावः । तेन कृतव्यलीकः जनितवैलक्ष्यः । नि । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीक' मिति यादवः । अन्तको यमोपि पराभवं प्राप्त इव भीष्मस्येच्छामरणत्वात् । अन्तकोपि पराजित इवास्ते किमुतान्य इति भावः । स भीष्मो रणे धनुः धुन्वन् कम्पयन् कस्य मनः भयैकप्रवणं भये एकप्रवणमेकोन्मुखं शिवभागवतवत्समासः । न कुर्यात् । सर्वस्यापि मनसि भयं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९

सृजन्तमिति ॥ आजौ रणे इषुसंहतीः बाणसङ्घान् सृजन्तं वर्षन्तं कोपज्वलितं अतएव परिस्फुरन्त्यो लोलाश्च शिखाग्राण्येव जिह्वा यस्य तं तथोक्तं जगत् लोकं जिघत्सन्तं अत्तुमिच्छन्तम् । अदेस्सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः । अन्तवह्निं कालाग्निमिव स्थितं गुरुं द्रोणं वो युष्माकं मध्ये कस्सहेत सोढुं शक्नुयात् न कोपीत्यर्थः । शकि लिङ्चेति शक्यार्थे लिङ् ॥२०

निरीक्ष्येति ॥ संरम्भेण कोपेन निरस्तं त्याजितं धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं येन तं । तथोक्तं आटोपेनैव परधैर्यापहारिणमित्यर्थः । आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभार्गवं जामदग्न्यादधिगताखिलास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्प्रत्ययः । निरीक्ष्य मृत्योरपि असंस्तुतेषु । नि । 'संस्तवस्स्यात्परिचय' इत्यमरः । भयेषु प्रसभं पक्षपातः परिचयः जायेत मृत्युरप्यस्माद्बिभीयात् किमुतान्य इति भावः । सम्भावनायां लिङ् अत्र जनिक्रियापेक्षया

यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२

महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृप देवतानां ।
दातुं प्रदानोचितभूरिधाम्नीमुपागतस्सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३॥

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसं तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४

समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवान्निरीक्ष्येति ल्यन्निर्देश-स्समर्थनीयः प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजक इति व्यक्तिविवेककारः। अत्र भय-सम्बन्धरहितस्य मृत्योर्भयसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति-रलङ्कारः ॥ २१

ययेत्यादि ॥ यया विद्यया करणेन सुदुश्चरामतिदुष्करां तपस्यां तपश्चर्याम् । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरो'रिति क्यङ् । अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः। आचरता पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेत्यर्थः। अतएव समासादितं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन कपिर्हनूमान् केतनं चिह्नं यस्य तेन अर्जुनेनेत्यर्थः। दुरापं अन्यदुर्लभं वीर्यं तेजस्समवाप्य एते पूर्वोक्ता भीष्मादयः उन्मूलितारः उन्मूलयिष्यन्ते'। उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिडागमेऽपि तस्य असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । वलिनिमित्तस्यैवानिटीति प्रतिषेधात् । तदुक्तं। 'चिण्वद्वृद्धिर्युक्चहन्तेश्च घत्वं नीर्मश्चोक्तो यो मितां वाचि णीति। इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यतेणिर्नित्यश्चायं वलनिमित्तो विघाती'ति ॥ २२

महत्त्वेति ॥ हे नृप महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानु-भावानां देवतानामिन्द्रादीनां आराध्यतेऽनयेत्याराधनी। तां प्रसादयित्रीमित्यर्थः। "करणे ल्युट् ङीप् भूरिधाम्नीं महाप्रभावां। धाम 'धाम देशे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयो'रिति विश्वः 'अनउपधालोपिनोन्यतरस्या'मिति ङीप् । विद्यामे-न्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्याया अमोघत्वोक्तिः। हे प्रदानोचित दानपात्रभूत। फलभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः। दातुमुपागतोऽस्मि ॥

इतीति ॥ इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नं 'भाषायां सदवसश्रुव' इति क्वसुः। तं मुनिं जिष्णुः जयशीलोऽर्जुनः 'ग्लाजिस्थश्चग्स्नु'रिति ग्स्नुप्रत्ययः। व्रज

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिस्स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५

योगं च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्वितितार सद्यः ।
येनास्य तत्त्वेषु कृतेवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६

आकारमाशासितभूरिलाभं दधानमन्तः करणानुरूपं ।

साधय अनुतिष्ठेत्येव रूपं अजातशत्रोः धर्मराजस्य । स्वयमविद्वेषशीलत्वादियं संज्ञा वाक्यं प्रमाणयन् तदादिष्टस्सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् छात्र इव । नि । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्य' इत्यमरः । विनयेन अनौद्धत्येन उपाससाद समीपं प्राप ॥ २४

निर्यायेति ॥ अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला देवतासान्निध्यादिति भावः । विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा दिनादिरम्यात् प्रभातभास्वरात् अर्कस्य बिम्बादिव महर्षेः व्यासस्य मुखात् निर्याय निर्गत्य निर् पूर्वाद्यातेः क्त्वायां । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशः । दीप्तिरर्कदीधितिः स्फुरद्विकसत् पद्ममिव पार्थाननमर्जुनस्य मुखं अभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५

योगं चेति ॥ व्यासः योग्यतमाय अर्हतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणमहिमानं योगं ध्यानविधिं च । नि । 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वि'त्यमरः । तपः प्रभावात् सद्यो वितितार ददौ । चिरकालग्राह्यमपीति भावः । येन योगेन । तत्त्वानि प्रकृतिमहदादीनि तानि यथा मूलप्रकृतिर्महानहङ्कारो मनश्च पञ्चतन्मात्राणि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानीति चतुर्विंशतितत्त्वानीति तत्र अवभासे साक्षात्कारे कृते सति अस्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिमीलेव उन्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भावः ॥ २६

आकारमिति ॥ आशंसितः आख्यातो भूरिलाभोनेकश्रेयःप्राप्तिर्येन तं तथोक्तं महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृत्तिरुत्साहो लक्ष्यते तदनुरूपं तदनुकूलं उत्साहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारं मूर्तिं दधानं तं

नियोजयिष्यन्विजयोदये तं तपस्समाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७

अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।
समाचराचारमुपात्तशस्त्रो जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८

करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं तमेष क्षणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥ २९ ॥

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनुं महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
तं राजराजानुचरोऽस्य सद्यः प्रदेशमादेश इवाधितष्ठौ ॥ ३०

अर्जुनं मुनिः विजयोदये विजयफलके तपस्समाधौ तपोनियमे । नि । 'समाधिर्नियमे ध्याने मौने चैव समर्थन' इति विश्वः । नियोजयिष्यन् नियोक्तुमिच्छन्नित्यर्थः । लृट् शेषे चेति लृट् लटस्सद्वेति शत्रादेशः इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

अनेनेति:॥ अनेन स्वोपदिष्टेनेत्यर्थः । योगेन विवृद्धतेजाः अधिकप्रतापो वा निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशमददानइत्यर्थः । उपात्तशस्त्रः गृहीतायुध एव सन् जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैः मुनीनामाचारं समाचर अनुतिष्ठ ॥ २८

अव—क्षेत्रविशेषे तपस्सिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह—

करिष्यस इति ॥ यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः इन्द्रस्य प्रसत्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरं तं शिलोच्चयं गिरिं इन्द्रकीलाख्यं । नि । 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया' इत्यमरः । एष गुह्यको यक्षः अन्तरमेवास्य पुरः प्रादुर्भावादेष इति निर्देशः । क्षणान्नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ २९

इतीति ॥ इतीत्थं महेन्द्रसूनुमर्जुनं ब्रुवाणेन उक्तवतेत्यर्थः 'वर्तमानसामीप्येवर्तमानद्वा' इति भूते वर्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवे अन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । नि । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो' रिति विश्वः । तस्यानुचरः यक्षः पूर्वोक्तः अस्य मुनेः आदेशः साक्षादाज्ञेव सद्यः तं अर्जुनाधिष्ठितं प्रदेशं अधितष्ठौ प्राप्त इत्यर्थः । 'स्यादिष्वभ्यासे न चाभ्यासस्ये'ति षत्वम् ॥ ३०

कृतानतिर्व्याहृतसांत्ववादे जातस्पृहः पुण्यजनस्स जिष्णौ ।
इयाय सख्याविव सम्प्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१॥
अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ।
बृहद्द्युतीन् दुःखकृतात्मलाभं तमश्शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२॥
असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।

कृतेति ॥ स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामस्सन् व्याहृतः उक्तस्सांत्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन् । नि । 'व्याहार उक्ति र्लपित' मित्यमरः। जिष्णावर्जुने जातस्पृहो जातानुरागस्सन् सख्यौ सुहृदीव । नि । 'अथ सिवं सखा सुहृ'दित्यमरः । सम्प्रसादं विस्रम्भं इयाय प्राप । तथाहि सतां साधूनां योगः सङ्गतिः आशु विश्वासयति विश्वासं जनयति सामान्येन विशेषसमर्थन-रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१

अथेति ॥ अथ उष्णभासा सूर्येण उदयाय पुनरुद्गमाय विहीयमानान् त्यज्यमानानिति तमः प्राप्तिकारणोक्तिः बृहद्द्युतीन् सौवर्णत्वाद्दीप्यमानानिति तमस्सङ्कोचकारणोक्तिः सुमेरुकुञ्जानिव अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनार्थं तेन अर्जुनेन उदयाय श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् अधिकबुद्धि-प्रकाशान् पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयं पाण्डुसुतान् चतुर इति शेषः। दुःखेन कृच्छ्रेण कृत उपपादितः आत्मलाभः उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तं तेषां विवेकित्वात्कथञ्चिल्लब्धोदयमित्यर्थः । तमश्शोकोन्धकारश्च । नि । 'तमोन्धकारे स्वर्भानौ तमश्शोके गुणान्तर' इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैर्मन्दं प्रपेदे । तेषां विवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति भावः । अत्र तमश्शब्दस्य श्लिष्टत्वाच्छ्लेषानुप्राणितेयमुपमा ॥ ३२

असंशयेति ॥ असंशयमसंदिग्धं यथा तथा आलोचितं विवेचितं यत्कार्यं तेन नुन्नो निरस्त इति लघुत्वहेतूक्तिः । 'नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्या'मिति निष्ठानत्वं कार्यगौरवमालोच्य निरस्त इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा समानीय पुनराकृष्य विभज्यमानः समशोकभागी

तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभिर्दुःखातिभारोपि लघुस्स मेने ॥ ३३

धैर्येण विश्वास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।
वीर्यं च विद्वत्सु सुते मघोनस्स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४

तान् भूरिधाम्नश्चतुरोपि दूरं विहाय यामानिव वासरस्य ।
एकौघभूतं तदशर्म कृष्णां विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५

क्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः । न पूर्वोक्तः दुःखमेवातिभारो दुःखातिभारोपि अतिभारभूतमतिदुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिः तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिः तुल्याद्विभागादिव पूर्वोक्तात्प्रेमकृतात् समविभागादिवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकादेवेति भावः । पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवाद इत्यदोषः । लघुः मेने मतः यथैकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३

अव—अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणमपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह—

धैर्येणेति ॥ धैर्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षेः व्यासस्य प्रवर्तकस्येति शेषः । विश्वास्यतया श्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवादरातिहेतुकात् तीव्राद्दुस्सहात् मन्योः क्रोधाच्च हेतोः तथार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह—मघोनस्सुते अर्जुने वीर्यं च । न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु ज्ञातवत्स्विति यावत् । विदेश्शतुर्वसुरिति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ॥ ३४

तानिति ॥ तत् पार्थत्यागजनितं शर्म सुखं तद्विरुद्धं अशर्म दुःखम् । नञिति नञ् समासः भूरिधाम्नः अतितेजस्विन इति हानिहेतूक्तिः । चतुरः तान् पार्थानपि वासरस्य भूरिधाम्नश्चतुरो यामान् प्रहरानिव दूरं विहाय त्यक्त्वा एकौघभूतं एकराशिभूतं सत् । श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति च्व्यर्थे कर्मधारयः । श्रेण्यादिराकृतिगण इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्तमिव कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणी मङ्गळभङ्गभीरुः ।
अगूढभावापि विलोकने सा न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टं ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं जग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७

तुषारेति ॥ सा द्रौपदी विलोकने अर्जुनावलोकने अगूढभावा-अगूढाभिप्रायापि स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । नि । 'भावो लीला क्रिया चेष्टा-भूत्यभिप्रायजन्तुष्वि'ति वैजयन्ती । मङ्गळभङ्गभीरुः मङ्गळहानेर्भीता सती पर्यश्रुणी परिगताश्रुके बाष्पावृते इत्यर्थः । अत एव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमबिन्दु-परीतेन्दीवरसन्निभे इत्युपमालङ्कारः । लोचने मीलयितुं न विषेहे न शशाक । अश्रुणो दृष्ट्यावारकत्वेपि तन्निपातस्यामङ्गळत्वात्तन्निर्वर्तकं निमीलनं हि न चकारे-त्यर्थः ॥ ३६

अकृत्रिमेति ॥ इन्द्रसूनुरर्जुनः ॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । 'ड्वितः क्त्रि'रिति क्त्रिः । 'क्त्रेर्मम् नित्य'मिति मप्प्रत्ययः । तद्विरुद्धः अकृत्रिमः प्रेमैव रसः । प्रेमरसः अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामं अन्यत्र प्रेम्णा रसेन मधुरादिना चाभि-रामं रामया रमण्या अर्पितं दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि दृष्टिप्रियमित्यर्थः । दृष्टं दर्शनम् । नपुंसके भावे क्तः मनःप्रसादः प्रसन्नं मन इत्यर्थः । † सोऽञ्जलि-रिवेत्युपमितिसमासः तेन मनःप्रसादाञ्जलिना पथि साधु पाथेयं सम्बळमिव । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् '। निकाममतिशयेन जग्राह रामार्पितं पाथेयं पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ॥ ३७

---

† कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायादिति भावः । अस्य च न्यायस्यायमर्थः । कृदभिहितः कृता कृत्प्रत्ययेन अभिहितोऽभिधीयमानो भावः धात्वर्थः द्रव्यवत् । सप्तम्यन्ताद्वतिः स्वाश्रय इवेत्यर्थः । स्वाश्रयबोध्यमान इवेति यावत् । तथा च कृद्बोध्यमानो धात्वर्थस्स्वाश्रयविशेषणतयापि प्रकाशत इति केचित्तु द्रव्यवत् द्रव्येण तुल्यं द्रव्यवत् स्वाश्रयवदित्यर्थः । तथा च भावार्थकः । भावाश्रयवाचको भवतीति फलितमित्याहुः ॥

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
अधिद्विषामातपसां प्रसिद्धेरस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥ ३९

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
अनुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४०

धैर्येति ॥ वन्यद्विपेन वन्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थं निदाघसिन्धुः ग्रीष्मकालनदीव निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थं धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्रा हृतप्रसादा हृतनैर्मल्या क्षोभं गमितेत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी अतः क्षात्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः । निरुद्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठ-स्वरं । अथ तयोरुभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः । कृच्छ्रा-त्कथंचित् इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३८

मग्नामिति ॥ पङ्कभूते पङ्कोपमिते । नि । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयो' रिति विश्वः । द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धरामिति भावः । सम्भावनां योग्यतां गौरवमिति यावत् । भूतिं सम्पदमिव । नि । 'भूति-र्भस्मनि सम्पदी' त्यमरः । उद्धरिष्यन् उद्धारकः त्वमिति शेषः । आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसां आप्रसिद्धेस्सम्यक्सिद्धिपर्यन्तं अस्मद्विना अस्माभिर्विनेत्यर्थः । पृथग्विनेत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । भृशं मोन्मनीभूः अस्मद्विरहाद्दुर्मना माभू-रित्यर्थः । दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वादिति भावः । माङि लुङित्याशीरर्थे लुङ् न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः अनुन्मना उन्मनास्सम्पद्यमानः भवति उन्मनी । 'अभूततद्भावे च्विः अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चे'ति सकारलोपः । अस्यच्वावितीकारः ॥ ३९

अव—अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—

यश इति ॥ यशोऽधिगन्तुं कीर्तिं लब्धुं वेति शेषः । सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनां अतिवर्तितुमतिक्रमितुं वा अमानुषं कर्म कर्तुं वेत्यर्थः । अभियोगभाजां अभिनिवेशवतां अनुत्सुकानां दुर्म-

लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतस्संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।

नायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तयशस्सुखाद्यर्थसिद्धिः समुत्सुकेव अनुरक्तकान्तेव अङ्कमुत्सङ्गमन्तिकं चोपैति तस्मादस्मद्विरहदुःखमातपस्सिद्धेस्सोढव्यमिति भावः ॥ ४०

अव—अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिं द्रढयितुमरिनिकारं तावच्चतुर्भिरुद्घाटयति—

लोकमिति ॥ विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं रक्षितुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेस्सम्बन्धि जयशीलं जेतृ तदेव जैत्रं जेतृशब्दात्तृन्नन्तात् प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । ओजो बलं दीप्तिर्वा । नि । 'ओजो बले च दीप्तौ च' ति विश्वः । तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कारः मुष्णन् अपहरन् अरिनिकृतस्य कुतः क्षात्रं तेज इति भावः । किञ्च विजयैकवृत्तेः विजयैकजीवनायाः क्षत्रियस्य विजितमिति स्मरणादिति भावः । नि । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । तेजस्वितायाः तेजस्विनामित्यर्थः । तेजसः प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः । प्रियं प्राणमिव प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहंकारं निघ्नन् खण्डयन् तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः । श्लो । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपी' त्याहुः ॥ ‡ ४१

व्रीडेति ॥ पुनश्च । आप्तजनोपनीतः श्रावित इत्यर्थः । तथापि संशय्य कथमेवं सम्भाव्यत इति सन्दिह्य व्रीडानतैः जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैः देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः आप्तोक्तत्वात्कथञ्चिद्विश्वस्त इत्यर्थः । शृण्वतामपि दुस्सहः किमुतानुभवतामिति भावः । इत्येषा पूर्वेषां व्याख्या अन्यथा च व्याख्यायते आप्तजनोपनीतो ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमिति विचार्य व्रीडानतैर्जुगुप्सितकर्मदर्शनादिति भावः । नृपैः सभास्थै

---

‡ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजस्समुदाहृत' मित्यपि बोध्यम् ॥

वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशस्समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥ ४२

वीर्यापदानेषु कृतावमर्शस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम् ।
कुर्वन् प्रयाममक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ॥ ४३

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्तुं न शक्यः किमुताधिकर्तुं ।
नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रस्स त्वद्विना मे हृदयं निकारः ॥ ४४

कृच्छ्रेण प्रपन्नः अङ्गीकृतः गोत्रकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति बुद्ध्या उपेक्षित इत्यर्थः । पक्षद्वयेपि प्रपन्न इत्यत्र आप्तजनोपनीतत्वस्य पदार्थभूतस्य विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पुनश्च पृथिव्यां वितानभूतमुल्लोचतुल्यम् । नि । 'अस्त्री वितानमुल्लोच' इति । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्वि'ति चामरः । दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नं । वितानमपि दिगन्तलग्नमिति भावः । विततं विस्तृतं । नि । 'विततं विस्तृतं तत'मित्यमरः । प्रथितमिति पाठे प्रसिद्धं यशस्समूहन्निव सङ्कोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्तिरिति भावः ॥ ४२

वीर्येति ॥ पुनश्च । वीर्याण्येवापदानानि तेषु कृतावमर्शः कृतास्कन्दनः पुराकृतपराक्रमोद्भूतान्यपि प्रमृजन्नित्यर्थः । नि । 'अपदानं कर्म वृत्तमि'त्यमरः । अतएव सम्प्रतीतिं प्रख्यातिं । नि । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुता'इत्यमरः । अभूतामविद्यमानामिवेति सत्या अप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते तन्वन्न कुर्वन् पुनश्च अह्नोऽवशेषो दिनान्तः । अर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयाममक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन्निति श्रौती पूर्णेयमुपमा । अरिनिराकृतस्य कुतश्चिरावस्थानमिति भावः ॥ ४३

प्रसह्येति ॥ पुनश्च परैः शत्रुभिः अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः आचरितः यो निकारः परिभवः केशाम्बराकर्षणरूपः स्मर्तुं न शक्यः अधिकर्तुमनुभवितुं किमुत यस्य स्मरणमपि दुस्सहं तस्यानुभवस्तु दुस्सह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । सः निकारः त्वद्विना त्वया विना । पृथग्विनेत्यादिना पञ्चमी आर्द्रस्सन् । कुतश्चिदभिघातात्पुराणप्रहार इव त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीभवन्नित्यर्थः । उपशुष्यत् । न त्वद्यापि शुष्कमिति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थः मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्रीकरिष्यति । व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोदयः प्रशान्तप्रायमपि

प्राप्तोभिमानव्यसनादसह्यं दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारं ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाश्शरद्घनाकीर्ण इवादिरह्नः ।। ४५

सव्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वान्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।
यशः क्षयात्क्षीणजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ।। ४६

दुश्शासनाकर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।

दुःखहेतुं पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः। अत्र शोषादिविशेषणमात्रसाम्याद्व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतेस्समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४

अव—पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुद्दीपयति प्राप्त इत्यादिभिस्त्रिभिः—

प्राप्तेति ।। अभिमानस्य व्यसनात् भ्रंशात्। नि। 'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपज' इत्यमरः। दन्तव्यसनात् दन्तभंगात् दन्तीवासह्यं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः ततो न प्रत्यभिज्ञायस इति भावः। एवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयं पुनश्च द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसा अन्तरितं तिरस्कृतं उरुतेजः प्रतापो यस्य स तथोक्तः। अतएव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघच्छन्नः अह्न आदिः प्रत्यूष इव स्थितः तद्वदेवाप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः। मध्याह्नस्तु मेघावरणेपि कथंचित्प्रत्यभिज्ञायत एवेत्याशयेनोक्तमादिरिति ॥ ४५

सव्रीडेति ।। पुनश्च निष्क्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात् सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरतएव मन्दैरपटुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। नि। 'मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा' इत्यमरः। अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमानः न प्रकाशमानः पूर्वं तु नैवमिति भावः। किञ्च यशःक्षयाद्धेतोः क्षीणजलो योर्णवः तदाभः तत्सदृशः त्वं अन्यमाकारं अभिपन्नः प्राप्त इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा। तस्याश्च क्षीणजलार्णवाभइत्युपमया संसृष्टिः ॥ ४६

दुश्शासनेति ।। पुनश्च दुश्शानस्य कर्तुः आकर्षः आकर्षणं सएव रजो धूलिः। मालिन्यहेतुत्वादिति भावः। तेन विकीर्णैर्विक्षिप्तैः अतएव विनाथैरिव स्थितवतां युष्माकमसत्प्रायत्वादनाथैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमियं दुर्दशेति भावः। किन्तु भाग्यनाथैः दैवमात्रशरणैः अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति

केशैः कदर्थीकृतवीर्यसारः कच्चित्सएवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७

स क्षत्त्रियस्त्राणसहस्सतां यस्तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन् द्वयीमप्यफलेऽर्थजाते करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥ ४८

वीतौजसस्सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।
समानदुःखा इव नस्त्वदीयास्सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४९

भावः । एभिः परिदृश्यमानैः असंयतैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितः अर्थः वस्तु कदर्थः । नि । 'अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वि'त्यमरः कोः कत्तत्पुरुषे चीति कुशब्दस्य कदादेशः कदर्थीकृतौ गर्ह्यार्थीकृतौ वीर्यसारौ शौर्यबले यस्य स तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणस्त्वं सः पूर्व एव धनञ्जयोसि कच्चित् । नि । 'कच्चित्कामप्रवेदन' इत्यमरः । स एव चेन्नैवमस्मानुपेक्षस इति भावः ॥ ४७

अव—अथाप्युपेक्षणे दोषमाह—

स इति ॥ क्षतात् त्रायत इति क्षत्त्रं क्षत्त्रियकुलं सुपीतियोगविभागात्कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्यान्त्यलोपः । अथवा क्षदिति क्विबन्तोपपदात्कप्रत्ययः क्षत्रे जातः क्षत्रियः क्षत्राद्घ इति घप्रत्ययः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं 'कर्मण उकञि'त्युकञ् प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते । यस्सतां साधूनां । सहत इति सहः पचाद्यच् त्राणस्य सहः त्राणसहो रक्षणक्षमां स एव क्षत्रियः क्षत्रियशब्दवाच्यः तथा यस्य कार्मुकस्य कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तीति शेषः तदेव कार्मुकं कार्मुकशब्दवाच्यं अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ नान्यत्रेति भावः । एवं स्थिते द्वयीं द्विविधां उक्तिमपि द्वावपीमौ क्षत्रियकार्मुकशब्दावित्यर्थः अफले पूर्वोक्तावयवार्थशून्ये इत्यर्थः । अर्थजाते स्वाभिधेयसामान्ये जातिमात्र इत्यर्थः । नि । 'जातं जात्योघजन्मस्वि'ति विश्वः । वहन् प्रवर्तयन् असंस्कारहतां अव्युत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा । तस्मात्त्वमप्यसद्रक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ॥ ४८

वीतौजस इति ॥ हेपार्थ वीतौजसः निष्प्रभावाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवता करिष्यमाणां 'आशंसायां भूतव'च्चेति भूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणाः त्वदीया गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्त इत्युपमा । सा च समानदुःखा इवेत्युत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितयानुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ॥ ४९

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादान्नागैरिवाल्नसटं मृगेन्द्रं ।
त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥

करोति (यश्शेष) योऽशेषजनातिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१

प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।

अव—तथापि ममैव कोयं भार इत्यत्राह—

आक्षिप्यमाणमिति ॥ प्रमादात् प्रज्ञाहैन्यात् न तु दौर्बल्यादिति भावः । रिपुभिः आक्षिप्यमाणं अधिक्षिप्यमाणं अतएव प्रमादात् नागैर्गजैः । नि । 'गजेपि नागमातङ्गा' वित्यमरः । आलूनसटमुत्क्षिप्तकेसरं । नि । 'सटा जटा केसरयो'रिति विश्वः । मृगेन्द्रं सिंहमिव स्थितं त्वां इयं धूः कार्यभारः तिग्मरश्मि सूर्यं दीप्त्या दिनश्रीरिव योग्यतया निर्वाहकतयेत्यर्थः । अधिरूढा आरूढवती कर्तरि क्तः त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५०

अव—पूर्वं निर्व्यवसायस्य स क्षत्रिय इत्यादिना दोष उक्तः सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह—

करोतीति ॥ यः पुमान् शेषजनादितरजनात् अतिरिक्तां अधिकां सर्वातिशायिनीमित्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिः चरितैः अर्थवतीं सफलां करोति तं पुमांसं संसत्सु सभासु । नि । 'सभा समिति संस' दित्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति पूर्यतेऽनयेति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या न समुपैति न गच्छति अद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारण्यलाभाय त्वयापि महानुत्साह आस्थेय इति भावः ॥ ५१

अव—अथ द्वाभ्यां सुलभचित्तविक्षेपस्य प्रोषितस्यार्जुनस्य कर्तव्यमुपदिशति—

प्रियेष्विति ॥ हेपार्थ प्रियेष्वस्मासु विषये उपपत्तेः कारणाद्विनैव । विचिन्त्यमानैः । अकस्मादेवाशङ्क्यमानैः यैः अघैः चेतः क्लमं खेदमेति । जयाय

तव प्रयातस्य जयाय तेषां क्रियादघानां मघवा विघातम् ॥ ५२

मागाश्चिरायैकचरः प्रमादं वसन्नसम्बाधशिवेपि देशे ।
मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥

तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षेर्मनोरथान्नस्सफलीकुरुष्व ।
प्रत्यागतं त्वास्मि कृतार्थमेव स्तनोपपीडं परिरब्धुकामा ॥ ५४

प्रयातस्य तव सम्बन्धिनां तेषामघानां व्यसनानां। नि । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघ' मिति वैजयन्ती । मघवा इन्द्रः योस्माभिरुपास्यत इति भावः। विघातं निवारणं क्रियात् करोतु । आशिषि लिङ् लोटाविल्याशीरर्थे लिङ् तस्मादस्मच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ५२

मागा इति ॥ असम्बाधः असङ्कटः विजन इत्यर्थः । नि । 'सङ्कटं ना तु सम्बाध' इत्यमरः। शिवो निर्बाधः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः। तस्मिन्नसम्बाधशिवेपि देशे चिराय चिरं एकश्चासौ चरश्चैकचरः एकाकी वसन् प्रमादं प्रज्ञादौर्बल्यं मागाः इणोगालुङीतिगादेशः। न च निस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः प्रमाद इति वाच्यमित्याह—मात्सर्येति । मत्सरएव मात्सर्यं द्वेषः रागः स्नेहः ताभ्यामुपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु सज्जनेष्वपि विषये स्खलन्ति विकुर्वते हि। अत्र प्रमादनिषेधलब्धाप्रमादरूपकारणस्यानर्थप्राप्तिरूपव्यतिरेककार्येण समर्थनात् । वैधर्म्येण कार्यात्कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५३

निगमयति—

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् आशु शीघ्रं महर्षेः वचनं कुर्वन् । तपस्यन्नित्यर्थः । नः अस्माकं मनोरथान् सफलीकुरुष्व वैरनिर्यातनेनास्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः। प्रार्थनायां लोट्। किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतमेव त्वा त्वां। 'त्वामौ द्वितीयाया' इति त्वादेशः। स्तनयोरुपपीड्य स्तनोपपीडं। 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष' इति णमुल्। परिरब्धुं कामो यस्यास्सा परिरब्धुकामास्मि आलिङ्गितुमिच्छामीत्यर्थः। 'तुं काममनसोरपी'ति मकारलोपः । प्राक्कार्यसिद्धेः प्रमदालिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः ॥ ५४

उदीरितां तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम् ।
आसाद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।
बभार रम्योऽपि वपुस्स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥

अविलङ्घ्य विकर्षणं परैः प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७

उदीरितामिति ॥ सः अर्जुनः इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया याज्ञसेन्या द्रौपद्या उदीरितां उक्तां नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यायितः । अतएवोद्ग्राहितः मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवो यया तां तां वाचमासाद्य आकर्ण्येत्यर्थः । उदीचीं काष्ठां दिशं । नि । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा ' इत्यमरः । आसाद्य तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ५५

अथेति ॥ अथ विद्विषः शत्रून् पुरः अभिपश्यन्निव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येन आरोपिता समन्त्रमाहिता हेतिसंहतिः आयुधकलापो यस्य स तथोक्तः । 'हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुध'मिति वैजयन्ती । सः अर्जुनः रम्यः प्रकृत्या सौम्यस्सन्नपि अभिचारः परहिंसाप्रयोजनमस्या आभिचारिकी । 'प्रयोजन'मिति ठञ् । तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्त इत्यर्थः । मन्त्र इव भीषयत इति भीषणं । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । वपुः बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगादिभेदादिव सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणो बभूवेत्यर्थः ॥ ५६

उक्तमायुधारोपणं विवृण्वन् प्रस्थानमाह त्रिभिरविलंघ्येत्यादिभिः—

अविलङ्घ्येति ॥ परैः शत्रुभिः अविलङ्घ्यं अनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत् अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च प्रथितो ज्यारवो गुणध्वनिः कर्म बाणमोक्षादिकं च यस्य तत् कार्मुकमुद्वहन्नित्यन्वयः । तथा अरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ आहवेष्वनिवर्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः । संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानमिति डच् समासान्तः । शितेन तीक्ष्णेन निस्त्रिंशेन युञ्जाते इति शितनिस्त्रिंशयुजौ । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । महेषुधी महानिषङ्गौ इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । नि । 'तूणी-

यशसेव तिरोदधन्मुहुर्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचं च सरत्नमुद्वहन् ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८

अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स क्षणमुद्बाष्पदृशां तपोभृताम् ॥ ५९

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशा-
स्सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६०

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
लक्ष्मीपदलाञ्छने तृतीयस्सर्गः ॥

पासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय' इत्यमरः ॥ ५७

यशसेति ॥ किञ्च गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीः वज्रप्रहाररन्ध्राणि । खाण्डवदाहसमयसम्भवा इति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कीर्त्येव मुहुस्तिरोदधत् आच्छादयत् सरत्नं रत्नसहितं अतएव ज्वलितज्योतिः दीप्ततारकं । नि । 'ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वरात्म' स्विति वैजयन्ती । दिवोन्तरं नभोमध्यमिव स्थितं । नि । 'अन्तरं परिधानीये बाह्ये स्त्रीयेन्तरात्मनि । क्लीबं मध्येवकाशेचे'ति वैजयन्ती । कवचं चोद्वहन् ॥ ५८

अलकेति ॥ सः अर्जुनः अलकाधिपभृत्यदर्शितं अलकाधिपभृत्येन कुबेरभृत्येन यक्षेण दर्शितं प्रदर्शितं अतएव शिवं निर्बाधं उर्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रति सम्प्रयान् गच्छन् । क्षणमुद्बाष्पदृशां विप्रयोगदुःखोत्थाश्रुनेत्राणां तपोभृतां द्वैतवनवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामासेत्यर्थः ॥ ५९

अनुजगुरिति ॥ अथ आशा दिशः दिवि भवं दिव्यं । 'दिगादिभ्यो य'दिति यत् । दुन्दुभिध्वानं अनुजगुः अनुदध्वनुः । अनुगायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने पुष्पवृष्टिश्चाजनिष्टेत्यर्थः । किञ्च अनिभृताः चञ्चलाः

वेलायां कूले या वीचयः ता एव बाहवो यस्य सः तथोक्तः । नि । 'वेला कूलविकारयो' रिति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीमुल्लसन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च भुवं प्रियं इष्टं भारावतरणरूपं कथयिष्यन्निव कथयितुमिवेत्यर्थः । लृट्चेति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग सर्वं चेदं शिवं देवताकार्यप्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र च प्रस्तुतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतीयमानाभ्यां नायिकानायकाभ्यां भेदे अभेदलक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रहस्यं । एवमतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः प्रियकथनोत्प्रेक्षामुज्जीवयन्ती तदङ्गभावं भजत इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ॥　　६०

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां तृतीयस्सर्गः ॥

॥ चतुर्थस्सर्गः ॥

ततस्स कूजत्कलहंसमेखलां सपाकसस्याहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीरपेतपङ्कास्ससरोरुहाम्भसः ।
ननन्द पश्यन्नुपसीम सस्थलीरुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २

तत इति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सोऽर्जुनः कलहंसा मेखला इवेत्युपमितसमासः । अन्यत्र कलहंसा एव मेखलेति विशेषणसमासः । कूजन्त्यः कलहंसमेखला यस्यास्तां । अन्यत्र कूजन्ती कलहंसमेखला यस्यास्तां । कलहंसनादिनीमिति पाठे हंसैर्नदनशीलां अन्यत्र हंसवन्नदतीति हंसनादिनी-मिति हंसहासिनीमिति पाठे हंसैर्हसतीति अन्यत्र हंसान् हसतीति सह पाकेन परिणामेन वर्तन्त इति सपाकानि पक्वानि तैः सस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुतैव गुणो यस्यास्तां भुवं आसादितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियामिव उपजनं जनसमीपे अन्यत्र सखीसमक्षं समीपार्थेऽव्ययीभावः उपाससाद उपगतवान् उपमालङ्कारः ॥ १

विनम्रेति ॥ सोऽर्जुनः विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अवनतशालि-फलस्तोमशोभिनीः अपेतपङ्काः निष्पङ्काः ससरोरुहाण्यंभांसि यासु तास्तथोक्ताः । उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उपहारीभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वोक्तशरद्धर्मसम्पदो यासु ताः उपसीम ग्रामसीमासु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । समासान्तविधेरनि-त्यत्वादनश्चेति समासान्तो न भवति । केचित्तु 'अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे ग्रामसीम्नी'त्यादि नपुंसकप्रयोगदर्शनान्नपुंसकादन्यतरस्यामिति विकल्पात्साधु-रित्याहुः । स्थलीः अकृत्रिमा भुवः जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् पश्यन् ननन्द । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येनारोप्यमाणस्य उपायनस्य प्रकृतनन्दनक्रियोप-योगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ २

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैस्सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जह्रुश्शफरीविवृत्तयः ॥ ३

तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं
प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ॥ ४

नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकैर्विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ॥ ५

निरीक्ष्यमाणा इति ॥ विस्मयाकुलैः आश्चर्यरसाविष्टैः अतएवोन्मीलितानि पद्मान्येव लोचनानि येषां तैः सरोभिः निरीक्ष्यमाणा इव स्थिताः हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमश्शोभा याभिस्तास्तथोक्ता इति मनोहरणे हेतूक्तिः । नि । 'विभ्रमस्संशये भ्रान्तौ शोभायां च'ति वैजयन्ती । शफरीविवृत्तयो मत्स्यीस्फुरितानि अस्यार्जुनस्य मनो जह्रुः ॥ ३

तुतोषेति ॥ सोऽर्जुनः सवारिजे साम्बुजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य । नि । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी'त्यमरः । रमणीयस्य भावः रामणीयकं 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वु'ञिति वुञ् प्रत्ययः । तत्पश्यन् अधिकं तुतोष अनुरूपसङ्गमादिति भावः । तथाहि सुदुर्लभे अनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे । लब्धे सतीति शेषः । प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदं अभिनन्दितुं को नार्हति सर्वोऽप्यभिनन्दत्येवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

नुनोदेति ॥ आविष्कृता प्रकाशिता फेनसन्ततिर्डिण्डीरसमूहो येन तत्तथोक्तम् । नि । 'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन' इत्यमरः । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमो येन तत्तथोक्तं उच्चकैः अधिकं यथा भवति तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितं । नि । 'सहस्रदंष्ट्रः पाठीन' इत्यमरः । पयः कर्तृ तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तद्गोचरमित्यर्थः । वितर्कं

कृतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता शनैश्शनैश्शान्तरयेण वारिणा ।
निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां तरङ्गितक्षौमविपाण्डु सैकतम् ॥६

मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोरलङ्कृतं केसररेणुनाणुना ।
अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७

नवातपालोहितमाहितं मुहुर्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।
चकासयन्तीमरविन्दजं रजः परिश्रमाम्भः पुलकेन सर्पता ॥ ८

संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्तेत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरस्सन्देहालङ्कारः ॥ ५

कृतेति ॥ सोऽर्जुनः शिथिलत्वमायता गच्छता दिनेदिने क्षीयमाणेनेत्यर्थः । अत एव शनैश्शनैश्शान्तरयेण अन्यथोर्मिरेखानुदयादिति भावः । वारिणा । कृता ऊर्मयः तरङ्गाण्येव रेखाराजयो यस्य तत्तथोक्तं तरङ्गा अस्य सञ्जातास्तरङ्गितं भङ्गिमत् 'तदस्य सञ्जात'मितीतच् । यत् क्षौमं दुकूलं तद्वद्विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः । समुद्रयोषितां नदीनां सिकता अस्य सन्तीति सैकतं पुलिनं सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण् प्रत्ययः । नि । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामय' मित्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ॥ ६

ततस्त्रिभिश्शालिगोपुत्रीं वर्णयति—

मनोरममिति ॥ अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्जल्केषु । नि । 'किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रिया' मित्यमरः । यो रेणुः परागः तेन अलङ्कृतं अतएव मनो रमयतीति मनोरमं कर्मण्यण् प्रत्ययः । भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितमित्यर्थः । बन्धुजीवकं बन्धूकपुष्पम् । नि । 'बन्धूको बन्धुजीवक' इत्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीमिव साम्यपरीक्षां कुर्वतीमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ७

नवेति ॥ महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोस्समन्तादित्यर्थः । अभितः परितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेपोति द्वितीया । मुहुराहितं निक्षिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्रं अरविन्दजं रजः परागं सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भः पुलकेन स्वेदोद्भवेन पुलकेन चकास-

कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरादपारयन्तः पतितुं जवेन गां ।
समुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुकं गवां गणाः प्रस्नुतपीवरोधसः ॥ १०

यन्तीं शोभयन्तीं चकास्तेर्ण्यन्ताच्छतरि ङीप् । अलङ्करणमप्यलं कुर्वतीं । तत्राप्यविकृतामिति भावः ॥ ८

कपोलेति ॥ पुरः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णोत्पलं तत् । विलोचनत्विषा विभूषयन्तीं आभरणस्याप्याभरणमिति भावः । गोपायतीति गोपिकां कलमस्य गोपिकां शालिगोप्त्रीं ण्वुल् प्रत्ययः । निरीक्ष्य पाण्डोस्सुतेन अर्जुनेन शरदः कृतार्थाताया भावः कृतार्थता साफल्यं 'त्वत लोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य' इति पुंवद्भावः । † मेने अमानि मन्यतेः कर्मणि लिट् शरदस्साफल्यं न स्वगुणसम्पदस्सद्विनियोगलाभादितिभावः ॥ ९

उपारता इति ॥ पश्चिमा चासौ रात्रिश्चेति विशेषणसमासः अपररात्रइत्यर्थः । पूर्वादिक्पश्चिमं नभ इत्यादिवदेकदेशिशब्दस्य एकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्यवसानं न तु पश्चिमो रात्रेरित्येकदेशिसमासः तद्विधायके पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अतएवाहस्सर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तोपि न । तस्यापि पूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादिति । प्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाह—तन्मृग्यं गावश्चरन्त्यत्रेति गोचरो गवां जग्धिस्थानं वनं पश्चिमरात्रौ यो गोचरः तस्मात् उपरताः सन्निवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुं अपारयन्तः अशक्नुवन्तः प्रस्नुतपीवरोधसः । प्रस्नुतानि वत्सस्मरणात् स्रवत्क्षीराणि पीवराणि पीनानि ऊधांस्यापीनानि येषां ते । नि ।

---

† सिद्धान्तकौमुद्यां तु कृतार्थशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात्सामान्ये नपुंसकमित्युक्तम् ॥

परीतमुक्षापजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।
ददर्श पुष्टिं दधतं स शारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११

विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः ।
शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं गळद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२

गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां गृहाश्रयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः ।

'ऊधस्तु क्लीबमापीन' मित्यमरः । 'ऊधसोऽन'ङित्यत्र स्त्रीग्रहणं कर्तव्यमिति नियमान्नानङादेशः उत्सुकाः वत्सेषूत्कण्ठिताः गवां गणाः । तमर्जुनं अवेक्षणोत्सुकं दर्शनलालसं चक्रुः । नि । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौ' रित्यमरः । अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । श्लो । 'स्वभावोक्ति-रलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णन' मिति लक्षणात् ॥ १०

परीतमिति ॥ सोऽर्जुनः उक्षापजये । उक्षान्तरभङ्गे सति जयश्रिया परीतं वेष्टितं उच्चैर्नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं रुग्णसरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिं अवयवोपचयं दधतं गवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्तिमन्तम् । नि । 'शरीरं वर्ष्म विग्रह' इत्यमरः । दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा ददर्श ॥ ११

विमुच्यमानैरिति ॥ हिमानीविशदैः हिमसङ्घातशुभ्रैः । नि । 'हिमानी हिमसंहति' रित्यमरः । इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीप् । तत्सन्नियोगादानुगागमश्च गवां कदम्बकैः समूहैः कर्तृभिः । नि । 'कदम्बकं समूहेऽस्त्री फले पुष्प-विशेषके' इति विश्वः । मन्थरं मन्दं विमुच्यमानैरपि किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः शरद्ग्रहणं प्रावृण्णिवृत्त्यर्थं तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः । पुलिनैः कर्तृभिः गळद्दुकूलैः जघनैरिव तस्य अर्जुनस्य कुतूहलं कौतुकं आदधे आहितम् ॥ १२

गतानिति ॥ पाण्डवः अर्जुनः पशूनां गवां सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदराः त एव बन्धवः तेषां भावस्तत्ता तां गतान् पशुषु सोदराभि-मानवत इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिन

दद‍र्श गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३

परिभ्रमन्मूर्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः ।
मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरंजितैर्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४

निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिका विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५

इत्यर्थः । आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकारान् अनुकृतानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा । ततोपि विधेयानित्यर्थः । गाः पान्तीति गोपाः गोपालकाः। 'आतोनुपसर्गे क' इति क प्रत्ययः। तान् उपधेनु धेनुसमीपे समीपार्थेऽव्ययीभावः। ददर्श अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३

अथ—चतुर्भिर्वल्लवीनर्तकीसाम्येन वर्णयति - कालापकम्—

परिभ्रमदिति ॥ मूर्धजाः षट्पदा इवेत्युपमितसमासः । सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात् । परिभ्रमद्भिश्चलद्भिः मूर्धजषट्पदैः आकुलानि तैः । दन्ताः तैः । दन्ताः केसरा इवेति पूर्ववत्समासः । स्मितोदयेनादर्शिता ईषत्प्रकाशिताः दन्तकेसरा येषां तैस्तथोक्तैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैः अतएव नवातपामृष्टं बालातपस्पृष्टं यत्सरोजं तद्वच्चारुभिः मुखैः उपलक्षिताः ॥ १४

निबद्धेति ॥ निबद्धेन अनुबद्धेन निश्वासेन विकम्पिता अधरा यासां तास्तथोक्ताः अतएव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः । क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तवर्णादिवदिति कैय्यटः। लता इव स्थिताः दैवादेकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके सम्भवादुपमैवेयं नोत्प्रेक्षा । किं च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः अङ्गविक्षेपमनोहरैः । नि। 'अङ्गहारोङ्गविक्षेप' इत्यमरः। विकर्षणैर्मन्थगुणकर्षणैः अपवर्तितत्रिकाः संवलितनितम्बाः यद्यपि 'पृष्ठवंशाधरे त्रिक'मित्यमरः। तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तन्नैकट्यादिति भावः ॥ १५

व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीश्शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।
मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्तनैर्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६

स मन्थरावल्गितपीवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ॥
निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवीरभिप्रनृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७

पपात पूर्वां जहतो विजिह्मतां वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः ।
रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान् प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्पथः ॥

व्रजेति ॥ व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु अधिकरणे सप्तमी । 'व्रजोगोष्ठाध्ववृन्दे 'ष्विति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनीः मेघगर्जितभ्रमवतीरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितो मयूरीः योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयात् । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वत्सु । तत्करोतीति ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः । मथां मन्थदण्डानां । नि 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डक' इत्यमरः । विवर्तनैः परिभ्रमणैः मुहुः प्रणुन्नेषु कम्पितेष्विति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गवन्मन्थरं मन्दं नदत्सु स्वनस्विति वाद्यसाम्योक्तिः । भावलक्षणसप्तमीयम् ॥ १६

स इति ॥ मन्थरं मन्दं वल्गिताः वल्गन्तः पीवराः स्तनाः यासां ताः तथोक्ताः 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधा'दिति ङीप् । परिश्रमेण क्लान्तानि म्लानानि विलोचनोत्पलानि यासां तास्तथोक्ताः वल्लवीः गोपीः । नि । 'गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरपल्लवा ' इत्यमरः । अभिप्रवृत्ताः नृत्यन्तीः । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्मणि क्तः । 'गतिबुद्धिपूजार्थेभ्य'श्चेति चकाराद्वर्तमानार्थत्वं वारयोषितो वेश्या इव । नि । 'वारस्त्री गणिका वेश्ये' त्यमरः । सोर्जुनः । निरीक्षितुं द्रष्टुं । ईक्षतेस्तुमुन् नोपरराम न विरमतिस्म । उपाच्च । विभाषाकर्मकादिति परस्मैपदं अत्र चतुश्श्लोक्यामुपमास्वभावोक्त्योस्संसृष्टिः ॥ १७

पपातेति ॥ सोर्जुनः पूर्वां प्रावृषेण्यां विजिह्मतां वक्रतां जहतः त्यजतः शरदि निष्पंकत्वेन समरेखयैव सुगमत्वादिति भावः । जहातेश्शतृप्रत्ययः । वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः वृषभचर्वितप्रान्तसस्यसमृद्धीन् । नि । 'सुकृते वृषभे वृष ' इत्यमरः । सीमन्ता इव । सीमन्ताः चक्रपद्धतयः सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तिताः मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि कर्मणि क्तः णाविष्ठव-

जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिर्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृतान् ।
भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमास्सपुष्पहासास्सनिवेशवीरुधः ॥ १९

ततस्स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
उवाच यक्षस्तमचोदितोपि गां न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥

इयं शिवाया नियतेरिवायतिः
कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।

न्द्रावान्मतुपो लुक् । रथाङ्गैश्चक्रैः सीमन्तिताः सान्द्राः घनीभूताः कर्दमाः पङ्काः येषु तान् प्रसक्तसम्पातेन सन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान् पथो मार्गान् पपात जगामेति स्वभावोक्तिः ॥ १८

जनैरिति ॥ सोर्जुनः उपग्रामं ग्रामेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनिन्द्यकर्मभिः अनिषिद्धवृत्तिभिः वृत्तिश्चैकत्र कृष्यादिः अन्यत्र शिलोंछादिः । विविक्तान्येकाग्राणि । भावः अभिप्रायः इङ्गितं चेष्टा भूषणमलङ्कारश्च येषां तैः तथोक्तैः जनैर्वृताः अधिष्ठिता इत्यर्थः । अतएवाश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । नि । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय' इत्यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाससहिताः । तेन सहेत्यादिना बहुव्रीहिः । निवेशवीरुधो गृहगुल्मिनीः । 'वीरुद्गुल्मिनी' त्यमरः । भृशं सादरं ददर्श । उपमालङ्कारः ॥ १९

तत इति ॥ ततः सः पूर्वक्तो यक्षः । शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्शनीयां वर्णनीयां चेति विचार्येत्यर्थः । शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं सतृष्णदृष्टिं । नि । 'लोलश्चलसतृष्णयो' रित्यमरः । तमर्जुनं अचोदितोपि अपृष्टोपि गां वाचमुवाच तथा हि इङ्गितज्ञो भावज्ञः । नि । 'इङ्गितं हृद्गतो भाव' इति । सज्जनः अवसरे उक्तियोग्यकाले नावसीदति न वाचं यच्छति । 'नापृष्टः कस्य चिद्ब्रूयात्'। ‡ इति निषेधस्त्वनाकांक्षितोक्तिविषय इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २०

शरदं वर्णयन् प्रथममाशिषमाशास्ते—

इयमिति ॥ हे पार्थ शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतेः शुभावह दैवस्य । नि 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधि' रित्यमरः । आयतिं

---

‡ नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः । इति मनुः ॥

जयश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते
शरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ॥ २१

उपैति सस्यं परिणामरम्यता नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम् ।
नवैर्गुणैस्सम्प्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः ॥ २२

पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्रिणो
धृतेन्द्रचापा न पयोदपङ्क्तयः ।
तथापि पुष्णाति नभश्श्रियं परां
न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३

फलदानकाल इव जगतः क्रियाः कृष्यादिकर्माणि फलैः लाभैः । नि । 'लाभ निष्पत्तियोगेषु फले बीजे धने फल 'मिति वैजयन्ती । कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुः निर्मलोदका अनम्बुवारिदा निर्जलमेघा अनेन विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योरानुकूल्यं सूचयति । इयं शरत् ते जयश्रियं पृथूकरोतु आशीरर्थे लोट् ॥ २१

उपैतीति ॥ सस्यं व्रीह्यादिकं परिणामेन पाकेन या रम्यता सा उपैति नदीरनौद्धत्यं गम्यरूपत्वमुपैति । महीं भुवं अपङ्कता निष्पंकत्वं उपैति तथाहि सम्प्रति नवैर्गुणैः पूर्वोक्तैश्शरद्धर्मैस्संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः प्रावृल्लक्ष्म्याः सम्बन्धि तद्विषयमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितं निरस्तमित्यर्थः । 'गुणतन्त्राः प्रेमाणो न परिचयतन्त्रा ' इति भावः । वास्तवालङ्कारः† ॥ २२

पतन्तीति ॥ अस्मिन्नभसि विशदाः पतत्रिणो बलाकाः न पतन्ति न प्रसरन्ति धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति तथापि श्रीकारणाभावेपि नभः खं परां श्रियं शोभां पुष्णाति धत्ते । तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्यमारोप्यमाणं कृत्रिमं गुणं नापेक्षते । तत्स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः । अत्रार्थान्तरन्यासः ॥ २३

---

† नायमलङ्कारोऽलङ्कारशास्त्रे दृष्टः स्वभावोक्तेरेव नामान्तरतया यथाकथंचिन्निर्वाह्यः ॥

विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरैश्च्युताचिराभा गुणहेमदामभिः ।
इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥ २४

विहाय वांछामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिस्वनं गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥

अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां
गता विपाकेन फलस्य शालयः ।

विपाण्डुभिरिति ॥ कदम्बानिलशब्देन वर्षर्तुर्लक्ष्यते । स एव भर्ता तस्य अत्यये विरहे म्लानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिः च्युतानि अचिराभागुणा विद्युल्लता एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यस्तैः पयोधरैः अम्बुदैरेव पयोधरैः स्तनैरुपलक्षितानां । नि । 'स्तनाम्भोदौ पयोधरा' विति वैजयन्ती । दिश एव वध्वः तासां इयं कृशता न राजत इति न किन्तु राजत एव वियुक्तत्वात् । श्लो । 'आर्ताऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशे'ति स्मरणाच्चेति भावः । सामान्यतः प्रसक्तमराजनं कार्श्यस्यैकेन नञानूद्य द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधा' विति ‡ अत्र रूपकालङ्कारः स्फुट एव ॥ २४

विहायेति ॥ मदात्ययात् मदक्षयात् अरक्तकण्ठस्य अश्रव्यस्वरस्य-कण्ठशब्देनात्र तद्भवः स्वरो लक्ष्यते । शिखण्डिनो मयूरस्य सम्बन्धिनि । उदिते उच्चैस्तरे रुते कूजिते वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । नि । 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रव'इत्यमरः । उन्मदहंसनिस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते । ननु अकाण्डे कथं परिचितपरिहारेणापरिचिते प्रीत्युदय इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति । गुणा इति प्रीणातीति प्रियः 'इगुपधज्ञाप्री किरः कइति कप्रत्ययः । तस्य भावे प्रियत्वे प्रीतिकरत्वे गुणा अधिकृताः नियुक्ताः । संस्तवः परिचयः नाधिकृतः न समर्थ इत्यर्थः । प्रेमाधाने गुणवत्त्वं प्रयोजकं न परिचय इत्यर्थः ॥ २५

अमी इति ॥ अमी पृथून् स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । नि । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन' इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन

---

‡ आदि ५ । अ । १ । सू । ९ ।

विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं
नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥ २६

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
पयस्स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं द्रुतं धनुष्खण्डमिवाहिविद्विषः ॥

विपाण्डुसंव्यानमिवानलोद्धतं निरुन्धतीस्सप्तपलाशजं रजः ।

परिणामेन पिशङ्गतां गताः शालयो व्रीहिविशेषाः वप्राम्भसि केदारोदके नि। 'पुन्नपुंसकयोर्वप्रं केदारं क्षेत्र' मित्यमरः । विकसतीति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितं असितोत्पलं नीलोत्पलं निघ्रातुमाघ्रातुमिव नमन्ति - निध्यातुमिवेति पाठे द्रष्टुमिवेत्यर्थः। नि। 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकने क्षण' मित्यमरः। अत्र फलभरनिमित्तस्य नमनस्य निघ्राणफलकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६

अव—अथ चतुर्भिः कालापकमाह—

मृणालिनीनामिति ॥ मृणालिनीनां पद्मलतानां त्विषा हरितवर्णेनेत्यर्थः । अनुरञ्जितं तद्वर्णतामापादितमित्यर्थः । तथा अम्भोजपलाशशोभया कमलदलकान्त्या आरुण्येनेत्यर्थः। विभिन्नं मिश्रितं। तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतं इत्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितं अहिविद्विषः वृत्रशत्रोः। नि। 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहि' रिति वैजयन्ती। धनुष्खण्डमिव स्थितं नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं। पयो वप्राम्भः अपदिश्य व्याजीकृत्य धावतामित्यागामिना सम्बन्धः। अत्र धनुष्खण्डस्य द्रुतस्य लोके अप्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्षेयं नोपमा ॥ २७

विपाण्डिति ॥ विपाण्डु शुभ्रं अनिलोद्धतमनिलोत्क्षिप्तं सप्तसप्तपलाशानि पर्णानि पर्वसु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः। क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तं। तेषां पुष्पाणि सप्तपलाशानि। नि। 'द्विहीनं प्रसवे सर्व' मित्यमरः । 'फले लुगि'त्यणो लुक्। तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागः संव्यानमुत्तरीयमिव। नि। 'संव्यानमुत्तरीयं' चेत्यमरः । निरुन्धती-

अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषस्सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥२८

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।
ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥

सितच्छदानामपदिश्य धावतां रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।
प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३०

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाश्शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।

निवारयन्तीः प्रावृतवतीरिति यावत् । अनाविलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूंषीव यासां तास्तथोक्ताः । नि । 'नीलस्त्वार्तगलो दासी बाण ओदनपाक्य पी'ति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव तैस्सह वर्तन्त इति सपुष्पहासाः वनराजयो योषित इव वनराजयोषितः ताः अपदिश्येत्यन्वयः । अत्र संव्यानमिवेत्युपमैवान्यत्रोपमितसमासे लिङ्गं । यथा काचित्केनचित्कामुकेनाक्षिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे तद्वदिति भावः ॥ २८

अदीपितमिति ॥ वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदीपितमप्रकाशितं विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिप्रतिघातकत्वात्तद्राहित्यं गुण इति भावः । सिताम्बुदानां छेदैः खण्डैः तिरोहितातपं न दृष्टिबाधो नाप्यातपबाध इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैः ततान्तरं व्याप्तमध्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्म चापदिश्येति स्वाभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २९

सितेति ॥ अपदिश्य पूर्वश्लोकत्रयोक्तं पयःप्रभृतिकमुद्दिश्य धावताममीषां सितच्छदानां पतत्रिणां हंसानां । नि । 'हंसास्तु श्वेतगरुत' इत्यमरः रुतैः शब्दैः ग्रथिताः दृब्धाः । नि । 'ग्रथितं सन्दितं दृब्ध' मित्यमरः—वारिदरोधनिर्गताः मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अत एव अमलाः प्रसन्ना दिशः परस्परालापं अन्योन्यसम्भाषणं प्रकुर्वत इव । स्त्रियो हि रोधापगमे परस्परं सम्भाषन्ते 'दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्ताः चिरादुच्छ्वसिता' इति हंसकूजितव्याजेन परस्परमालापं प्रकुर्वन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३०

विहारेति ॥ विहारभूमेः अपरराात्रगोचरादित्यर्थः । आगच्छन्त्य इति शेषः । अभिघोषमुत्सुकाः व्रजं प्रत्युत्कण्ठिताः वत्सप्रेम्णेति भावः । नि । 'घोष

असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी व्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी ।
द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः ॥

कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिस्स्वने ।
इदं जिघत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥

आभीरपल्ली स्या' दित्यमरः। च्युता त्वरया विघटिता यूथानां कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धो यासां तास्तथोक्ताः। नि । 'सजातीयैः कुलं यूथ' मित्यमरः। अमूः धेनवः। असक्तमप्रतिबन्धं पयः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति वत्सस्मरणात् प्रस्रवन्तीत्यर्थः क्षरतेश्शतृप्रत्ययः। ऊधांसि आपीनानि । नि। 'ऊधस्तु क्लीबमापीन' मित्यमरः। शरीरजेभ्योपत्येभ्य उपायनानीव अतितोषकारकाणीवेत्युत्प्रेक्षा। नयन्ति प्रापयन्ति। यथा लोके कुतश्चित्प्रवासादेत्य मातरः किञ्चित्खाद्यमानयन्ति तद्वदिति भावः॥ ३१

जगदिति ॥ जगत्प्रसूतिः जगत्कारणं। आज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः। जगतामेकपावनी मुख्यशोधनी। व्रजोपकण्ठं गोष्ठांतिकं । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया' चेति द्वितीया। नि । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोव्यय'-मित्यमरः। तनयैः वत्सैः उपेयुषी सङ्गता उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्सुप्रत्ययान्तो निपातः। उगितश्चेति ङीप्। असौ गवां समितिः संहतिः मन्त्रैः ऋग्यजुस्सामभिः । नि । 'मन्त्रो ऋगादिगुह्योऽक्ति' रिति बैजयन्ती । संहिता योजिता आहुतिरिव समग्रां द्युतिं उपैति। आहुतिरपि जगत्प्रसूतिः जगदेकपावनी च। श्लो। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति स्मरणादिति भावः॥ ३२

कृतेति ॥ जितबर्हिणध्वनौ केकानुसारिणीत्यर्थः । एतेन षड्जस्वरप्रायं गायन्तीति गम्यते। यथाह मातङ्गः 'षड्जं मयूरो वद'तीति। गाः पान्तीति गोपाः 'आतोनुपसर्गे क' इति कप्रत्ययः। तेषां भार्याः गोप्यः। पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। ता एव जनः सुरक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो वल्लवीजनः। तस्य गीतनिस्स्वने गाने कृतावधानमेकाग्रचित्तं इदं पुरोवर्ति मृगीकदम्बकं कर्तृ । भूयसीमतिमहतीं जिघत्सां अत्तुमिच्छां अदेस्सन्नन्तादप्रत्ययः। 'लुङ्

असावनास्थापरयावधीरित-

स्सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।

उपैति शुष्यन् कलमस्सहाम्भसा

मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४

अमी समुद्धूतसरोजरेणुना

हृता हृतासारकणेन वायुना ।

उपागमे दुश्चरिता इवापदां

गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५

सनोर्घस्ज' इति घस्जादेशः। अपहाय हित्वा सस्यं नाभ्येति नोपैति । गीता-सक्त्या क्षुधामपि न गणयतीत्यर्थः ॥ ३३

असाविति ॥ शिरसा अग्रेण मूर्ध्ना च नमन् प्रणमन्नपि अनास्था-परया अनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अवज्ञातः अम्भसा सहचरभूते-नेति भावः । शुष्यन् असौ कलमः शालिविशेषः मनोभुवा तप्त इव कामार्त इव अभिपाण्डुतां उपैति । अत्रानास्थापरयेति प्रकृतसरोरुहिणीविशेषसामर्थ्याद-प्रस्तुतनायिकाप्रतीतेस्समासोक्तिः । उत्तिष्ठमानायास्सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया सह भेदेप्यभेदलक्षणातिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धान्नि-र्वहन्ती मनोभुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षानिर्वाहिकेत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासो-क्त्युत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४

अमी इति ॥ समुद्धूतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः । हृतासारकणेन उपात्ताम्बुकणेनेति शैत्योक्तिः । नि । 'धारा सम्पात आसार' इत्यमरः । वायुना हृताः आकृष्टाः अमी शिलीमुखाः भृङ्गाः । आपदामुपागमे राजादिभयागमे । दुश्चरिताः । दुष्टकर्माणश्चौरादय इव । गम्यत इति गतिं गन्तव्यदेशं । नि । 'देशो-पायगमे गति' रिति वैजयन्ती । निश्चेतुं नालं न समर्थाः । एकत्र वायोस्सार्वत्रि-कत्वादन्यत्र भयान्धत्वादिति भावः ॥ ३५

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैश्शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रतीः ।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनुश्श्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥

इति कथयति तत्र नातिदूरादथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः ।
विगलितजलभारशुक्लभासां निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः॥

तमतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तं
नगमुपरिहिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।
† व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी-
मसितमधरवासो बिभ्रतस्सीरपाणेः ॥ ३८

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये लक्ष्मीपदलाञ्छने
शरद्वर्णनो नाम चतुर्थस्सर्गः ॥

मुखैरिति ॥ विद्रुमभङ्गलोहितैः मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कलमस्य शिखाः शाल्यग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषसवर्णेत्यर्थः । असौ शुकावलिः गोत्रभिद इन्द्रस्य धनुषः श्रियमनुगच्छति अनुकरोति । नाना-वर्णत्वादिन्द्रधनुरिव भातीत्युपमालङ्कारः ॥ ३६

इतीति ॥ अथ तत्र तस्मिन् पूर्वोक्ते यक्षे इतीत्थं कथयति सति। नातिदूरात् अनतिदूरात् ईषद्दूर इत्यर्थः। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। पिहितोष्णरश्मिबिम्बः तिरोहितार्कमण्डल इत्यौन्नत्योक्तिः । नगाधिराजो हिमाद्रिः विगलितो जलभारो येभ्यस्ते तथोक्ताः। अत एव शुक्लभासः । द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेषणसमासः। तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणां अम्बुमुचां निचय इव मेघबृन्दमिव ददृशे दृष्टः॥ ३७

तमिति ॥ जिष्णुरर्जुनः। अतनुभिर्महतीभिः वनराजिभिः श्यामिता-श्श्यामलाः। उपत्यकान्ता आसन्नभूप्रदेशा यस्य तं तथोक्तं । नि । 'उपत्यका-द्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यके'त्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो'रिति त्यकन्प्रत्ययः। उपरिहिमानीभिः हिमसंघातैः गौरं शुभ्रं तं नगं हिमाद्रिं आसाद्य

---

† उपरत.

उपरतो निवृत्तो मदरागो यस्य तस्य असितं नीलं अधरं वासः अन्तरीयं बिभ्रतो धृतवतः सीरं पाणौ यस्य तस्य सीरपाणेः हलायुधस्य । नि । 'हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । सङ्कर्षणस्सीरपाणि' रित्यमरः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा' विति ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा सप्तम्यौ भवत' इति सप्तम्याः परनिपातः । लक्ष्मीं शोभां अनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । सदृशं सदृशानुभवाद्यत्स्मर्यते तत् स्मरणमिति विद्याधरः ॥ ३८

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां चपुर्थस्सर्गः ॥

॥ पञ्चमस्सर्गः ॥

अथ जयाय सुमेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः १

तपनमण्डलदीपितमेकतस्सततनैशतमोवृतमन्यतः ।
हसितभिन्नतमिस्रचयं पुरश्शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २

अव—अथ हिमवद्वर्णनमारभते तत्र पञ्चदशभिः श्लोकैः † कुळकमाह—

अथेति ॥ अथानन्तरं सोऽर्जुनः । मेरुमहीभृतो हेमाद्रेः जयाय नु जयार्थं वा । नु शब्दोऽत्र वितर्के । नि । 'नु पृच्छायां वितर्के चे' त्यमरः । रभसो वेगः । नि । 'रभसो हर्षवेगयो' रिति वैजयन्ती । तद्वत्या रभसया तीव्रया । अतीवोत्कटयेति यावत् । 'अर्शआदित्वादच् प्रत्ययः । दिगन्तानां दिदृक्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा । नभोऽन्तरिक्षं विलङ्घयितुं अतिक्रमितुं वा । समुदितं समुत्पतितमिव स्थितमित्यर्थः । कुतः ? उच्छ्रितं उन्नतं हिमस्याचलं हिमाचलं अभिययौ । अत्रानिर्धारितानेकफलविशिष्टा औन्नत्यगुणनिमित्ता उत्तानक्रियोत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानेति संक्षेपः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । श्लो । 'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा' विति लक्षणात् ॥ १

तपनेति ॥ पुनः । एकतः एकस्मिन्भागे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तपनमण्डलेन दीपितं प्रकाशितम् । अन्यतः अन्यस्मिन्भागे सततेन निबिडेन नैशेन निशि भवेन तमसा तिमिरेण वृतम् । एकत्राह्ना रात्र्या चान्यत्र सङ्गतमित्यर्थः । अत एव पुरोऽग्रे हसितेन अट्टहासेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्तोमं तथा गजचर्मणा अनुगतं पश्चाद्व्याप्तम् । नि । 'पश्चात्सादृश्ययोर' न्वित्यमरः । शिवमिव स्थितं तपनतेजः । प्रसारोऽप्यस्य कोण एव कुत्रचित्परिसमाप्यत इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २

† अत्र यद्वक्तव्यं तत् तृतीयसर्गादिमपद्ये उक्तम् ।

क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।
प्रथयितुं विभुतामभिनिर्मितं प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ॥ ३
भुजगराजसितेन नभश्श्रिता कनकराजिविराजितसानुना ।
समुदितं निचयेन तटित्त्वतीं लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४
मणिमयूखचयांशुकभासुरास्सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः ।

क्षितीति ॥ परस्परे अन्योन्ये । 'कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत' इति वक्तव्यात् परशब्दस्य द्विर्भावः । समासवच्च बहुलं यदा न समासवत् तदा पूर्वपदस्थस्येति वक्तव्यात्प्रथमैकवचनं कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वं । बहुवचनं चान्योन्यशब्दवत् । यथाह माघः—श्लो । 'अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त' इति ॥ अदृष्टाः परस्परे यैस्ते अदृष्टपरस्पराः तैः क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्तीति तैस्तथोक्तैः । भूर्भुवस्स्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतं कृतास्पदं अत एव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुं प्रकटीकर्तुं अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । नि । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि-रुपमोपमानं स्या' दित्यमरः । त्रैलोक्यश्लाघ्योऽयमपरिच्छेद्यश्चेति भावः ॥ ३

भुजगराजेति ॥ पुनश्च भुजगराजसितेन शेषाहिधवलेन नभश्श्रिता गगनस्पृशा । कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः सानवो यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव तटित्त्वतीं शरदम्बुदसंहतिं लघयता लघूकुर्वता । तत्तुल्येनेत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । निचयेन शिखरेण । नि । 'निचयश्शिखरे सङ्घ' इति शब्दार्णवे । समुदितं समुन्नतम् ॥ † ४

मणीति ॥ पुनश्च मणिमयूखचयाः अंशुकानि पताका इव तैः भासुराः भासनशीलाः सुरवधूभिः परिभुक्ता लताः गृहा इव यासु तास्तथोक्ताः ।

---

† अत्र देवनागराक्षरपुस्तके उपलभ्यमानपाठस्तु । "निचयेन शिखरसमूहेन समुदितं समुन्नतं । यद्यपि निचयशब्दश्शिखरस्यावाचकः तथापि पर्वतवर्णनप्रकरणोक्तत्वात्पाषाणनिचयवाचकत्वेन शृङ्गवाची भवितुमर्हति । यथा कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यत्र कूटशब्दः समूहापरपर्यायः । अत एव लक्षणाऽऽश्रयणीया । अत एवावाच्यवचनं न दोषः" इति ॥

दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ॥ ५

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।
उदितपक्षमिवारतनिस्स्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैस्समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिता महितांभसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥

उच्चानि उन्नतानि शिलान्तराणि शिलामध्यानि गोपुराणि पुरद्वाराणीव यासु ताः तथोक्ताः उदितानि ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु तास्तथोक्ताः अत एव पुर इव नगराणीव स्थिताः । भुवः भूमीः दधतं बिभ्रतम् । पुरोऽपि पताकावत्यो वधूपरिभुक्तगृहा उच्चगोपुरा उदितपुष्पवनाश्च भवन्ति ॥ ५

अविरतेति ॥ पुनः अविरतं अविच्छिन्नं उज्झितवारयः मुक्तजलाः अवृष्टिमन्त इत्यर्थः । अतएव विपाण्डवश्च तैः अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतो हिमवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः । अचिरद्युतितेजसा विद्युत्प्रभया विरहितैः । आरतनिस्स्वनैः प्रशान्तगर्जितैश्च अन्यथा पक्षत्वहानिस्स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महाकटकसङ्गिभिः । नि । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे'रित्यमरः । अम्बुदैः मेघैः उदितपक्षं सञ्जातपक्षमिव स्थितं । प्राक्छिन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेर्धवळाम्बुदसम्बन्धात्पुनः पक्षोत्थानमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६

दधतमिति ॥ पुनः आकरः खनिरेषामस्ति योनित्वेनेत्याकरिभिः आकरजैः । नि । 'खनिः स्त्रियामाकरस्स्या' दित्यमरः । करिभिः गजैः कर्तृभिः क्षतैः रुग्णैस्समवतारेषु तीर्थेषु समैः अनिम्नोन्नतैः असमैरसदृशैरनुपमैरित्यर्थः । तटैरुपलक्षिताः । तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः पानावगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः अनुकूलाः 'चतुर्थी तदर्थे' त्यादिना समासः । स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः जवनाः वेगवतीः 'जुचङ्क्रम्ये'त्यादिना युच् । नदीः दधतं । यमकं वृत्त्यनुप्रासभेदत्वात्स्वयमेवालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्त्वभ्युच्चयः । तस्यातिदुष्करत्वाद्रसपोषोऽपि नाद्रियते । तदुक्तं—श्लो ॥ 'प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न मृग्यत' इति ॥ ७

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम् ।
विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचिन्निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।
लघुतुषारतुषारजलश्च्युतं धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९

रहितरत्नचयान्न शिलोच्चयानपलताभवना न दरीभुवः ।
विपुलिनाम्बुरुहा न सरिद्वधूरकुसुमान् दधतं न महीरुहः ॥ १०

नवेति ॥ पुनश्च नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसुमानि ताम्रपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विष इव त्विषो येषां तेषां । 'उड्रपुष्पं जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिके'ति वाग्भटः । द्युतिमतां महाश्मनां माणिक्यानां पद्मरागाणामित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यात् निकरेण समूहेन हेतुना क्वचित् निचितास्सङ्घटिताः काञ्चनभित्तयो येषु तेषु सानुषु विहिताः सान्ध्यास्सन्ध्यायां भवा मयूखा यस्मिन् तमिव स्थितं । काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरादुदितसन्ध्यारागमिव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८

पृथ्विति ॥ पुनश्च । पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नीपकुसुमसमूहैः राजितम् । नि । 'कदम्बमाहुस्सिद्धार्थे नीपे च निकुरुम्बक' इत्युभयत्रापि विश्वः । ग्रथितमालैः बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छवनैः आकुलं आकीर्णम् । नि । 'कालस्कन्धस्तमालस्स्यात्तापिच्छ' इत्यमरः । लघुतुषारं सूक्ष्मशीकरं यत्तुषारजलं हिमोदकं तत् श्च्योतति वर्षतीति तथोक्तम् । नि । 'तुषारौ हिमशीकरा'विति शाश्वतः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति क्विप् । सदानाः समदाः सदाननाश्शोभनाननाश्च ये दन्तिनस्ते धृता येन तं धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९

रहितेति ॥ पुनश्च रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तो रत्नचयो यैस्तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतं अपलताभवनाः लतागृहरहिताः । दरीभुवः गुहाप्रदेशान् न दधतं । नि । 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखातबिले गुहे'त्यमरः । विगतानि पुलिनान्यम्बुरुहाणि च याभ्यस्ताः । सरितो वध्व इव ताः सरिद्वधूः न दधतं । अत्र सरितां वध्वौपम्यात् पुलिनाम्बुरुहाणां

व्यथितसिन्धुमनीरशनैश्शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥ ११

ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।
अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२

विकचवारिरुहं दधतं सरस्सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलहं सगणं शुचिमानसम् ॥

जघनवदनोपम्यं गम्यते । अकुसुमान् महीरुहो वृक्षान् न दधतं । किन्तु रत्नादिसम्पन्नानेव शिलोच्चयादीन् दधतमित्यर्थः । महाविभाषया नात्र नञ्-स्समासः ॥ १०

व्यथितेति ॥ पुनश्च अनीरशनैः अनिर्मेखलैः । सरशनैरित्यर्थः । घनैर्निबिडैः अमरलोकवधूजघनैः शनैर्मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुं क्षोभितनदीकं अयमपरस्स्वर्ग इति भावः । ये रम्याः लताश्च वकुळाः केसराश्च ते दयिताः प्रियाः येषां तैः तथोक्तैः । श्लो । 'विशारदो मद्यगन्धो वकुळस्सच केसर' इति वैद्यके। फणभृतां सर्पाणां कुलैः अभितस्ततं व्याप्तं तथा विततं विस्तृतं । यद्वा विभिः पक्षिभिः ततम् ॥ ११

ससुरेति ॥ पुनः अनेका विचित्रा मणीनां प्रभा येषां तैस्तथोक्तैः । हिमेन पाण्डुभिश्शिखरैः । ससुरचापं सेन्द्रचापं । अनपयाः निर्जलः अतएव विशदश्च तं अपपयोविशदं अविचलं दैवात् निश्चलं च । अतश्शिखरशङ्कास्पदी-भूतमित्यर्थः । किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितमम्बुमुचां मेघानां चयं समूहं उपबिभ्रतं अत्र कविकल्पितसादृश्याच्छिखरमेघसन्देहे मेघनिश्चया-न्निश्चयोत्तरस्सन्देहालङ्कारः ॥ १२

विकचेति ॥ पुनश्च । विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दमित्यर्थः । वृत्तिसामर्थ्यात् कलहंसानां गणैस्सह वर्तत इति सकलहंसगणं । नि । 'कादम्बः कलहंसस्स्या' दित्यमरः । यद्वा—सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत्तथोक्तं । शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसाख्यं सरः दधतं । किञ्च कृतेर्ष्यया कुतश्चिन्नि-मित्तात्कुपितयेत्यर्थः । अगात्मजया पार्वत्या सह सकलहं सविवादं सगणं सप्रमथं ।

ग्रहविमानगणानभितो दिवं ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।
मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैरुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः ।
दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ॥ १५

नि । 'गणाः प्रमथसंख्योघा' इति वैजयन्ती । शुचिमानसं अविद्यानिर्मुक्तचित्तं। यद्वा शुचिरग्निः तस्मिन् मानसं रेतो यस्य तं शुचिमानसं । नि । 'मानसं तु विनिर्दिष्टं मनो रेतस्सरस्सुचे'ति विश्वः। शिवं च दधतं। एतेन सकलशैल-वैलक्षण्यमस्योक्तम् ॥ १३

ग्रहेति ॥ दिवमभितो दिवोभिमुखं 'अभितः परित' इत्यादिना द्वितीया। ग्रहाः चन्द्रादयः विमानानि देवयानानि च। नि। 'व्योमयानं विमानो-ऽस्त्री'त्यमरः । तेषां गणान् ज्वलयता प्रदीपयता। 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वः । ओषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुना वह्निना अनुक्षपं प्रतिनिशं। वीप्सायामव्ययीभावः। उमापतिसेविनः प्रमथादीन् । 'गति बुद्धी'त्यादिना द्विकर्मकत्वं † त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं । 'तद्धितार्थे'त्यादिना समासः पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्त्रीलिङ्गताप्रतिषेधः । तस्य दाहं त्रिपुरदाहं मुहुरनुस्मरयन्तं ‡ नन्वधीगर्थेत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किं न स्यात् तस्या-श्शेषार्थे विधानात् शेषत्वस्य चाविवक्षितत्वादिति । अत्र कविसम्मत-सादृश्यात् स्मृतिरिति स्मरणालङ्कारः॥ १४

विततेति ॥ विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जैः उच्छ्रितै-रुत्पतितैः । कुतः? उपलरोधेन विवर्तिभिः प्रत्यावृत्तैरम्बुभिः। हेतुभिः धृतसित-

---

† अत्रेदमवधेयं गतिबुद्धीति; सूत्रे 'दृशेश्च' इति वार्तिकारंभात् तत्सूत्रस्थ-बुद्धिपदेन ज्ञानसामान्यार्थकानामेव धातूनां ग्रहणात् स्मरतेश्च ज्ञानविशेषार्थकत्वादत्र गति बुद्धीति सूत्रेण सिद्धान्तकौमुद्यादौ स्पष्टमिति ॥

‡ घटादौ 'स्मृ आध्याने' इत्याध्यान एव मित्वविधानादत्राप्याध्यानार्थकत्व-मङ्गीकृत्यैव मित्संज्ञायां मितां ह्रस्व इति ह्रस्वोपपत्तिर्बोध्या आध्यानं नाम उत्कण्ठापू-र्वकस्मरणम् ॥

अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविस्मितमानसः ।
स जगदे वचनं प्रियमादरान्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६

अलमेष विलोकितः प्रजानां सहसा संहतिमंहसां विहन्तुं ।
घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्वन् हिमगौरैरचलाधिपश्शिरोभिः ॥ १७

व्यजनामिव गृहीतधवळचामरामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । उन्नतसानुषु समुद्धतां वहन्तीं (आहतां) जाह्नवीं गङ्गां दधतम् ॥ १५

अनुचरेणेति ॥ अथो अनन्तरं । नि । 'मङ्गळानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे' त्यमरः । धनाधिपतेः कुबेरस्य अनुचरेण यक्षेण नगविलोकनेन विस्मितमानसः सोऽर्जुनः आदरात् प्रियं वचनं जगदे गदितः गदतेर्ब्रुवत्यर्थस्य दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट् । अपृष्टपरिभाषणदोषमर्थान्तरन्यासेन परिहरति—मुखरतेति । मुखरता वाचालत्वं । अपृष्टपरिभाषितेति यावत् । अवसरे श्रोतुराकांक्षासमये विराजते हि । आकांक्षितमपृष्टोऽपि ब्रूयादिति भावः ॥ १६

अलमिति ॥ हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म आकाशं सहस्रधा कुर्वन् विपाटयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽचलाधिपो हिमवान् विलोकितः दृष्टमात्र एव प्रजानामंहसां संहतिं पापसङ्घातं सहसा सद्यः विहन्तुं अलं समर्थः । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेष्विति तुमुन्प्रत्ययः । अन्यथा च व्याख्यायते अचलाधिपो राजा च । नि । 'भूर्भूमिरचलानन्ते' त्यमरः । हिमगौरैर्विमलैः शिरोभिस्सैन्यैः । नि । 'मूर्ध्नि सैन्याग्रभागे च प्रधाने च शिरः स्मृत' मित्यजयः । अरिसैन्यं । नि । 'गगने घनवर्त्म स्यादकूपारारिसैन्ययो'रिति कुमुदाकरे । सहस्रधा कुर्वन् दृष्टमात्र एव जनानामंहसां सङ्घातं सद्यो नाशयितुं अलं समर्थः । यथाह मनुः—श्लो । 'नरेन्द्रास्सत्रिणो गङ्गा सूर्याचन्द्रमसौ शिखी । दृष्टमात्राः पुनंत्येते किं पुनः परिसेविता' इति । औपच्छन्दसिकं वृत्तं † १७

---

† 'पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्' इति तल्लक्षणं बोध्यम् । तथैव, वैताळीयवदेव ॥

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमै-
स्सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिनं
पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८

रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
नयति सन्ततमुत्सुकतामयं धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९

सुलभैस्सदा नयवतायवता निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।

इहेति ॥ इहास्मिन् पर्वते सुतरं न भवतीत्यसुतरं दुस्तरमित्यर्थः। तरतेः खल् प्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषे तु अन्तरं तत्त्वं दुरधिगमैः दुरारोहैः अन्यत्र दुर्ग्रहैरागमैर्वृक्षैः । अन्यत्र पुराणादिभिः । नि 'पुराणेऽप्यागमो वृक्षे' इति रुद्रटः । किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति । न तु कदाचित् । प्रत्यक्षेणापि निश्शेषं वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः । किन्तु अतिविपिनं अतिगहनं दिग्व्यापिनं उभयत्रापि समं अमुं गिरिं परं पुरुषं परमात्मानमिव परं केवलं । नि । 'परमव्ययमिच्छन्ति केवल' इति विश्वः । पद्मयोनिः ब्रह्मैव वेद वेत्ति । नान्य इत्यर्थः 'विदो लटो' वेति णलादेशः अलोपसायमकयोस्संसृष्टिः । क्षमावृत्तं । श्लो । 'तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमे' ति लक्षणात् ॥ १८

रुचिरेति ॥ अयं गिरिः रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां ते तथा भूता लतागृहा येषु तैः तथोक्तैः । उपलसज्जलजैः विराजमानकमलैः जलराशिभिः सरोभिः करणैः उपकान्तं कान्तसमीपे धृतिमतीः धैर्यवतीरपि समीपस्थानपि प्रियानगणयन्तीः मानिनीरित्यर्थः । स्त्रियः सततं उत्सुकतां नयन्ति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयतीत्यर्थः । अथवा उपकान्तं धृतिमतीः तुष्टिमतीरपि सुरतृप्ता अपि पुनरप्युत्सुकतां नयतीत्यर्थः । उभयत्राप्युद्दीपकत्वातिशयोक्तिः। वृत्तमुक्तम् ॥ १९

सुलभैरिति ॥ नयवता नीतिमता अयवता भाग्यवता च पुंसा सदा सुलभैः सुखेन प्राप्यैः । नान्यैरित्यर्थः । नि । 'अयश्शुभावहो विधि'रित्यमरः

अमुना धनैः क्षितिभृतातिभृता समतीत्य भाति जगती जगती ॥

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् ।
अधिवसति सदा यदेनं जनैरविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

निधीनां महापद्मादीनां गुह्यकानां च अधिपं कुबेरं रमयन्तीति तथोक्तैः 'कर्मण्यण्' परमैरुत्कृष्टैः धनैः मणिमुक्तादिभिः करणैः अमुना क्षितिभृता गिरिणा अतिभृता पूर्णा सती अथवा अत्यन्तपोषिता सती 'भृञ् धारण-पोषणयो' रिति धातुः। जगतो मही जगती स्वर्गपाताललोकौ समतीत्य अतिक्रम्य भाति । अमानुषैरपि दुर्लभास्सम्पदोऽत्र सम्भवन्तीति भावः । अत्र धनातिभृतेति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ प्रमिताक्षरावृत्तं । श्लो । 'प्रमिताक्षरासजससैरुदिते' ति लक्षणात् ॥ २०

अखिलमिति ॥ अमुष्य गौरीगुरोः हिमवतः इदमखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनमपि तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासः। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः। तुलां साम्यं नैति न गच्छतीति मन्ये जानामि यद्यतो जनैरविदितविभवः अज्ञातमहिमा भवानीपतिः शिवः। सदा एनं गिरिं अधिवसति अस्मिन्निवसतीत्यर्थः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं । अतोऽयं धर्मक्षेत्रमिति भावः। प्रभावृत्तं। श्लो। 'स्वरशरविरतिर्ननौरौ प्रभे 'ति लक्षणात् ॥

वीतेति ॥ वीते निवृत्ते जन्मजरसौ यस्य तद्वीतजन्मजरसं तस्य 'जराया जरसन्यतरस्या 'मिति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात्परत्वेन स्यादेशबाधकत्वाच्च । तथाहि— 'टाङसिङसामिनात्स्या' दिति स्यादेशबाध-नात् । 'परत्वाज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत्स्वयम्। सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात् परबाधनम्। भवेत्तदपि टाङस्योर्न पुनर्ङसि सम्भवेत्। मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम्। परत्वाज्जरसादेशस्तत्स्यात्स्यादेशबाधनात्। ज्ञापकं चात्र टाङ-स्योर्यावादेशा विनादिति । इकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना। एवं सवर्णदीर्घे च रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थसूत्राक्षरत्यागात् भङ्क्तैतज्ज्ञापकं फणी । स्वातन्त्र्याज्जरसादेशं जगौ पूर्वस्य बाधनात्। समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैय्यटयो-

आगमादिव तमोपहादितस्सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा
रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।
पीडाभाजः कुसुमचितास्साशंसं
शंसंत्यस्मिन् सुरतविशेषं शय्याः ॥ २३

स्स्फुटः' एवं च सति यदत्र जरसमिति केषाञ्चित्पाठान्तरकल्पनं तदज्ञानविलसितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परमुत्कृष्टं शुचि निष्कळङ्कम् । पद्यत इति पदं स्थानं तादात्म्यलक्षणं मुक्तिमित्यर्थः । उपैतुं प्राप्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां । आगमात् शास्त्रादिव तमोपहन्तीति तमोपहादविद्यानिवर्तकात् अपेक्लेशतमसोरिति डप्रत्ययः । इतः अस्माद्गिरेः भवं छिन्दन्तीति भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः । 'सत्सूद्विषे' त्यादिना क्विप् । मतयः तत्वज्ञानानि सम्भवन्ति क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपायत्वादित्याशयः । न केवलमयं भोगभूमिः किन्तु मुक्तिक्षेत्रमपीति तात्पर्यम् । रथोद्धतावृत्तं । श्लो । 'रान्नराविह रथोद्धता लगा' विति लक्षणात् ॥

दिव्येति ॥ अस्मिन् गिरौ चरणलाक्षारागैः पादालक्तकरसैस्सहवर्तन्त इति तथोक्ताः । धेनुकपुरुषायितादिबन्धेषु शय्यायां स्त्रीपादतलस्पर्शात्तद्रागाङ्किता इत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणामधोमुखत्वाद्भ्रष्टाः । पुष्पापीडाः कुसुमशेखरा यासु ताः तथोक्ताः । नि । 'शिखास्वापीडशेखरा' वित्यमरः । पीडाभाजो विमर्दभाजः भङ्गिमत्य इत्यर्थः । आस्मरप्रेङ्खोलितादौ सर्वतः कटिपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैश्चिताः व्याप्ताः कुसुमचिताः इभमार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्पर्शित्वान्मार्दवाय कुसुमास्तृता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः शेरते आस्विति शय्याः तल्पानि 'संज्ञायां समजनिषदे' त्यादिना क्यप् । रागायाते रागोद्रेके सति यस्साशंसस्सतृष्णस्सुरतविशेषः । तं । जातावेकवचनम् । सुरतविशेषानित्यर्थः । शंसन्ति सूचयन्ति विवृण्वन्तीत्यर्थः । अत्र लाक्षारागादिपदार्थानां सुरतविशेषशंसनं प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम् । तल्लक्षणन्तु—श्लो । 'अब्ध्यङ्गैस्स्याज्जलधरमाला म्भौस्मौ' विति । धेनुकादिबन्धलक्षणं तु रतिरहस्ये—श्लो । 'न्यस्तहस्तयुगळा निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा ।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ विरमन्ति न ज्वलितुमोषधयः ॥
कुररीगणः कृतरवस्तरवः कुसुमानतास्सकमलं कमलम् ।
इह सिन्धवश्च वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५

अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये । १ । स्वेच्छया भ्रमति वल्लभे प्रिया योषिदाचरति वल्लभायितं । न्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः । २ । तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभस्स्याद्वृषाधिपशुसंस्थितिस्वरः । चक्रवद्भ्रमति कुञ्चितत्रिकाभ्रामरं तु जघने समुद्गते । ३ । सर्वतः कटिपरिभ्रमो यदि प्रेङ्खपूर्वमिदमुक्तमारतं । भूगतस्तनयुगास्यमस्तकामुन्नतस्फिजमधोमुखीं स्त्रियम् । ४ । क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिवदैभमुच्यते । प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पृशि मुखोरसि । उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारकरणं विदु' रिति ग्रन्थान्तरे ॥ २३

गुणेति ॥ जगतां महिते जगद्भिः पूज्यमाने 'मतिबुद्धी'त्यादिना वर्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी । अत्र हिमवति ओषधयः तृणज्योतींषि नयशालिन्यधिपतौ नीतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पद इव गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुणसम्पत्त्या परं महिमानं उभयत्राप्यार्तिप्रशमनादिसामर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न विरमन्ति अविरतं ज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यत्र रात्रावेवेति भावः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा सजससै रुदिते'ति लक्षणात् ॥ २४

कुररीति ॥ इहाद्रौ कुररीगणः उत्क्रोशसङ्घः । नि । 'उत्क्रोश कुररौ समौ'वित्यमरः । कृतरवः कृतारवः तरवः कुसुमैः आनताः । कमलं जलं सकमलं सपद्मम् । नि । 'कमलं जलपद्मयो'रिति विश्वः । अथवा कं जलमलमत्यन्तं सकमलं सपद्मं वर्तते । किञ्च वरणाः वरणद्रुमाः आवरणं आच्छादनं । यासां तास्तथोक्ताः । नि । 'वरणे वरणस्सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः' इत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । नि । 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियां । अभयं नलदं सेव्य' मित्यमरः । अनलं सन्तापं घ्नन्ति खण्डयति शमयन्तीत्यनलदा सनलदाश्च ता अनलदाश्च सनलदानलदाः । सिन्धवश्च करिणां मुदे भवन्तीति शेषः । न कुत्राप्युक्तवैपरीत्यमिति भावः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २५

साद्दश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै-

रामोदं मदजलसेकजं दधानः ।

एतस्मिन्मदयति कोकिलानकाले

लीनालिस्सुरकरिणां कपोलकाषः ॥ २६

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम् ।

मता फणवतोवतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ २७

साद्दश्यमिति ॥ एतस्मिन्नद्रौ अपनिद्रचूतगन्धैः साद्दश्यं गतं फुल्लाम्रपुष्पसदृशं मदजलसेकजं आमोदं परिमळं दधानो बिभ्राणः । अत एव लीनालिः संसक्तभृङ्गः सुरकरिणां कष्यतेऽत्रेति काषः कपोलानां काषः कषणस्थानं द्रुमस्कन्धादि । अकाले वसन्तातिरिक्ते कालेऽपि कोकिलान् पिकान् मदयति मदयुक्तान् करोति । 'मितां ह्रस्व इति' ह्रस्वः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालङ्कारः । तदुक्तम्—श्लो । 'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिस्स्याद्विभावने'ति । सा च चूतगन्धैस्साद्दश्यं गतमित्युपमया । आमोदं दधान इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते । किं च—कोकिलानां मदगन्धे चूतगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । प्रहर्षिणीवृत्तम् । श्लो । 'म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीय' मिति लक्षणात् ॥ २६

सनाकेति ॥ पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरं सुनिनदैः श्रव्यघोषैः नदैः पुंप्रवाहैः वृतममुं गिरिं अमुष्मिन् गिरावित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्वस' इति कर्मत्वम् । अवतः अधोलोकरक्षकस्य फणवतो नागराजस्य मता इष्टा 'मतिबुद्धी'त्यादिना वर्तमाने क्तः । तद्योगात् क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी । रसेन स्वादेन परा उत्कृष्टा । परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा अमृतं चिरं अधिवसति अतोऽन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्तीत्यर्थः । मेरुप्रतिभटोऽयं गिरिरिति भावः । अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमेरुप्रतीतेस्समासोक्तिरलङ्कारः । स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतगतिवृत्तम् । 'रसैर्जसजसाजलोद्धतगतिः' इति लक्षणात् ॥ २७

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपा
शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
स्मर्तुं दिशन्ति न दिवस्सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८

ईशार्थमम्भसि चिराय तपश्चरन्त्या
यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्या-
श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २९

श्रीमदिति ॥ अस्मिन्नद्रौ श्रीमत्समृद्धिमत् लता एव भवनं ओषधयः तृणज्योतींष्येव प्रदीपाः समानगुणत्वात् नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरुकिसलयान्येव शय्याः । नि । 'हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादप' इति विश्वः । रतिश्रमनुदस्सुरतश्रमहारिणः सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । दिवो दिवं अधीगर्थेत्यादिना कर्मणि षष्ठी । स्मर्तुं ध्यातुं न दिशन्ति विस्मारयन्तीत्यर्थः । स्वर्गादप्यतिरिच्यतेऽसाविति भावः । अत्र पूर्वार्धे रूपकत्रयं स्फुटमेव । वसन्ततिलकावृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौग' इति लक्षणात् ॥ २८

ईशार्थमिति ॥ ईशाय ईशार्थं यथा तथेति क्रियाविशेषणं ईश्वरप्राप्त्यर्थम् । अर्थेन सह नित्यसमासस्सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । चिराय चिरं अम्भसि तपश्चरन्त्याः अत एव यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः जलजन्तुविघट्टनचलितेक्षणायाः तपसोऽप्यधिकं दृष्टैयव विलोभयन्त्या इति भावः । नि । 'यादांसि जलजन्तव' इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः । प्रयोगकालापेक्षोयं निर्देशः 'इन्द्रवरुणभवे'त्यादिना ङीप् आनुगागमश्च । करैकदेशस्यापि करत्वादग्रं चासौ करश्चेति समानाधिकरणसमासः । अत एव वामनः 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदा'दिति † तमग्रकरं भवश्शिवश्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना

---

† अधि ५. अ. २. सू. २०.

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः ॥ ३०

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रै-
रानीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी
मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ ३१

स्रवत्स्वेदाङ्गुलिनेति सात्त्विकोदयोक्तिः । करेण अत्र गिरौ आलम्बत गृहीतवान् । अत्राद्भुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवदभिधानाद्भाविकालङ्कारः । श्लो । 'अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृत' मिति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २९

येनेति ॥ देवाश्चासुराश्च तैर्देवासुरैः 'येषां च विरोधश्शाश्वतिक' इति नैकवद्भावः । यतस्तेषां विरोधः कार्यत एव न गोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिक इत्याहुः । येन मन्दराद्रिणा मन्थदण्डीकृतेनेति भावः । अपविद्धसलिलः अपक्षिप्तजलः । अतएव स्फुटं नागसद्म पातालं यस्मिन् सोम्बुधिरमृतं ममन्थे मथितः । 'मथ्नातेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि लिट्' । अहिपतेः । मन्थगुणीकृतवासुकेरित्यर्थः । श्लो । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्त्रं कृत्वा च वासुकि'मिति भारतवचनात् । व्यावर्तनैः वेष्टनैः आहिताङ्कः कृतचिह्नः । सोऽयं मन्दराद्रिः खं आकाशं व्यालिखन्निव विपाटयन्निव विभाति । विचित्रमणिप्रभाभिः चित्रं कुर्वन्निवेति द्योत्यते । अत्रौन्नत्यानुपादानेनैव खलेखनोत्प्रेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्तक्रिया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३०

नीतेति ॥ इहाद्रौ अशिशिररश्मेरुष्णांशोः उस्रैर्मयूखैस्सङ्क्रान्तैरिति भावः । उच्छ्रायं नीता विस्तारितेत्यर्थः । तथा आनीलाभैरसितप्रभैः रत्नैरिन्द्रनीलैर्विरचितपरभागा तत्सन्निधानाल्लब्धोत्कर्षेत्यर्थः । हंस इव श्येनी श्वेतवर्णा । नि । 'विशदश्वेतपाण्डरा' इत्यमरः । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' इति श्वेतशब्दात् ङीप् । तकारस्य च नकारः । स्फटिकानां रजतानां च भित्तयः तासां छाया

दधत इव विलासशालिनृत्तं मृदुपतता पवनेन कम्पितानि ।
इह ललितविलासिनीजनभ्रूगतिकुटिलेषु पयस्सु पङ्कजानि ॥ ३२

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-
मावद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।
विन्यस्तमङ्गळमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रातिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्ख्यै-
स्तेजोभिश्शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

कान्तिः । अह्नो मध्ये मध्याह्नेऽपि मुहुः ज्योत्स्नाशङ्कां वितरति ज्योत्स्नाभ्रमं जनयतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३१

दधत इति ॥ इहाद्रौ मृदुपतता मन्दं वहता पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि । ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत्कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेष्वित्यर्थः । पयस्सु विलासशालिनृत्तं दधत इव । सविलासं नृत्यन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा-वृत्तम् ॥ ३२

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्नद्रौ पिनाकभृता शिवेन अधीरविलोचनायाः चकितदृष्टेः उरगदर्शनादिति भावः । ईश्वरायाः गौर्याः । 'स्थेशभासे' त्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावान्न ङीप् । आबद्धवेपथुः प्राप्तकम्प इति सात्त्विकोक्तिः । 'ट्वितोऽथुजि 'त्यथुच् प्रत्ययः । विन्यस्ता मङ्गळमहौषधिर्यवाङ्कुरादिर्यस्मिन् स पाणिः स्रस्तो गळितः उरग एव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन । नि । 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्ये च मण्डन ' इति विश्वः । करेण सलीलं सविलासमगृह्यत । अत्र देवस्य पार्वतीपरिणयवर्णनं ईशार्थमित्यल तु अनुग्रहमात्रोक्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । भाविकालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३३

क्रामद्भिरिति ॥ इहाद्रौ घनपदवीमाकाशं क्रामद्भिः व्याप्नुवानैः । अनेकसंख्यैः परस्सहस्रैरित्यर्थः । क्वचिदनेकवर्णैरिति प्रामादिकः पाठः । वैयर्थ्या-

उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः
पर्यस्यन्निह निचयस्सहस्रसंख्यानम् ॥ ३४

व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरां पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।
स एष कैलास उपान्तसर्पिणः करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥

नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैश्छन्नेष्वन्तस्सानु वप्रान्तरेषु ।
बद्धां बद्धां भित्तिशङ्कामुष्मिन्नावानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥

घ्राघाताच्चेति । शुचिमणिभ्यः स्फटिकमणिभ्यो जन्म येषां तैः । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणोपीष्यत इति वामनः । तेजोभिः विभिन्नो विमिश्रः अतएव पर्यस्यन् प्रसर्पन् । सप्तसप्तेः सवितुः । उस्राणां किरणानां निचयो निकरः सहस्रमिति सङ्ख्या सहस्रसङ्ख्या । तां स्वनियतामिति शेषः । व्यभिचरति अतिक्रामतीवेत्युत्प्रेक्षा । प्रहर्षणीवृत्तं ॥ ३४

व्यधत्तेति ॥ यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषाय उच्चगोपुरामुन्नतपुरद्वारां । नि । 'पुरद्वारं तु गोपुर'मित्यमरः । पुरं अलकाख्यां पुरीं व्यधत्त निर्मितवान् । तत्सखत्वादिति भावः । स एष कैलासः उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारिणो विवस्वतः । अकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं करोतीत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्करणाभावात् । व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । सा च विवस्वत उपान्तसर्पित्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितेति विवेकः । अस्तमिति मकारान्तमव्ययं । तस्य पचाद्यजन्तेनायशब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तं । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरा' विति लक्षणात् ॥ ३५

नानेति ॥ अमुष्मिन्कैलासे अन्तस्सानु सानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां विविधमणिमयूखानां सन्निपातैः व्यतिकरैः । छन्नेषु छादितेषु । 'वादान्तशान्ते'त्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु तटान्तरालेषु बद्धां बद्धां अभीक्ष्णं बद्धां । दृढोत्पादितामित्यर्थः । 'नित्यवीप्सयो'रिति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमभीक्ष्णमिति काशिकायां एकपदं चैतत् । भित्तिशङ्कां भित्तिरिति सन्देहं । आवानावात् अभीक्ष्णमापतन् । आङ्पूर्वा द्वाधातोश्शतृप्रत्ययः । द्विर्भावादिपूर्ववत् । मातर्यन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः कनिन्

रम्या नवद्युतिरुपैति न शाद्वलेभ्य-
श्श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७

परिसरविषयेषु लीढमुक्ता हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।
इह नवशुककोमला मणीनां रविकरसन्दलिताः फलन्ति भासः ॥

प्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृतिबहुल' मित्यलुक् । निहन्ति निवारयति । वायुसञ्चाराद्भित्त्यभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अत्र निश्चयान्तस्सन्देहालङ्कारः । शालिनीवृत्तं ॥

रम्येति ॥ अस्मिन्नद्रौ । शादाः शष्पाणि सन्त्येष्विति शाद्वलाः तेभ्यः। नि । 'शाद्वलश्शादहरित' इत्यमरः । नडशादाड्डुलच् । रम्या रमणीया । नवद्युतिः प्रत्यग्रकान्तिः नापैति । किन्तु नित्येत्यर्थः । नलिनीवनानि अनुदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति । न कदाचित्पाण्डुरीभवन्तीत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैः आचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरूणां पल्लवानि न परिणमन्ति न जीर्णानि भवन्ति । सर्वदा नूतनमेव सर्वं वर्तत इत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तत्तद्वस्तुगतकान्ति स्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतमेव कारणं कश्चिदसाधारणः कैलासस्य महिमा गम्यत इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं—श्लो ॥ 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बद्धं तत्पर्यायोक्तमुच्यत' इति ॥ ३७

परिसरेति ॥ इहाद्रौ परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु । 'विषयो देश' इति निपातः । मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया बालतृणांकुरभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लीढाः पूर्वमास्वादिताः पश्चान्मुक्ताः लीढमुक्ताः । दग्धप्ररूढा इत्यादिवत् । पूर्वकालेत्यादिना समानाधिकरणसमासः । नवशुकवत्कोमलाः । शुकसवर्णा इत्यर्थः । मणीनां मरकतमणीनां भासः रविकरैः संवलिताः मिश्रितास्सत्यः फलन्ति सम्मूर्छन्ति । वर्धन्त इति यावत् । मृगीग्रहणमत्यन्तमौग्ध्यप्रदर्शनाय ॥

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-

दुद्धूतस्सरसिजसम्भवः परागः ।

वात्याभिर्वियति विवर्तितस्समन्ता-

दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९

इह सनियमयोस्सुरापगायामुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।

कथयति शिवयोश्शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्तनेषु ॥ ४०

उत्फुल्लेति ॥ वात्याभिः वातसमूहैः चक्रानिलैः । 'पाशादिभ्योय' इति यप्रत्ययः । अमुष्मात्पुरोवर्तिनः उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्य उत्थानाभावात् स्थलग्रहणं । 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यान' मिति निष्ठानत्वं । उद्धूतः उत्थापितः । वियति समन्ताद्विवर्तितः परिमण्डलितः अन्तराळे तु दण्डायमान एवेति भावः । सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः । रूढ्यभिप्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीमाधत्ते बिभर्ति । अत्र परागस्यातपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिबिम्बाक्षेपादसम्भवद्धर्मसम्बन्धनिबन्धनेयं निदर्शना । तदुक्तं 'असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शने'ति ॥ ३९

इहेति ॥ इहाद्रौ उषसि प्रभातेति । सुरापगायां गङ्गायां । लक्षणया तत्कूले । सयावकास्सालक्ताः सव्यपादस्य वामचरणस्य रेखा मुद्रा यस्यास्सा । नि। 'यावो लक्तो द्रुमामय' इत्यमरः । तथा विषमाणि महदल्पानि पदानि यस्यां सा । विवर्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिरित्यर्थः । सनियमयोः सन्ध्यां प्रणमतोरित्यर्थः । शिवा च शिवश्च शिवौ तयोरुमाशङ्करयोः । 'पुमांस्त्रिये'त्येकशेषः । शरीरयोगं अर्धाङ्गसङ्घटनारूपं कथयति । न नियमयोरित्यनेन नियमसमयेऽपि विरहासहाविह विहरतश्शिवाविति व्यज्यते । अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४०

सम्मूर्छतां रजतभित्तिमयूखजालै-
रालोलपापलतान्तरनिर्गतानाम् ।
घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना-
मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१

शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्ति-
र्वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।
शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्तुरुक्षा
कुर्वन् वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्काम् ॥ ४२

सम्मूर्छतामिति ॥ इहाद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः सम्मूर्छतां बहुळीभवतां आलोलानां पादपलतानां तरुशाखानां अन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां घर्मद्युतेरुष्णांशोः धाम्नां तेजसां आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानीत्युपमालङ्कारः । पटलानि मण्डलानि । मुहुर्वारं वारं समुल्लसन्ति स्फुरन्ति । न तु सातत्येन । लतानामालोलत्वात् । तच्च नान्यत्र मृत्पाषाणादिप्राये सम्भवतीति भावः ॥ ४१

शुक्लैरिति ॥ शुक्लैश्शुभ्रैः मयूखनिचयैः किरणसमूहैः परिवीतमूर्तिः व्याप्तदेहः । वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्डलितः वर्तुलीकृतः उरुदेहो बृहच्छरीरं येन स तथोक्तः । गणभर्तुः प्रमथनाथस्य उक्षा वृषभः । नि । 'उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृष' इत्यमरः । वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्कां चन्द्रभ्रान्तिं कुर्वन् । तासां मौग्ध्यादिति भावः ॥ अमुष्याद्रेः शृङ्गाणि भजते सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः ॥ भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथेच्छसि तथास्तु । स चोक्षविशेषणोत्थेन काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ४२

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।
खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः
पूरयितुं भवन्ति विभवश्शिखरमणिरुचः ॥ ४३

स्नपितनवलतातरुप्रवालैरमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः ।
सततमसितयामिनीषु शम्भोरमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ।

सम्प्रतीति ॥ इहाद्रौ विविधाः नानावर्णाः शिखरमणिरुचः सम्प्रति शरदीत्यर्थः । लघुनि अगुरिणि कुतः क्षीणपयसि अतएव भिदां भेदं "षिद्भिदादिभ्यो ङि" त्यङ्प्रत्ययः । उपेयुषि गते जलधरपटले मेघमण्डले कथमपि कृच्छ्रात् । शनकैः लब्धजन्म जातमित्यर्थः । अत एव खण्डितविग्रहं विच्छिन्नस्वरूपं । बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं सन्धातुं विभवः समर्था भवन्ति । अत्र मणिरुचीनामिन्द्रधनुःपूरणासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । वंशपत्रपतितं वृत्तं । तल्लक्षणन्तु—श्लो 'दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगै'रिति ॥ ४३

स्नपितेति ॥ इहाद्रौ । शम्भोः इन्दुलेखा स्नपितानि सिक्तानि नवानि लतानां तरूणां च प्रवालानि यैस्तैः । तथा अमृतलवस्रुत्या अमृतबिन्दुनिष्यन्देन शालन्ते ये तैः मयूखैः किरणैः सततं सर्वकालं असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिष्वपि वनान्तं वनमध्यं अमलयति विशदयति । अन्यत्र तु नैतदस्तीति व्यतिरेको व्यज्यते । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४४

क्षिपतीति ॥ अथ योऽद्रिः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं सौवर्णीं कान्तिमित्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनिकीं "लाक्षारोचनाट्ठक्" इति ठक् । 'टिड्ढाणञि'त्यादिना ङीप् । उत्प्रेक्षते । बृहती चासौ बृहतिका च तां बृहद्बृहतिकां महोत्तरासङ्गमिव । नि । 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथे'

अयमनेकहिरण्मयकन्दरस्तव पितुर्दयितो जगतीधरः ॥ ४५

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां
वैरोचनैर्द्विगुणितास्सहसा मयूखैः ।
रोधोभुवां मुहुरमुत्र हिरण्मयीनां
भासस्तटिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥ ४६

कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।
इह मदस्नपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७

जलदजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।

त्यमरः । क्षिपति प्रसारयति अनेकाः हिरण्मय्यः कन्दरा यस्य सः । हिरण्यशब्दो 'दाण्डिनायने'त्यादिना निपातनात्साधुः । अयं पुरोवर्ती गिरिरित्यर्थः । तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः । जगत्या धरो जगतीधरः भूधरः । यस्ते गन्तव्यः इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः ॥ ४५

सक्तिमिति ॥ अमुत्र अमुष्मिन्नद्रौ । अनिले जवात् झडिति लतानां सक्तिमन्योन्यसङ्गमपनयति सति सहसा हठात् वैरोचनैः सावित्रैर्मयूखैः । द्विगुणाः द्विरावृत्ताः कृताः द्विगुणिताः । नि । 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रिया-मुख्यतन्तु' ष्विति वैजयन्ती । हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणां 'दांडिनायने' त्यादिना निपातनात्साधुः । रोधोभुवां तटभुवां भासो मुहुः तटिद्विलसितानि विडम्बयन्ति । अनुकुर्वन्तीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४६

कषणेति ॥ इहाद्रौ कषणेन कंडूयनेन यः कम्पः तेन निरस्ता महाहयो महासर्पा येभ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्जितैः । मत्तमातङ्गरहितैः । कुतः? मदस्नपितैः । ऐरावतमदसिक्तैरित्यर्थः 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वं । हरिचन्दनैः चन्दनद्रुमैः । सुरगजस्य ऐरावतस्य गतं प्राप्तिरनुमीयते (हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमुन्नेयम्) ॥ ४७

जलदेति ॥ इहास्मिन्नद्रौ जलदजालघनैः मेघवृन्दसान्द्रैः असिता-श्मनामिन्द्रनीलानां मरीचिभिः दीधितिभिः । नि । 'भानुः करो मरीचिः स्त्री-

भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८

भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन
क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि
श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः ॥ ४९

माभूवन्न पथहरास्तवेन्द्रियाश्वा-
स्सन्तापे दिशतु शिवश्शिवां †प्रसक्तिम् ।

पुंस्त्रयोर्दीधितिः स्त्रिया' मित्यमरः । उपहतप्रचया विघट्टितसङ्घाता अत एव अदीपितकन्दरा अप्रकाशितगह्वरा विवस्वतो दीप्तिः तिमिरैस्संवलिता व्यामिश्रितेव भवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८

भव्य इति ॥ इहाद्रौ भव्यः शान्तो भवन्नपि मुनेः व्यासस्य शासनेन आज्ञया क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे । तेजस्वितायां स्थितः गृहीतशस्त्र एवेत्यर्थः । तथा हतप्रमादः अप्रमत्तस्सन् तपस्य तपश्चर । तपस्येति 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरो'रिति क्यङ् । तदन्ताद्धातोर्लोट् । न च सर्वभूतहितकारिणो मे प्रमादः किं करिष्यतीति विश्वसितव्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह—प्रायेणेति । हि यस्मात् प्रायेण बाहुल्येन । नि । 'प्रायो वयस्यनशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययो'-रिति हेमचन्द्रः । करोतीति करः हितार्थस्य करः तस्मिन् विधौ व्यापारे सत्यपि विद्यमानेऽपि श्रेयांसि अन्तरायैर्विना लब्धुमसुखानि अशक्यानीत्यर्थः अत एव 'शकधृषेऽत्यादिना' असमानकर्तृकेऽपि तुमुन् । अकारणवैरिणस्सर्वत्र सर्वस्यापि सन्तीति भावः ॥ ४९

माभूवन्निति ॥ तव इन्द्रियाण्येव अश्वाः वाजिनः ते अपथेन हरंतीत्यपथहराः माभूवन् अपन्थानं मा नैषुरित्यर्थः । 'माङि लुङि'त्याशीरर्थे लुङ् । सन्तापे तपः क्लेशे सति । शिव ईश्वरः शिवां साधीयसीं प्रसक्तिं प्रवृत्तिमुत्साहं

---

† प्रसत्तिम् ॥

रक्षन्तस्तपसि बलं च लोकपालाः
कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥ ५०

इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१

तमनतिशयनीयं सर्वतस्सारयोगा-
दविरहितमनेके नाङ्कभाजा फलेन ।
अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥ ५२

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये लक्ष्मीपदलाञ्छने
पञ्चमस्सर्गः ॥

दिशतु ददातु । किं चेति चार्थः । लोकपालाः इन्द्रादयः तपसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्तः वर्धयन्तस्सन्त इत्यर्थः । कल्याणीं साध्वीं क्रियां अनुष्ठानं अधिकफलां क्रियासुः कुर्वन्तु । करोतेराशिषि लोट् ॥ ५०

इतीति ॥ प्रियार्हे प्रीतियोग्ये राजराजभृत्ये यक्षे इति पूर्वोक्तं प्रियं हितं च । वचनमिति शेषः । उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति पृथासुतः अर्जुनः । सोत्कण्ठं सौत्सुक्यं किमपि प्रदध्यौ चिन्तयामास । तथाहि—सद्वियोगः सज्जनविप्रयोगः । भृशं अरतिं व्यथां सन्धत्ते करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१

तमिति ॥ अकृशाः पूर्णा लक्ष्म्यश्शोभा यस्य सः अकृशलक्ष्मीरिति बहुवचनाश्रितो बहुव्रीहिः । एवंचे 'दुरःप्रभृतिभ्यः क'बिति कप्प्रत्ययानवकाशः । तत्र लक्ष्मीशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठात् । नापि 'नद्यृतश्च' त्यस्यावकाशः ।

उरः प्रभृति पाठसामर्थ्यादेव । शैषिकस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । सोऽर्जुनः । सर्वतः सर्वत्र सारयोगादुत्कृष्टवस्तुसम्बन्धात् । अन्यत्र बलयोगात् । नि । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रि' ष्वित्युभयत्राप्यमरः । अनतिशयनीयं अनतिक्रमणीयं अनेकेन बहुना अङ्कभाजा समीपगतेन शीघ्रभाविनेति यावत् । फलेन कार्यसिद्ध्या । अविरहितमशून्यम् । कार्यसिद्धेरवश्यं साधकमित्यर्थः । अकृशमतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तमिष्टं तं शैलं इन्द्रकीलं । स्वमात्मीयम् । पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारं उक्तविशेषणविशिष्टं पौरुषमिव अभ्यासमाद अभिजगाम । मालिनीवृत्तम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकै'रिति लक्षणात् ॥ ५२

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां पञ्चमस्सर्गः ॥

॥ षष्ठस्सर्गः ॥

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।
धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितस्स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं विहितालिनिक्कणजयध्वनयः ।
पवनेरिताकुलविजिह्मशिखा जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २

अव—पार्थस्तमद्रिमासाद्य किमकरोदित्यत्राह—

रुचिरेति ॥ अथो आसादनानन्तरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः धृतसत्पथः अवलम्बितसन्मार्गः । आकारानुगुणगुणवानित्यर्थः । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' इति सामुद्रिकाः । उपमानेऽपि समानमेतत् । सः पुरुहूतसुतोऽर्जुनः कनकविकारास्सानवो यस्य तं कनकसानुं गरुडसावर्ण्यार्थमिदं विशेषणम् । 'समुदायविकार षष्ठ्या'श्चेति बहुव्रीहिः । उत्तरपदलोपश्च । तमिन्द्रनीलं परमः पुमान्विष्णुः पततां पतत्रिणां पतिं गरुडमिव । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । 'अन्येष्वपि दृश्यत' इति डप्रत्ययः । उपपदसमासः । उत्तरपदसमासश्च । तां अभितोमुखमारुरोह । नि । 'समीपोभयतश्शीघ्रसाकल्याभिमुखेभित' इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । 'प्रमिताक्षरासजससैरुदिते'ति लक्षणात् ॥

अव—अथास्य कार्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन् मार्गं वर्णयति—

तमिति ॥ अलिनिक्कणाः जयध्वनय इव ते विहिता यैस्ते तथोक्ताः । पवनेन वायुना ईरिताः नुन्नाः । अतएवाकुला लोला विजिह्मा वक्राश्च शिखा मौळ्य इव शिखा अग्राणि येषां ते तथोक्ताः । नि । 'शिखा ज्वालाकेंभा केकिशिखा शाखाग्रमौळि' ष्विति वैजयन्ती । जगतीरुहो भूरुहः । क्विप् । अनिन्द्याः अनवद्याः । प्रसिद्धा इत्यर्थः । ये वन्दिनः स्तुतिपाठकाः त इव तमिन्द्रसुतं अर्जुनं कुसुमैरवचकरुः । अभिववृषुरित्यर्थः । ते हि राजप्रवेशे जयशब्दपूर्वकं कुसुमैरवकिरन्ति । 'ऋच्छत्यृता' मिति गुणः । अत्र किरतेः वृष्ट्यर्थत्वात् कुसुमानां

अवधूतपङ्कजपरागकणास्तनुजाह्नवीसलिलवीचिभिदः ।
परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः सुहृदस्सखायमिव तं मरुतः ॥ ३

उदितोपलस्खलनसंवलिताः स्फुटहंससारसविरावयुजः ।
मुदमस्य माङ्गलिकतूर्यकृतां ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ निचये पुरस्सुरसरित्पयसाम् ।
स ददर्श वेतसवनाचरितां प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥ ५

करणत्वं । विक्षेपार्थत्वे तु कर्मत्वमेव । यथा—कटाक्षान् वामाक्षि किरतीति । दृश्यते च धातूनामर्थभेदात्कारकव्यत्ययः । यथा—सिञ्चतेः क्षरणार्द्रीकरणयोरर्थयोर्द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा—'मेघोऽमृतं सिञ्चती सिञ्चती सामृतैर्वपु'रिति ॥ अत्र वाक्यसमासगतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २

अवधूतेति ॥ अवधूताः प्रेरिताः पङ्कजपरागकणाः यैस्ते तथोक्ता इति सौरभ्योक्तिः । तनूः जाह्नव्यास्सलिलवीचीः भिन्दन्तीति तथोक्ता इति शैत्योक्तिः । सुखयन्तीति सुखास्सुखस्पर्शा इति मान्द्योक्तिः । पचाद्यच् । मरुतो वाताः तमर्जुनं सुहृदस्सखायः सखायमिवाभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ निवातप्रदेशेभिमुखवायुसिद्धिसूचकः ॥ ३

उदितेति ॥ उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन संवलिताः चूर्णिताः । अतस्तूर्यघोषवत् घुमघुमायमाना इत्यर्थः । स्फुटैः हंसानां सारसानां च विरावैर्युज्यन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । अनुवप्रं अपामधःपतन्तीनामिति शेषः । ध्वनयः अस्यार्जुनस्य मङ्गळं प्रयोजनमेषां माङ्गलिकाः । 'प्रयोजन' मिति ठञ् । तैस्तूर्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः । अत्रान्यस्यान्यकार्यकरणासम्भवात्तूर्यकृतमुत्सदृशीं मुदमिति प्रतिबिम्बाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ४

अवरुग्णेति ॥ सोऽर्जुनः पुरोऽग्रे । अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे । बलीयसि बलवत्तरे । 'मत्वन्तादीयसुनिमतोर्लुक् । सुरसरित्पयसां निचये पूरे विषये । वेतसवनेन वानीरवनेनाचरिताम् । नि । 'अथ वेतसे रथाभ्रपुष्प निचुळशीतवानीरवञ्जुळा' इत्यमरः । समृद्धिकरीं श्रेयस्करीं । लोके तथा दृष्टामित्यर्थः । प्रणतिं ददर्श । या सर्वलोकदृष्टान्तभूतेति भावः ॥ ५

विबभूव नालमवलोकयितुं परितस्सरोजरजसारुणितम् ।
सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६

दधति क्षतीः परिणतद्विरदे मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः ।
अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥

अनुहेमवप्रमरुणैस्समतां गतमूर्मिभिस्सहचरं पृथुभिः ।
स रथाङ्गनामवनितां करुणैरनुबध्नतीमभिननन्द रुतैः ॥ ८

विबभूवेति ॥ सोऽर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरेणुना अरुणितं । उत्तरीयं च कुङ्कुमादिना अरुणितम् । संहतिमत्सङ्घवत् नीरन्ध्रमित्यर्थः । तरङ्गेषु रङ्गति चरतीति तरङ्गरङ्गि भङ्गशोभि च । सरितः गङ्गायाः उत्तरीयं स्तनांशुकमिव स्थितं कलहंसकुलं कादम्बसमूहं अवलोकयितुं अलं अत्यर्थं न विबभूव न शशाक । तत्सौन्दर्यस्योद्वेलत्वादिति भावः ॥ ६

दधतीति ॥ सोर्जुनः क्षतीः क्षतानि दधति । कुतः? परिणता तिर्यग्दन्तप्रहारिणो द्विरदा यस्मिन् तस्मिन् । नि । 'तिर्यग्दन्तप्रहारी तु गजः परिणतो मत' इति हलायुधः । मदस्रुतिभिः मदधाराभिः मुदितालियोषिति सन्तोषितभ्रमरवनिते रोधसि अधिकां धृतिं प्रीतिं बबन्ध । निश्चलीकृतवानित्यर्थः । तथाहि—महान् जनः रुजन् पीडयन्नपि महते गुणायोत्कर्षाय भवति । महत्कृता पीडापि शोभावहैवेत्यर्थः । तद्युक्तं गजरुग्णस्यापि रोधसः प्रीतिकरत्वमिति भावः॥

अन्विति ॥ सोर्जुनः अनुहेमवप्रं कनकसानुसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । अरुणैः कनककान्त्युपरञ्जनादिति भावः । पृथुभिरूर्मिभिः । † समतां तुल्यरूपतां गतं सादृश्याहुर्विवेदनीयमिति भावः । सहभूतं चरं सहचरं प्रियम् । सहशब्दस्य पचाद्यन्तेन चरशब्देन समासः । करुणैर्दीनैः रुतैः कूजितैः अनुबध्नतीमन्विष्यन्तीं । रथाङ्गनामवनितां चक्रवाकीं अभिननन्द प्रकृष्टप्रेमदर्शनात् कस्य वा नानन्द इति भावः । अत्र तावदूर्मीणां स्वधावलयत्यागेनारुण्यस्वीकारात्त-

---

† भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियामित्यूर्मिशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गताभिधानादत्र पुल्लिङ्गता बोध्या ॥

सितवाजिने निजगदू रुचयश्चलवीचिरागरचनापटवः ।
मणिजालमम्भसि निमग्नमपि स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९

उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं जविना विधूतविततं मरुता ।
स ददर्श कैतकशिखाविशदं सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥१०

बहुबर्हिचन्द्रकनिभं विदधे मुदमस्य दानपयसां पटलम् ।
अवगाढमीक्षितुमिवेभपतिं विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११

द्गुणालङ्कारः । श्लो । 'तद्गुणस्स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाहृति' रिति लक्षणात् । तन्मूला चेयं चक्रवाक्यास्स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८

सितवाजिन इति ॥ चलवीचीनां रागो रञ्जनं वर्णान्तरापादनं तस्य रचना क्रिया तत्र पटवस्समलाः रुचयः प्रभाः अम्भसि निमग्नमपि मणिजालं स्वाश्रयभूतमिति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोषादिविकारं आकृतयो भ्रूभङ्गादिबाह्यविकारा इव सितवाजिने अर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासुरित्यर्थः । आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणा जानन्तीति भावः ॥ ९

उपलेति ॥ उपलैराहताः अतएव उद्धताश्च ये तरङ्गास्तैः धृतं निर्गमनिरोधादिति भावः । जविना वेगवता मरुता वायुना । पूर्वं विधूतं कम्पितं पश्चाद्विततं विस्तारितं च कैतकस्य शिखावदग्रवत् विशदम् । अपां फेनं डिण्डीरं । नि । 'डिण्डीरोऽब्धिकफःफेन' इत्यमरः । सरितः प्रहासमट्टहासमिवेत्युत्प्रेक्षा । सोर्जुनो ददर्श ॥ १०

बर्हीति ॥ बर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकसदृशम् । नि । 'समौ चन्द्रकमेचका' वित्यमरः । बह्वनेकं दानपयसां पटलम् । बहवो मदाम्बुबिन्दव इत्यर्थः । अवगाढमन्तःप्रविष्टं जलार्थमवतीर्णमित्यर्थः । गाहेः कर्तरि क्तः । इभपतिमीक्षितुं विकसदुन्मिषत्सरितो विलोचनशतमिवेत्युत्प्रेक्षा । अस्यार्जुनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे चकार ॥ ११

प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।
पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा गळदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२

शुचिरप्सु विद्रुमलताविटपस्तनुसान्द्रफेनलवसंवळितः ।
स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥१३

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं मदगन्धमुत्थितवतां पयसः ।
प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे करियादसामभिमुखान्करिणः ॥

प्रतिबोधेति ॥ प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तेन यज्जृम्भणं उच्छूनता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाग्रा विवृतास्या च अतएव पतन् निस्सरन् अच्छः स्वच्छो मौक्तिकमणीनां प्रकरः स्तोमो यस्यास्सा तथोक्ता। अत एव गळदश्रुबिन्दुरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा। शुक्तिर्वधूरिव शुक्तिवधूः पुलिने शयनीय इवेति भावः। सरोरुहदृशा अर्जुनेन ददृशे दृष्टा । अत्र प्रतिबोधादिश्लिष्टपदोपात्तानां प्रकृताप्रकृतार्थानां शुक्तिवध्वोश्चोपमारूपकयोस्साधकबाधकाभावात्सन्देहसङ्करालङ्कारः। तत्सापेक्षा चाश्रुगळनोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

शुचिरिति ॥ अप्सु जले शुचिः स्वच्छः तनुभिस्सान्द्रैश्च फेनस्य लवैः शकलैः संवळितः सङ्गतः। विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः। नि। 'विटपः पल्लवे षिद्गे विस्तारे स्तम्बशाखयो' रिति विश्वः। स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतः दन्तकान्तिकलितस्येत्यर्थः । दयिताधरस्य 'अधीगर्थे' त्यादिना कर्मणि षष्ठी। भृशं स्मरयति स्म 'लट्स्मे' इति भूतार्थे लट्। 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वः। स्मरणालङ्कारः ॥ १३

उपलभ्येति ॥ सोर्जुनः चञ्चलतरङ्गैः धृतं तत्सङ्क्रान्तमित्यर्थः। मदगन्धमुपलभ्याघ्राय पयसः उत्थितवतां रोषादिति शेषः । करियादसां कर्याकाराणां यादसाम्। शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः। प्रतिदन्तिनामिव अभिमुखानभियातानित्यर्थः। करिणस्सम्बुबुधे ददर्शेत्यर्थः ॥ १४

स जगाम विस्मयमुदीक्ष्य पुरस्सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
प्रहितं दिवि प्रजविभिश्श्वसितैश्शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५

स ततार सैकतवतीरभितश्शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।
ललितास्सखीरिव बृहज्जघनास्सुरनिम्नगामुपयतीस्सरितः ॥ १६

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।
मनसः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरेश्शुचमाससाद स वनान्तभुवम् ॥

अनुसानु पुष्पितलताविततिः फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।

स इति ॥ सोऽर्जुनः पुरोऽग्रे । सहसा समुत्पिपतिषोः समुत्पतितुमिच्छोः । पतेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः । तनिपति दरिद्रादिभ्यस्स न इड्वा वक्तव्यः । इति विकल्पादिडागमः । फणिनः सर्पस्य । प्रजविभिः अतिवेगवद्भिः । श्वसितैः फूत्कारैः । दिवि आकाशे प्रहितं प्रेरितम् । शरदभ्रस्य विभ्रम इव विभ्रमः सौन्दर्यं यस्य तत् तद्वच्छुभ्रं व्यापकं चेत्यर्थः । अपां पटलं पूरं उदीक्ष्य विस्मयं जगाम । अत्रोपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५

स इति ॥ सोऽर्जुनः । सैकतवतीः पुलिनवतीः । अभितः शफरीणां मत्स्यीनां परिस्फुरितान्येव चारवो दृशो यासां ताः । सुरनिम्नगां गङ्गां उपयतीः भजन्तीः । इणश्शतर्युगित्वात् ङीप् । अतएव बृहज्जघनाः ललितास्सखीरिव स्थितास्सरितस्ततार अतिचक्राम ॥ १६

अधिरुह्येति ॥ सोऽर्जुनः । अधिरुह्य अर्थाद्गिरिमिति शेषः । पुष्पभरेण नम्रशिखैः नताग्रैस्तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषितस्वरूपां । नि । 'अधस्स्वरूपयोरस्त्री तलसि' त्यमरः । सम्परिभ्यां करोतौ भूषण इति सुडागमः । शुचिं शुद्धां अतएव मनसः प्रसत्तिमिव मूर्तं मनः प्रसादमिव स्थिताम् । तद्धेतौ तद्भावोत्प्रेक्षा । गिरेर्मूर्ध्नि वनान्तभुवमाससाद अन्तश्शब्दस्स्वरूपवचनः । नि । 'अन्तोऽस्त्र्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिक' इति वैजयन्ती ॥ १७

अनुसान्विति ॥ अनुसानु प्रतिसानु वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । पुष्पितास्सञ्जातपुष्पाः लताविततयो यस्मिन् सः फलिता उरुभूरुहा येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन् तथोक्तः । नि । 'विविक्तौ पूतविजना' विल-

धृतिमाततान तनयस्य हरेस्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् ।
श्रममादधावसुकरं न तपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकसुखश्शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।
प्रतिवासरं सुकृतिभिर्ववृधे विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥

अधरीचकार च विवेकगुणादगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।

मरः । अचलः इन्द्रकीलः । हरेस्तनयस्य अर्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थं अधिवस्तुं अधिष्ठातुं । धृतिक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्तुमुन् । अचलां धृतिं उत्साहमाततान । अत्राचलविशेषणपदार्थस्य धृतिकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तल्लक्षणं तु—श्लो 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृत' मिति ॥ १८

प्रणिधायेति ॥ अथ तत्राद्रौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषये नियम्य । नेर्गदेत्यादिना णत्वं । मुनितां दधतः तपस्यत इत्यर्थः । पुरातनमुनेः अर्जुनस्येत्यर्थः । असुकरं दुष्करं तपः कर्तुं श्रमं खेदं नादधौ न चकार । तथाहि—आत्मवतां मनस्विनां स्वायत्तवृत्तीनां अवसादकरं श्रान्तिजनकं किमिव न किञ्चिदित्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । यद्वा पुरातनस्य मुनेस्सम्बन्धिनीम्मुनितां दधतः तस्य असुकरं तपः श्रमं नादधौ ॥ १९

शमयन्निति ॥ धृतमिन्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकं मुख्यं सुखं येन स तथोक्तः । आत्माराम इत्यर्थः । अन्यत्र धृतं कृतमिन्द्रियाणां शमस्सन्तापनिवर्तनमेकमद्वितीयं सुखमाह्लादश्च येन स तथोक्तः । शुचिभिर्विमलैर्गुणैर्मैत्र्यादिभिः अन्यत्र कान्त्यादिभिः । अघमयं पापरूपं तमः अज्ञानमन्यत्रान्धकारं च शमयन् । विवर्तयन् विमलः अमलिनः पापरहितः शुभ्रोन्यत्र सोर्जुनः प्रतिवासरं सुकृतिभिः सुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः । 'स्त्रियां क्तिन्' कलाभिश्शीतरुचिश्चन्द्र इव ववृधे पुण्योपचितोऽभूदित्यर्थः ॥ २०

अधरीचकारेति ॥ किञ्चेति चार्थः । विवेकस्तत्त्वावधारणं स एव गुणः तस्मात्तेन हेतुनेत्यर्थः । 'विभाषा गुणे स्त्रिया' मिति पञ्चमी । अगुणेषु काम-

प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं निरुपप्लवश्शमसुखानुभवः ॥ २१

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतस्समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
सहजेतरौ जयशमौ दधती विभराम्बभूव युगपन्महसी ॥ २२

शिरसा हरिन्मणिनिभस्स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
उपमां ययावरुणदीधितिभिः परिमृष्टमूर्धनि तमालतरौ ॥ २३

धृतहेतिरप्यधृतजिह्ममतिश्चरितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।

क्रोधादिदोषेषु विषये । तद्विरोधार्थे नञा समासः । धियं चित्तवृत्तिं अस्तवतः निवारितवतः तस्यार्जुनस्य । निरुपप्लवः निर्बाधशमसुखानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषयसङ्गरतिं शब्दाद्युपभोगरुचिं अधरीचकार । विषयनिस्पृहं चकारेत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य प्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१

मनसेति ॥ प्रयतः अहिंसादिनिरतः । मनसा ध्यानेन । जपैः विशिष्टमन्त्राभ्यासैः । प्रणतिभिर्नमस्कारैः । एवं मनोवाक्कायकर्मभिः । दिवोधिपतिं इन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान् सोर्जुनः । सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ जीयते अनेनेति जयः वीररसः । 'एरच्' इत्यच् । शम्यते अनेनेति शमः जयश्च शमश्च जयशमौ वीरशान्तरसौ दधती पुष्णती । महसी तेजसी युगपद्विभरां बभूव बभार । 'भीह्रीभृहुवा' स्विति विकल्पादाम् प्रत्ययः श्लुवद्भावाद्द्वित्वं । अत्र युगपद्वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानादस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥ २२

शिरसेति ॥ हरिन्मणिनिभः मरकतमणिश्यामः । अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनः जनिताः । पिशङ्गीरिति भावः । जटाः शिरसा वहन् सोर्जुनः । अरुणस्य अनूरोः दीधितिभिः किरणैः परिमृष्टमूर्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमां तमालतरोस्सादृश्यं ययावित्यार्थीयमुपमा । तरोरौपम्याधिकरणत्वात्तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३

धृतेति ॥ धृतहेतिः धृतायुधोऽपि अधृता जिह्ममतिः कुटिलबुद्धिर्येन सः । शुचिभिः निर्मलैः चरितैः मुनीन् अधरयन् अधः कुर्वन् वेषेणैव भीषणो

रजयाञ्चकार विरजास्समृगान्कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥२४

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं किरता सुगन्धिमभितः पवनम् ।
अवधीरितार्तवगुणं सुखतां नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५

नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये बृहतस्तरूनगमयतावनतिम् ।
स्तृणता तृणैः प्रतिनिशं मृदुभिश्शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥

न तु कर्मणेति भावः । कुतः? विरजाः रजोगुणरहितः सोऽर्जुनः मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास रञ्जेर्णौ । मृगरमणे न लोपो वक्तव्य इति वक्तव्यादनुनासिकलोपः† । तथाहि—गुणाः शमादयः कमिव रमयितुं नेशते कं वशीकर्तुं शक्नुवन्तीति भावः। अन्तश्शुद्धिरेव हि वरं विश्वासबीजं परस्य न वेषो नापि संस्तव इति भावः ॥ २४

अव—अथास्य त्रिभिश्श्लोकैस्तपस्सिद्धिमाहानुकूलेत्यादिभिः ॥

अनुकूलेति ॥ अनुकूलपातिनं अनुकूलप्रसारिणं न तु प्रतिकूलपातिनं अचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिं । गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणेऽपि कवीनां निरङ्कुशत्वात्समासान्त इकारः । अथ वा केचिदागन्तुकत्वेऽप्येकवचनेन समासान्तमिच्छन्ति । पवनमभितः सर्वतः किरता प्रवर्तयतेत्यर्थः । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवः । 'समयस्तदस्य प्राप्त' मित्यधिकारे 'ऋतो रणि' त्यण्प्रत्ययः । स चासौ गुणः तिग्मत्वरूपः सोऽवधीरितस्तिरस्कृतो येन तं । अंशुमतो रवेः रुचां निचयं प्रभापटलं सुखतां सुखस्पर्शतां नयता प्रापयता । नयतिर्द्विकर्मकः ॥ २५

नवेति ॥ प्रचये पुष्पापचयप्रसङ्गे । नवपल्लवा एवाञ्जलयः तान् बिभ्रतीति तथोक्ताम् । बृहतः उच्चान् तरून् अवनतिं नम्रतां गमयता 'गतिबुद्धी' त्यादिना तरूणां कर्मत्वं । प्रतिनिशं निशि निशि । शयनीयतामुपयतीं शयनस्थानीभूतामित्यर्थः । वसुधां भुवं मृदुभिः तृणैः स्तृणता आच्छादयता ॥ २६

---

† यद्यप्यत्र सिद्धान्तकौमुद्यां मृगरमणमाखेटकमित्युक्त्वा रमणादन्यत्र रञ्जयन्ति मृगान् तृणदानेनेत्युक्तं तथापि रमणशब्दस्य तदर्थकत्वानङ्गीकारेणास्य मूलस्य व्याख्यानस्य च प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

पतितैरपेतजलदान्नभसः पृषतैरपां शमयता च रजः ।
स दयालुनेव परिगाढकृशः परिचर्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७

महते फलाय तदवेक्ष्य शिवं विकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।
स जगाम विस्मयवशं वशिनां न निहन्ति धैर्यमनुभावगुणः ॥

तदभूरिवासरकृतं सुकृतैरुपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
उपतस्थुरास्थितविषादधियश्शतयज्वनो वनचरावसतिम् ॥ २९

पतितैरिति ॥ अपेतजलदादनभ्रान्नभसः आकाशात् पतितैः अपां पृषतैः बिन्दुभिः रजश्च शमयता । तपसा कर्त्रा दयालुनेवेत्युत्प्रेक्षा । दयालुताहेतुं सूचयति । परिगाढकृशः नियमेनातिक्षीणः सोऽर्जुनः परिचर्यया उक्तविधया-शुश्रूषया अनुजगृहे अनुगृहीतः । अनुग्रहोऽत्र सहकारित्वमेव । एवं सर्वभूतानु-कूल्यलिङ्गात्पचेलिमं तपोऽस्येति भावः । अस्य श्लोकत्रयस्याप्येकवाक्यत्वादुत्प्रेक्षैव प्रधानालङ्कारः ॥ २७

महत इति ॥ सोऽर्जुनः महते फलाय श्रेयसे सस्याय च विकसत् प्रफुल्लं तत्पूर्वोक्तं शिवं सुखदं निमित्तमेव कुसुमं पुरोऽग्रे अवेक्ष्य दृष्ट्वा विस्मयवशं न जगाम । तथाहि—वशिनां वशीकृतेन्द्रियाणां अनुभाव एव गुणः सः धैर्यं धीरतां न निहन्ति न विफलयति । विस्मयादिविकारं न जनयतीत्यर्थः । जनने च तपः क्षीयेत । 'तपः क्षरति विस्मया' दिति स्मरणादिति भावः ॥ २८

तदिति ॥ सुकृतैः तपोभिः करणैः अभूरिभिः कतिपयैरेव वासरैः दिवसैः कृतं निष्पादितं तत्पूर्वोक्तं वैभवं विभुत्वं अतोऽन्यस्य न भवतीत्यनन्य-भवं अन्यस्यासम्भवीत्यर्थः । पचाद्यजन्तोत्तरपदेन नञ् समासः । उपलभ्य निश्चित्य । आस्थितविषादाः प्राप्तभेदाः धियो येषां ते तथोक्ताः वनचराः । 'तत्पुरुषे कृतिबहुल'मिति बहुलग्रहणाल्लुक् । शतेन शतस्य वा मखानां यज्वनः शतक्रतोः । अत्र संख्येयविशेषलाभो यज्वसन्निधानादवगन्तव्यः । नि । 'यज्वा तु विधिनेष्टवा' नित्यमरः । 'सुयजोर्ङ्वनिप्' वसतिमुपतस्थुः प्रापुः ॥ २९

विदिताः प्रविश्य विहितानतयश्शिथिलीकृतेधिकृतकृत्यविधौ ।
अनपेतकालमभिरामकथाः कथयाम्बभूवुरिति गोत्रभिदे ॥ ३०

शुचिवल्कवीततनुरन्यतमस्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः ।
महते जयाय मघवन्ननघः पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥ ३१

स बिभर्ति भीषणभुजङ्गभुजः पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः ।
अमलेन तस्य धृतसच्चरिताश्चरितेन चातिशयिता मुनयः ॥ ३२

मरुतश्शिवा नवतृणा जगती विमलं नभो रजसि वृष्टिरपाम् ।

विदिता इति ॥ वनचरा इत्यनुवर्तते । विदिताः ज्ञाताः अनुमतप्रवेशास्सन्तः इत्यर्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्षात्मकस्य विधावनुष्ठाने शिथिलीकृते सति अनपेतकालमनतिक्रान्तकालं यथा तथा । गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिरामकथाः श्रव्यवाचः । 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्प्रत्ययः । कथयाम्बभूवुः कथितवन्तः । अभिरामाः श्रुतिमधुराः कथा उक्तयः येषामिति वनचरविशेषणं वा ॥ ३०

शुचीति ॥ शुचिना वल्केन वल्कलेन वीता छादिता तनुर्यस्य सः । तिमिरच्छिदां सूर्यचन्द्राग्नीनामन्यतम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । अनघः पुरुषः । हे मघवन् भवतः गिरौ इन्द्रकीले जगतीं भुवं तपन् तापयन् महते जयाय तपस्यति तपश्चरति । 'कर्मणो रोमन्थे'त्यादिना क्यङि लट् ॥ ३१

अव—जयाय तपस्यतीत्युक्तं तत्र युक्तिमाहुः—

स इति ॥ भीषयेते इति भीषणौ । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ भुजङ्गौ च ताविव भुजौ यस्य स तथोक्तः । स पुरुषः । विद्विषां भयविधायीत्यर्थः । अमलेन भयङ्करं पृथु महत् धनुः चापं बिभर्ति । अतो जयार्थी तस्य पुरुषस्य चरितेन आचारेण च चशब्दस्त्वर्थः । धृतानि सच्चरितानि यैस्ते मुनयः अतिशयिताः अतिक्रान्ताः ॥ ३२

अव—अथास्य तपस्सिद्धिं वर्णयति—

मरुत इत्यादि ॥ मरुतो वाताः शिवाः सुखाः जगती पृथिवी नवतृणा शयनासनाद्यनुकूलेत्यर्थः । नभः विमलं मेघनीहारादिरहितं रजसि सति

गुणसम्पदानुगुणतां गमितः कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ।।

इतरेतरानभिभवेन मृगास्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।
विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये परवान्स तेन भवतेव नगः ।।

उरुसत्त्वमाह विपरिश्रमता परमं वपुः प्रथयती जयम् ।
शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ।।

ऋषिवंशजस्स यदि दैत्यकुले यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ।
चरतस्तपस्तव वनेषु सहा न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ।। ३६

अपां वृष्टिः । भवतीति शेषः किं बहुना ? अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा भूतहितादि-गुणसम्पत्त्या अनुगुणतां अनुकूलतां गमितो वशीकृत इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादि भूतपञ्चकं भक्तिं सेवां कुरुत इवेत्युत्प्रेक्षा ।। ३३

इतरेतरेति ।। किञ्च मृगाः पशवः तं पुरुषं अन्ते अन्तिके सीदन्तीत्यन्तसदः अन्तेवासिनः शिष्याः । 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् । नि । 'छात्रान्तेवासिनौ शिष्य' इत्यमरः । गुरुमिव इतरेतरेषामनभिभवेन अद्रोहेण उपासते । प्रचये पुष्पापचये तरवः अस्य विनमन्ति । करप्रचेया भवन्तीत्यर्थः । अस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । किं बहुना ? स नगः इन्द्रकीलः भवतेव त्वयेव तेन पुरुषेण परवान् पराधीनः । तवेव तस्यापि विधेयो वर्तत इत्यर्थः ।। ३४

उर्वीति ।। किञ्च विपरिश्रमता आयासेऽपि श्रमराहित्यं । उरु महत्सत्त्वं अन्तस्सारमाह—दुर्बलस्य श्रमजयासम्भवादिति भावः । परममुत्तमं वपुः जयं प्रथयतीव । आकारेणैव जिष्णुत्वं गम्यत इत्यर्थः । शमिनः शान्तस्यापि तस्य नवसङ्गमने अपूर्वप्राप्तौ जनो विभुतायाः प्राभवस्यानुषङ्गि व्यापकं न तु हिंस्रत्वानुषङ्गीति भावः । भयमेति शान्तोद्भवं प्राभवं गमयतीति भावः । जनमिति पाठे जनं कर्म उपैतीत्यन्वयः ।। ३५

अव—अथेदृशोऽसौ क इति चेत्तन्न विद्म इत्याहुः—

ऋषीति ।। स पुरुषः । ऋषिवंशजः । वेति शेषः । काकुर्वा । यदि यद्वा दैत्यकुले । जात इति शेषः । यदि वा महति भूमिभृतां राज्ञां अन्वये जातः

विगणय्य कारणमनेकगुणं निजयाथवा कथितमल्पतया ।
असदप्यदस्सहितुमर्हसि नः क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः ॥

अधिगम्य गुह्यकगणादिति तन्मनसः प्रियं प्रियसुतस्य तपः ।
निजगूह हर्षमुदितं मघवा नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥

प्रणिधाय चित्तमथ भक्तया विदितेऽप्यपूर्व इव तत्र हरिः ।
उपलब्धुमस्य मनसस्स्थिरतां सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥ ३९

तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं मतमिति पाठे इच्छां निरूपयितुं निश्चेतुं वयं सहन्त इति सहाः । पचाद्यच् । न सहाः । स्म इति शेषः ॥ ३६

अव—अथापृष्टपरिभाषणापराधं परिहरन्ति ॥

विगणय्येति ॥ अनेकगुणं बहुफलं इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधनयोग्यमित्यर्थः । कारणं तपोरूपकारणं विगणय्य विचार्य । अथवा निजया नैसर्गिक्या अल्पतया बालिश्येनाज्ञानेन कथितं अभिहितं नोऽस्माकं अदः इदं वचनमित्यर्थः । असदप्यसाध्वपि सहितुं सोढुं । 'तीषसहे' त्यादिना विकल्पादिडागमः । अर्हसि योग्यो भवसि । तर्हि सदेव किं नोक्तं तत्राहुः । वनेचराः क्व ? निपुणा मतयो विवेकबुद्धयः क्व ? नोभयं सङ्गच्छत इत्यर्थः । अज्ञानं नापराध्यतीति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३७

अधिगम्येति ॥ मघवा इन्द्रः । गुह्यकगणात् वनेचरसमूहात् । मनसः प्रियं प्रियसुतस्यार्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा गुप्त्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययः । उदितं तत्तपसो देवकार्यार्थित्वादुत्पन्नं हर्षं निजुगूह संवृतवान् । तथाहि—प्रभवतां प्रभूणां धियो बुद्धयः नयवर्त्मगाः नीतिमार्गानुसारिण्यः । अन्यथा मन्त्रभेदेन कार्यहानिस्स्यादिति भावः ॥ ३८

प्रणिधायेति ॥ अथ हरिरिन्द्रः चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेणात्मन्यवस्थाप्य तत्र अस्मिन्नर्जुने भक्तया आत्मश्रद्धावत्तया विदिते सत्यपि । उपलक्षणे तृतीया अपूर्व इव अविदिते इवेत्यर्थः । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इत्यस्य वैकल्पिकत्वान्न स्मिन्नादेशः । अस्यार्जुनस्य मनसः स्थिरतां दार्ढ्यं उपलब्धुं परीक्षितुमित्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थमिति भावः । सुरसुन्दरीः दिव्याङ्गनाः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण वचोऽभिदधे उवाच ॥ ३९

सुकुमारमेकमणु मर्मभिदामतिदूरगं युतममोघतया ।
अविपक्षमस्त्रमपरं कतमद्विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ॥ ४०

भववीतये हतबृहत्तमसामवबोधवारि रजसश्शमनम् ।
परिपीयमाणमिव वो सकलैरवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१

बहुधागतां जगति भूतसृजा कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।

सुकुमारमिति ॥ मर्मभिदां मर्मच्छेदिनामरुन्तुदानामस्त्राणां मध्य इत्यर्थः ! 'यतश्च निर्धारण' मिति षष्ठी । अपरमन्यत् । कतमत् । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' । यूयमिव युष्मत्सदृशमित्यर्थः । सुकुमारं न तु कठिनं अन्यत्तु कठिनं भवति । तथा एकं न तु बहु । तत्तु अनेकं भवति । तथा अणु सूक्ष्मं न तु स्थूलं। अलक्ष्यलक्ष्यप्रवेशित्वादिति भावः । तत्तु लक्ष्यलक्ष्यप्रवेशि । अतिदूरगं दूरलक्ष्यभेदि। तत्तु सन्निकृष्टलक्ष्यमात्रभेदि । तथा अमोघतया अमोघत्वगुणेन युतं युक्तं । न कदाचिल्लक्ष्यादपराध्यतीति भावः । तत्तु कदाचिल्लक्ष्यादपराध्यति । तथा । अविपक्षं असत्प्रतीकारं अन्यद्विद्यमानप्रतीकारं अस्त्रं चित्तभुवः कामस्य कर्तरि षष्ठी । विजयाय अस्तीति शेषः । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । अत्रोपमायाः परिष्कर्ता परिकर इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । साभिप्रायविशेषणत्वं परिकरः ॥ ४०

अथ—असामर्थ्यशङ्कां वारयति—

भवेति ॥ भववीतये संसारनिवृत्तये । हतबृहत्तमसां निरस्तमहामोहानां योगिनां सम्बन्धि रजोगुण एव रजो धूळिरिति श्लिष्टरूपकं । तस्य शमनं निवर्तकं अवबोधः तत्त्वज्ञानमेव वारि । तत् वो युष्माकं असकलैरसमग्रैः नयनान्येवाञ्जलयः तैः परिपीयमाणं निश्शेषं ग्रस्यमानमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवसादं क्षयमेति मुक्तानपि बध्नन्तीनां वः कथमसामर्थ्यमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षारूपकयोस्सङ्करः ॥ ४१

बहुधेति ॥ किं च पुरा जगति लोके बहुधागतां नानामुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य सङ्गृह्य भवतीः विदधता सृजता भूतसृजा ब्रह्मणा जनता जनसमूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्त'-

उपपादिता विदधता भवतीस्सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः कृतिभिः कलासु सहितास्सचिवैः ।
हृतवीतरागमनसां ननु वस्सुखसङ्गिनं प्रति सुखा विजितिः ॥

अविमृश्यमेतदभिलष्यति स द्विषतां वधेन विषयाभिरतिम् ।
भववीतये न हि तथा सविधिः क्व शरासनं क्व च विमुक्तिपथः॥

लिति तल् । सुरसद्मयानसुमुखी स्वर्गलोकयात्राप्रवणा उपपादिता कृता । स्वर्गस्यापि यत्प्रसादात्सर्वलोकाशास्यत्वं तासां वः कथमसामर्थ्यमिति भावः । अत्राप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसङ्ग्रहनिर्मितत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ ४२

अव—अथ कार्यांशमाह—

तदिति ॥ तत्तस्मात्समर्थत्वात्कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुशलैः सचिवैर्गन्धर्वैः सहिताः सङ्गताः उपेत्य तस्य पुरुषस्य तपो विघ्नयत विघ्नवत्कुरुत । निहतेत्यर्थः । विघ्नवच्छब्दान्मत्वर्थात्तत्करोतीति णिचि लोट् । णाविष्टवद्भावान्मतुपो लुक् । न चाशक्तिशङ्का कार्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह—हृतेति। ननु सम्बोधने । हे अप्सरसः ! हृतानि वशीकृतानि वीतरागाणां निस्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिस्तासां वः युष्माकं अप्सरसां सुखसङ्गिनं सुखाभिलाषिणं पुरुषं प्रति विजितिर्विजयः सुखा सुखसाध्या न तु दुष्करा । एतेनायं सुखार्थी न मुमुक्षुरित्युक्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३

अव—अथ सुखसङ्गित्वलिङ्गमाह—

अविमृश्यमिति ॥ हे अप्सरसः! स पुरुषः द्विषतां शत्रूणां वधेन शत्रुहननद्वारा विषयाभिरतिं विषयसुखं अतिशयमिति पाठे आधिक्यं अभिलष्यति वाञ्छति । 'वा भ्राश' इत्यादिना श्यन् प्रत्ययः । एतद्विषयासक्तत्वं अविमृश्यं अविचार्यम् । भवतीभिर्न सन्देग्धव्यमित्यर्थः । 'ऋदुपधाच्चाकॢपिचृते'रिति क्यप् । हि यस्मात् तथा सविधिः 'स बिभर्ति भीषणभुजङ्गभुज' इत्यादि श्लोकोक्तानुष्ठानप्रकारः भववीतये मुक्तये न भवति । कुत इत्याह—शरासनं धनुः क्व? विमुक्तिपथश्च क्व? परस्परं विरुद्धमित्यर्थः । न खलु हिंसासाध्या मुक्तिरिति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४४

पृथुधाम्नि तत्र परिबोधि च मा भवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः ।
स्वयशांसि विक्रमवतामवतां न वधूष्वघानि विमृशन्ति धियः ॥

आशंसितापचितिचारु पुरस्सुराणा-
मादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।
लेभे परां द्युतिममर्त्यवधूसमूह-
स्सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥ ४६

प्रणतिमथ विधाय प्रस्थितास्सद्मनस्ताः
स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।

अव—न च शापभयमपि सम्भाव्यमस्मादित्याह—

पृथ्विति ॥ पृथुधाम्नि महातेजसि तत्र तस्मिन् पुरुषे विषये अन्यमुनिवदन्यस्मिन् मुनाविव । 'तत्र तस्येवे'ति वतिप्रत्ययः । विकृतिः कोपविकारश्च भवतीभिः मा परिबोधि मा विज्ञाय । मा शङ्कीति यावत् । बुध्यतेः कर्मणि लुङ् । माङ्योगादाशीरर्थोऽडागमाभावश्च । तथाहि—स्वयशांस्यवतां रक्षतां यशोधनानामित्यर्थः । विक्रमवतां धियश्चित्तानि वधूषु स्त्रीषु विषये अघानि व्यसनानि । 'दुःखैनोव्यसनेष्वघ' मिति वैजयन्ती । न विमृशन्ति न स्पृशन्ती॰ त्यर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाश्शूराणां यशोहानिकरत्वान्न सर्वथा वो हिनस्ति स इत्यर्थः ॥ ४५

आशंसितेति ॥ अमर्त्यवधूसमूहः अप्सरोगणः सुराणां पुरोऽग्रे आशंसितापचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु यथा तथा । नि । 'क्षयार्चयोरपचिति' रित्यमरः । अभिमुखं समक्षं भर्तुः स्वामिनः । इति पूर्वोक्तमादेशं नियोगं समवाप्य लब्ध्वा परां द्युतिं लेभे । उचितं ह्येतत् । तथाहि—अधिकृतस्य क्वचिदधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥ ४६

अव—ततः किं कृतमित्यत आह—

प्रणतिमिति ॥ अथ प्रणतिं विधाय सद्मनः इन्द्रभवनात् प्रस्थिताः प्रचलिताः पार्थविलोभनाय निष्क्रान्ताः स्तनभरैर्नमितान्यङ्गानि यासां ताः ।

अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालम्बभूव
स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४७

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने
महाकाव्ये षष्ठस्सर्गः ॥

'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्य'मिति ङीप्। प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया सन्तुष्टाः ताः अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीं हरतीति तत्तथोक्तम्। तद्वन्मनोहरमित्यर्थः। कुतः? स्तिमितं विस्मयान्निश्चलं अमरभर्तुरिन्द्रस्य अक्ष्णां सहस्रं कर्तृ द्रष्टुमलं समर्थं न बभूव। तासां सौन्दर्यसागरस्योद्वेलत्वादिति भावः। अत्रोपमालङ्कारः। तल्लक्षणं तु—श्लो। 'स्वतस्सिद्धेन भिन्नेन सम्मतेन च धर्मतः। साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोपमे' ति ॥ ४७

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां षष्ठस्सर्गः ॥

॥ सप्तमस्सर्गः ॥

श्रीमद्भिस्सरथगजैस्सुराङ्गनानां गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः ।
सम्मूर्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥ १

सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णान्निर्याय ज्वलितरुचः पुरान्मघोनः ।
रामाणामुपरि विवस्वतस्स्थितानां नासेदे चरितगुणत्वमातपत्त्रैः ॥

धूतानामभिमुखपातिभिस्समीरै-
रायासादविशदलोचनोत्पलानाम् ।

श्रीमद्भिरिति ॥ अथ प्रस्थानानन्तरम् । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः । सह-रथगजेन सरथगजाः तैः । 'तेन सहे'ति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । त्रयाणां लोकानां भर्तुः त्रिलोकभर्तुरिन्द्रस्य । 'तद्धितार्थे'त्यादिना उत्तरपदसमासः । सचिवैर्गन्धर्वैः गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनम् । अलघुषु महत्सु विमान-रन्ध्रेषु विमानानां रन्ध्रेषु कुक्षिकुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वानैरनेकीभूतः अतएव सम्मूर्छन् व्याप्नुवन् मृदङ्गनादः समभिदधे आचख्यौ । पौरेभ्य इति शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् । 'म्नौज्रौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीय' मिति लक्षणात् ॥ १

सोत्कण्ठैरिति ॥ सोत्कण्ठैरवेक्षणोत्सुकैरित्यर्थः । अमरगणैरनुप्रकी-र्णादाकीर्णात् । ज्वलितरुचः दीप्तकान्तेः मघोन इन्द्रस्य पुरादमरावत्या । निर्याय निर्गत्य । निपूर्वात् यातेः क्त्वोल्यप् । विवस्वतः उपरि स्थितानां रामाणां आत-पात्त्रायन्त इत्यातपत्त्राणि तैः । सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । चरितगुणत्वं सार्थकत्वं नासेदे न प्रापे । तासां सूर्योपरिस्थितत्वेनातपाभावादातपात्त्राणा-सम्भवादिति भावः ॥ २

धूतानामिति ॥ अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवातैः धूताना-मिति दुर्निमित्तसूचनम् । आयासाद्गतिप्रयासात् अविकचेति पाठे ईषन्मुकुलित-

आनिन्ये मदजनितां श्रियं वधूना-
मुष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥ ३

तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावा-
दाकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।
नेमीनामसति विवर्तने रथौघै-
रासेदे वियति विमानवत्प्रवृत्तिः ॥ ४

कान्तानां कृतपुलकस्स्तनाङ्गरागे
वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।
सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषा
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ॥ ५

दृशां वधूनां उष्णांशुद्युतिजनितः आतपकृतः कपोलानां रागः पाटलत्वम् । मदेन जनितां श्रियं तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः । आनिन्ये आनीतवान् । वधूरिति शेषः । आङ्पूर्वान्नयतेः कर्तरि लिट् जकारानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ॥ ३

तिष्ठद्भिरिति ॥ कथमपि बाढम् । नि । 'कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयो' रिति वैजयन्ती । देवतानामनुभावात्सामर्थ्यात् तिष्ठद्भिः आपतद्भिरित्यर्थः । रथविशेषणमेतत् । प्रजविभिर्वेगवद्भिः तुरङ्गैरायतं दूरमाकृष्टैः रथौघैः वियति नेमीनां चक्रधाराणाम् । नि । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमि 'रिति यादवः । विवर्तने भ्रमणे असति विमानवद्भिमानानामिवेत्युपमा । तत्र तस्येवेति वति प्रत्ययः । प्रवृत्तिर्गतिरासेदे प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४

कान्तानामिति ॥ कान्तानां अप्सरसाम् । स्तनानामङ्गरागे कृतपुलकः कृतरोमाञ्चः । च्युताः प्रमृष्टास्तिलका येषां तेषु वक्त्रेषु । मौक्तिकाभः श्रमसलिलोद्गमः स्वेदोद्भेदः विभूषा भूषणं सम्पेदे सम्पन्नः । कर्तरि लिट् । तथाहि—रम्याणां स्वभावसुन्दराणां विकृतिरपि श्रियं तनोति । अतः स्वेदस्यापि भूषणत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ ५

राजद्भिः पथि मरुतामभिन्नरूपै-
रुल्कार्चिस्स्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम् ।
तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरै-
रायामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥ ६

रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्ये
सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।
गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये
कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥ ७

सिन्दूरैः कृतरुचयस्स हेमकक्ष्याः
स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः ।

राजद्भिरिति ॥ मरुतां पथि आकाशे । राजद्भिः दीप्यमानैः अभिन्नरूपैरविच्छिन्नाकारैः । अतएव उल्कानामर्चींषीव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि तैः । कनकस्य निकाषो निकषणं तस्य राजिः रेखा तद्वद्गौरैररुणैः । नि । 'गौरोरुणे सिते पीत' इति विश्वः । ध्वजांशुकानां तेजोभिः आयामः तेषामेव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियतेस्मेव कृत इव । दीर्घा ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमा इवालक्ष्यन्तेत्युत्प्रेक्षा । सा चोल्काद्युपमानुप्राणिता ॥ ६

रामाणामिति ॥ मालैव माल्यं स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा । 'मलधारण' इति धातोर्मल्यते धार्यत इति माल्यम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' तस्य सौकुमार्यमवजितं येन तस्मिन् कुसुमादपि सुकुमार इत्यर्थः । रामाणां वपुषि आतपस्य । कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । सहत इति सहं क्षमम् । पचाद्यच् । तस्य भावस्सहत्वं तत्संप्राप्ते सति अधिगतविस्मयैः गन्धर्वैः विधातुर्ब्रह्मणः । विधिषु सृष्टिषु कल्याणी साधीयसी उपकारकत्वादिति भावः । विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीये अवगता ज्ञाता । प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लिट् ॥ ७

सिन्दूरैरिति ॥ सिन्दूरैः नागसम्भवाख्यैः रागद्रव्यैः । नि । 'सिन्दूरं नागसम्भव' मित्यमरः । कृतरुचयः अलङ्कृता इत्यर्थः । सह हेम्नः कक्ष्याभिः

साद‍ृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नै-
र्वर्षद्भिस्स्फुरितशतह्रदैः पयोदैः ॥ ८

अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरं
पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य ।
आशानामुपरिचितामिवैकवेणीं
रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्बलानि ॥ ९

आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्व-
न्नुद्भूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।
कान्तानां गगननदीतरङ्गशीत-
स्सन्तापं विरमयति स्म मातरिश्वा ॥ १०

मध्यबन्धनैः सहेमकक्ष्याः । 'तेन सहेति तुल्ययोग' इति बहुव्रीहिः । नि । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन' इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनाडीभिः । श्लो । 'करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुति' रिति बालकाव्ये । करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः । मदं क्षरन्तः वर्षन्तः त्रिदशगजाः अरुणस्यार्कस्य अंशूनां रागेण आरुण्येन भिन्नैः संसृष्टैः वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः स्फुरिततटित्कैः पयोदैः साद‍ृश्यं ययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ८

अत्यर्थमिति ॥ बलानि सैन्यानि अत्यर्थं दुरुपसदात् दुस्सहात् । अहिममयूखमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्य पर्यन्तात्प्रांतात् । दूरमुपेत्य आगत्य आशानां उपरिचितां गुम्भितां एकवेणीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । गङ्गाकेशयोः शुक्लकृष्णतया साम्यासम्भवात् दिशामेकवेणीं हारलक्ष्मीमिवेति केचित् । नि । 'मुक्तायष्टिश्चैकवेणी हारभेदा इमे मता' इति । रम्या ऊर्मयस्तरङ्गा भंगयश्च यस्यास्तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं ययुः प्रापुः ॥ ९

आमत्तेति ॥ आमत्तैः भ्रमरकुलैः आकुलानि उद्भूतानि उत्थापितानि ग्रथितानि अन्योन्यसम्बद्धानि च रजांसि येषु तानि पङ्कजानि धुन्वन् कम्पयन्

सम्भिन्नैरिभतुरगावगाहनेन

प्राप्योर्वीरनुपदवीं विमानपङ्क्तिः ।

तत्पूर्वं प्रतिविदधे सुरापगाया

वप्रान्तस्खलनविवर्तनं पयोभिः ॥ ११

क्रान्तानां ग्रहचरितात्पथो रथाना-

मक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् ।

निस्संगं प्रथिभिरुपाददे विवृत्ति-

स्सम्पीडक्षुभितबलेषु तोयदेषु ॥ १२

सुरभिरित्यर्थः । गगननदीतरङ्गैः शीतः मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा वायुः । कान्तानां सन्तापं विरमयति स्म । शमयामासेत्यर्थः ॥ १०

सम्भिन्नैरिति ॥ इभतुरगावगाहनेन हस्त्यश्वावलोडनेन सम्भिन्नैः संक्षुभितैः । सुरापगायाः पयोभिः कर्तृभिः । पदवीमनुपदव्यामित्यर्थः । 'लक्षणेत्थंभूते'त्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ उर्वीः विपुलाः विमानपङ्क्तीः प्राप्य सुराणामिति शेषः । तदेव पूर्वं तत्पूर्वमिदं प्रथमं यथा तथा । आकाशगङ्गायाः तटाभावादिति भावः । वप्रान्तेषु रोदोभूमिषु स्खलनानि तैः विवर्तनं प्रत्यावृत्तिः । नि । 'विप्रः पितरि ना नस्त्री क्षेत्रे रोधसि सासनी'ति वैजयन्ती † प्रतिविदधे चक्रे इत्यतिशयोक्तिः ॥ ११

क्रान्तानामिति ॥ ग्रहैश्चरितात् सूर्यादिभिराश्रितात् । कर्मणि क्तः । पथः मार्गात् क्रान्तानां निष्क्रान्तानां अक्षाश्चक्राधारा दारुविशेषाः तेषामग्रैः क्षता दारिताः सुरवेश्मवेदिका यैस्तेषां रथानां प्रथिभिः नेमिभिः चक्रान्तैः । नि । 'चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिस्स्त्री स्यात्प्रधिः पुमा' नित्यमरः । सम्पीडेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषां तेषु तोयदेषु निस्सङ्गमप्रतिघातं यथा तथा । विवृत्तिः परिभ्रमणं उपाददे स्वीकृतेत्यतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते । सम्भिन्नक्षुभितेति पाठे सम्भेदो विमर्दः ॥ १२

---

† 'वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसो 'रिति वैजयन्ती । इति मुम्बापुस्तके॥

तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः
प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।
युक्तानां खलु महतां परोपकारे
कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३

संवाता मुहुरनिलेन नीयमाने
दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके निवृत्तिम् ।
पर्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं
संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वोः ॥ १४

अप्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः
प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।

तप्तानामिति ॥ विषाणभिन्नाः गजदन्तक्षताः । नि ' विषाणं दन्तशृङ्गयो'रिति हलायुधः । अतएव क्षरन्तः स्रवन्तः घनाः तप्तानां सुरकरिणां प्रह्लादं उपदधिरे चक्रिरे । तथाहि । परोपकारे युक्तानां आसक्तानां महतां सतां रुजत्स्वपि पीडयत्स्वपि विषये कल्याणी हितकारिणी प्रवृत्तिः व्यापारो भवति । खल्वित्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । ततो युक्तं मेघानां गजदन्तपाटितानामपि तदाह्लादकत्वमिति भावः । घनग्रहणाद्यतो घना दृढास्ततो न विशीर्णाः किन्तूपकृतवन्त इति तात्पर्यार्थः ॥ १३

संवातेति ॥ संवाता संवहता ' वा गतिगन्धनयो'रिति धातोश्शतृप्रत्ययः । अनिलेन कामिनेवेति भावः । दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यदंशुकं तस्मिन् निवृत्तिं अपसरं मुहुर्नीयमाने सति पर्यस्यत् प्रसर्पत् पृथु विशालं मणिमेखलांशुजालं ऊर्वोर्युतकं चलनाख्यमिव । नि । 'युतकं संशये युग्मे यौतके चलनेऽपि चे'ति विश्वः । अन्तरे भवं आन्तरीयं अधोंशुकं । ' गहादिभ्य'श्चेति छप्रत्ययः । नि । ' अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुक ' इत्यमरः ॥ १४

अपीति ॥ तुषारपातैः शीकरवर्षैः । नि । ' तुषारौ हिमशीकरा 'विति विश्वः । आर्द्रीकृततिलका अपि मार्जितविशेषका अपि शमितपरिश्रमाः अतएव

कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदा
नाल्पीयान्बहु सुकृतं हिनस्ति दोषः ॥ १५

यातस्य ग्रथिततरङ्गसैकताभे
विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
आतेनुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजां
सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् ॥ १६

संसिद्धाविति करणीयसन्निबद्धै-
रालापैः पिपतिषतां विलंघ्य वीथीम् ।
आसेदे दशशतलोचनध्वजिन्या
जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः ॥ १७

प्रह्लादं दिशन्तः आनन्दकारिणः पयोदाः कान्तानां कर्तरि षष्ठी । बहुमतिं तिलकार्द्रीकरणदोषेऽपि परिश्रमशमनेन प्रहर्षादानात्सत्कारमाययुः । तथाहि—अल्पीयान् अल्पः दोषः बहु प्रभूतं सुकृतमुपकारं न हिनस्ति न निहन्ति अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १५

यातस्येति ॥ ग्रथिततरङ्गं बद्धोर्मि यत्सैकतं तस्य आभेवाभा यस्य तस्मिन् विगतानि पयांसि यस्मात्तस्मिन्विपयसि निर्जले 'शेषाद्विभा'षेति विकल्पान्न समासान्तः । उरः प्रभृतिषु पाठस्तु पयश्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैवेति न कश्चिद्विरोधः । वारिवाहजाले मेघवृन्दे विच्छेदं त्रुटिं यातस्य सुरधनुषः इन्द्रचापस्य त्रिदशवधूजनांगभाजां मणीनां तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनामित्यर्थः । प्रभाः कान्तयः । सन्धानं आतेनुः चक्रुः । अत्राभरणप्रभाणामिन्द्रचापसन्धानासम्बन्धेपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६

संसिद्धाविति ॥ संसिद्धौ कार्यसिद्धिविषये इतीत्थं भाविना प्रकारेण कर्तव्यमितिकरणीयं तेन सन्निबद्धैः अनन्तरकरणीयार्थसम्बद्धैरित्यर्थः । आलापैराभाषणैः । उपलक्षितया । नि । 'स्यादाभाषणमालाप' इत्यमरः । दशशतानि संख्या येषु तानि लोचनानि यस्य सः दशशतलोचनः सहस्राक्ष इत्यर्थः । तस्य

आकीर्णा मुखनलिनैर्विलासिनीना-
मुद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।
सा तूर्यध्वनितगभीरमापतन्ती
भूभर्तुश्शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८

सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने
संरम्भादभिपततो रथान् जवेन ।
आनिन्युर्नियमितरश्मिभुग्नघोणाः
कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९

ध्वजिन्या सेनया पिपतिषतां पक्षिणां वीथिं मार्गं । नि । 'पित्सन्तो नभसङ्गमा' इत्यमरः । 'तनिपती'त्यादिना विकल्पादिडागमः । विलंघ्य जीवनमुदकमूयते वध्यते एष्विति जीमूताः ‡ पृषोदरादित्वात्साधुः । तैः अपिहितसानुः छादिततटः । तुङ्गतट इत्यर्थः । इन्द्रकीलः आसेदे प्राप्तः । सदेः कर्मणि लिट् ॥ १७

आकीर्णेति ॥ विलासिनीनां मुखनलिनैः । उपमितसमासः । आकीर्णा व्याप्ता उद्धूतान्यूर्ध्वमुत्क्षिप्तानि स्फुटान्यसंकुचितानि विशदातपत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना इव यस्यास्सा तथोक्ता । तूर्यध्वनितैः वाद्यनिर्घोषैः गभीरं यथा तथा भूभर्तुः इन्द्रकीलस्य शिरसि आपतन्ती सा सेना नभोनदीव रेजे ॥ १८

सेतुत्वमिति ॥ पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति संरम्भादाटोपाज्जवेन अभिपततः मेघवृन्दमधरीकृत्य धावत इत्यर्थः । तथाभूतान् रथान् नियमितैः आकृष्टैः रश्मिभिः प्रग्रहैः भुग्नाः आकुञ्चिताः घोणाः प्रोथाः येषां ते नि । 'कुञ्चितं नतं । आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इति । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इति 'घोणा तु प्रोथमस्त्रिया'मिति चामरः । अवनमंतीत्यवनामिनः अवनतपूर्वकायाः तुरङ्गाः कृच्छ्रेण महता प्रयासेन क्षितिमानिन्युरिति स्वभावोक्तिः ॥ १९

---

‡ जीवनस्योदकस्य मूतः पुटबन्धो येषामिति मुम्बापुस्तके ॥

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः
पर्यन्तस्थितिजलदा दिवः पतन्तः ।
सादृश्यं निलयननिष्प्रकम्पपक्षै-
राजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २०

उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः
क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।
आमूलादुपनदि सैकतेषु लेभे
सामग्र्यं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१

माहेन्द्रमिति ॥ माहेन्द्रं नगमभितः इन्द्रकीलाभिमुखम् । 'अभितः परित' इत्यादिना द्वितीया । दिवः अन्तरिक्षात् पतन्तः आपतन्तः । पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्थाः जलदाः येषां ते करेणुषु वर्याः करेणुवर्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः । 'न निर्धारण' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्सप्तमीति योगविभागात्सप्तमीसमासः । निलयने स्थाने निष्प्रकम्पपक्षैः निश्चलपत्रैः जलनिधिशायिभिः नगेन्द्रैः मैनाकादिभिस्सादृश्यं आजग्मुरित्युपमा ॥ २०

उत्सङ्ग इति ॥ महाद्रेः उत्सङ्गे मूर्धनि यत्समविषमं समं च विषमं च तस्मिन् समविषमे निम्नोन्नते । द्वन्द्वैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन सममेकरूपमारोहावरोहरहितमित्यर्थः । क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणां खुरपदवी खुरपङ्क्तिः उपनदि नदीसमीपे 'अव्ययीभाव' श्चेति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । सैकतेषु आमूलान्मूलमारभ्य दिव आरभ्येति यावत् । समग्रस्य भावः सामग्र्यं साकल्यं भावे ष्यञ् † लेभे । सैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनसञ्चारेण समखुरस्पर्शाभावाद्विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकते सर्वत्र समत्वादविच्छिन्नेत्यर्थः ॥२१

---

† मातरि षिच्चेति षित्वादेव ङीषि सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठात् षित्वप्रयुक्तस्य ङीषोऽनित्यत्वज्ञापनात् । ङीषभावः । अतएवाह वामनः । 'ष्यञः षित्करणादीकारो बहुल' मिति ॥

सध्वानं निपतितनिर्झरासु मन्द्रै-
　　स्सम्मूर्छन्प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
उद्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरै-
　　स्सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२

संभिन्नामविरळपातिभिर्मयूखै-
　　र्नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् ।
विच्छिन्नामिव वनिता नभोऽन्तराळे
　　वप्राम्भस्स्रुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३

सध्वानमिति ॥ सध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्झराः प्रवाहाः यासु तासु । नि । 'प्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमरः । अधित्यकासु नगोर्ध्वभूमिषु । नि । 'भूमिरूर्ध्वमधित्यके' त्यमरः । 'उपाधिभ्या' मित्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । मन्द्रैः गम्भीरैः । नि । 'कलो मन्द्रस्तु गम्भीर' इत्यमरः । प्रतिनिनदैः प्रतिध्वानैः । सम्मूर्छन् वर्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया गर्जितभ्रमेणेति भ्रान्तिमदलङ्कारः । 'उद्ग्रीवैः मयूरैः सोत्कण्ठं उपशुश्रुवे । श्रुतः शृणोतेः कर्मणि लिट् ॥ २२

संभिन्नामिति ॥ अविरळपातिभिः निरन्तरप्रसारिभिः उपमेखलं कटकेष्वित्यर्थः । नि । 'अथ मेखला श्रोणिस्थानेऽद्रिकटके कटिबन्धे सबन्धन'-इति यादवः । नीलानां मणीनां मयूखैः भृशं सम्भिन्नां एकीभूतां अतएव नभोऽन्तराळे विच्छिन्नामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । वप्राम्भस्स्रुतिं प्रस्थोदकधारां वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः । वप्राम्भस्स्रुतेः स्वच्छायापरित्यागेन इन्द्रनीलमणिकान्तिस्वीकाररूपतद्गुणोत्थापिता विच्छेदोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च विच्छेदभ्रमरूपो भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३

आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय
क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।
सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः
प्रस्थानं सुरकरिणः कथंचिदीषुः ॥ २४

नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं पर्यस्यन्नवसलिलारुणं वहन्ती ।
आतेने वनगहनानि वाहिनी सा घर्मान्तक्षुभितजलेन जह्नुकन्या ॥

सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं बिभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि ।
अध्यूषुश्च्युतकुसुमाचितां सहाया वृत्रारेरविरळशाद्वलां धरित्रीम् ॥

आसन्नेति ॥ धुरं गतास्तेषां धूर्गतानां नियंतॄणां धियमवमत्य अवज्ञाय आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यो मदानिलः तस्मै क्रुध्यन्तः तं प्रति कुप्यन्तः । 'क्रुधद्रुहे'त्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरिणीभिः आत्तचित्ताः आकृष्टचित्ताः सुरकरिणः देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथंचित् कष्टेन ईषुः अभिलेषुः ॥ २४

नीरन्ध्रमिति ॥ नीरन्ध्रं सान्द्रं पथिषु रथाङ्गैश्चक्रैः नुन्नं प्रेरितम् । नि । 'नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूत विद्धक्षिप्तेरितास्समा' इत्यमरः । पर्यस्यत् प्रसर्पत् नवसलिलमिव अरुणं रजः वहन्ती सा वाहिनी सेना घर्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला कलुषोदकेत्यर्थः । जह्नुकन्या गङ्गेव वनानि फलपुष्पप्रधानानि च तानि गहनानि जीर्णारण्यानि च तानि वनगहनानि आतेने व्यानशे । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोस्सजातीययोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५

संभोगेति ॥ अथ वृत्रारेरिन्द्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वाः उपगङ्गं गङ्गायास्समीपे । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । सम्भोगक्षमगहनां उपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः मणयो येषु तानि सैकतानि बिभ्राणां भृञः कर्तरि लटश्शानच् । च्युतैः स्वतः पतितैः कुसुमैराचितां व्याप्तां अविरलास्सान्द्राः शाद्वलाश्शादप्रायप्रदेशाः यस्यां तां धरित्रीं अध्यूषुः अधितष्ठुः । वसतेर्य-

भूभर्तुस्समधिकमादधे ततोर्व्याः
श्रीमत्तां हरिसखवाहिनीनिवेशः ।
सम्भक्तौ किमसुलभं महोदयाना-
मुच्छ्रायं नयति यदृच्छया हि योगः ॥ २७

सामोदाः कुसुमतरुश्रियो विविक्ता-
स्सम्पत्तिः किसलयशालिनी लतानाम् ।
साफल्यं ययुरमराङ्गनोपभुक्ता-
स्सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८

जादित्वात्सम्प्रसारणम् । अत्र धरित्रीविशेषणपदार्थानामधिवासहेतुत्वादनेक - पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६

भूभर्तुरिति ॥ तदा हरिसखवाहिनीनिवेशः गन्धर्वसेनाशिबिरम् । 'निवेशश्शिबिरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तित' इति शाश्वतः । भूभर्तुः इन्द्रकीलस्य उर्व्याः समधिकं पूर्वस्मादभ्यधिकं यथा तथा श्रीमत्तां श्रियमित्यर्थः । † आदधे जनयामास । तथाहि—महोदयानां महात्मनां सम्भक्तौ सम्यक्सेवायाम् । संसक्ता-विति पाठे सम्यक्सम्बन्धे इत्यर्थः । किमसुलभं न किञ्चिद्दुर्लभमित्यर्थः । यतः यदृच्छया दैवात् योगोऽपि उच्छ्रायमुत्कर्षं नयति । अत्र प्रकृतयदृच्छायोगस्यो-त्कर्षाधायकत्वाभिधानादप्रकृतभक्तियोगस्योत्कर्षाधायकत्वं कैमुत्यन्यायेनापत - तीति प्राकरणिकादप्राकरणिकसिद्धिरूपार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् — श्लो । 'एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यदापतेत् । कैमुत्यन्यायतस्सा स्यादर्थापत्ति-रलंक्रिये'ति ॥ २७

सामोदा इति ॥ सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानास्तरवः । शाक-पार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तेषां श्रियस्समृद्धयः । विविक्ताः विजनप्रदेशाः । नि । 'विविक्तविजनच्छन्न निश्शलाकास्तथा रह' इति । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इति चामरः । किसलयशालिनी नवपल्लवयुता लतानां सम्पत्तिः एता अमराङ्गनोप-भुक्तास्सत्यः साफल्यं ययुः । तथाहि—यया लक्ष्म्या करणेन परेषां उपकुरुते ।

† मत्वन्तोत्तरभावप्रत्ययस्य मतुप्प्रत्ययप्रकृत्यर्थार्थकत्वानियमादिति भावः ॥

क्लान्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ता-

ल्लीनाहिश्वसितविलोलपल्लवानाम् ।

सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां

सम्पर्कं परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्री-

मानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।

आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः

पर्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३०

प्रस्थानश्रमजनितां †विधाय निद्रा-

मामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।

लक्ष्मीवानिति शेषः । सा लक्ष्मीः नान्येति भावः । परेषामित्यत्र अनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादिवत् क्रियायोगेऽपि सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २८

क्लान्त इति ॥ क्लान्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्तादग्रे लीनानां संश्रितानां अहीनां श्वसितैः निश्वासैः विलोलाः पल्लवा येषां तेषां चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैः खलैः आवृतानां सम्भृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्पर्कमिव परिहरति स्म ॥ दुष्टवद्दुष्टसम्पृष्टा गुणाढ्या अपि त्याज्या इति भावः ॥ २९

उत्सृष्टेति ॥ उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथा आस्तरणानि कङ्कटास्तनुत्राणि च येभ्यस्ते । नि । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयो'रिति । 'उरच्छदः कङ्कटको जागरः कवचोऽस्त्रिया' मिति चामरः । विदितनयैः शिक्षाभिज्ञैः यंतृभिः श्रमं क्लमं विनेतुमपनेतुं धरित्रीमानीताः निवेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपाः युगान्तवातैराक्षिप्तानि उद्धृतानि द्रुमाणां गहनानि वनानि येभ्यस्ते पर्यस्ताः विपर्यासिताः गिरय इव विरेजुः शुशुभिरे ॥ ३०

प्रस्थानेति ॥ गजपतिना प्रस्थानश्रमेण जनितां निद्रां विहाय आमुक्ते

---

† विहाय ।

शय्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं
संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१

आयस्तस्सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा
सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः ।
मूर्धानं निहितशितांकुशं विधुन्वन्
यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२

आरोढुस्समवनतस्य पीतशेषे
साशङ्कं पयसि समीरिते करेण ।
सम्मार्जन्नरुणमदस्रुती कपोलौ
सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥ ३३

अतएव सदानपङ्के गजमदयुक्ते । शय्यान्ते शयनीयदेशे । क्षणं विलीनं अलिनां मधुपानां कुलं । नि 'मधुलिण्मधुपालिन' इत्यमरः । संरम्भेण उत्थानसम्भ्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगळमिवेत्युत्प्रेक्षा । नि । 'अथ शृङ्खला । अन्दुको निगळोऽस्त्री स्या'दित्यमरः । चकाशे शुशुभे ॥ ३१

आयस्त इति ॥ वनगजदानगन्धोऽस्यास्तीति तथोक्तं रोधः परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं गन्तुं आयस्तः उद्युक्तः प्रयत्नं कुर्वाण इत्यर्थः । 'यसु प्रयत्न' इति धातोः कर्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्त्म यस्य सः नागो गजः—निहितः दत्तः शितस्तीक्ष्णः अङ्कुशः यस्मिन् तं । नि । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रिया' मित्यमरः । मूर्धानं विधुन्वन् । रोषादिति भावः । यन्तारं न विगणयाञ्चकार ॥ ३२

आरोढुरिति ॥ समवनतस्य जलपानार्थमानतपूर्वकायस्य करेणोः । गजस्य । वि 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभ' इत्यमरः । करेण पीतस्य शेषे पयसि आरोढुः हास्तिपकात् साशङ्कं सभयं समीरिते क्षिप्ते सतीत्यर्थः ॥ शीकरः अम्बुकणः । अरुणे मदस्य स्रुती मदधारे ययोस्तौ कपोलौ सम्मार्जन् प्रमृजन् । 'मृजेरजादौ

आघ्राय क्षणमतितृष्यतापि रोषा-
उत्तीरं निहितविवृत्तलोचनेन ।
संपृक्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकै-
र्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४

प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानरेखै-
रुत्तेरुस्सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५

संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्तव्ये'ति वृद्धिः । †मद इव सस्यन्दे सुस्राव । मदसंपृक्तस्य मदसावर्ण्यान्मदोपमा ॥ ३३

आघ्रायेति ॥ अतितृष्यताप्यतिपिपासतापि क्षणमाघ्राय रोषादुत्तीरं परतीरे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निहिते विवृत्ते घूर्णिते लोचने येन तेन प्रतिगजदिदृक्षयेति भावः । वारणेन हिमं शीतलमपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैः दानधाराभिः । सम्पृक्तं वारि नाचेमे न पीतमित्यर्थः । "'चमु अदन' इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४

प्रश्च्योतदिति ॥ क्रीडन्तो विहरन्तः । गजपतयः निम्नगायाः गङ्गायाः पयांसि प्रश्च्योतद्भिः क्षरद्भिः मदैः सुरभीणि कृत्वा किञ्जल्कैः केसरैः व्यवहितास्तिरोहितास्ताम्रास्ताम्रवर्णा दानरेखा मदराजयो येषु तैः अत एव सरसिजगन्धिभिः कपोलैः उपलक्षितास्सन्तः उत्तेरुर्निर्जग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोस्समयोर्विनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिरलङ्कारः । एतेन गजानां निम्नगायाश्च परिमळव्यत्ययान्तस्संरम्भो व्यज्यते ॥ ३५

---

† संक्रमः, गुणवृद्धिनिषेधहेतुः प्रत्ययः । कित् ङिच्चेति यावत् ॥

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन
प्रक्षोभैस्सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
मातङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं
मांजिष्ठं वसनमिवाम्बु निर्बभाषे ॥ ३६

श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरांतै-
स्संसक्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
सम्प्रापे निसृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैः
प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७

आकीर्णमिति ॥ घनारुणेन सान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासः बल-रजसा सेनापरागेण आकीर्णं सपदि प्रक्षोभैः आलोडनैः तटेषु तीरेषु तरंगितं सञ्जाततरङ्गं । तारकादित्वादितच् । यद्वा तरङ्गवत्कृतं । मत्वन्तात्तत्करोतीति णिचि कर्मणि क्तः । णाविष्ठवद्भावान्मतुपो लुक् । तथा मातङ्गैः उन्मथितानां लुलितानां सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं पिशङ्गं अम्बु । मञ्जिष्ठया महारजनेन रक्तं माञ्जिष्ठं । तेन रक्तं रागादित्यण् । वसनमिव निर्बभासे । मांजिष्ठमित्यत्र कौशेयमिति वा पाठः । तत्र 'कोशाड्ढञि'ति सम्भूतार्थे कोशशब्दाड्ढञ् । नि । 'कौशेयं क्रिमिकोशोत्थ' मित्यमरः ॥ ३६

श्रीमद्भिरिति ॥ श्रीमद्भिः शोभावद्भिः नियमिताः कन्धराः अपरान्ताः चरमपादाग्राणि च येषां तैः । नि । 'अपरः पश्चिमः पाद' इति वैजयन्ती । अगुरुवनेषु साङ्गहारं साङ्गविक्षेपं यथा तथा संसक्तैः । निसृतानि प्रचलितानि मदाम्बूनि येभ्यः तैः गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिनः जलस्राविणः । प्रचलिता ये गण्ड-शैलाश्च्युतोपलास्तेषां शोभा सम्प्रापे प्राप्ता । कर्मणि लिट् । नि । 'गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपलागिरे' रित्यमरः । अत्रान्यशोभाप्राप्त्यसम्भवात्तत्सदृशी शोभेति प्रतिबिम्बाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७

निश्शेषं प्रशमितरेणुवारणानां
स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् ।
आमोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धं
भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८

साद्दश्यं ददति गभीरमेघघोषै-
रुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि ।
आतेनुश्चकितचकोरनीलकण्ठा-
न्कच्छान्तानमरमहेभबृंहितानि ॥ ३९

निश्शेषमिति ॥ गन्धं वहतीति गन्धवाहो वायुः । कर्मण्यण् । स्रोतोभिस्सप्तमदनाडीभिः । अजस्रं निश्शेषं यथा तथा प्रशमितः रेणुर्येन तत् मदजलमुज्झतां वर्षतां वारणानां सम्बन्धिनं । व्यवहितस्तिरस्कृतः भूरिः बहुलः पुष्पगन्धो येन तं भिन्नाः फुल्लाः एलालताविशेषाः । नि । 'पृथ्वीका चन्द्रबाले-ले'त्यमरः । तत्पुष्पाणि चैलाः । नि । 'पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले' इत्यमरः ॥ भिन्नैलावत्सुरभिं घ्राणेन्द्रियतर्पणमित्युपमा । परिमळमामोदमुवाह वहति स्म ॥ ३८

साद्दश्यमिति ॥ गम्भीरमेघघोषैः सान्द्रगर्जितैः साद्दश्यं दधतीत्युपमा । दधातेश्शतृप्रत्ययः । 'वा नपुंसकस्ये'ति विकल्पान्नुमभावः । उन्निद्राः बृंहितश्रवणादेव । प्रबुद्धाः क्षुभिताः संरब्धाश्च ये मृगाधिपाः तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रतिबुद्धानीति भावः । अमरमहेभबृंहितानि महांतश्च ते इभा गजाश्चेति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां बृंहितानि गर्जितानि कच्छान्तान् समीपप्रदेशान् । नि । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविध' इत्यमरः । चकिताः गर्जितशङ्कया सम्भ्रान्ताः चकोराः पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथाभूतान् आतेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३९

शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदाना-
मध्वश्रमाकुलवधूजनसेवितानाम् ।
जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां
लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४०

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मोपदलाञ्छने महाकाव्ये
सप्तमस्सर्गः ॥

शाखेति ॥ परितः छाद्यते अनेनेति परिच्छदः परिकरः वसनाभरणादिः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणे'ति घप्रत्ययः । 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्ये'ति ह्रस्वत्वं । शाखासु अवसक्ताः कमनीयाः परिच्छदाः येषां तेषां अध्वनि श्रमः तेन आकुलैः पीडितैः वधूजनैस्सेवितानां निवेशितानां विभागैः आवासभूमिविच्छेदैः परिष्कृतानामलंकृतानां । 'सम्परिभ्यामि'त्यादिना सुट् । वनपादपानां अरण्यवृक्षाणां पुरे यदुपवनं कृत्रिमवनं तत्र जाता पुरोपवनजा लक्ष्मीः जज्ञे जाता । अत्रान्यस्यान्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनेयं निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तं । श्लो 'उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौग' इति लक्षणात् ॥ ४०.

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां सप्तमस्सर्गः ॥

॥ अष्टमस्सर्गः ॥

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं ज्वलन्मणिव्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गनागोपतिचापगोपुरं पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १

यथायथं तास्सहिता नभश्चरैः प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।
वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥

अव—इत्थं सेनानिवेशमुपवर्ण्य अधुना पुष्पापचयं वर्णयति—

अथेति ॥ अथ निवेशनानन्तरं सुराङ्गनाः अप्सरसः स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैः निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्तः मणयः यस्मिन् तत् व्योमसदां गन्धर्वाणां सनातनं सदातनं । 'सायं चिर'मित्यादिना भवार्थे ट्युल् तुडागमश्च । गौर्वज्रं स्वर्गो वा । तत्पतिरिन्द्रः तच्चापसवर्णानि गोपुराणि यस्य तत्तथोक्तमित्युपमा । पुरं नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि विहर्तुमिच्छया 'कर्मणि षष्ठी । जहुः तत्यजुः जहातेर्लिट् । अत्र ज्वलं ज्वलदिति पुरं पुरमिति चासकृद्व्यञ्जनद्वयावृत्त्या छेकानुप्रासः । अन्यत्र तद्वैपरीत्याद्वृत्त्यनुप्रास इति तयोरुपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । जतौ तु 'वंशस्थ-मुदीरितं जरा' विति लक्षणात् ॥ १

यथायथमिति ॥ यथायथं यथास्वं स्वकीयमनतिक्रम्येत्यर्थः । नि । 'यथास्वेतु यथायथ' मित्यमरः । 'यथा स्वे यथायथं' इति नपुंसकत्वनिपातेन ह्रस्वत्वम् । नभश्चरैर्गन्धर्वैः सेवैश्च सहिताः प्रभाभिः स्वदोभिभिः उद्भासिताः शैलवीरुधो याभिस्ताः पूर्वोक्ताः वनजायतेक्षणाः पद्मविशाल लोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिर्यासां तासां क्षणद्युतीनां विद्युतां एकरूपतां समानरूपतां दधुः । मुहुर्द्रुमान्तराळे तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्राणितेय-मुपमा । श्लेष एवेति केचित् । उभयथाप्यनुप्रासेन संसर्गः ॥ २

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः प्रवृत्तनिर्ह्लादिविभूषणारवः ।
नितम्बिनीनां भृशमादधे धृतिं नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः ॥ ३

घनानि कामं कुसुमानि बिभ्रतः करप्रचेयान्यपहाय शाखिनः ।
पुरोऽभिसस्त्रे सुरसुन्दरीजनैर्यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥ ४

तनूरलक्तारुणपाणिपल्लवाः स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः ।
विलासिनीबाहुलता वनाळयो विलेपनामोदहृतास्सिषेविरे ॥ ५

निवृत्तेति ॥ निवृत्तः गतः वृत्तस्य वर्तुलस्य उरुपयोधरस्य क्लमो यस्मिन् सः । पादप्रक्षेपणेषु विश्रान्तिसम्भवादिति भावः । किञ्च । प्रवृत्तो जातो निर्ह्लादिविभूषणानां नूपुरादीनामारवो यस्मिन् सः । अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारः नितम्बिनीनां स्त्रीणां नभःप्रयाणाद्भृशमधिकं 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । धृतिं सन्तोषमादधे । अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य धृत्याधानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३

घनानीति ॥ घनानि सान्द्राणि न तु विरळानि करप्रचेयानि हस्तग्राह्याणि न तूच्चानि । 'कृत्यैरधिकार्थवचने' इति तृतीया समासः । कामं कुसुमानि बिभ्रतः नवकुसुमितान् शाखिनः तरून् अपहाय सुरसुन्दरीजनैः पुरोऽग्रतः अभिसस्त्रे अभिसृतम् । भावे लिट् । तथाहि—कामिनः गुणेष्वतिशयेषु विषये उत्तरमुत्तरं यथोत्तरं वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । यथोत्तरमिच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छा उत्तरोत्तराभिलाषुका हि । अत्र परिकरोत्थापितोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ४

तनूरिति ॥ विलेपनानां आमोदेन हृता आकृष्टा वनाळयो नवभृङ्गाः । तनूः कृशाः अलक्तैररुणा पाणय एव पल्लवाः यासां ताः स्फुरन्तः नखांशूनामुत्कराः पुञ्जा एव मञ्जर्यः ताः बिभ्रतीति तथोक्ताः । क्विप् । विलासिनीनां बाहव एव लताः ताः सिषेविरे । अत्र समस्तवस्तुविषयसावयवरूपकमलङ्कारः । पाण्याद्यवयवेषु पल्लवादीनां बाहुषु लतानां च रूपणादिति ॥ ५

निपीयमानस्तबका शिलीमुखैरशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।
विडम्बयन्ती ददृशे वधूजनैरमन्ददष्टोष्ठकरावधूननम् ॥ ६

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।
उपेयुषी कल्पलताभिशङ्कया कथन्नितस्त्रस्यति षट्पदावलिः ॥ ७

जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां पुरोऽनुशेते तव चञ्चलं मनः ।

निपीयमानेति ॥ शिलीमुखैः अलिभिः । नि । 'अलिबाणौ शिलीमुखा' वित्यमरः । निपीयमानः स्तबकः गुच्छो यस्यास्सा । चला बालपल्लवा यस्यास्सा । अत एव अमन्दं दृढं दष्टः ओष्ठो यस्मिन् तत् करावधूननं करकम्पनं विडम्बयन्ती अनुकुर्वती । स्तबकपानेनोष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करावधूननं चानुकुर्वतीत्यर्थः । धूञो ण्यन्ता ल्यट् । णिचि धूञ् प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति नुगागमः । अशोकयष्टिः अशोकशाखेत्यर्थः । वधूजनैः ददृशे दृष्टा । अत्र विडम्बयन्तीति प्रस्तुताशोकशाखाविशेषणभूतोपमामहिम्ना अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेस्समासोक्तिरलङ्कारः । तदुत्थापितयैवोपमयाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ६

अव—अथ काचिन्मधुपाक्रान्तां काञ्चिदाह—

कराविति ॥ मानपरिहारेण मधुपाश्रयणे तु न कश्चिद्बाध इत्याशयेन सम्बोधयति—हे मानिनीति । नवपल्लवस्य आकृतिरिव आकृतिर्ययोरित्युपमा तौ करौ धुनाना धुञः क्रैयादिकात्कर्तरि लटश्शानच् । वृथा व्यर्थं परिश्रमं मा कृथाः मा कुरुष्व । करोतेराशीरर्थे माङि लुङ् । वृथात्वे हेतुमाह । कल्पलताभिशङ्कया कल्पवल्लीभ्रमेणेति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुषी उपगता षट्पदावलिः कथन्नु । इतः त्रस्यति बिभेति । न त्रस्यत्येवेत्यर्थः । 'वा भ्राशे'त्यादिना विकल्पात् श्यन् प्रत्ययः । अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्य षट्पदावळेः कल्पवल्लीभ्रमनिबन्धनत्रासाभावरूपकारणेन समर्थनात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । स च भ्रान्तिमताङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णस्सन्नुपमया संसृज्यते ॥ ७

अव—अथ काचित्सखी काञ्चित् प्रणयकुपितामाह—

जहीहीति ॥ प्रियमुपैतुं स्वयमेवानुसर्तुं इच्छतीम् । 'आच्छीनद्योर्नु'मिति विकल्पान्नुमभावः । काञ्चिन्नायिकां निपुणः चित्तज्ञः सखीजनः कोपं जहीहि

इति प्रियं काश्चिदुपेतुमिच्छतीं पुरानुनिन्ये निपुणस्सखीजनः ॥

समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः परिक्वणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः ।
प्रतीरदेशैस्स्वकलत्रचारुभिर्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९

विदूरपातेन भिदामुपेयुषश्च्युताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः ।
प्रियाङ्कशीता शुचिमौक्तिकत्विषो वनप्रहासा इव वारिबिन्दवः ॥

सखीजनं प्रेम गुरूकृतादरं निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्तयः ।

त्यज । 'आचहा' विति विकल्पादीकारादेशः । दयितः अनुगम्यतामनुस्त्रियताम् । उभयत्रापि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्चलं अस्थिरं तव मनः । पुरोनुशेते अग्रेनुशयिष्यते । अनुतप्स्यत इत्यर्थः । यावत्पुरा निपातयोर्लट् । इति लट् । इत्यनेन प्रकारेण पुरा पूर्वमेव अनुनिन्ये प्रसादयामास ॥ ८

अथ चतुर्भिः कालापकमाह—

समुन्नतैरिति ॥ समुन्नतैः काशानि अश्ववालकुसुमानि दुकूलानीव तैः शालन्त इति तथोक्तैः । सारसपङ्क्यो मेखला इव ताः परिक्वणन्त्यो येषु ते तैः । स्वेषां कळत्राणि श्रोण्य इव चारवस्तैः । नि । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो' रित्यमरः । प्रतीरदेशैः तटप्रदेशैः विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः वननद्य इत्यर्थः । सुरराजयोषितां मनांसि जहुरिति सम्बन्धः । अत्र तीरादीनां कळत्राद्यौपम्याद्योषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौपम्यं गम्यते ॥ ९

विदूरेति ॥ विदूरात्पातेन भिदां भेदम् ॥ 'षिद्भिदादिभ्योङ्' इत्यङ् प्रत्ययः । उपेयुषः उपगतात् प्रवाहाच्च्युताः अतएव अभितः प्रसारिणः प्रसर्पन्तः प्रियाणामङ्कः उत्सङ्ग इव शीताः शीतलाः शुचीनां मौक्तिकानां त्विष इव त्विषो येषां ते । किञ्च वनस्य प्रहासा इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । वारिबिन्दवश्च अत्रोपमयोरुभयोरुत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ १०

सखीति ॥ द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्मिन् स द्विरेफः । भ्रमरशब्दस्तेन तदर्थो लक्ष्यते । द्व्यक्षरं मानमिति विदधातीति भाष्यकारः । स्थिराः निश्चलाः द्विरेफा एवाञ्जनानि तैः शारितानि शबलीकृतानि उदराणि येषां तैः । नि ।

स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरैर्विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११

उपेयुषीणां बृहतीरधित्यका मनांसि जह्रुस्सुरराजयोषिताम् ।
कपोलकाषैः करिणां मदारुणैरुपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा
विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।
नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां
प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः ॥ १३

'शारश्शबलवातयो'रिति विश्वः । विसारिभिः विस्तृतैः । पुष्पाण्येव विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरूकृतः आदरो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा कान्ताजनं सखीजनं निरीक्षमाणाः पश्यन्त्य इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । कुतः? नम्रमूर्तयः अवनतांग्यः लताश्च । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोस्सङ्करः ॥ ११

उपेयुषीणामिति ॥ मदेन अरुणैः अव्यक्तरागैः । नि । 'अव्यक्तरागस्त्वरुण' इत्यमरः । करिणां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचः जनितकृष्णवर्णा इति तद्गुणालङ्कारः । चन्दनाः मलयजाश्च । नि । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रिया'मित्यमरः । बृहतीः अधित्यकाः ऊर्ध्वभूमीः उपेयुषीणां सुरराजयोषितां मनांसि जह्रुः । अत्र चतुश्श्लोक्यां नद्यादीनां विशिष्टानामेवाप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १२

स्वगोचरमिति ॥ चित्तहारिणा मनोहरेण । शाखिनां प्रसवेन पुष्पोजातेन । विलोभ्यमानाः आकृष्यमाणाः । तत्र स्पृहयालव इत्यर्थः । योषितः अप्सरसः । स्वगोचरे स्वविषये सत्यपि आत्महस्तेनैव ग्रहीतुं शक्येऽपीत्यर्थः - प्रसव इति शेषः । उपकर्तुं परिचरितुं इच्छतां प्रसूनादिदानेन प्रियं चिकीर्षतां नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन हेतुना प्रियाणि अभिलषितानि । मह्यमिदमपचित्य प्रयच्छेत्येवमादीनि चक्रुः । स्वकरग्राह्यमपि प्रसवं स्वकान्तप्रियार्थं तद्दीयमानमेवाग्रहीषुरित्यर्थः ॥ १३

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता ।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥

प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी
निबद्धदृष्टिश्शिथिलाकुलोच्चया ।
समादधे नांशुकमाहितं वृथा
विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥ १५

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् ।

प्रयच्छतेति ॥ कुसुमानि प्रयच्छत । दाणो यच्छादेशः । दयितेन उच्चैः विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्भिता प्रापिता तन्नाम्ना आहूतेत्यर्थः । नि । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्र'मिति शाश्वतः । अतएव मानिनी न किञ्चिदूचे । कर्तरि लिट् । किन्तु केवलं बाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुवं लिलेख । गोत्रस्खलनजनितेर्ष्यानिमित्तनिर्वेदादिति भावः । तदुक्तं दशरूपके—श्लो 'तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदस्स्वावमानना । तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता' इति ॥ १४

प्रिय इति ॥ वाचं यच्छति ददति समालपति सतीत्यर्थः । दाणश्शतृप्रत्ययः । 'पा घ्रे'त्यादिना यच्छादेशः । प्रिये निबद्धदृष्टिः अतएव उन्मुखी शिथिलः श्लथः आकुलश्चलश्च उच्चयो नीवीबन्धो यस्यास्सा । नि । 'नारीकट्यंशुकग्रन्थौ नीविस्स्यादुच्चयोप्यर्थे'ति मार्तण्डः । अपरा अन्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बबन्ध । रागपारवश्यादिति भावः । पुष्पेषु वृथा मोघं अहितमारोपितं अस्थाने प्रसारितमित्यर्थः । पाणिपल्लवं च न विवेद । प्रियासक्तचित्ततयेति भावः । एषा च प्रगल्भा नायिका पाणिपल्लवमित्यत्र अन्यतरसाधकबाधकप्रमाणाभावादुपमारूपकयोस्सन्देहसङ्करः ॥ १५

सलीलमिति ॥ आसक्ताः लग्ना लतान्ताः पल्लवा एव भूषणं यस्मिन् तत् पल्लवैस्सह ग्रथितमित्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्तदत्तमिति भावः । सलीलं समासजन्त्या शिरसि प्रतिदधत्या 'दंश सञ्जस्वंजांशपी'ति नलोपः ।

स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥

कळत्रभारेण विलोलनीविना गळद्दुकूलस्तनशालिनोरसा ।

वळिव्यपायस्फुटरोमराजिना निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७

विलम्बमानाकुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

तरुप्रसूनानपदिश्य सादरं मनोधिनाथस्य मनस्समाददे ॥ १८

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

कान्तया कश्चित् स्तनाभ्यामुपपीड्य स्तनोपपीडं 'सप्तम्यां चे'त्यादिना णमुल्प्रत्ययः । नितम्बिना प्रशस्तनितम्बवता प्रशंसायामिनिः । घनेन निबिडेन जघनेन । नि । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर' इत्यमरः । नुनुदे नुन्नः । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः । एषा च प्रगल्भैव नायिका ॥ १६

अथ युग्मेनाह—

कळत्रेति ॥ विलोलनीविना गालोन्नमनाद्विश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिना । कळत्रभारेण श्रोणिभारेण । नि । 'कळत्रं श्रोणिभार्ययो' रित्यमरः । तथा गळत् स्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालत इति तथोक्तेन उरसा तथा वळिव्यापायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिर्यस्मिन् तेन निरायतत्त्वा-त्प्रसारितत्वात्ताम्यता तनूभवता उदरेण च उपलक्षितया । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥

विलम्बमानेति ॥ विलम्बमानः विस्रंसमानः आकुलः विलुलितश्च केशपाशो यस्यास्तया आविष्कृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया कयाचित्कान्तया तरुप्रसूनानि अपदिश्य । प्रसूनग्रहणं व्याजीकृत्येत्यर्थः । नि । 'व्याजोपदेशो लक्ष्यं चे'त्यमरः । सादरं साभिलाषं मनोधिनाथस्य प्रियस्य मनः समाददे आचकृषे । कर्मणि लुट् । सर्वांगसौष्ठवदर्शनात्सद्यो लग्नं प्रियमनस्तत्रेति भावः । अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्यलिङ्गमुत्तिष्ठमानं स्वभा-वोक्त्या सहांगांगिभावेन सङ्कीर्यते ॥ १८

व्यपोहितुमिति ॥ उन्नतौ पीवरौ च स्तनौ यस्यास्सा उन्नतपीवरस्तनी । 'स्वाङ्गाच्चे'त्यादिना ङीप् । काचिल्लोचनतः स्वनेत्रात् पुष्पजं रजः परागं मुखानिलैः फूत्कारमारुतैः व्यपोहितुमपनेतुं अपारयन्तं किल अशक्नुवन्तमिव ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥

इमान्यमूनीत्यपवर्जिते शनैर्यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे ।
विहाय निस्सारतयेव भूरुहान् पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥२०

प्रवाळभङ्गारुणपाणिपल्लवः परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।
महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१

वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैश्चिराय खिन्ना नवपल्लवश्रियः ।

किलेत्यळीके वस्तुतस्तु तदास्यस्पर्शलोभादपारयन्तमित्यर्थः । प्रियमुन्मनाः उत्सुका सती अतएव पयोधरेण उरसि जघान । तत्कपटपरिज्ञानजन्यादौत्सुक्यादिति भावः । हननस्य स्थानत्वादुरसीति सप्तमी । इयं च प्रगल्भैव ॥ १९

इमानीति ॥ यद्यदभिरामं यथाभिरामं वीप्सायामव्ययीभावः । कुसुमान्यग्रपल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं तस्मिन् । 'जातिरप्राणिना' मित्येकवद्भावान्नपुंसकत्वं । इमान्यमूनि इतीत्थं निर्देशपूर्वकमित्यर्थः । इदमदसी सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थे । शनैरपवर्जिते अपचिते सति वनश्रीः निस्सारतयेवेति हेतूत्प्रेक्षा । भूरुहान् तरून् विहाय वनितासु पदं सन्दधे । अत्र वनितागतायाः पुष्पप्रसाधनजनितायाः लक्ष्म्याः विषयभूतायाः निगरणेन विषयभूतायाः वनश्रियः वनितागतत्वोक्त्या असम्बन्धे सम्बन्धरूपा भेदे अभेदरूपा वा अतिशयोक्तिरलङ्कारः । श्लो । 'विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिस्स्यात्कविप्रौढोक्तिजीविते'ति लक्षणात् । उत्प्रेक्षा त्वङ्गमस्याः ॥ २०

प्रवाळेति ॥ प्रवाळभङ्गेन पल्लवलवनेन अरुणपाणिपल्लवः । तद्रसरञ्जनादित्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतौ पीवरस्तनौ यस्य सः पुष्पैस्सुगन्धिः सुरभिः अङ्गनाजनः महीरुहः वृक्षजातात् वपुर्गुणस्य स्वदेहगुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवादेर्य उत्कर्षस्तं आददे लब्धवानिवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवाळभङ्गादिभिरभिव्यज्यत इति भावः । उत्कृष्टः श्रायः उच्छ्राय इति घञन्तेन प्रादिसमासः । स तूपसृष्टाद्धञ्प्रत्ययः । श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग इति प्रतिषेधात् ॥ २१

अथ—पञ्चभिः श्लोकैः कुळकमाह—

वरोरुभिरिति ॥ अनुसानु सानुषु यद्वर्त्म ततस्सकाशात् गुरुणा खेदेन मन्थरमलसं विनिर्यतीनां निर्गच्छन्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः वारण-

समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरान्मदादिव प्रस्खलतः पदेपदे ॥ २२

विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।
स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥

समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः ।
दधन्ति मध्येषु वलीविभङ्गिषु स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम् ॥

समानकान्तीनि तुषारभूषितैस्सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।

हस्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वराश्च ते ऊरवश्च तैश्चिराय खिन्नान् किञ्च नवपल्लवानां श्रीरिव श्रीर्येषां तान् तद्वन्मृदूनित्यर्थः । अतएव समे समस्थलेऽपि किंपुनर्विषम इति भावः । यातुं गन्तुं अनीश्वरान् अशक्तान् अत एव मदादिव पदेपदे वीप्सायां द्विर्भावः । प्रस्खलतश्चरणान् । मदादिवेत्युपमा ॥ २२

विसारीति ॥ विसारिभिः । काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया तज्जनितयेत्यर्थः । मनोहरः उच्छ्रायः उत्सेधो येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन । नवसैकतानां द्युतिं शोभां जित्वा स्थितानि तत्तुल्यानीत्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः । श्रमेण अतिरिक्तैः अतिशयितैः गौरवैः गुरुत्वगुणैरुपलक्षितानि । भृशं भारायमाणानीत्यर्थः । जघनानि च । उच्छ्रायो व्याख्यातः ॥ २३

समुच्छ्वसदिति ॥ समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः दलत्कमलमुकुलमुग्धैरित्युपमा । नाभिभिः प्रतारिकाख्यैरुदरजैरङ्गैः । नि । 'अथ नाभिस्तु जन्त्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका । रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च नूपुर ' इति केशवः । पुल्लिङ्गतायां तु कविरेव प्रमाणं † उपनीवि नीव्यास्समीपे उपाहितश्रीणि जनितकान्तीनि तथा वलीविभङ्गिषु ऊर्मिमत्सु मध्येष्ववलग्नेषु स्तनातिभारान्नम्रतां दधन्ति बिभ्राणानि । 'वा नपुंसकस्ये 'ति विकल्पाच्चतुर्नुमागमः । उदराणि च ॥

समानेति ॥ किञ्च । घर्माम्बुकणैः स्वेदोदकबिन्दुभिः समन्ततः चितानि व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि अतएव । तुषारभूषितैः

---

† 'मुख्यराट् क्षत्रयोर्नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयो 'रिति त्रिकाण्डशेषवचनात् । ' मुख्यराट् क्षत्रयोः पुंसि नाभिः प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे 'इति रभसकोशाच्च नाभिशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वं प्रामाणिकमेवेति बोध्यम् ॥

चितानि घर्माम्बुकणैस्समन्ततो मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥

विनिर्यतीनां गुरुखेदमन्थरं सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्मनः ।
सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६

अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः ।
पयोऽवगाढुं कलहंसनादिनी समाजुहावेव वधूस्सुरापगा ॥ २७

प्रशान्तघर्माभिभवश्शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।

शीकरपरिष्कृतैः । नि । 'तुषारौ हिमशीकरा' वित्यमरः । अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः अविकचदळावलिभिः । नि । 'व्याकोचविकचस्फुटा' इत्यमरः । सरोरुहैः समानकान्तीनीत्युपमा मुखानि च ॥ २५

विनिर्यतीनामिति ॥ सविस्मयं रूपयतः पूर्वोक्तचरणादीनि निर्वर्णयतः । नभश्चरान् गन्धर्वान् तत्पूर्वमिव तदेव प्रथमं यथा तथेवेत्युत्प्रेक्षा । ईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश । पूर्वार्धं वरोरुभिरिति श्लोके व्याख्यातम् । अत्र कुलके स्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६

अथ — इत्थं पुष्पापचयमुपवर्ण्य जलक्रीडावर्णनमारभते—

अथेति ॥ अथ पुष्पापचयानन्तरं स्फुरद्भिः चलद्भिर्मीनैः विधूतपङ्कजेति सदृष्टिसुखवीक्षणोक्तिः । विपङ्कं पङ्करहितं विहारयोग्यमिति यावत् । तत्र तीरे स्खलिता विचलिता ऊर्मीणां संहतिर्यस्यां सेति हस्तसंज्ञोक्तिः । कलहंसनादिनी कादम्बशब्दवतीति वाग्व्यापारोक्तिः । अतएव सुरापगा गङ्गा वधूरप्सरसः पयोऽवगाढुं अवगाहितुम् । गाहेरूदित्वादिड्विकल्पः । समाजुहावेव आकारयामासेवेत्युत्प्रेक्षा । नि । 'हूतिराकारणाह्वाने' इत्यमरः । 'हूयतेर्लिट्' । 'अभ्यस्तस्य' चेति सम्प्रसारणम् । अत्र मीनपङ्कजादिवर्णनं सुरापगायाः नैसर्गिकमिति केचित् । तस्मान्मनोहरमुपमाव्यक्तिकमलङ्कारः । तदुक्तम्—'उपमानस्य या व्यक्तिरुपमाव्यक्तिमात्रतः । प्रकाशमेति तत्राहुरुपमाव्यक्तिकं बुधा' इति * २७

प्रशान्तेति ॥ प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्णबाधः । 'वादान्तशान्ते' त्यादिना निपातनात्साधुः । शनैर्विवान् मन्दं वहन् । विपूर्वात् वातेश्शतृ-

---

* कुण्डलितो ग्रन्थः मुम्बापुस्तके नास्ति ॥

ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८

गतैस्सहावैः कलहंसविक्रमं कळत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
मुखैस्सरोजानि च दीर्घलोचनैस्सुरस्त्रियस्साम्यगुणान्निरासिरे ॥

विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः पुरोवगाढास्सखिभिर्मरुत्वतः ।
कथञ्चिदापस्सुरसुन्दरीजनैस्सभीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३०

विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः ।
विभिद्यमाना विससार सारसानुदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१

प्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः पद्मगन्धीत्यर्थः । आत्तशीकरः । कुतः ? तरङ्गमालानां अन्तरं मध्यं गोचरः स्थानं यस्य सः अनिलः विलासिनीभ्यः भुजालम्बं ददाविवेत्युत्प्रेक्षा । विशिष्टवायुसम्पर्कात्तथोच्छ्वसुरित्यर्थः ॥ २८

गतैरिति ॥ सुरस्त्रियोऽप्सरसः सहावैः सविलासैः गतैः गतिभिः । 'नपुंसके भावे क्तः ।' कलहंसानां विक्रमं गतिं विलासविधुरमिति शेषः । तथा नितम्बिभिः प्रशस्तनितम्बैः कळत्रभारैः जघनभारैः पुलिनं नितम्बभारशून्यमिति शेषः । तथा दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च । आलोचनानीति शेषः । साम्यमेव गुणस्तस्मात् निरासिरे निरस्तवत्यः । गुणवदगुणयोः कुतस्साम्यमिति भावः । अस्यतेः कर्तरि लिट् । उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति विकल्पादात्मनेपदम् ॥ २९

विभिन्नेति ॥ विभिन्नाः विच्युताः पर्यन्तगाः प्रान्तगाः मीनानां पङ्क्तयो यासां ताः । कुतः ? मरुत्वतः इन्द्रस्य सखिभिः सचिवैः गन्धर्वैः पुरः पूर्वमवगाढाः प्रविष्टाः । तासां विश्वासार्थं गर्तग्राहादिपरीक्षार्थं चेति भावः । सभीतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात्सभयैः विषादिभिरिति पाठेऽप्ययमेवार्थो लक्ष्यः । सुरसुन्दरीजनैः तदेवावगाहनं प्रथमं यथा तथा अतएव कथञ्चित् भयात्कृच्छ्रेण आपः प्रपेदिरे अवजगाहिरे ॥ ३०

विगाढेति ॥ प्रयत्नेन संवाहिताः सञ्चारिताः पीवराः स्थूलाः ऊरवो याभिस्ताभिः रमणीभिः विगाढ एव विगाढमात्रे प्रविष्टएव सतीत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । नि । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारण' इत्यमरः । विभिद्यमाना स्वयं विकीर्यमाणा कर्मकर्तरि शानच् । तरङ्गसंहतिः तीरेषु सारसान् पक्षिविशेषान् । नि।

शिलाघनैर्नाकसदामुरस्स्थलैर्बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः ।
तटाभिनीतेन विभिन्नवीचिना रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ३२

विधूतकेशाः परिलोलितस्रजस्सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।
अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः प्रकम्पमीयुस्सभया इवोर्मयः ॥ ३३

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणा-
स्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।

'सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वय' इति यादवः । यद्वा सारसान् हंसान् । नि । 'चक्राङ्गः सारसो हंस' इति शब्दार्णवे । उदस्य उत्सार्य विससार वितस्तार ॥ ३१

शिलेति ॥ शिलावद्घनैः कठिनैः । नाकसदां गन्धर्वाणां उरस्स्थलैः । बृहन्निवेशैः महासंस्थानैः अतिस्थूलैरित्यर्थः । वधूपयोधरैश्च तटमभितः नीतेन प्रापितेन अतएव विभिन्नवीचिना भग्नोर्मिणा अम्भसा कर्त्रा रुषेवेति हेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वमाविलत्वं मनः क्षोभश्च ध्वन्यते । भेजे कर्मणि लिट् । यथा कश्चिन्मृदुस्वभावः केनचित् कठिनात्मना साङ्गभङ्गं ताडयित्वा निष्कासितः क्षुभ्यति तद्वदिति भावः । कलुषत्वमित्यत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा शुद्धवाच्यस्याविलत्वस्य रोषाहेतुकत्वादुत्प्रेक्षानुत्थानादिति ॥ ३२

विधूतेति ॥ विधूताः विक्षिप्ताः केशाः यैस्ते विधूतकेशाः परिलोलिताः मृदिताः स्रजो यैस्ते । प्रविलुप्तं प्रमृष्टं चन्दनमङ्गरागो यैस्ते । ऊर्मयः तरङ्गाः इत्थमतिप्रसङ्गादतिसाङ्गत्यात् परस्त्रीसंसर्गरूपादत्याचाराद्वा । सुराङ्गनानां विहितागसः कृतमण्डनखण्डनरूपापराधाः अतएव सभया इव स्त्रीभ्यो भीता इव मुहुः प्रकम्पमीयुः । स्वाभाविकस्य प्रकम्पस्य भयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुराङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । स्त्रीसङ्ग्रहणसाहसमपराधः । भयं तु राजादिभ्य इति ॥ ३३

विपक्षेति ॥ विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानां उन्मथनाः व्यथका इत्यर्थः । बहुळग्रहणात्कर्तरि ल्युट् । ये नखव्रणाः नखक्षतानि । नि । 'व्रणोस्त्रिया'-

हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्
विकत्थनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ॥ ३४

सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे विलोलदृष्टेस्स्विदमू विलोचने ।
शिरोरुहास्स्विन्नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दं नु विशब्दनिश्चलम् ॥
अगूढहास्यस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकसन्नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदाम्बभूवुस्सुचिरेण योषितः ॥

प्रियेण सङ्ग्रथ्य विपक्षसन्निधा-
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।

मित्यमरः । विभ्रमस्सौन्दर्यमित्युक्तं तस्य मण्डनं । तादर्थ्येऽप्यश्वघासादिवत्षष्ठी-समासः । न तु चतुर्थीसमासः । यूपदार्वादिवत्प्रकृतिभावाभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपनादिना तिरोहिताः छन्नाः । हृतस्य क्षालितस्य कुङ्कुमस्य शेषानिवावशिष्टलेशानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा विकत्थनीयान् भर्तृवाल्लभ्यस्य व्यञ्जकत्वेन श्लाघनीयान् नखव्रणान् स्त्रियः अन्यथा दधुः प्रकाशं दधुरित्यर्थः ॥ ३४

अथ युग्मेनाह—**सरोजेत्यादिना** ॥ अमू पुरोवर्तिनी विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे । सकनीनिकत्वमक्ष्णोरर्थसिद्धमित्युपमानं विशिष्यते सरोजपत्रे नु यद्वा विलोलदृष्टेः चञ्चलाक्ष्याः विलोचने स्वित् नुस्विच्छब्दौ वितर्के । नतपक्ष्मसन्ततेः पक्ष्मलाक्ष्याः शिरोरुहाः स्वित् - विशब्दं निश्शब्दं नीरवं च तन्निश्चलञ्च द्विरेफवृन्दं नु ॥ ३५

अगूढेति ॥ किञ्च । अगूढहास्यं व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः केसरा इव दन्ताः दन्तकेसरा यस्य तत् मुखं स्वित् - यद्वा विकसत्पङ्कजं नु । इतीत्थं संशय्येति शेषः । नलिनीवने प्रलीनां निगूढां सखीं योषितः सुचिरेण बहुकालेन विदाम्बभूवुः विदुः निश्चिक्युरित्यर्थः । 'उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्या'मिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्तस्सन्देहालङ्कारः ॥ ३६

प्रियेणेति ॥ काचित्प्रियेण सङ्ग्रथ्य स्वयमेव रचयित्वा विपक्षसन्निधौ सपत्नीजनसमक्षं पीवरस्तने वक्षसि उपाहितां स्रजं मालां जलाविलां मृदिताम्-

स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ३७

असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् ।
हृतेऽपि तस्मिन्सलिलेन शुक्लतां निरासरागो नयनेषु न श्रियम् ॥

द्युतिं वहन्तो वनितावतंसका हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।

पीत्यर्थः । न विजहौ न तत्याज । न च निर्गुणायां तत्र का प्रीतिरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह—तथाहि—गुणाः प्रेम्णि वसन्ति । वस्तुनि न वसन्ति । यत्प्रेमास्पदं तदेव गुणवत् अन्यत्तु गुणवदपि निर्गुणमेव । प्रेम न वस्तुपरीक्षामपेक्षत इति भावः ॥ ३७

असंशयमिति ॥ स्त्रीणां नेत्रशोभार्थं अञ्जनधारणमम्बुविहारात्तदपगमे सति रक्तवर्णत्वं चाक्ष्णां ततश्शौक्ल्यतिरोधानं चेति स्थिते उत्प्रेक्षते । रमणीभिः सुराङ्गनाभिः यदञ्जनं न्यस्तं तदिति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तदञ्जनं उपान्तयोर्या रक्तता तां रोद्धुं प्रतिबद्धुं निरसितुमेव न्यस्तं । न तु शोभार्थमित्यर्थः । अन्यथा रागाभिव्याप्त्या शौक्ल्यतिरोधानं न स्यादित्यर्थः । असंशयमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं । संशयस्याभावः असंशयं नात्र संशयोऽस्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । कुतएतदिति चेत्, यतस्तस्मिन्नञ्जने सलिलेन हृते क्षालिते सत्यपि रागः पूर्वोक्तोपान्तरक्तता प्रतिबन्धाभावादभितः प्रसृतेत्याशयः । नयनेषु शुक्लतां निरास निरस्तवान् अस्यतेर्लिट् । श्रियं शोभां तु न निरास । अतः शौक्ल्यविरोधिरागनिरोधार्थमेवायमञ्जनन्यासो न तु शोभार्थः । तस्यास्तदभावेऽपि सद्भावादित्यर्थः । अञ्जनापगमेऽपि तन्नयनानां राग एवालङ्कारोऽभूदिति भावः । अत्राञ्जनन्यासमनूद्य तस्य शोभार्थत्वनिषेधेन रागनिरोधार्थत्वोत्प्रेक्षणमुचितं उत्तरार्धे तस्यैव समर्थनात् एवं च रोद्धुं यदञ्जनं न्यस्तमित्येवान्वये विध्यनुवादविरोधस्स्यात् फलोत्प्रेक्षेयं ॥ ३८

द्युतिमिति ॥ द्युतिं शोभां तेजश्च वहन्तः वेगिभिः जविभिः हृद्वेगिभिश्च जलैस्तोयैः अज्ञैश्च । लडयोरभेदात् । नि । 'जलं गोकबले नीरे ह्रीबेरेथ जडेन्यव' दिति विश्वः । प्रलोभात् गार्ध्यादिवेत्युत्प्रेक्षा । हृताः गृहीताः स्थानात्

उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां च्युताधिकारास्सचिवा इवाययुः ॥
विपत्रलेखा निरलक्तकाधरा निरञ्जनाक्षीरपि बिभ्रतीश्श्रियम् ।
निरीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरैरलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ ४०
तथा न पूर्वं कृतभूषणादरः प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।
यथा जलार्द्रो नखमण्डनश्रिया ददाह दृष्टिः प्रतिपक्षयोषिताम् ॥
शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो विलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।

भ्रंशिताः उपप्लुताः म्रदिताः यद्वा कर्तरि क्तः प्लवमाना इत्यर्थः । अन्यत्र धन-ग्रहणबन्धनादिना पीडिताः । वनितावतंसकाः कर्णपूराः च्युताधिकाराः भ्रष्टाधि-कारास्सचिवा इव तत्क्षणं शोचनीयतां आययुः प्रापुः ॥ ३९

विपत्रेति ॥ विगताः पत्ररेखाः तिलकविशेषाः यासां ताः विपत्रलेखाः निरलक्तकाः क्षालितलाक्षारागाः अधराः यासां ताः निरञ्जनानि अक्षीणि यासां ताः 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोस्स्वाङ्गात् षच्'। 'षिद्गौरादिभ्यश्चे'ति ङीष् । तथापि श्रियं बिभ्रतीः शोभाकारणाभावेऽपि शोभमाना इति विभावनालङ्कारः । रामाः निरीक्ष्य नभश्चरैः गन्धर्वैः तासां वपुषैव मण्डनमलङ्कृतं न तु मण्डनेन तद्वपु-रित्येवकारार्थः । इति बुबुधे ज्ञातम् । कर्मणि लिट् । स्वभाव रमणीयानां किमलं-करणैरिति भावः ॥ ४०

तथेति ॥ विलासिनीजनः पूर्वं जलविहारात्प्राक् कृतो भूषणेष्वादरो येन सः अनुरक्तप्रियत्वात्सम्यक्प्रसाधितस्सन्नपीत्यर्थः । प्रियस्यानुरागेण प्रेम्णा प्रतिपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीश्चक्षूंषि तथा न ददाह न दुःखीचकार । यथा जलेन आर्द्रः प्रक्षालितस्सन्नपीत्यर्थः । नखशब्देन नखक्षतानि लक्ष्यन्ते । तान्येव मण्डनं तस्य श्रिया तत्कृतशोभयेत्यर्थः । प्रियानुरागरतिविशेषयोः व्यञ्जकयेत्यर्थः । विपक्ष-योषितां सपत्नीनां दृष्टीः यथा ददाह तापयामास मण्डनान्तपरादपि नखमण्डन-मनुरागादपि तदनुभावः सपत्नीनां दुःखहेतुरिति भावः । जलार्द्रो ददाहेति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः । श्लो । 'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना वा स्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधे'ति लक्षणात् ॥ ४१

शुभेति ॥ शुभाननाः कोमलवदनाः विलोलहाराः चलमौक्तिकहाराः नितान्तगौर्यः अरुणांग्यः । नि । 'गौरोऽरुणे सिते पीत' इति वैजयन्ती ।

नितान्तगौर्यो हृतकुङ्कुमेष्वलं न लेभिरे ताः परभागमूर्मिषु ॥४२

ह्रदाम्भसि व्यस्तवधूकराहते रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।
मुहुस्स्तनैस्तालसमं समाददे मनोहरं नृत्तमिव प्रवेपितम् ॥ ४३

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलङ्कृताम्बुः प्रतिमागतैर्मुखैः ।
कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां प्रसादसाफल्यमवाप जाह्नवी ॥४४

गौरादित्वात् ङीष् । भीरवः ताः स्त्रियः । नि । 'विशेषास्त्वङ्गना भीरु' रित्यमरः। साम्बुरुहेषु सकमलेषु चलाः फेनपङ्क्त्यो डिण्डीरराजयो येषु तेषु हृतानि क्षालितानि कुङ्कुमानि यैस्तेषु कुङ्कुमसंक्रमारुणेष्वित्यर्थः । ऊर्मिषु विषयेषु अलमत्यर्थं परभागं गुणोत्कर्षं न लेभिरे न प्राप्तवत्यः । नि । 'परभागो गुणोत्कर्ष' इति यादवः । तासामूर्मीणां चारुण्यादिगुणसाम्याच्च कश्चिद्विशेषोऽलक्ष्यत इत्यर्थः । अत एव सामान्यालङ्कारः । श्लो । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकते' ति लक्षणात् । शुभाननत्वसाम्बुरुहत्वाद्युभयविशेषणानां क्रमेणान्वयाद्यथासंख्यालङ्कारश्च । उक्तं च काव्यप्रकाशे—श्लो । 'यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वया' दिति । अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४२

ह्रदाम्भसीति ॥ व्यस्ताभ्यां विपर्यासिताभ्यां वधूकराभ्यां आहते एकेन करेणोत्सार्य अन्येन ताडित इत्यर्थः । ह्रदाम्भसि मृदङ्गध्वनिवद्धीरं गम्भीरं रवं ध्वनिमुज्झति सति तथा ध्वनति सतीत्यर्थः । मुहुः पुनःपुनः स्तनैः ताळो गीतवाद्यनृत्तानां परिच्छेदः । नि । 'ताळः कालक्रियामान' मित्यमरः । समाददे स्वीकृतं । उपमालङ्कारः ॥ ४३

श्रियेति ॥ श्रिया शोभया कमलानि हसद्भिः कमलतुल्यैरित्युपमा । हसतीर्ष्यत्यसूयतीति दण्डिना सदृशपर्यायपाठात् । सस्मितैः प्रतिमां प्रतिबिम्बत्वं गतैः । नि । 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातने' त्यमरः । मुखैरलङ्कृतानि अम्बूनि यस्यास्सा । किञ्च सुरराजयोषितां कृतं आनुकूल्यं विहारसाधनसम्पादनाद्युपकारो यया सा । इत्थं योषिद्भिः उपकृता स्वयं च तासामुपकृतवती जाह्नवी गङ्गा स्वस्याः प्रसादस्य स्वच्छत्वस्य साफल्यं अर्थगौरवादिवत् षष्ठीसमासनिर्वाहः अवाप लेभे । अप्रसन्नाम्भसि विहारबिम्बग्रहणयोरसम्भवादित्यर्थः । स्वच्छाएव हि परैरुपक्रियन्ते स्वयं चोपकुर्वते तेषामिति भावः । कृतानुकारेति पाठे अनु-

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवस्सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवास्सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥

भयादिवाश्लिष्य झषाहतेऽम्भसि

प्रियं मुदा नन्दयतिस्म मानिनी ।

अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनो

हरन्ति रामाः कृतकैरपीहितैः ॥ ४६

तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलै-

रपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।

कारोऽनुकूलकरणं उपकार इत्येवं व्याख्येयं । अत्र जाह्नवीविशेषेण पदार्थस्य प्रसादसाफल्यं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४

परीति ॥ परिस्फुरद्भिः विवर्तमानैः मीनैः विघट्टिता आहता ऊरवो यासां ताः अतएव त्रासविलोलदृष्टयः उद्वेगचञ्चलनेत्राः कम्पिताः पाणिपल्लवाः पल्लवपाणयः यासां ताः सुराङ्गनाः सखीजनस्यापि विलोकनीयतां दर्शनीयतां उपाययुरुपगताः किमुत तत्प्रियजनस्येति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४५

भयादिति ॥ मानिनी दुर्लभस्वयंग्रहणेति भावः । अम्भसि झषाहते मीनकम्पिते सति । नि । 'पृथुरोमा झषो मत्स्य' इत्यमरः । भयादिव वस्तुतस्तु न तथेति भावः । किन्तु मुदा औत्सुक्येनैव आश्लिष्य प्रियमानन्दयति स्म । तथाहि—रामाः स्त्रियः अकृत्रिमः अनारोपितः यः प्रेमैव रसः तेन आहितैः जनितैः कृतकैः कृत्रिमैरपि ईहितैश्चेष्टितैः मनो हरन्ति । आरोपितमपि भयं प्रेममूलत्वान्मनोहरं बभूवेत्यर्थः । अत्र तुल्यानुभावेन भयेन सहजरागनिगूहनात् मीलनालङ्कारः । श्लो । 'मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहन' मिति लक्षणात् । स चार्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ४६

तिरोहितेति ॥ अपां विगाहात् जलमज्जनात् नितान्तं आकुलैः व्याकीर्णैः प्रसारिभिः आयतैः अलकैः तिरोहितान्तानि छन्नप्रान्तानि वधूनां

ययुर्वधूनां वदनानि तुल्यतां
द्विरेफबृन्दान्तरितैस्सरोरुहैः ॥ ४७

करौ धुनाना नवपल्लवाकृती पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
सखीष्वनिर्वाच्यमधार्ष्ट्यदूषितं प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥

प्रियैस्सलीलं करवारिवारितः प्रवृद्धनिश्श्वासविकम्पितस्तनः ।
सविभ्रमाधूतकराग्रपल्लवो यथार्थतामाप विलासिनीजनः ॥ ४९

वदनानि द्विरेफबृन्दैः अन्तरितानि छन्नानि तैः सरोरुहैः तुल्यतां सादृश्यं ययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ४७

कराविति ॥ मानिनी पयस्यगाधे सति किलेत्यलीके । सज्जनभयादिवेत्यर्थः । जातसम्भ्रमा जातोद्वेगा । अतएव नवपल्लवाकृती करौ धुनाना कम्पयन्तीति । धूञ् कम्पन इत्यस्मात्क्र्यादिकात्कर्तरि लटश्शानच् । स्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । सखीषु विषये अनिर्वाच्यं अवाच्यं अनिन्द्यमित्यर्थः । धार्ष्ट्यदूषितश्च न भवतीत्यधार्ष्ट्यदूषितः तं । वस्तुतो रागमूलत्वेऽपि भयमूलत्वारोपादिति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषं अवाप । अत्रापि तुल्याङ्गेन भयेनागन्तुकेन सहजानुरागनिगूहनान्मीलनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—श्लो । 'समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते । निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलनमुदाहृत' मिति ॥ ४८

प्रियैरिति ॥ प्रियैः कामिभिस्सलीलं करवारिभिः अञ्जलिजलैः दारितः अवरुद्धस्सिक्त इत्यर्थः । प्रवृद्धैः सन्ततैः निश्वासैः विहारश्रमजनितैः विकम्पितौ स्तनौ यस्य सः । सविभ्रमं सविलासं आधूतानि कराग्रपल्लवानि पाणिपल्लवानि येन सः विलसनशीला विलासिनी । 'वौकपलसकत्थस्रम्भ 'इति घिनुण् । सैव जनः जातावेकवचनं यथार्थतामाप । उक्तरीत्या अनेकविलासवत्तया यथार्थनामकत्वमवापेत्यर्थः । क्वचिद्गम्यमानार्थस्याप्रयोगः इति नाम्नो प्रयोगः । यथा माघे—'चिराय याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजै' रिति क्वचित्प्रयुज्यते च । यथा रघुवंशे—'परन्तपो नाम यथार्थना' मेति । तथा नैषधेऽपि—'स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपति' रिति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।
मुखं निमीलन्नयनं नतभ्रुवः श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५०
विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि प्रियेण वध्वा मदनार्द्रचेतसः ।
सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥
निरञ्जने साचि विलोकितं दृशावयावकं वेपथुरोष्ठपल्लवम् ।
नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे वलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥
प्रियेण सिक्ता चरमं विपक्षतश्चुकोप काचिन्न तुतोष सान्त्वनैः ।

उदस्येति ॥ दयितेन धैर्यं काठिन्यं उदस्य अपनीय अनुनीयेत्यर्थः । सादरं यथा तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमितायाः नतभ्रुवः स्त्रियः सम्बन्धि-करवारिभिः वारितं अवरुद्धं अतएव निमीलती नयने यस्मिन् तन्मुखं सपत्नी-वदनादिव श्रियमाददे जग्राह । तदानीं तद्वदनस्य निश्श्रीकत्वात्तदीयश्रीग्रहण-मुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५०

विहस्येति ॥ धृताम्भसि प्रियसेचनार्थं गृहीतजले पाणौ अञ्जलावि-त्यर्थः । प्रियेण विहस्य विधृते अवलम्बिते सति । अतएव मदनार्द्रचेतसः स्मरपर-वशाया इत्यर्थः । वध्वाः सम्बन्धि वीतोच्चयबन्धं विनिर्मुक्तनीवीग्रन्थि स्रंसमानमित्यर्थः । अंशुकं पयसा घनीकृता संश्लिष्टा काञ्ची सखीव बभार जग्राह—स्त्रीणां किल स्त्रीष्वेवायत्तं लज्जारक्षणमिति भावः ॥ ५१

निरञ्जने इति ॥ नतभ्रुवः अङ्गनायाः विग्रहे वपुषि अथवा विग्रहे प्रणयकलहे निरञ्जने निर्धूतकज्जले दृशौ कर्म । साचि विलोकितं तिर्यगीक्षणं कर्तृ । मण्डयति स्म । नि । 'तिर्यगर्थे साचि'रित्यमरः । अयावकं क्षालितलाक्षारागं ओष्ठ-पल्लवं वेपथुः कम्पः मण्डयति स्म 'ट्वितोऽथु' जित्यथुच् अतिलकं वीतवि-शेषकं तदास्पदं तिलकस्थानं ललाटं 'आस्पदं प्रतिष्ठाया' मिति निपातः । वलिक्रिया रेखाबन्धः भ्रुकुटीरचनेति यावत् । मण्डयति स्म तदानीं निरलङ्कार-स्याप्यङ्गनाशरीरस्य तत्तच्छरीरविकारैरेवालङ्कारस्समजनीत्यर्थः ॥ ५२

प्रियेणेति ॥ काचित्प्रियेण विपक्षतः सपत्नीतः चरमं पश्चात् सिक्ता सती चुकोप सान्त्वनैः अनुनयैः तत्कृतप्रियभाषणैरित्यर्थः । न तुतोष । तथाहि—

जनस्य रूढप्रणयस्य चेतनः किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५३

निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।
निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥

इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं
पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः ।
उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेश-
मौत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥ ५५

रूढप्रणयस्य गाढप्रेम्णः जनस्य सम्बन्धी चेतनः अमर्षः प्रकोपः किमपि कुतो वा हेतोः अनुनये सति भृशायते गाढो भवति । 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल' इति क्यङ् । अन्यत्र प्रशान्तिहेतुरनुनयः । अत्र तु प्रकोपायैव भवति । तत्र कारणं तु न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ५३

निमीलदिति ॥ प्रियोपकण्ठः प्रियस्य समीपे अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्जतीनां विगाहमानानां अतएव निमीलन्ति निमिषन्ति आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षूंषि यासां तासां । आकेकरलक्षणं तु नृत्यविलासे—श्लो । 'दृष्टिराकेकरा किञ्चित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्धपुटा लोके किञ्चिद्व्यावृत्ततारके'ति । तासां स्त्रीणां कृतः गात्राणां वेपथुः कम्पो येन सः । श्वसितैः निश्वासैः उद्धतौ उत्क्षिप्तौ स्तनौ येन सः । श्रमः खेदो नु । श्लो । 'श्रमः खेदोध्वरत्यादे'रिति दशरूपके । मदनो नु पप्रथे प्रादुर्बभूव । निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारणसम्भवान्नेत्रनिमीलनगात्रकम्पनिश्श्वासाद्यनुभावसाधारण्याच्च सन्देहः सएवालङ्कारः ॥ ५४

इत्थमिति ॥ पीनैः स्तनाः ऊरवः जघनस्थलानि च तैः शालन्त इति तथोक्ताभिरिति सलिलनोदनसामर्थ्योक्तिः । स्थलस्य साक्षात् प्राण्यंगत्वाभावान्न द्वंद्वैकवद्भावः । वनिताभिः इत्थं विहृत्य उत्तरन्तीभिरिति शेषः । उदस्यमानं नुद्यमानं उत्सर्पितैरुपरिभागं प्रापितैः ऊर्मिचयैः लङ्घितः अभिव्याप्तः तीरदेशो येन तद्वारि । औत्सुक्यं विरहासहिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितमिवेत्युत्प्रेक्षा । 'नुदविदे'त्यादिना निष्ठानत्वं । पुरोग्रे प्रतस्थे प्रस्थितं । यथा पित्रादौ ग्रामान्तरं प्रयाते निवर्त्यमानोऽपि पुत्रादिर्वियोगासहिष्णुरौत्सुक्यात्पुरो याति तद्वदिति छाया ॥ ५५

तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।
संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारा-
स्तारा वितानतरळा इव यामवत्यः ॥ ५६

संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं
विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचित्रम् ।
बद्धोर्मिनाकवनितापरिभुक्तमुक्तं
सिन्धोर्बभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने महाकाव्ये अष्टमस्सर्गः ॥

तीरान्तराणीति ॥ रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि चक्रवाकद्वन्द्वानि अन्यानि तीराणि तीरान्तराणि नीत्वा वियोज्येत्यर्थः अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः । विलोलिताः विलुलिताः सरोजवनश्रियः याभिस्ताः सुरसरिज्जलैः धौतहाराः क्षालितमुक्तावळयः ताः स्त्रियः तारावितानैः उडुगणैः तरळा भासुराः । नि । 'तरळो भासुरे हीरे चञ्चले पी'ति वैजयन्ती । यामवत्यो रात्रय इव संरेजिरे शुशुभिरे ॥ ५६

सङ्क्रातेति ॥ संक्रान्तैश्चन्दनरसैः मलयजद्रवैः आहितो वर्णभेदो रूपान्तरं यस्य तत् । विच्छिन्नानि त्रुटितानि यानि भूषणानि तेषां ये मणिप्रकराः मणिगणाः तेषां अंशुभिः चित्रं नानावर्णं । बद्धोर्मितरङ्गितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चान्मुक्तं । 'पूर्वकाले'त्यादिना तत्पुरुषः । सिन्धोर्गङ्गायाः सलिलं शेरते । अत्रेति शयनीयं तल्पं । 'कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुळग्रहणादधिकरणे अनीयर्प्रत्ययः । तस्य लक्ष्मीं बभार तादृशीं लक्ष्मीमवापेत्यर्थः । अतएव निदर्शनालङ्कारः । श्लो । 'असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शने'ति लक्षणात् ॥ ५७

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां अष्टमस्सर्गः ॥

॥ नवमस्सर्गः ॥

वीक्ष्य रन्तुमनसस्सुरनारीरात्तचित्रपरिधानविभूषाः ।
तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तं भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १

मध्यमोपलनिभे लसदंशावेकतश्च्युतिमुपेयिषि भानौ ।
द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २

अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।

वीक्ष्येति ॥ अथ जलक्रीडानन्तरं भानुमानंशुमानात्तचित्रपरिधान-विभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः । सुरतसंनाहवतीरित्यर्थः । अत एव रन्तुमनसः । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य तासां प्रियार्थं तत्प्रियार्थमिव । अवसरदान-रूपं प्रियं कर्तुमिवेत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षेयम् । अस्तमदर्शनम् । मकारान्तमव्ययमेतत् । यातुं प्राप्तमुपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सस्रंसे । अस्मिन्सर्गे स्वागता-वृत्तम् 'स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम्' इति लक्षणात् ॥ १

मध्यमेति ॥ मध्यमोपलनिभे नायकमणिसदृशे । 'निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इत्यमरः । 'शर्करायां स्त्रियां प्रोक्तः पुंस्यश्मन्युपलो मणौ' इति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसरद्रश्मौ भानावेकत एकस्मिन्भागे च्युतिं स्रस्ततामुपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याह्नातिक्रमेण विलोलां गत्वरीम् । अन्यत्र गात्रस्य तिर्यगावृत्त्या मुहुश्चलन्तीम् । वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीमिवोवाह वहति स्म ॥ २

अंशुपाणिभिरिति ॥ पतङ्गः सूर्यः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इत्यमरः । अतीव निर्भरम् । 'अत्यतीव च निर्भरे' इत्यमरः । पातुमिच्छुः पिपासुस्तृषितः सन् । पिबतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अंशव एव पाणयस्तैः पद्मेषु जातं पद्मजं मधु मध्वेव । मध्विति श्लिष्टं रूपकम् । मकरन्दमद्यमित्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे'

क्षीवतामिव गतः क्षितिमेष्यंल्लोहितं वपुरुवाह[1] पतङ्गः ॥ ३

गम्यतामुपगते नयनानां लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
आससाद विरहय्य धरित्रीं चक्रवाकहृद[2]यान्यभितापः ॥ ४

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः पश्चिमे नभसि सम्भृतसान्द्रः ।
सामि मज्जति रवौ न विरेजे खिन्नजिह्म इव रश्मिसमूहः ॥ ५

इत्यमरः । भृशमत्यन्तं रसयित्वास्वाद्य क्षीबतां मत्तत्वं गत इवेत्युत्प्रेक्षा । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः' इत्यमरः । क्षितिमेष्यन्गमिष्यंल्लोहितं रक्तं वपुरुवाह । यथा मत्तः क्षीबतया क्षितौ लुठति रज्यते च तद्वदिति भावः । सूर्यस्य क्षितिविलयनमस्तमय इत्यागमः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३

गम्यतामिति ॥ सहस्रमरीचौ सूर्ये । लोहितो भवतीति लोहितायति । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष् । 'वा क्यषः' इति परस्मैपदे शतृप्रत्ययः । अत एव नयनानां गम्यतामुपगते दर्शनीयतां प्राप्ते सत्यभितापो धरित्रीं विरहय्य विहाय । 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशः । चक्रवाकहृदयान्याससाद प्राप । अत्र धरित्र्या यादृशस्तीव्रार्ककरकृतसन्तापस्तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जात इति परमार्थः । परंतु तदुपक्रमानन्तरमेतस्याविर्भावात्स एवात्र संक्रान्त इत्यभेदाध्यवसायेनोपदेशः । अत एव भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥

मुक्तेति ॥ रवौ सामि मज्जत्यर्धास्तमिते सति । 'सामि त्वर्धे जुगुप्सायाम्' इत्यमरः । मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलमाश्रयभूतो रविः । अन्यत्र स्वामी येन सोऽत एव लघुरल्पकश्च मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वस्त्यक्तपूर्वदिक्कः । अन्यत्र त्यक्तपूर्वजनः । पश्चिमे नभसि नभोभागम् । अन्यत्र क्वचिन्नीचस्थले । सम्भृतः संहतः सन् । अत एव सान्द्रश्च रश्मिसमूहः । आश्रितजनश्च ध्वन्यते । खिन्नश्चासौ जिह्मश्च । खिन्नेन दुःखेन जिह्मो वा । दीन इव न विरेजे । अत्र मुक्तमूलत्वादि प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तिः । तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्याचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेनाभेदाभिधानाद्दुःखितत्वाद्युत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५

---

1 'अवाप' 2 'मिथुनानि'

कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः सायमण्डलमभि त्वरयन्त्यः ।
सादरं ददृशिरे वनिताभिः सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलम्ब्य ।
अस्तशैलगहनं नु विवस्वानाविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७

आकुलश्चलपतत्रिकुलानामारवैरनुदितौषसरागः ।
आययावहरिदश्वविपाण्डुस्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८

कान्तेति ॥ कुङ्कुमवत्कुङ्कुमेन वा ताम्राः । सायस्य सायंकालस्य । 'सायं साये प्रगे प्रातः' इत्यमरः । यन्मण्डलं तदभि तदुद्दिश्य त्वरयन्त्यस्त्वरां कारयन्त्यः सौधानां जालैर्गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । 'जालं गवाक्ष आनाये' इति वैजयन्ती । रविभासः सूर्यरश्मयः कान्तानां प्रेयसां दूत्य इव वनिताभिः सादरं यथा तथा ददृशिरे दृष्टाः । सायन्तनार्कभासां प्रियसमागमसूचकत्वादेव तासु स्त्रीणामादरोऽभवदित्यर्थः ॥ ६

अग्रेति ॥ विवस्वान्सूर्योऽग्रेऽस्तशैलशिखरे ये सानवस्तेषु ये भूरुहास्तान्नितान्तपिशङ्गैरत्यन्तारुणैर्मृदुभिः करैरिव करैरंशुहस्तैरिति श्लिष्टरूपकम् । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । यद्वा । करैर्मृदु श्लथमवलम्ब्य । अस्त इति शैलोऽस्तशैलः । 'अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत्' इत्यमरः । तस्य गहनं काननं नु जलधिं नु महीं न्वाविवेश । तपनस्य पतनसन्देह एव दृष्टः । पतनं तु क्व चास्य तन्न ज्ञायते । शीघ्रभावादिति भावः । अत्र तपने पतनस्यारोप्यमाणस्य गहनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहालङ्कारः ॥ ७

आकुल इति ॥ चलानां कुलायेभ्यः कुलायान्प्रति चलतां पतत्त्रिकुलानां पक्षिसमूहानामारवैः शब्दैराकुलो व्याप्तः । अनुदितशब्देनाभावमात्रमुषः शब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्ष्यते । उषसि भव औषसः । 'सन्धिवेला-' इत्यादिना योगविभागादण्प्रत्ययः । अन्यथा कालाट्ठञ्स्यात् । तथा चानुदितौषसरागोऽविद्यमानसन्ध्याराग इत्यर्थः । एकत्रानुदयादन्यत्रास्तमयाच्चेति भवः । अहरिदश्वोऽविद्यमानसूर्यः । एकत्रानुदयादन्यत्रास्तमयाच्चेति भावः । अत एव

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या सन्ध्यया गगनपश्चिमभागः ।
सोर्मिविद्रुमवितानविभासा[1] रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९

प्राञ्जलावपि जने नतमूर्ध्नि प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।
सन्ध्ययानुविदधे विरमन्त्या चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ १०

औषसातपभयादपलीनं वासरच्छविविरामपटीयः ।
संनिपत्य शनकैरिव निम्नादन्धकारमुदवाप समानि ॥ ११

विपाण्डुः । तिमिरानुदयादिति शेषः । दिनान्तः सायंकालो दिनमुखेन प्रातः कालेन तुल्यतामाययौ । तद्वभूवेत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः ॥ ८

आस्थित इति ॥ स्थगितवारिदपङ्क्त्या पिहितमेघवृन्दया सन्ध्ययास्थित आक्रान्तो व्याप्तो गगनपश्चिमभागः । सोर्मिः । ऊर्मिसंक्रान्त इत्यर्थः । तया विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यमापादितस्य जलधेः श्रियमूहे । सन्ध्याया रक्तवर्णत्वादिति भावः । वहतेः कर्तरि लिट् । तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः अत एव निदर्शनालङ्कारः ॥ ९

प्राञ्जलाविति ॥ प्रबद्धोऽञ्जलिर्येन तस्मिन्प्राञ्जलौ बद्धाञ्जलौ । 'तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरपदलोपश्च । नतमूर्ध्नि नमस्कुर्वाणे तत्प्रवणं तत्र सन्ध्यायामेवाहितं चेतो यस्य तस्मिन्नेवंविधेऽपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय विरमन्त्या निवर्तमानया । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । सन्ध्यया चापलेनास्थैर्येण । युवादित्वादणूप्रत्ययः । सुजनादितरो दुर्जनस्तस्य मैत्री सख्यमनुविदधेऽनुचक्रे । कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्री स्निह्यन्तमपि जहाति तद्वत्सन्ध्यापि सेवमानं जनमहासीदित्यर्थः । मित्रस्य कर्म मैत्री । अणन्तान्ङीप् । अत्र सन्ध्यादुर्जनमैत्र्योश्चापलं समानधर्मोऽनुविधानम् । अत एवार्थरूपेणेयमुपमा ॥ १०

औषसेति ॥ औषसात्प्राभातिकादातपाद्भयं तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा । अपलीनं क्वचिद्गूढं वासरच्छवेरातपस्य विरामाद्धेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् । अन्धं करोतीत्यन्धकारं ध्वान्तम् । 'अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्' इत्यमरः । अथ

---

1 'विभङ्गैः'

एकतामिव गतस्य विवेकः कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।
भास्वता निदधिरे भुवनानामात्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२

इच्छतां सह वधूभिरभेदं यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।
आपुरेव मिथुनानि वियोगं लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥१३

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।
नीयते स्म नतिमुज्झितहर्षं पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४

सन्ध्यापगमनानन्तरं शनकैर्मन्दमन्दं निम्नात्संनिपत्यागत्य समानि समस्थलान्युदवाप व्यानशे । अत्र प्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षात्वङ्गतः स्यात् ॥ ११

एकतामिति ॥ एकतामभेदं गतस्येव । तमोव्याप्त्या तथा प्रतीतेरियमुत्प्रेक्षा । महतः शैलादेरपि कस्यचित्कस्यापि पदार्थस्य विवेको भेदो नोपलेभे न गृहीतः । अत एवोत्प्रेक्षते—पतितेनास्तमितेन भास्वता सूर्येण । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व—' इत्यमरः । भुवनानाम् । भुवनस्थपदार्थानामित्यर्थः । विशेषा भूधरादिभेदा आत्मनि स्वस्मिन्नेव निदधिर इव निहिता इव । कथमन्यथा नोपलभ्येरन्नित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षयोः सजातीययोः सापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२

इच्छतामिति ॥ वधूभिः स्वकामिनीभिः सहाभेदमवियोगमिच्छताम् । तथा सङ्कल्पवतामपीत्यर्थः । यामिनीषु विरहिणाम् । नियतवियोगानामित्यर्थः । रहतेरावश्यकेऽर्थे णिनिः । यद्वा निन्दायामिनिः । तेषां विहगानां चक्रवाकाणां मिथुनानि वियोगमापुरेव । न तु नापुरित्ययोगव्यवच्छेदः । तथाहि । कालनियोगो दैवाज्ञा न लङ्घ्यते खलु । दुर्वार इत्यर्थः ॥ १३

यच्छतीति ॥ शकुन्तौ चक्रवाकपक्षिणि । सामान्यस्य प्राकरणिकविशेषपर्यवसानात् । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । अन्तिकगते समीपस्थेऽपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखमभिमुखं यथा तथा वाचं यच्छति वाचमेव ददाने । न तु सङ्गच्छमाने सतीत्यर्थः । 'पाघ्राध्मा—' इत्यादिना दाणो यच्छादेशः । अम्बुरुहिण्या नलिन्योज्झितहर्षं चक्रवाकदुर्दशादर्शनादिव त्यक्तविकासं पङ्कजं मुखमिव नतिं नम्रत्वं नीयते स्म नीतम् । 'प्रधानकर्मण्या-

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५

रात्रिरागमलिनानि विकासं पङ्कजानि रहयन्ति विहाय ।
स्पष्टतारकमियाय नभः श्रीर्वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६

ख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात्स्त्रियः खिद्यन्ते । विशेषेण विरहदर्शनादिति भावः । अत्र पङ्कजावनतेश्चक्रवाकविक्रोशानन्तर्यात्तद्धेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तच्च मुखोपमेयमम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्यं गमयन्त्या निरुह्यत इत्युपमोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १४

रञ्जिता इति ॥ तिमिरेणान्धकारेण विविधास्तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वसावर्ण्यमापादिता नु । अन्यथा कथमेषां नीलाढ्यत्वमिति भावः । गगनं नामितं नु । आभूतलादिति शेषः । 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र वाशब्दानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न ह्रस्वः । यद्वा गगनं स्थगितमाच्छादितं नु । उभयत्रापि तमसावृतत्वान्न दृश्यत इति भावः । तथा धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु । अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यादिति भावः । ककुभो दिशश्च संहृता नु लुप्ताः किम् । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । कथमन्यथा न दृश्यन्त इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्जकत्वादिकमारोप्य सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अनेन नुशब्दस्य सम्भावनाद्योतकत्वमत्रोत्प्रेक्षाप्रकारमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५

रात्रीति ॥ श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः सन्ध्याया रागेण स्वच्छायोपरञ्जनेन मलिनान्यत एव विकासं रहयन्ति त्यजन्ति । रहतेस्त्यागार्थाच्छतृप्रत्ययः । पङ्कजानि विहाय त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खमियाय प्राप । तथाहि । सर्वो जनो निरापदि निर्बाधस्थले वस्तुं स्थातुम् । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीट्प्रतिषेधः । 'वसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारिणि' इति वचनात् । इच्छति ॥ १६

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः ।
चूर्णमुष्टिरिव लम्भितकान्तिर्वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७

उज्झती शुचमिवा[1]शु तमिस्राम[2]न्तिकं व्रजति [3]तारकराजे ।
दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८

नीलनीरजनिभे हिमगौरं शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः ।
खे रराज निपतत्करजालं वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥ १९

अस्तादिसन्ध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनमारभते—

व्यानश इति ॥ शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसर इव पाण्डुर्लम्भिता प्रापिता कान्तिर्यस्य सोंऽशुसमूहो रश्मिसमूहश्चूर्णस्य कर्पूरक्षोदस्य मुष्टिरिव मुष्टिशब्दस्य द्विलिङ्गत्वेऽप्यत्र पुंलिङ्गतैव ग्राह्या । उपमेयानुसारात्। वासवस्येन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप । अनेन दिशानिशाकरयोर्नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १७

उज्झतीति ॥ इन्द्रस्येयमैन्द्री दिक्प्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे । 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च' इति विश्वः । अन्तिकं समीपं व्रजति सति । आशु तमिस्रामन्धतमसम् । 'तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि निश्यन्धतमसे न ना' इति वैजयन्ती । शुचिमिव । विरहदुःखमिवेत्यर्थः । उज्झती विजहती प्रसादो नैर्मल्यमेव गुणः स एव मण्डनं यस्य तत् । रश्मयो हास इव तेन विशदं मुखमिव मुखमग्रभागम् । श्लिष्टोपमेयम् । ऊहे वहति स्म । अत्र दिक्चन्द्रयोर्नायिकानयकौपम्यं गम्यते ॥ १८

नीलेति ॥ शैलरुद्धवपुष उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य सितरश्मेरिन्दोः संबन्धि नीलनीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये ख आकाशे निपतत्प्रसरत् । हिमवद्गौरं शुभ्रं करजालमंशुसमूहो वारिधेः पयसि निपतद्गाङ्गमम्भ इव रराज । उपमानेऽपि विशेषणानि योज्यानि ॥ १९

---

1 'आ' 2 'अन्तिके' 3 'तारकनाथे'

द्यां निरुन्ध[1]दतिनीलघनाभं ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
क्षिप्यमाणमसितेतरभासा शंभुनेव [2]करिचर्म चकासे ॥ २०

अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे जिह्मतां [3]जहति दीधितिजाले ।
निःसृतस्तिमिरभारनिरोधादुच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१

लेखया विमलविद्रुमभासा सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
दंष्ट्रया [4]कनकटङ्कपिशङ्ग्या मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥ २२

दीपयन्नथ नभः किरणौघैः कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।

द्यामिति ॥ द्यां निरुन्धदाकाशमावृण्वदतिनीलघनाभं मेचकम् । उद्यन्तः करा अंशवो हस्ताश्च यस्य तेन । असिताभ्य इतराः शुभ्रा भासो यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात्प्राच्यामग्रे च क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं शंभुना क्षिप्यमाणं करिचर्मेव चकासे । उपमानेऽपि विशेषणानि योज्यानि ॥ २०

अन्तिकेति ॥ अन्तिकान्तिकेऽतिसमीपे । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । अन्तिकान्तिकगतेनेन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले किरणसमूहे जिह्मतां संकोचं जहति त्यजति सति तिमिरभारैस्तमःस्तोमैर्निरोधादुपरोधान्निःसृतो निर्गतो दिगन्त उच्छ्वसन्प्राणन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१

लेखयेति ॥ इन्दुर्विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया लेखया कलया सततं सान्द्रं तिमिरमादिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । तद्वत्पिशङ्ग्या लोहितवर्णया । 'पिशङ्गादुपसंख्यानम्' इति ङीप् । दंष्ट्रया भुवो मण्डलमिव । उदास उच्चिक्षिपे । अस्यतेः कर्तरि लिट् । सोपसर्गादस्यतेरात्मनेपदं विकल्पात् ॥ २२

दीपयन्निति ॥ अथोदयानन्तरं किरणौघैर्नभो दीपयन्प्रकाशयन्कुङ्कु-

---

1 'अभिनील' 2 'गजचर्म' 3 'त्यजति' 4 'कनकभङ्ग'

हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेरुन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३

उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः ।
व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्मां व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥ २४

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौर्नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः ।
दिङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णबाष्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ [1]खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥ २६

मेनारुणो यः पयोधरः कुचस्तद्वद्वारोऽरुणः । उदयरागादिति भावः । तुहिनांशुरिन्दुः शनकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसागराद्धेम्नः कुम्भ इवोन्ममज्जोज्जगामेत्युत्प्रेक्षा ॥२३

उद्गतेन्दुमिति ॥ लोको जनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । उद्गतेन्दुमुदितचन्द्रामविभिन्नतमिस्रामनिःशेषितध्वान्तां रजनीं व्यंशुकमपनीतावगुण्ठनमत एव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां तथापि व्रीडयातिजिह्मां वक्रां नववधूं नवोढाम् । 'वधूर्नवोढयोपायां स्नुषा भार्याङ्गनासु च' इति धरणिः । स्त्रियमिवावितृप्तः सन्पश्यति स्म ॥ २४

नेति ॥ हिमभासा चन्द्रेण द्यौराकाशमुचितं योग्यं प्रसादं न गमिता । अद्रयो वनानि च तेभ्यस्तिमिरं नोद्धृतं नोत्सारितम् । दिशां मुखेषु धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्यस्तम् । तथापि रजनी भूषितैव । उक्तगुणासंपत्ताविति भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावेऽपि तत्कार्यभूषणोक्त्या विभावनालङ्कारः ॥ २५

मानिनीति ॥ उदितः शीतमयूख उष्णेन विरहतप्तेन बाष्पेण कलुषानाविलान्मानिनीजनस्य कलहान्तरितनायिकाजनस्य विलोचनपातान् । मानभङ्गजनितरोषेण भीषणानिति भावः । 'कोपात्कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता । कलहान्तरिता' इति दशरूपके । प्रतिगृह्णन्स्वीकुर्वन् । अपरिहार्यत्वादिति भावः । अत एव भीतभीतो भीतप्रकार एवेत्युत्प्रेक्षा । सन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । उभय-

---

1 'च'

श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं तारकास्ततकरस्य हिमांशोः ।
उद्वमन्नभिरराज समन्तादङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७

प्रेरितः शशधरेण करौघः संहतान्यपि नुनोद तमांसि ।
क्षीरसिन्धुरिव मन्दरभिन्नः काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८

शारतां [1]गमितया शशिपादैश्छायया विटपिनां प्रतिपेदे ।
[2]न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिस्तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९

तापि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुलोपः । खमाकाशं प्रययौ ॥ २६

श्लिष्यत इति ॥ ततः प्रसारिताः करा एव करा अंशुहस्ता येन तस्य ततकरस्य तारका एव प्रियवधूरुपकण्ठमन्तिके कण्ठे वा । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । श्लिष्यतः प्रत्यासीदत आलिङ्गतश्च हिमांशोः संबन्धी समन्तादुद्वमन्नुत्सर्पन् । अर्थान्तरत्वादकर्मकत्वम् । 'धातोरर्थान्तरे वृत्तेः' इति वचनात् । लोहितरागोऽरुणप्रभोऽङ्गराग इवाभिरराज । आलिङ्गनाद्रागो गलतीति प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७

प्रेरित इति ॥ शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितो विसृष्टः करौघः संहतानि सान्द्राण्यपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नो नुन्नः क्षीरसिन्धुरविरलाः सान्द्रा उच्चा उन्नताश्च तरवो तानि काननानीव नुनोद दूरीचकार ॥ २८

शारतामिति ॥ शशिपादैश्चन्द्ररश्मिभिः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । शारतां शबलतां गमितया । 'शारः शबलपीतयोः' इति विश्वः । विटपिनां तरूणां छायया न्यस्तैर्निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहारैश्चित्राणि तलान्युपरिभागा यासां ताभिः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः । वसतिवेश्ममहीभिर्निवासगृहभूमिभिस्तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे प्राप्ता । कर्मणि लिट् । आर्थीयमुपमा ॥ २९

---

1 'अतितया' 2 'पुष्प'

आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।
सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३०

गन्धमुद्धतरजःकणवाही विक्षिपन्विकसतां कुमुदानाम् ।
आदुधाव परिलीनविहङ्गा यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१

संविधातुमभिषेकमुदासे मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।
यामिनीवनितया ततचिह्नः सोत्पलो रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२

आतप इति ॥ आतपे । दुःखकरेऽपीति भावः । वध्वा चक्रवाक्या सहात एव धृतिमता सन्तोषवता यामिनीषु विरहिणा नियतविरहेणात एव विहगेन चक्रवाकेण हिमरश्मेश्चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे । तथाहि । दुःखिते सञ्जातदुःखे मनसि सर्वम् । मनोहरमपीति भावः । असह्यं सोढुमशक्यम् । 'शकिसहोश्च' इति यत्प्रत्ययः । पूर्वे तु 'आतपाः' इति पेठुः । तत्र वध्वा सहातपा अपि सेहिरे । तद्विरहिणा तु शशिकिरणा अपि न सेहिरे इति योज्यम् । फलं तु समानम् ॥ ३०

गन्धमिति ॥ अपां कणवाही । योग्यान्वये व्यवधानमपि सोढव्यम् । विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभमुद्धतं रजः परागो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पान्न कप् । विक्षिपन्विकिरन् । इत्थं शिशिरः सुरभिः यामिनीमरुद्रात्रिवायुः परितो लीनाः शयिता विहङ्गा यासु ता वनराजीरादुधावेषत्कम्पयामास । विहङ्गशयनाविरोधेन वनराजिः किञ्चित्कम्पितेत्यर्थः । 'आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ' इत्यमरः । तथा कश्चित्कामिनीं गन्धोदकादिना सिञ्चन्नाकर्षति तद्वदिति भावः ॥ ३१

संविधातुमिति ॥ यामिनी वनितेव तया रात्रिरूपया कान्तया मन्मथस्याभिषेकं त्रिभुवनजैत्रयात्राभिषेकं संविधातुं सम्यक्कर्तुमंशवो जलानीव तेषामोघः पूरो लसन्यस्मिन्सः ततचिह्नः स्फुटलाञ्छन इन्दुः सोत्पलो रजतकुम्भ इवोदास उत्क्षिप्तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । अत्र संविधातुमिति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षयानुप्राणितोऽयमुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२

[1]ओजसापि खलु नूनमनूनं [2]नासहाय[3]मुपयाति जयश्रीः ।
यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३

सद्मनां विरचनाहितशोभैरागतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
संनिकृष्टरतिभिः सुरदारैर्भूषितैरपि विभूषणमीषे ॥ ३४

न स्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यश्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
साधनेषु हि रतेरुपधत्ते रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५

ओजसेति ॥ ओजसा नूनं सम्पूर्णमप्यसहायं सहायरहितम् । पुरुषमिति शेषः । जयश्रीर्नोपयाति खलु नूनम् । कुतः । यद्यस्माद्विभुः समर्थोऽप्यनङ्गः शशिमयूखानां सखा सहचरस्तथोक्तः । ससहायः सन्नित्यर्थः । विजयि विजयशीलम् । 'जिदृक्षि—' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । चापमाददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३३

इत्थमुद्दीपनसामग्रीमुपवर्ण्य सम्प्रति तत्कार्यभूतं रतिवर्णनमारभते—

सद्मनामित्यादि ॥ संनिकृष्टरतिभिरासन्नसुरतोत्सवैरत एव सुरदारैः सुरवधूभिराहितशोभैः प्रागेव विहितकेलिगृहमण्डनैरपि पुनः सद्मनां केलिगृहाणां विरचना मण्डनमीषेऽभिलेषे । इषेः कर्मणि लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैरपि दूतस्य कर्म दूत्यं दूतीव्यापार ईषे । दूतस्य भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययः । तथा भूषितैरपि विभूषणं प्रसाधनमीषे । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः ॥ ३४

नेति ॥ विरहे वियोगावस्थायां स्रजो माल्यानि चन्दनानि गन्धा मदिरा मद्यानि वा रमणीभ्यः । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । न रुरुचिरे न रोचन्ते स्म । हि यस्मात्प्रियसमागम एव रतेः साधनेषु स्रगादिषु रम्यतां मनोहरत्वम् । रुचिकरत्वमिति यावत् । उपधत्त आदत्ते । तदभावादरुचिर्युक्तैवेत्यर्थः । अत एव वैधर्म्यात्कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । रम्यन्त एष्विति रम्याणि । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थः ॥ ३५

---

1 'तेजसा' 2 'सत्सहायम्' 3 'अभियाति'

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।
मानिनीभिरपहस्तितधैर्यः सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६

कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभिर्यातमेव रतये रमणीभिः ।
मन्मथेन परिलुप्तमतीनां प्रायशः स्खलितमप्युपकारि ॥ ३७

आशु कान्तमभिसारितवत्या योषितः पुलकरुद्धकपोलम् ।
निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं खण्डपत्रतिलकाकृति कान्त्या ॥ ३८

उच्यतां स वचनीयमशेषं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।

प्रस्थिताभिरिति ॥ अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलिताभिर्ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवायेत्येवं रूपाणि याभिस्ताभिर्मानिनीभिः कोपनाभिः 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं धैर्यं येन स तथा सादयन्मानं शरीरं च कर्षयन्नपि । सदोषोऽपीत्यर्थः । मदोऽवललम्बे स्वीकृतः । अज्ञानव्याजेन लाघवापह्नवसौकर्यादिति भावः ॥ ३६

कान्तेति ॥ रतये सुरताय बहु सन्दिशतीभिरनेकं वाचिकं कथयन्तीभिः । सन्देशव्यसनाद्गन्तव्यमप्यजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिः । कान्तवेश्म यातं प्राप्तमेव । न तु मध्येमार्गान्निवृत्तमित्यर्थः । तथाहि । मन्मथेन परिलुप्तमतीनां स्खलितं विरुद्धाचरणमपि प्रायश उपकारि भवति ॥ ३७

आश्विति ॥ आशु कान्तमभिसारितवत्या अभिगतवत्याः । स्वार्थे णिच् । योषितः सम्बन्धि पुलकै रुद्धावावृतौ कपोलौ यस्य तत् । खण्डा प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलेखानां तिलकस्य चाकृतिः संनिवेशो यस्य तत्तथोक्तं मुखं कान्त्याखण्डं पूर्णमिन्दुं निर्जिगाय जयति स्मेत्यार्थीयमुपमा । 'जयति द्वेष्टि' इति दण्डिना सादृश्यार्थेषु गणनात् ॥ ३८

अथ युग्मेन सखीनायिकासंवादमाह—

उच्यतामिति ॥ तत्र नायिकाह—स धूर्तोऽशेषमखिलं वचनीयं वक्तव्यमुच्यताम् । निःशङ्कमुपालभ्यतामित्यर्थः । ब्रूञो दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि

आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।
योषितामिति कथासु समेतैः कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४०

योषितः पुलकरोधि दधत्या घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।
कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या [1]मण्डनं ललितमण्डनतैव ॥ ४१

लोट् । अथ सख्याह—हे सखि, ईश्वरे भर्तरि नायके विषये परुषता पारुष्यं न साध्वी न हिता । अथ नायिकाह—तर्ह्येनमनुनीय सान्त्वयित्वानय । पुनः सख्याह—विप्रियाणि जनयन्नप्रियाणि कुर्वन्स कथं वानुनेयोऽनुनयार्हः ॥ ३९

किमिति ॥ पुनर्नायिकाह—तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन किम् । कोऽर्थ इत्यर्थः । अत उपैतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः सख्याह—हे सुभगमानिनि सौन्दर्यमानिनि । सुभगमात्मानं मन्यत इति 'आत्ममाने खश्च' इति चकाराण्णिनिप्रत्ययः । तस्मिन्प्रिये विषये को मानः । मानो न कर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । नहीत्यादि सखीवाक्यम् । तत्र नहीत्येकं वाक्यम् । यदुक्तं सखीत्यर्थः । हे सखि, किं तूपैतुं युक्तम् । कुतः । सुभगमानिनि प्रिये को मानः । तादृग्जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवंरूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः । समीपमागत्याकर्णयद्भिरित्यर्थः । कामिभिर्बहुरसानेकास्वादा धृतिः सन्तोष ऊहे ऊढा । अत्र परोक्षौत्सुक्यनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्यपरिपूर्णकान्ताकथाकर्णनादुत्तरोत्तरमपूर्वहृदयानन्दनिष्यन्दमानन्दसन्दोहमविन्दन्नित्यर्थः । प्रायेणात्र प्रौढाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४०

योषित इति ॥ पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गम एव जन्म यस्य तद्धर्मवारि स्वेदोदकं दधत्या इति सात्त्विकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्येत्यौत्सुक्योक्तिः । योषितो या ललितमण्डनतोत्सृष्टप्रसाधनत्वम् । भावे तल् । सैव मण्डनं बभूव तादृशफलत्वात्तस्येति भावः ॥ ४१

---

1 'भूषणम्'

शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।
सङ्गतासु दयितैरुपलेभे कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२

द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोलौ जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।
कामिनामिति वचः पुनरुक्तं प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३

साचि लोचनयुगं नमयन्ती रुन्धती दयितवक्षसि पातम् ।
सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४

सव्यलीकमवधीरितखिन्नं प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।

शीध्विति ॥ शेरतेऽनेनेति शीधु पक्वेक्षुरसविकारो मद्यविशेषस्तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु । तथा दयितैः सङ्गतासु स्वयंप्राप्तासु च कामिनीष्वतिमानवतीष्वाशु मानं कोपं निगृह्णन्निवर्तयन् । शिथिलीकृता लज्जा येन स मदनो नु मदो नूपलेभे लक्ष्यते स्मेत्यर्थः । प्रियसमागमशीधुपानरूपोभयकारणाभङ्गादुभयथा माननिग्रहाद्यनुभावसाधारण्याच्च सन्देहः । स एवालङ्कारः ॥ ४२

द्वारीति ॥ द्वारि त्वदागमनमार्ग एव चक्षुरित्यौत्सुक्योक्तिः । अधिपाणि पाणौ करे कपोलाविति चिन्तोक्तिः । किंबहुना जीवितं त्वयि त्वदधीनम् । त्वां विना न जीवतीत्यर्थः । इति गाढानुरागोक्तिः । अतोऽस्याः कलहो विग्रहः कुत इत्येव कामिनां प्रीतये पुनरुक्तं पुनःपुनरुच्यमानं वचो दूतीवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वमपूर्ववद्भावमियाय । प्रकारार्थे द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । कान्तानुरागप्रकटनात्कामिनः प्रहृष्यन्तीति भावः । कलहान्तरितेयम् ॥ ४३

साचीति ॥ लोचनयुगं साचि तिर्यङ्नमयन्ती प्रिये तिर्यक्पातयन्ती। न तु समरेखयेत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं रुन्धतीष्टमपि प्रतिबध्नती लज्जा सुभ्रुवो नायिकाया विभूषां शोभां जनयति स्म सङ्गतौ सुरतप्रसङ्गे सत्युपरराम च एवं यतस्तदा चाभूषणमेवेति भावः । 'विभाषाकर्मकात्' इति परस्मैपदम् ॥ ४४

सव्यलीकमिति ॥ सव्यलीकं सापराधमत एवावधीरितोऽवज्ञातः सन् । खिन्नस्तम् । 'पूर्वकाल—' इत्यादिना तत्पुरुषः । सपदि कोपस्य पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रियं योषितः सम्बन्ध्यभिबाष्पनिपात

योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि प्राणनाथमभिबाष्पनिपातः ॥ ४५

शङ्किताय कृत[1]बाष्पनिपातामीर्ष्यया विमुखितां दयिताय ।
मानिनीमविमुखा[2]हितचित्तां शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६

लोलदृष्टि वदनं [3]दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन ।
व्रीडया सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे[4] ॥ ४७

आभिमुख्येनाश्रुमोक्षः सुहृदिव रुणद्धि स्म रुरोध । बाष्पपातस्य मन्युमोक्षलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात्सुहृदौपम्यम् । इयमधीरा खण्डिता—'ज्ञातेऽन्यासङ्गिनि पत्यौ खण्डितेर्ष्याकषायिता । अधीराश्रु विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नायिका ॥' इति दशरूपके ॥ ४५

शङ्किताति ॥ शङ्किताय दयितायाविश्वस्ताय नायकायेर्ष्यया विमुखितां विमुखीकृताम् । अत एव कृतबाष्पनिपातां मानिनीं घनरोमविभेदः सान्द्रपुलकोदयोऽभिमुखमाहितं चित्तं यया ताम् । निष्कोपामित्यर्थः । शंसति स्म । व्यनक्तिस्मेत्यर्थः । अन्यथा सात्त्विकानुदयादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तैव नायिका ॥ ४६

अथ—सम्भोगश्रृङ्गारमाह । तत्रापि बाह्यरतमाह—

लोलेति ॥ प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयिताया वदनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति विनीवि निर्गतबन्धनमंशुकं नितम्बाद्व्रीडया सह शिथिलतामुपपेदे । उभयमपि शिथिलमासीदित्यर्थः । अत्र व्रीडांशुकरूपसम्बन्धिभेदभिन्नवृत्तिस्रंसनरूपशैथिल्यस्याभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूलः सहोक्तिविशेषोऽलङ्कारः । अत एव व्रीडांशुकौपम्यं च च कल्प्यम् । अत्र वात्स्यायनः—'बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकरणकल्पितम् ॥' इति ॥ ४७

---

1 'अधिबाष्प' 2 'स्थित' 3 'वनिताया' 4 'अभिपेदे'

ह्रीतया गलितनीवि निरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।
मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं सस्वजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८

आदृता नखपदैः परिरम्भाश्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।
सौकुमार्यगुण[1]सम्भृतकीर्तिर्वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९

पाणिपल्लवविधूननमन्तः सीत्कृतानि नयनार्धनिमेषाः ।

ह्रीतयेति ॥ गलितनीवि गलितबन्धं तथाप्यवलम्बिता काञ्ची येन तत् । काञ्चीलग्नमित्यर्थः । तदन्तरीयमधोंशुकम् । 'अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके' इत्यमरः । निरस्यन्नाक्षिपन् । हृदयेशः प्रियो ह्रीतया वस्त्रापगमाल्लज्जितया । ह्रीधातोः कर्तरि क्तः । दयितया मण्डलीकृतो वर्तुलीकृतः पृथुस्यनभारो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । गाढमित्यर्थः । सस्वज आश्लिष्टः । प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः ॥ ४८

आदृता इति ॥ परिरम्भा आलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिरादृता अभिमताः । 'हेतौ' इति तृतीया । तथा चुम्बितानि चुम्बनानि घनदन्तनिपातैर्गाढदन्तक्षतैर्हेतुभिरादृतानीति लिङ्गविपरिणामः । सुरतसुखोद्दीपकत्वान्नखदन्तक्षतपूर्वकेष्वालिङ्गनचुम्बनेष्वादरः संवृत्त इत्यर्थः । ननु सुकुमारे कामतन्त्रे कथं पीडाकरेष्वादर इति न वाच्यमित्याह—सौकुमार्येति । सौकुमार्यमेव गुणस्तेन सम्भृतकीर्तिर्लब्धयशाः कामः सुरतेषु सम्भोगेष्वपि । न केवलं विप्रलम्भेष्विति भावः । वामः कर एव । सुकुमारः काम इति वादमात्रम् । वस्तुतस्तु पीडयन्नेव सुखमावहतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४९

अथाभ्यन्तरं रतमाह—

पाणीति ॥ रहस्येकान्त इति विश्रम्भातिशयोक्तिः । गद्गदवाचां स्खलद्गिरां योषितां सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयोर्विधूननं कम्पनमन्तः सीत्कृतानि सीत्काराः । एतेन कुट्टमिताख्यो भाव उक्तः । अधरपीडनादौ सुखेऽपि 'दुःखवदुपचारः कुट्टमितम्' इति लक्षणात् । नयनानामर्धनिमेषा अर्धनिमीलितानि ।

---

1 'लम्भितः' 'संवृतः'

योषितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५०

पातुमाहितरतीन्यभिलेपुस्तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि ।
सस्मितानि वदनानि वधूनां सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥

कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ वारुणीरसनशान्तविवादे ।
मानिनीजन उपाहितसन्धौ सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२

कुप्यताशु भवतानतचित्ताः कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः ।

रहस्येकान्ते गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्याद् गद्गदकण्ठत्वं चेत्येतानि मदनस्यास्त्रतामुपययुः । अस्त्रवत्पुंसामुद्दीपनान्यासन्नित्यर्थः । अत्र सीत्कारार्धनिमेषादिना सुखपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये—'स्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत्स्वजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलज्जिताकुला । इति ॥ ५०

अथ—मधुपानवर्णनमारभते ॥

पातुमिति ॥ युवान आहितरतीनि वर्धितरागाण्यत एवापुनरुक्तरसानि पुनः पुनः पानेनाप्यपूर्वस्वादान्यत एव तर्षयन्ति तृष्णोत्पादकानि । अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानि वधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेपुरिच्छन्ति स्म । अत्र प्रस्तुतानामेव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलं प्राकरणिकविषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । 'प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ।' इति लक्षणात् ॥ ५१

कान्तेति ॥ कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ त्यक्तरोषे । तदवधिकत्वात्तस्येति भावः । किञ्च वारुणीरसनेन मद्यास्वादेन शान्तो विवादो वाक्कलहादिर्यस्य तस्मिन् । अत उपाहितसन्धौ प्रियैः सह कृतसन्धाने मानिनीजने विषयेऽनङ्गो धनुषीषुं न सन्दधे सन्धानं नाकरोत् । सिद्धसाध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२

कुप्यतेति ॥ यूनः प्रियान्कुप्यत यूनां कोपं जनयत । नात्र 'क्रुधद्रुह—' इत्यादिना यूनां सम्प्रदानत्वे चतुर्थी । तस्य 'यं प्रति कोपः' इति नियमात् । अत कोपस्तावत्कृत्रिम इत्याशु आनतचित्ता अनुकूलचित्ता भवत । किञ्च कोपितास्ता-

इत्यनेक उपदेश इव स्म स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३

भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां वारुणीमतिरसां रसयित्वा ।
ह्रीविमोहविरहादुपलेभे पाटवं नु हृदयं नु वधूभिः ॥ ५४

स्वादितः स्वयमथैधितमानं लम्भितः प्रियतमैः सह पीतः ।
आसवः प्रतिपदं प्रमदानां नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५

न्वरिवस्यत परिचरत । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' इति क्यच् । वरिवसः परिचर्यायामित्यर्थे तस्य नियमश्च । इत्येवमनेकोऽनेकप्रकारो य उपदेशः प्रवर्तकवाक्यं स इव मधुवारो मधुपानावृत्तिः । 'मधुवारा मधुक्रमाः' इत्यमरः । युवतिभिः स्वाद्यते स्म । मधुवारस्य कोपादिकार्यप्रवर्तकत्वसाम्यादुपदेश इवेत्युत्प्रेक्षा । अनियताः खलु मत्तचेष्टा इति भावः ॥ ५३

भर्तृभिरिति ॥ भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताम् । 'सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि' इति विश्वः । अत एवातिरसामधिकस्वादां वारुणीं वरुणात्मजाम् । 'सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा' इत्यमरः । रसयित्वास्वाद्य वधूभिर्ह्रीविमोहविरहान्मदेन लज्जाजाड्यापगमाद्धेतोः पाटवं पटुत्वं नु हृदयं ज्ञानविशेषं नु उपलेभे । अत एव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्याद्धृदयमेव प्रागसत्पश्चाल्लब्धमिति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिरिति भावः । सन्देहालङ्कारः ॥ ५४

स्वादित इति ॥ स्वयं स्वादितः । आदौ स्वयमेवादाय पीतः । अथानन्तरं प्रियतमैरेधितमानं वर्धितबहुसंमानं यथा तथा लम्भितो ग्राहितः । स्वहस्तेन पायित इत्यर्थः । ततः प्रियतमैः सह पीतः । युगपदेकपात्रेण पीत इत्यर्थः । आसवः । प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिवारं नैकरूपरसतामनेकविधस्वादुत्वम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नञ्समासे नलोपः स्यात् । भेज इव प्रापेव । उपचारविशेषाद्भोज्येषु रसविशेषः स्यादिति भावः । आस्वादनादिपदार्थानामनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तावदेकं स्वादनादीनामनेकधर्माणामेकस्मिन्नेव सर्वक्रमेण सम्बन्धात्पर्यायभेदश्च । तयोश्च संसृष्टयोरनेकरसत्वोत्प्रेक्षाबीजत्वात्तया सहाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५

भ्रूविलाससुभगाननुकर्तुं विभ्रमानिव वधूनयनानाम् ।
आददे मृदुविलोलपलाशैरुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां हृद्यतामुपययौ रमणानाम् ।
फुल्ललोचनविनीलसरोजैरङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७

प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।
तत्तथा हि दयिताननदत्तं व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८

वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।

भ्रूविलासेति ॥ भ्रूविलासैः सुभगान्सुन्दरान्वधूनयनानां विभ्रमाननुकर्तुं तैरात्मानं समीकर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षार्थत्वात् । मृदुविलोलपलाशैरीषच्चलद्दलैरुत्पलैश्चषकेषु या वीचयो मधूर्मयस्तासु यः कम्पः स आददे स्वीकृतः । न तु स्वकम्पस्तस्य विलोलविशेषणेनैवोक्तत्वात्तत्स्वीकारश्च तद्योग एव । पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजामुत्पलानां कम्पमानवीचियोगात्सुभ्रूविलासनेत्रसाम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६

ओष्ठेति ॥ ओष्ठ एव पल्लवस्तस्य विदंशे दंशने रुचिरभिलाषो येषां तेषाम् । मुखसुरापानमिषेणाधरं पिपासतामित्यर्थः । रमणानां फुल्लानि लोचनान्येव विनीलसरोजानि येषु तैः । अङ्गनास्यान्येव चषकाणि पानपात्राणि । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । तैर्मधुवारो मधुपानावृत्तिर्हृद्यतां हृदयप्रियतामुपययौ । 'हृदयस्य प्रियः' इति यत्प्रत्ययः । 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु-' इति हृद्भावः । रमणविशेषणार्थहेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ ५७

प्राप्यत इति ॥ गुणवताप्याश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तम् । तत्तथा । यदुक्तं तत्तथैवेत्यर्थः । हि यस्माद्दयितानां आननेन करणेन दत्तं मधुरसातिशयेन स्वादुप्रकर्षेण कर्त्रा व्यानशे व्याप्तम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८

वीक्ष्येति ॥ रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेष्वतिरिक्तां यावकापगमात्पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यद्दन्तपदमण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभाम् । प्रतिबिम्बिता-

जज्ञिरे बहुमता प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।
वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६०

मिति शेषः । वीक्ष्यौष्ठयावकनुदोऽधरलाक्षारागहारिणो मधुवारा मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमता अभिमताः । वर्तमाने क्तः । तद्योगात्षष्ठी । जज्ञिरे जाताः । तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकत्वादिति भावः ॥ ५९

मधुपानाद्विलोचनेषु रागोत्पत्तिरधरेभ्यश्च लाक्षारागनिवृत्तिर्मद्यानयोश्चान्योन्यगन्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सत्युत्प्रेक्षते—

लोचनेति ॥ लोचने चाधरश्च लोचनाधरम् । 'समुद्राभ्राद्घः—' इति व्यभिचारज्ञापकान्नात्राधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कृतश्चासावाहृतश्चेति विशेषणसमासः । लोचनाधरस्य कृताहृतो रागो यया सा तथोक्ता । लोचनयोः कृतरागाधरादासमन्ताद्धृतरागा चेत्यर्थः । षष्ठ्याश्चार्थसम्बन्धात्सामान्यस्य योगविशेषे पर्यवसाननियमेनाधिकरणापादानार्थयोराक्षेपात् । तथा चाधरलोचनगुणयो रागतद्विरहयोः स्थानपरिवृत्तिं कृतवतीत्यर्थः । तथा वासितेन स्वगन्धसंक्रान्तिसुरभितेनाननेन विशेषितोऽतिशयितो गन्धो यस्याः सा । यद्वा वासितानना चासावर्थाद्दानेनैव विशेषितगन्धा चेति कृतबहुव्रीहिर्विशेषणसमासः । उभयथाप्याननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रान्ताननगन्धा चेत्यर्थः । एवंभूता वारुणी मदिरा परगुणात्मगुणानां परयोर्लोचनाधरयोर्गुणा च परस्याननस्य गुण आत्मनो वारुण्या गुणश्च परगुणात्मगुणास्तेषां परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने विस्तारयामास । चित्तेन प्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः । बुद्धिपूर्वा तु विनिमयः । अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्यावृत्त्या परगुणा च परगुणात्मगुणा चेति विग्रहः कथञ्चिदगत्या सोढव्यः । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथा चायमर्थः । परगुणयोरधरलोचनगुणयोरागतद्विरहयोर्व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने । तथा परगुणात्मगुणयोराननगन्धात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने । अन्यथा कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मोपलम्भः सम्भवतीति भावः । अत्र लोचनाधररागयोस्तदभावयोर्वा भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्ववाचोयुक्तिः । तस्मात्तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणिता चेयं व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणादुत्प्रेक्षेति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दस्तु संशये ॥ ६०

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्ष्णोः कर्णगं निरुपकारि विदित्वा ।
योषितः सुहृदिव प्रविभेजे लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१

क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः [1]कान्तदन्तपदसं[2]भृतशोभः ।
आययावतितरामिव वध्वाः सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२

रागकान्तनयनेषु नितान्तं विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।
सर्वगापि ददृशे वनितानां दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३

तुल्येति ॥ अक्ष्णोस्तुल्यरूपमक्षितुल्याकृति योषितः कर्णगं कर्णावतंसीकृतमसितोत्पलं निरुपकार्यनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा । तत्कार्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेनाक्ष्णैव कृतत्वादिति भावः । मदरागः सुहृदिवोत्पलस्य बन्धुरिव । अनिष्टवारकत्वादिति भावः । लम्भितेक्षणरुचिराहितनयनकान्तिः सन् । प्रविभेजे वर्णान्तरापादनेन प्रविभक्तवान् । अवैलक्षण्यकरादक्ष्णो व्यावर्तयामास । ततो विच्छित्तिकरत्वादिति भावः ॥ ६१

क्षीणेति ॥ अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारागोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तक्षतेन संभृता शोभा यस्य सः । वध्वा अधरपल्लवरागोऽतितरामतिमात्रम् । अतिशब्दात्तरप्प्रत्यये 'किमेत्तिङव्यय—' इत्यादिनाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वमाययाविव । प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां किमन्यैर्मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रतेति विरोधात्कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गं तत्संकीर्णा चोत्प्रेक्षा ॥ ६२

रागेति ॥ वनितानां सर्वगापि सर्वाङ्गगतापि । 'अन्तात्यन्त—' इत्यादिना डः । मदश्री रागेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवदरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेष्विव नितान्तं ददृशे । तेषां नयनादिनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसंभवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेष्वेव ददृश इति विरोधः । तस्य मुखविशेषणैः समाधानात्काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स चोपमया संसृज्यते ॥ ६३

---

1 'आर्द्र' 2 'लम्भित'

बद्धकोपविकृतीरपि रामाश्चारुताभिमततामुपनिन्ये ।
वश्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४

वाससां शिथिलतामुपनाभि ह्रीनिरासमपदे कुपितानि ।
योषितां विदधती गुणपक्षे निर्ममार्ज मदिरा वचनीयम् ॥ ६५

भर्तृषूपसखि निक्षिपतीनामात्मनो [1]मधुमदोद्यमितानाम् ।
व्रीडया विफलया वनितानां न स्थितं न विगतं [2]हृदयेषु ॥ ६६

बद्धेति ॥ बद्धा कोपेन विकृतिर्याभिस्तास्तथाभूता अपि रामाः कर्म चारुता तासां सौन्दर्यं कर्त्री अभिमततां प्रियवाल्लभ्यमुपनिन्ये । सौन्दर्यं हि विकृतिमपि रोचयत इति भावः । मधुमदो दयितानां वश्यतां विधेयत्वमुपनिन्ये । तथाहि । सर्व आत्मवर्गहितमिच्छति । अतश्चारुता स्त्रीत्वात्स्त्रीणामुपचकार । मधुमदस्तु पुंस्त्वात्पुंसामिति युक्तमित्यर्थः । अत्र विकृता अप्यभिमताः कुपिता अपि वश्या इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानादुभयथापि विरोधाभासो भवन्नर्थान्तरसन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४

वाससामिति ॥ उपनाभि नाभिसमीपे वाससां शिथिलतां ह्रीनिरासं लज्जात्यागमपदे कुपितान्यस्थानकोपांश्च गुणपक्षे गुणकोटौ विदधती निवेशयन्ती । दोषानप्येतान्गुणान्कुर्वतीत्यर्थः । मदिरापि योषितां वचनीयम् 'न नाभिं दर्शयेत्' इति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दां निर्ममार्ज । तथा दोषाणामपि वस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुणत्वान्न कश्चिद्वचनीयावकाश इत्यर्थः ॥ ६५

भर्तृष्विति ॥ उपसखि सखिसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । आत्मनः स्वदेहान् । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि' इति वैजयन्ती । भर्तृषु निक्षिपतीनां निपातयन्तीनाम् । भर्तृणामुपरि पतन्तीनामित्यर्थः । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः । कुतः । मधुमदेनोद्यमितानां प्रेरितानाम् । न तु स्वेच्छयेति भावः । वनितानामनुरक्तस्त्रीणाम् । 'वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति' इति विश्वः । हृदयेषु विफलया । अनुचिताचरणादिति भावः ।

1 'स्फुटमदो' 2 'हृदयेभ्यः'

रुन्धती नयनवाक्यविकासं सादितोभयकरा परिरम्भे ।
व्रीडितस्य ललितं युवतीनां क्षीवता बहुगुणैरनुजह्रे ॥ ६७

योषिदुद्धतमनोभवरागा मानवत्यपि ययौ दयिताङ्कम् ।
कारयत्यनिभृता गुणदोषे वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६८

आहिते नु मधुना मधुरत्वे चेष्टितस्य गमिते नु विकासम् ।
आबभौ नव इवोद्धतरागः कामिनीष्ववसरः कुसुमेषोः ॥ ६९

व्रीडया न स्थितं न विगतम् । वैफल्यात्तस्या मदोपाधिकत्वाच्चेति भावः । अत एव नोभयनिषेधविरोधः ॥ ६६

रुन्धतीति ॥ नयनानां वाक्यानां च विकासं प्रागल्भ्यं रुन्धती प्रतिबध्नती । तथा परिरम्भ आलिङ्गने सादितौ स्तम्भितावुभौ करौ यया सा युवतीनां संबन्धिनी क्षीबता मत्तता । कर्तरि क्तः। 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः' इति निपातनात्साधुः । क्षीबो मत्तः तस्य भावः क्षीबता । त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । बहुगुणैर्दृष्टिसंकोचादिभिर्व्रीडितस्य व्रीडायाः । भावे क्तः । ललितं विलासमनुजह्रेऽनुचक्रे । कर्तरि लिट् । व्रीडाकार्यकरत्वाद्व्रीडानुकरणमित्युपमालङ्कारः ॥ ६७

योषिदिति ॥ उद्धत उत्कटो मनोभवेन यो रागः प्रीतिः स यस्याः सा योषिन्मानवत्यपि दयितस्याङ्कं ययौ । यतो मानाद्रागो बलीयानिति भावः । लाघवदोषं परिहरति—कारयतीति । अनिभृता चपला । न कार्यकारिणीत्यर्थः । वारुणी मदिरा गुणेषु दोषेषु च विषये । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । रहस्यविभेदं रहस्यभङ्गं कारयति खलु । बलान्निगूहितावपि गुणदोषौ प्रकाशयतीत्यर्थः । यतोऽतिगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्ताया न लाघवमावहति । अबुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः ॥ ६८

आहित इति ॥ मधुना मद्येन चेष्टितस्य रतिव्यापारस्य मधुरत्वे माधुर्ये आहिते नु सम्पादिते नु प्रागसत्येव मनोहरत्वे सम्प्रत्युत्पादिते वा । विकासं गमिते नु प्राक्सत्येव माधुर्ये प्रकर्षं प्रापिते वा । उद्धतराग उद्रिक्तरागः । अत एव कुसुमेषोः कामिनीष्ववसरः । प्रवेशो नव इवाबभौ । नित्यसंनिहितोऽपि

मा गमन्मदविमूढधियो नः प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
योषितो न मदिरा भृशमीपुः प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७०

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।
सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥ ७१

धाष्टर्यलङ्घितयथोचितभूमौ निर्दयं विलुलितालकमाल्ये ।

मदनः कामिनीषु मदकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्याद्रागोदये सत्यपूर्ववदुद्दीप्तोऽभू-दित्यर्थः । संशयानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ६९

मा गमन्निति ॥ शङ्कितनाथा अविश्वस्तपुरुषा योषितो मदेन विमूढधियः स्तब्धबुद्धयो नोऽस्मान्प्रोज्झ्य विसृज्य । प्रपूर्वादुज्झतेः समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । रन्तुं मा गमन्न गच्छन्त्विति मनीषयेति शेषः । गमेर्माङि लुङ् । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः । मदिरां भृशमतिमात्रं नेपुर्नैच्छन्ति स्म । किन्तु भर्तृवियोगभयादीषदेव पपुरित्यर्थः । तथाहि । प्रेम स्नेहोऽपदेऽस्थानेऽपि । भयान्यनिष्टानि पश्यत्युत्प्रेक्षते शङ्कत इति यावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वोप-चारः ॥ ७०

चित्तेति ॥ चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रहः । 'विविक्तं रहसि स्मृतम्' इति विश्वः । मन्मथो मधुमदो मद्यमदः शशिभासश्चन्द्रिका दयितैः सह सङ्गमश्च । 'वृद्धो यूना—' इति निर्देशात्सहशब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । एतानि प्रमदानां स्त्रीणां प्रेम वियोगासहत्वावस्थासम्भोगं कामपि भुवं काञ्चिद्दशां नयन्ति स्म । रत्यवस्थामप्यतिक्रम्य शृङ्गारावस्थां क्रीडामयीं निन्यु-रित्यर्थः । 'प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेमरतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः ॥' इत्युक्तं रसरत्नाकरे । 'प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता-प्यभिलापकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा सम्भोगः सप्तधा क्रमः ॥' इति ॥ ७१

क्रीडावस्थामाह—

धाष्टर्येति ॥ धाष्टर्येन प्रागल्भ्येन लङ्घितातिक्रान्ता यथोचिता योग्या भूमिर्मर्यादा यस्मिंस्तथोक्ते । चुम्बनताडनमणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयमुच्छृ-

मानिनीरतिविधौ कुसुमेपुर्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२

शीधुपानविधुरेषु वधूनां निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु ।
ईहितं रतिरसाहितभावं वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे ॥ ७३

अन्योन्यरक्तमनसामथ बिभ्रतीनां
चेतोभुवो [1]हरिसखाप्सरसां निदेशम् ।
वैबोधिकध्वनिविभावितपश्चिमार्धा
सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४

ङ्गलवृत्तिरिति भावः । निर्दयं यथा तथा विलुलितान्याकर्षणाकुलितान्यलका माल्यानि च यस्मिंस्तस्मिन्मानिनीरतिविधौ सुरते कुसुमेषुः कामो मत्तमत्तो मत्तप्रकार इव विभ्रमं विजृम्भणमाप प्राप । मत्तः किं न करोतीति भावः । कारयितरि कर्तृत्वोपचारादुत्प्रेक्षा ॥ ७२

शीधिवति ॥ शीधुपानेन मद्यपानेन विधुरेषु विह्वलेषु । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । अत एव वपुःष्वङ्गेषु निघ्नतां प्रियपराधीनतामुपगतेषु सत्सु । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । वधूनां सम्बन्धिनि रतिरसे सुरतरसास्वाद आहितभावं दत्तचित्तं कामिषु विषय ईहितं चुम्बनताडनादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निर्विषयम् । अस्थानकृतमपीत्यर्थः । रेजे । रागिणां स्खलितमपि शोभत इति भावः ॥ ७३

अन्योन्येति ॥ अथ हरिसखा इन्द्रसचिवा गन्धर्वास्तेषामप्सरसां चान्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवः कामस्य निदेशमाज्ञां बिभ्रतीनां स्मरविधेयानाम् । तासु रममाणस्येवेत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । विबोधः प्रबोधनं शीलमेषां ते वैबोधिका वैतालिकाः । 'शीलम्' इति ठक् । तेषां ध्वनिभिर्मङ्गलरवैर्विभावितोऽभ्यूहितो ज्ञातः पश्चिमार्धश्चरमभागो यस्याः सा तथोक्ता सा रात्रिः संहृता संक्षिप्तेवेत्युत्प्रेक्षा । सुखिनां भूयानपि कालो लघीयानिव भवतीति भावः । परिवृत्तिं विवृत्तिमियाय । प्रभातकल्पाभूदित्यर्थः ॥

---

1 'सुरसखा'

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमाना-
मायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् ।
रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५

कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलिताक्षं
संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धा-
नाविश्चकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६

निद्रेति ॥ निद्रया विनोदितोऽपनीतो नितान्तमत्ययं यो रत्याः क्लमः स येषां तेषामायामिभिरायासवद्भिर्दीर्घैर्मङ्गलनिनादैर्वैबोधिकध्वनिभिर्विबोधितानां यूनां रामासु । 'सुन्दरी रमणी रामा' इत्यमरः । भाविविरहेणाकुलितासु सतीषु रतानि तान्येव पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावस्तत्पूर्वता ताम् । भावे तल्प्रत्ययः । समादधिरे प्रापुरिवेत्युत्प्रेक्षा । आद्यसुरतवदादरात्प्रवर्तन्त इत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तदतितृष्णयानुभूयत इत्यर्थः ॥ ७५

कान्तेति ॥ सुरतखेदेन निमीलितान्यक्षीणि येन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाहितुं सेवितुमिव । खेदापनोदार्थमङ्गमर्दनं कर्तुमिवेत्यर्थः । 'संवाहनं वाहनेऽपि नरादेरङ्गमर्दने' इति विश्वः । 'वाहृ प्रयत्ने' इति धातोरण्यन्तात्तुमुन् । अन्यथा णिज्ग्रहणे संवाहयितुमिति स्यात् । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । समुपयान्संवान्रजनीपरिवृत्तिवायुर्निशावसानमरुत् । हर्म्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगो विमर्दश्च तेषां गन्धानाविश्चकार । बहिः प्रसारयामासेत्यर्थः । अत्र संवाहितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मान्द्यगुणमूलत्वाद्गुणनिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षा ॥ ७६

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु
निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
व्यामृष्टपत्त्रतिलकेषु विलासिनीनां
शोभां बबन्ध वदनेषु [1]मदावशेषः ॥ ७७

गतवति नखलेखालक्ष्य[2]तामङ्गरागे
समददयितपीताताम्रबिम्बा[3]धराणाम् ।
विरहविधुरमिष्टासत्सखीवाङ्ग[4]नानां
हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥ ७८

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मोपदलाञ्छने महाकाव्ये
नवमस्सर्गः ॥

आमोदेति ॥ आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिताश्चला दष्टमुक्तत्वात्स्फुरन्तश्चाधरपल्लवा येषु तेषु निद्रया कषायितान्यपटूकृतानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु । 'कषायस्तुवरे न स्त्री निर्यासे रञ्जकादिके । सुरभावपटौ रक्ते सुन्दरे लवणेऽपि च' इति केशवः । व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पत्त्राणि तिलकाश्च येषां तेषु विलासिनीनां वदनेषु मदावशेषः शोभां बबन्ध । मण्डनान्तरापाये मदशेष एव मण्डनं बभूवेत्यर्थः । स्त्रीणां मद एव विभूषणमिति भावः ॥ ७७

गतवतीति ॥ अङ्गरागेऽङ्गविलेपने नखलेखासु नखपदेषु लक्ष्यतां दृश्यतां गतवति सति । विमर्दात्तन्मात्रावशेषे सतीत्यर्थः । किञ्च बिम्बतुल्या अधरा बिम्बाधराः । 'शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमानाधिकरणसमासः' इति वामनः । समदैर्दयितैः पीताः पीडिता अत एवातिपीडनादाताम्रा आसमन्ताद्रक्ता बिम्बाधरा यासां तासामङ्गनानां सम्बन्धि विरहेणाह्निकेन वियोगेण

---

1 'मदस्य शेषः' 2 'दृश्यता' 3 'बिम्बाधरोष्ठ्याः' 4 'अङ्गनायाः'

विधुरं विह्वलं हृदयम् । रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः । नखपदादिशोभेत्यर्थः । इष्टासा सत्सखीव निपुणसहचरीवावलम्बे धारयामास । प्रियसम्भोगचिह्नशोभा स्पष्टा बभूवेत्यर्थः । प्रियोपभोगचिह्नशोभावलोकनलालसाः कथं विरहमसहन्तेत्यर्थः । श्रुतिपूर्णोपमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ७८

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां नवमस्सर्गः ॥

॥ दशमस्सर्गः ॥

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीमवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः ।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥१

द्रुतपदमभियातुमिच्छतीनां गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् ।
अवनिषु चरणैः पृथुस्तनीनामलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २

अथागन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया समग्रसाधनाः स्त्रियो मुनिमनःप्रलोभनार्थं प्रास्थन्नित्याह—

अथेति ॥ अथ प्रभाते परिमलजां सम्भोगसम्भूतां लक्ष्मीं शोभामवाप्य । 'सम्भोगः स्यात्परिमले' इति वैजयन्ती । सम्भोगात्स्त्रियः शोभन्त इति भावः । एतेनागन्तुकशोभासम्पत्तिरुक्ता । अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं चोक्तम् । अथ सहजशोभासम्पत्तिमाह—अवयवेति । अवयवैः स्तनादिभिर्दीपिता मण्डिता च मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिस्ताः । रम्यहावा मनोहरविलासास्ताः स्त्रियः । 'हावो विलासश्चेष्टायाम्' इति विश्वः । वसतिं शिबिरमभिविहाय सर्वतस्त्यक्त्वा सुरपतिसूनोरर्जुनस्य विलोभनाय जग्मुः । अत्रावयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादवयवसौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वादतिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्मिन्सर्गे पुष्पिताग्रावृत्तम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति लक्षणात् ॥ १

द्रुतेति ॥ गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन द्रुतपदं यथा तथाभियातुं गन्तुमिच्छतीनाम् । किञ्च । पृथुस्तनीनां तासामप्सरसाम् । किञ्च । अलघुनितम्बतया न लघवो नितम्बा यासां तासां भावस्तत्ता तया स्थूलनितम्बतया चरणैरवनिषु चिरं निषेदे स्थितम् । अभ्यासपाटवेन मनसा त्वरमाणानामपि तासां स्तनजघनभाराच्चरणा नोत्तस्थुरित्यर्थः ॥ २

निहितसरसयावकैर्बभासे चरणतलैः कृतपद्धतिर्वधूनाम् ।
अविरलविततेव शक्रगोपैररुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३

ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः ।
प्रतिरवविततो वनानि चक्रे मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४

अवचयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।
अभिदधुरभितो मुनिं वधूभ्यः समुदितसाध्वसविक्लवं च चेतः ॥

निहितेति ॥ निहिता आरोपिताः सरसयावकाः सान्द्रलाक्षारागा येषु तैर्वधूनां चरणतलैश्चरणन्यासैः कृतपद्धतिः कृतमार्गरेखा । अत एवारुणिता अरुणीकृता नीलास्तृणोलपास्तृणानि दूर्वादीन्युलपा बल्वजाख्यास्तृणविशेषाश्च यस्याः सा । 'उलपा बल्वजाः प्रोक्ताः' इति हलायुधः । 'उलपा उशीरतृणानि' इति क्षीरस्वामी । ब्राह्मणपरिव्राजकवदुलपानां पृथङ्निर्देशः । धरित्री शक्रगोपैरिन्द्रगोपाख्यैः कीटकैः । 'इन्द्रगोपस्त्वग्निरजः' इति हैमः । अविरलं निरन्तरं यथा तथा वितता व्याप्तेवेत्युत्प्रेक्षा बभासे ॥ ३

ध्वनिरिति ॥ अगविवरेषु नगरन्ध्रेषु । गुहास्वित्यर्थः । प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिर्विततः संमूर्च्छितः पृथुभी रशनागुणानां शिञ्जितैः स्वनितैरनुयातोऽनुगतः । मिलितइति यावत् । 'स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः । नूपुराणां ध्वनिभिर्ध्वानैर्वनानि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुका उत्कण्ठिता हंसाः सारसाश्च येषां तानि चक्रे । अत्र हंसादिषु मुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृश्याद्धंससारसान्तरकूजितभ्रान्तिप्रतीतेः भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४

अवचयेति ॥ अवचयः पुष्पफलादिच्छेदनं परिभोग उपभोगस्तद्वन्ति । हिंस्रा घातुका व्याघ्रादयः । 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । तैः सहचरिताः सहचरन्तः । कर्तरि क्तः । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रेण चकारात्सुप्तशयितादिवद्वर्तमानार्थता । अन्ये हिंस्रेतरे मृगा हरिणादयो येषु तानि सहचरितान्यमृगाणि काननानि । तथा समुदितेन साध्वसेन विक्लवं विवशं चेतश्च

नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः ।
उपहितपरमप्रभावधाम्नां न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७

अतिशयितवनान्तरद्युतीनां फलकुसुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।
ऋतुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८

बधूभ्यः । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभितो मुनिमभिदधुः । आसन्नं सूचयामासुरित्यर्थः । अवचयादिलिङ्गचतुष्टयेनासन्नो मुनिरित्यन्वमीयतेत्यर्थः ॥ ५

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति ॥ सा भूर्नृपतिरेव मुनिस्तस्य परिग्रहेणाधिष्ठानेन हेतुना सुरसचिवानां गन्धर्वाणामप्सरसां च तेजो जहार तदाश्रमप्रवेशादेव निस्तेजस्का अभूवन्नित्यर्थः । ननु कथं मानुषेण तेजसामानुषं तेजो निरस्तमित्याशङ्क्याह—हि यस्मादुपहित आहिते परमे प्रभावधाम्नी सामर्थ्यतेजसी येषां तेषां जयिनां जयनशीलानाम् । 'महताम्' इति पाठे महतामुत्कटानाम् । तपसामलङ्घ्यं नास्ति । किमप्यसाध्यं नास्तीति भावः ॥ ६

सचकितमिति ॥ विस्मयाकुलाभिस्ताभिः स्त्रीभिः कर्त्रीभिः शुचयः सिकता यासु तासु । पादरेखाभिव्यक्तियोग्यास्वित्यर्थः । क्षितिषूपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाञ्छनानि रेखास्वरूपध्वजचक्राण्येव चिह्नानि येषु तान्यत एवातिमानुषाणि जिष्णोरर्जुनस्य पदानि सचकितमिव सभयमिव यथा तथा ददृशिरे दृष्टानि । अद्भुतवस्तुदर्शनाद्भयविस्मयौ भवत इति भावः ॥ ७

अतिशयितेति ॥ अतिशयितातिक्रान्ता वनान्तराणां द्युतिर्याभिस्तासाम् । कुतः । फलानां कुसुमानां चावचयेऽपि लवनेऽपि सैव विधा प्रकारो यासां तद्विधानाम् । तथैव समग्राणामित्यर्थः । तरूणां वीरुधां च समृद्ध्या लिङ्गेन

मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां ससलिलवल्कलभारभुग्नशाखः ।
बहुमतिमधिकां ययावशोकः परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥

यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः परिददृशे विधृतायुधः स ताभिः ।
अनुपमशमदीप्ततागरीयान्कृतपदपङ्क्तिरथर्वणेव वेदः ॥ १०

शशधर इव लोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।
शिखरनिचयमेकसानुसद्मा सकलमिवापि [1]दधन्महीधरस्य ॥

युवतिजनैर्मुनिप्रभावो ऋतुरिव जगृहे निश्चितः । कारणतयेति शेषः । उपमालङ्कारः ॥ ८

मृदितेति ॥ ससलिलमार्द्रं यद्वल्कलं तदेव भारस्तेन भुग्नशाखो नम्रशाखः 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । अत एव मृदितकिसलयो विलुलितपल्लवः । 'क्वचिन्न' इति प्रतिषेधान्न मृदेर्गुणः । अशोको वृक्षविशेषः । सुराङ्गनानामप्सरसां सम्बन्धिनीमधिकां बहुमतिं तत्कर्तृकसंमानं सज्जनसेवी धन्योऽयमिति ययौ प्राप । ननु सेवकेषु का श्लाघेत्यत्राह—परीति । सद्गुणानां महतां परिजनताप्यनुचरत्वमपि । भावे तल् । गुणायोत्कर्षाय । भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनादेव तत्पारवश्यं गम्यते ॥ ९

यमेति ॥ यमो देशकालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुरहिंसादिः नियमस्तदपेक्षया शुद्धिहेतुस्तपः स्वाध्यायादिः । ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्थिराणि दृढान्यङ्गानि यस्य सः विधृतायुधो धृतशस्त्रोऽत एव तपः क्षात्रयुक्तः सोऽर्जुनः शमः शान्तिरभ्युदयकाण्डे दीप्ततोग्रताभिचारकाण्डे ताभ्यामनुपमाभ्यां गरीयानुदग्रः । अथर्वणा वसिष्ठेन कृता रचिता पदानां पङ्क्तिरानुपूर्वी यस्य स वेदः । चतुर्थवेद इत्यर्थः । अथर्वणस्तु मन्त्रो वसिष्ठकृत इत्यागमः । स इव ताभिः स्त्रीभिः परिददृशे दृष्टः ॥ १०

अथ—चतुर्भिस्तमेव विशिनष्टि—

शशधर इति ॥ शशधरश्चन्द्र इव लोचनाभिरामैर्नेत्राह्लादकैर्गगनविसारिभिरंशुभिस्तेजोभिः परीतो व्याप्तोऽम्बरवदेकं सानु सद्म यस्य सः । एकदेश-

---

[1] 'वसन्'

सुरसरिति परं तपोऽधिगच्छन्विधुतपिशङ्गबृहज्जटाकलापः ।
हविरिव विततः शिखासमूहैः समभिलषन्नुपवेदि जातवेदाः ॥

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नं तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्घ्याम् ।
दधदलघु तपः क्रियानुरूपं विजयवतीं च तपः समां समृद्धिम् ॥

[1]चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः
शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।
ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्
मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४

स्थोऽपीत्यर्थः। महीधरस्येन्द्रकीलस्य सकलं शिखरनिचयमपि दधदावृण्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११

सुरेति ॥ पुनः । सुरसरिति गङ्गाकूले परं तपोधिगच्छन्नर्जयन् । फलाभिलाषेणेति शेषः। हविः समभिलषन्नित्युपमानविशेषणसामर्थ्यात् । तथा विधृतः पिशङ्गबृहज्जटाकलापो येन सः । अत एवोपवेदि वेद्याम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । शिखासमूहैर्ज्वालाजालैर्विततो विस्तृतो हविराज्यादिकं समभिलषन्। जातं वेदो हिरण्यं यस्मादिति जातवेदा वह्निरिव स्थितः॥ १२

सदृशमिति ॥ पुनः। आकृतेर्वपुषः। 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि' इति विश्वः। सदृशं तुल्यमतनुं महान्तं प्रयत्नमुद्योगं दधत्। तथा तदनुगुणां प्रयत्नानुकूलामपरैरन्यैरलङ्घ्याम् । कर्तुमशक्यामित्यर्थः । क्रियां व्यापारं दधत्। तथा क्रियानुरूपं क्रियानुगुणमलघु गुरु तपो दधत् । तथा विजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलां वा तपः क्रियानुरूपां तपः समां समृद्धिमैश्वर्यं दधत्। अत्र पूर्वं प्रत्युत्तरस्य विशेषणतया स्थापनात्प्रथमैकावल्यलङ्कारः—'यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापन एकावली' इति सर्वस्वसूत्रात्॥ १३

चिरनियमेति ॥ पुनश्च। चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः क्षीणाङ्गोऽपि शैलसारः। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः। शमे निरतोऽपि प्रकृत्या स्वभावेन दुरासदो दुर्धर्षो निर्जने विजने देशे तिष्ठन्नपि ससचिवः सपरिवार इव। किञ्च।

1 'यमनियम'

तनुमवजितलोकसारधाम्नीं त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः ।
अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं विजयफले विफलं तपोधिकारे ॥

मुनिदनुतनयान्विलोभ्य सद्यः
प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।
अलघुनि बहुमेनिरे च ताः स्वं
कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥ १६

मुनिरपि । ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । त्रयाणां लोकानां भर्तुरिन्द्रस्य । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तुल्यरुचिः समानतेजाः । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः । स च मुनेरतर्क्यमहिमत्वेन निरस्त इति विरोधालङ्कारः—'विरोधाभासत्वं विरोधः' इति सूत्रात् ॥ १४

तनुमिति ॥ अवजिते तिरस्कृते लोकानां सारधाम्नी सत्त्वतेजसी यया ताम् । 'अन उपधा—' इत्यादिना ङीप् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समाहारार्थे तत्पुरुषः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तस्य गुप्तौ रक्षणे सहां समर्थाम् । पचाद्यच् । तनुं मूर्तिं विलोकयन्त्योऽमरस्त्रियोऽप्सरसो विजयफले विजयार्थे तपोधिकारे तपोनुष्ठानेऽस्यार्जुनस्य यत्नं विफलमवययुर्मेनिरे । त्रैलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनसमर्थस्य तुच्छफलाभिलाषो मत्तमातङ्गमांसभोगोचितस्य कण्ठीरवस्य जीर्णतृणचर्वणोत्कण्ठेव न शोभामावहतीति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलोकनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यजननहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५

मुनीति ॥ प्रतनुबलान्यनुत्कृष्टसाराणि तपांस्यधितिष्ठतोऽनुतिष्ठतो मुनीन्दनुतनयान्दानवांश्च सद्यस्तत्क्षणमेव विलोभ्याकृष्य चिरात्कुलिशभृता शक्रेणालघुनि महति पदे स्थाने विहितं दत्तं स्वं स्वकीयं नियोगमधिकारं ताः स्त्रियो बहु यथा तथा मेनिरे । निकृष्टपदवृत्तीनामुत्कृष्टपदलाभो महान् । बहुमानमूलमिति भावः । विलोभ्य मेनिरे इत्यन्वयः । यद्वा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेणेत्यन्वयात्समानकर्तृनिर्वाहः ॥ १६

अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ
युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन ।
प्रसभमवततार चित्तजन्मा
हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥ १७

सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशाद्ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः ।
युगपदृतुगणस्य संनिधानं वियति वने च यथायथं वितेने ॥

सजलजलधरं नभो विरेजे
[1]विवृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने
जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९

अथेति ॥ अथानन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं विधित्सौ विधातुमिच्छौ। विपूर्वाद्दधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । युवतिजने हरिसूनोर्जुनस्य दर्शनेन चित्तजन्मा कामः प्रसभं बलादवततार । दैवतत्परं वञ्चयितुमागतस्य मोहो भवति। यतः स्वयं मुनिवञ्चनप्रवृत्ताः स्त्रियस्तेन वञ्चिता इत्यर्थः । युक्तं चैतत्। हि यस्मान्मधुरा मनोहरा यौवनश्रीर्मनो हरति। बलादिति शेषः॥ १७

सपदीति ॥ सपदि वधूनां निदेशान्नियोगाद्ध्वनिता नादिता मनोरमा वल्लक्यो वीणा मृदङ्गाश्च यैस्तैर्हरिसखैर्गन्धर्वैर्वियत्याकाशे वने च युगपदृतुगणस्यर्तुषट्कस्य संनिधानमाविर्भावो यथायथं यथास्वम्। असङ्करेणेत्यर्थः। 'यथास्वं तु यथायथम्' इति निपातः । वितेने वितस्तरे । उद्दीपनसामग्री सम्पादितेत्यर्थः॥ १८

अथ—वर्षाक्रमेणर्तून्वर्णयति—सजलेत्यादि ॥

सजलेति ॥ सजला जलधरा यस्मिन् तन्नभो विरेजे । तडितो लता इव तासां रुचिः प्रभा विवृतिं विजृम्भणमियाय । तथा व्यवहितरतिविग्रहैर्दूरी-

---

1 'विहृतिम्'

परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।
विरलमपजहार बद्धबिन्दुः सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २०

प्रतिदिश[1]मभिगच्छताभिमृष्टः ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन ।
नव इव विबभौ सचित्तजन्मा गतधृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥

व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा ।

कृतरतिप्रकल्पितप्रणयकलहैर्जलगुरुभिः । जलभाराद्गम्भीरैरित्यर्थः । स्तनितैर्गर्जितैर्दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि । भावे लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । अतएव दिगन्तरेष्वित्यधिकरणत्वेन प्रयोगः । अन्यथा कर्मत्वमेव स्यात् ॥ १९

परीति ॥ परिसुरपतिसूनुधामार्जुनाश्रमं प्रति । परीति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयस्य योगाद्द्वितीया । यद्वा वर्जनार्थस्य तस्याल विरोधाद्विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । तथा च सुरपतिसूनुधाम्नीत्यर्थः । सद्यो मालतीनां जातीलतानाम् । 'सुमना मालतीजातिः' इत्यमरः । मुकुलानि समुपदधज्जनयन्विरलं यथा तथा बद्धबिन्दुरपां निपातो वृष्टिरवनेः सम्बन्धिनीं सरजसतां सरजस्कत्वम् । 'अव्ययंविभक्ति' इत्यादिसूत्रेण साकल्यार्थेऽव्ययीभावः । 'समासान्तनिपातश्च बहुव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते । अव्ययीभावदर्शनं तु प्रायिकम्' इति केचित् । अपजहार । धूलिं शमयामासेत्यर्थः ॥ २०

प्रतिदिशमिति ॥ दिशि दिशि प्रतिदिशम् यथार्थेऽव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात्समासान्तनिपातः । अभिगच्छता संवाता ककुभान्यर्जुनकुसुमानि । 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । तेषां विकासेन सुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं प्रायिकम् । अनिलेनाभिमृष्टः संस्पृष्टोऽतएव सचित्तजन्मा । कामाक्रान्त इत्यर्थः । अतएव गतधृतिर्गतधैर्य आकुलितः क्षोभितश्च । रतिं प्रतीति भावः । एवंभूतो जीवलोको नव इवावस्थान्तरप्राप्त्यापूर्व इव विबभौ भाति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २१

व्यथितमिति ॥ व्यथितं दुःखितमपि मनो भृशं हरन्ती । किमुत सुखितमिति भावः । जम्ब्वाः फलं जम्बु । 'बार्हतं च फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री

---

1 'अनुगच्छता'

परभृतयुवतिः स्वनं [1]वितेने नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २२

अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे ।
जन इव न धृतेश्चचाल जिष्णुर्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः॥

धृतबिसवलयावलिर्वहन्ती कुमुदवनैकदुकूलमात्तबाणा ।
शरदमलतले सरोजपाणौ घनसमयेन वधूरिवाललम्बे ॥ २४

जम्बु जाम्बवम् ' इत्यमरः । 'जम्ब्वा वा' इत्यणभावपक्षेऽञि 'फले लुक्' इति लुक् । 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बु च तत्फलं चेति सामान्यविशेषयोः सह निर्देशः । यदा जम्ब्वाः फलमिति विग्रहः । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इति ह्रस्वः । तस्य परिणतस्योपभोगेन हृष्टा । अतएव परभृतयुवतिः कोकिलाङ्गना नवनवं नवप्रकारं यथा तथा योजितेन संपादितेन कण्ठरागेण कण्ठमाधुर्येण रम्यम् । सौम्यमित्यर्थः । स्वनं स्वरं वितेने । वर्षास्वपि मधुरा कोकिलालापा इति प्रसिद्धिः ॥ २२

अभिभवतीति ॥ कदम्बवायौ कदम्बसंबन्धिनि मारुते मदमधुरे शिखण्डिनां निनादे च मनोऽभिभवत्यभिहरति सति जिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनो जनः पृथग्जन इव धृतेर्धैर्यान्न चचाल । वर्षा अपि तदुद्दीपनाय न शेकुरित्यर्थः हि यस्मान्महतां समाधिभङ्गो न सुकरः । न केनापि कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ २३

धृतेति ॥ बिसानि वलयानीव तेषामावलिर्धृता यया सा कुमुदवनमेकं मुख्यं दुकूलमिव तद्वहन्ती । आत्ता गृहीता बाणा नीलझिण्टी यया सात्तबाणा, धृतशरा च । 'गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम्' इति स्मरणात् । 'बाणोक्ता नीलझिण्टी च' इति वैजयन्ती । शरद्वधूर्जायेव घनसमयेन वर्षर्तुना । वरेणेति शेषः । अमलतले निर्मलतले सरोजं पाणिरिव तस्मिन्नाललम्बे जगृहे । कर्मणि लिट् । वधूवरसमागमवदृतुसंधिरशोभतेत्यर्थः । अत्र 'आत्तबाणा' इति झिण्टीशरयोर्बाणयोरभेदाध्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिरुपमाङ्गमित्यनयोः संकरः ॥ २४

---

1. 'विचक्रे'

समदशिखिरुतानि हंसनादैः कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।
श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मुर्गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥

सरजसमपहाय केतकीनां प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् ।
प्रियमधुरसनानि षट्पदाली मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि ॥

मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं धृतजलबिन्दुषु शाद्वलस्थलीषु ।

अथर्तुसन्धिं वर्णयति—

समदेति ॥ समदशिखिरुतानि मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या कदम्बपुष्पसम्पदा समेत्यातिशयिनीमतिशयवतीं श्रियं जग्मुः । तथा हि । गुणमहतां गुणाधिकानां योगः परस्परसमागमो महते गुणायोत्कर्षाय । भवतीति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समालङ्कारः—' सा समालंकृतिर्योग्यवस्तुनोरुभयोरति ' इति लक्षणात् । सोऽपि चतुर्थेनार्थान्तरन्यासेन स्वसमर्थकेनाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ २५

सरजसमिति ॥ प्रियमधुरिष्टमकरन्दा । नात्र कप्समासान्तः । ' पुंलिङ्गोत्तरपदो बहुव्रीहिः ' इति केचित् । नपुंसकलिङ्गस्यैव मधुशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठात् ' मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः ॥ ' इत्यभिधानात् षट्पदाली षट्पदावलिरुपान्तिके यानि नीपानि कदम्बकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः कीर्णं व्याप्तम् । किं च स्वतोऽपि सह रजसा सरजसम् । न त्वरजस्कमिति भावः । साकल्येऽव्ययीभावः । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । केतकीनां प्रसवं पुष्पमपहाय विनीलबन्धनानि नीलवृन्तान्यसनानि प्रियकपुष्पाणि । मकरन्दभरितानीति भावः । ' सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । मलिनयति स्म । यथा वृन्तादन्यत्रापि मालिन्यं स्यात्तथा मधुलोभाच्छादयामासेत्यर्थः । नहि मध्वासक्तो मधुलाभे विभूतिष्वासज्जतीति भावः ॥ २६

मुकुलितमिति ॥ धृता जलबिन्दवो यासु तासु शाद्वलस्थलीषु शादहरितप्रदेशेष्वविरलवपुषः स्थूलमूर्तयः सुरेन्द्रगोपाः कीटकविशेषा मुकुलितं मुकुलीकृतं बन्धुजीवम् । बन्धुजीवकमुकुलमित्यर्थः । ' बन्धूको बन्धुजीवकः' इत्य-

अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपा विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २७

अविरलफलिनीवनप्रसूनः कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः ।
गुणमसमयजं चिराय लेभे विरलतुषारकणस्तुषारकालः ॥ २८

निचयिनि लवलीलताविकासे [1]जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् ।
विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुश्चलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥

कतिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवारः ।

मरः । अतिशय्यातिक्रम्य विकचपलाशचयो विकसितकिंशुकराशिः । 'पलाशे किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । तस्य श्रियम् । तत्सदृशीं श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनालंकारः । समीयुः प्रापुः ॥ २७

अथ हेमन्तवर्णनमाह—

अविरलेति ॥ अविरलानि घनानि फलिनीवनानां प्रियङ्गुवनानां प्रसूनानि यस्मिन्सः । 'प्रियङ्गुः फलिनी फली' इत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दैर्माघ्यकुसुमैः सुगन्धिर्गन्धवाहो यस्मिन्सः । 'माघ्यं कुन्दम्' इत्यमरः । शैशिराणामपि कुन्दानां हेमन्ते प्रादुर्भावादविरोधः । विरलतुषारकण इति प्रारम्भोक्तिः । तुषारकालो हेमन्तश्चिरायासमयजमकालसंभवं गुणमुत्कर्षं लेभे ॥ २८

निचयिनीति ॥ निचयिन्युपचयवति लवलीलतानां विकासे पुष्पविजृम्भणे तथा लोध्रसमीरणे हर्षं चोत्कण्ठां जनयति सति पाण्डुसूनुर्विकृतिं नोपययौ । कुतः । हि यस्माज्जिगीषतां जेतुमिच्छतां चेतो नयान्नीतेर्न चलति । नहि क्रोधाक्रान्ते चेतसि शृङ्गारस्यावकाशः । तद्विरुद्धत्वाद्रोषस्येति भावः ॥ २९

कतिपयेति ॥ कतिपयैरेव सहकारपुष्पैश्चूतकुसुमै रम्यः । ननु वसन्तवत्समग्रैर्नापि हेमन्तवत्तद्रहितैरिति भावः । तनुतुहिनोऽल्पहिमः । ननु हेमन्तवद्बहुतुहिनो नापि वसन्तवद्विरलतुहिन इति भावः । अल्पानि कतिपयानि विनिद्राणि सिन्दुवाराणि विकसितनिर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन्सः । अत्रापि सहकारवदभिप्रायो द्रष्टव्यः । 'सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि' इत्यमरः ।

---

1 'विदधति'

सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी समुपययौ शिशिरः स्मरैकबन्धुः ॥

कुसुमनगवनान्युपैतुकामा किसलयिनीमवलम्ब्य चूतयष्टिम् ।
क्वणदलिकुल[1]नूपुरा निरासे नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥३१

विकसितकुसुमाधरं [2]हसन्तीं कुरवकराजिवधूं विलोकयन्तम् ।
ददृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२

इत्थं सुरभिमुखं वसन्तप्रारम्भं हिमागमान्तं हेमन्तावसानं च शंसति सूचयतीति स तथोक्तः । स्मरस्यैकबन्धुः सहकारी । उभयर्तुधर्मसम्पत्तेरिति भावः । शिशिरः समुपययौ ॥ ३०

अथ वसन्तप्रारम्भमाह—

कुसुमेति ॥ कुसुमप्रधानानां नगानां वृक्षाणां कुसुमानां नगा वृक्षा वा तेषां वनान्युपैतुमारोढुं कामो यस्याः सा । 'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः । 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किसलयिनीं पल्लविनीं चूतयष्टिम् । चूतशाखामिवेति भावः । अवलम्ब्यावष्टभ्य । अन्यथारोढुमशक्यत्वादिति भावः । क्वणच्छिञ्जमानं शब्दायमानमलिकुलं नूपुरमिव यस्याः सा तथोक्ता सती । 'क्वणदलिकुलनूपुरम्' इत्यपि पाठः । अत्रालिकुलवन्नूपुरम् । नलिनवनेषु पदं निरासे निदधे । तेषु प्रथमं प्रादुरासीदित्यर्थः । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा' इति वचनादात्मनेपदम् । अत्र प्रकान्तवसन्तलक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ३१

विकसितेति ॥ विकसितो विश्लिष्टः कुसुममेवाधरो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा हसन्तीं स्मयमानां कुरबकराजिरेव वधूस्तां विलोकयन्तम् । कामुकतयेति भावः । अत एवाशोकपल्लवेषु पल्लवसंस्तरेषु निषण्णम् । स्थितमित्यर्थः । रिरंसयेति शेषः । सशरम् । नित्यविजयित्वादिति भावः । इत्थं शृङ्गारवीरयोरेकाधिकरणभूतमनङ्गं सुराङ्गना ददृशुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलोकनान्मदनसाक्षात्कारादिव महान्मनःक्षोभस्तासामासीदित्यर्थः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ३२

---

1 'नूपुरं' 2 'वहन्तीम्'

मुहुरनुपतता विधूयमानं विरचितसंहति दक्षिणानिलेन ।
अलिकुलमलकाकृतिं प्रपेदे नलिनमुखान्तविसर्पि पङ्कजिन्याः ॥

श्वसनचलित[1]पल्लवाधरोष्ठे नवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती ।
मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्पे मुख इव शाललतावधूश्चुचुम्बे ॥३४

प्रभवति न तदा परो विजेतुं भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा ।
अवजितभुवनस्तया हि लेभे सिततुरगे विजयं न [2]पुष्पमासः ॥

मुहुरिति ॥ अनुपततानुधावता दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन मुहु-र्विधूयमानं कम्पितमत एव विरचिता संहतिर्येन । तत्सम्भूतमित्यर्थः । पङ्कजिन्या यन्नलिनं मुखमिव तस्यान्तविसर्पि प्रान्तचार्यलिकुलं कर्तृ अलकाकृतिमलक-सादृश्यं प्रपेदे ॥ ३३

श्वसनेति ॥ षट्पदेनालिना । शाललता सर्जतरुशाखा वधूरिव शाललतावधूः । 'प्राकारग्रहयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । श्वसनेन वायुना निःश्वासेन च चलितः पल्लवोऽधरोष्ठ इव पल्लवाधरोष्ठो यत्र तस्मिन् । 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम्' । मधुना मकरन्देन मद्येन च सुरभिणि सुगन्धिनि पुष्पे मुख इव नवं यथा तथा निहितेर्ष्यं कृतकोपमिवेति क्रियाविशेषणम् । तथावधूनयन्ती कम्पयन्ती । 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' इति णिचि नुगागमः । चुचुम्बे चुम्बिता । अत्र श्वसनशब्दार्थमधुशब्दार्थयोश्च स्वस्वभेदा-ध्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिः । सा चोपमाङ्गमित्यनयोः सङ्करः ॥ ३४

प्रभवतीति ॥ परः शत्रुस्तदा तस्मिन्काले विजेतुं न प्रभवति न शक्नोति । यदा जितेन्द्रियतेन्द्रियजयित्वमात्मरक्षा भवति विद्यते । तथाहि, अवजितभुवनस्त्रैलोक्यविजयी पुष्पमासो वसन्तः । सिततुरगेऽर्जुने विषये विजयं न लेभे । अतो जितेन्द्रिया दुर्जया इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपो-ऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३५

---

1 'पल्लवाधरौष्ठी' 2 'पुष्पचापः'

कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य ।
इति विरचितमल्लिकाविकासः स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः॥

बलवदपि बलं मिथोविरोधि प्रभवति नैव विपक्षनिर्जयाय ।
भुवनपरिभवी न यत्तदानीं तमृतुगणः क्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७

श्रुतिसुखमुपवीणितं सहायैरविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।

अथ ग्रीष्मं वर्णयति—

कथमिति ॥ विरचितमल्लिकाविकासो निदाघकालो ग्रीष्मो ऋतुभिर्वर्षादिभिः समं मुनिनावधीरितस्य तिरस्कृतस्य तव सम्मतिर्लोके योग्यत्वेनानुमतिर्मान्यत्वं कथमिव भवित्री । न सम्मानः कथञ्चिद्भविष्यतीत्यर्थः । इतीत्थं मधुं वसन्तं । 'चैत्रे दैत्ये वसन्ते च जीवे लोके मधुः स्मृतः' इति विश्वः । स्मयते स्मेव जहास किमित्युत्प्रेक्षा । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । प्रयासस्य शुभ्रत्वेन कविप्रसिद्धेर्मल्लिकाविकासे हासत्वाध्यवसायः । अत्रर्तुभिः सममवधीरितस्येत्यत्राभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिरलङ्कारः । सम्बन्धभेदभिन्नस्यावधीरणस्याभिन्नतयाध्यवसायात्तदेवावधीरणमसम्मतिद्वारा स्मयोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६

बलवदिति ॥ बलवत्प्रबलमपि । प्रकृष्टगामीति यावत् । मिथोविरोधि परस्परस्पर्धि बलं सैन्यम् । 'वरूथिनी बलं सैन्यम्' इत्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय । 'तुमर्थाच्च—' इत्यादिना चतुर्थी । शत्रूञ्जेतुमित्यर्थः । न प्रभवति न शक्नोत्येव । कुतः । यद्यस्मात्कारणाद्भुवनानां परिभवी जेतापि । 'जिदृक्षि—' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । ऋतुगणस्तदानीं तमर्जुनं क्षणमपि नोन्मनीचकारानुन्मनसमुन्मनसं न चकार । 'अरुर्मनश्चक्षुः—' इत्यादिनाऽभूततद्भावे च्विप्रत्ययः सलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७

एवं तटस्थस्योद्दीपनसामग्री विफलेत्युक्तम् । सम्प्रति विपरीता जातेत्याह—

श्रुतीति ॥ सहायैस्तासां सहचरैर्गन्धर्वैः । कृतमिति शेषः । 'न लोक—' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । कर्तरि तृतीया । श्रुतिसुखं श्रोत्रमधुरमुपवीणितं वीणयोपगानम् । 'सत्यापपाश—' इत्यादिना वीणाशब्दाण्णिजन्ताद्भावे क्तः ।

अविहितहरिसूनुविक्रियाणि त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८

न दलति निचये तथोत्पलानां न विषमच्छद[1]गुच्छयूथिकासु ।
अभिरतिमुपलेभिरे यथासां हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः समुपययुः कमनीयतागुणेन ।
मदनमुपदधे स एव [2]तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्॥

अविरलैर्भूयोभिर्लाञ्छनैः पूर्वोक्तैः फलकुसुमादिभिश्चिह्नैर्हारिणो मनोहराः काला वसन्तादिऋतवोऽविहिताऽकृता हरिसूनोरर्जुनस्य विक्रिया मनोविकृतिर्यैस्तानि तथाभूतानि सन्ति । 'नपुंसकमनपुंसक—' इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुर्विस्तारयामासुः । सोऽयं परप्रहारार्थमुद्यतमायुधं स्वात्मानमेव प्रहरतीति न्यायवज्जात इति भावः । अत्र मुनिविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थोत्पत्तिकथनाद्वितीयो विषमालङ्कारः । तथाच सूत्रम्—'विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिरूपसङ्घटनाद्विषमालङ्कारः' इति ॥ ३८

तटस्थवदालम्बनगणोऽपि विपरीतोऽभूदिति श्लोकद्वयेनाह—

नेत्यादि ॥ आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु यथा तथा दलति विकसत्युत्पलानां निचयेऽभिरतिं नोपलेभिरे न प्रापुः । तथा विषमच्छदगुच्छाः सप्तपर्णस्तबका यूथिका मल्लिकाश्च तास्वभिरतिं नोपलेभिरे । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । तथा रमणीयत्वात् । तदवयवानामित्यर्थः । इति चक्षुःप्रीतिरुक्ता ॥ ३९

अथ मनःसङ्गं सूचयति—

मुनिमिति ॥ याः स्त्रियः कमनीयता सौन्दर्यं सैव गुणस्तेन मुनिमर्जुनमभिमुखतां वश्यतां निनीषवो नेतुमिच्छवः समुपययुः । तासां स्त्रीणां स मुनिरेव मदनमुपदधे जनयामास । तथा हि । प्रयोजनानामुद्देश्यानां गतिः परिणतिर्दुरधिगमा हि दुर्ज्ञेया खलु । अतः क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीति भावः ॥ ४०

1 'कुन्द' 2 'तासु'

प्रकृत[1]मनुससार नाभिनेयं प्रविकसदङ्गुलि पाणिपल्लवं वा ।
प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः सिततुरगे न चचाल नर्तकीनाम् ॥
अभिनयमनसः सुराङ्गनाया निहितमलक्तक[2]वर्तनाभिताम्रम् ।
चरणमभिपपात षट्पदाली धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का ॥ ४२
अविरलमलसेषु नर्तकीनां द्रुतपरिषिक्तमलक्तकं पदेषु ।
सवपुषमिव चित्तरागमूहुर्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३

अथासामनुरागमेव कार्यतः प्रपञ्चयति—

प्रकृतमिति ॥ विलासि सविलासं नर्तकीनां सम्बन्धि । 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' इति नियमः । चक्षुः कर्तृ प्रकृतं प्रक्रान्तमभिनेयमभिनेतव्यं रसभावादिव्यञ्जकं नानुससार तद्दूषणं तदानुगुण्येनैव दृष्टिप्रयोगनियमादिति भावः । तथा प्रविकसदङ्गुलि चञ्चलाङ्गुलि पाणिपल्लवं वा नानुससार स च दोषः । 'यतो हस्तस्ततो दृष्टिः' इति नियमादिति भावः । 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । किन्तु प्रथमं प्रवेश एव सिततुरगेऽर्जुन उपहितं सन्न चचाल तत्रैव लग्नं तस्थौ । रागान्धैर्न किञ्चित्करणीयमनुसन्धेयमिति भावः ॥ ४१

अभिनयेति ॥ अभिनयो रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । तत्र मनो यस्यास्तस्याः व्यासङ्गाद्भृङ्गात्पातमजानत्या इत्यर्थः । सुराङ्गनायाः सम्बन्ध्यलक्तकवर्तनया लाक्षारसरञ्जनेनाभिताम्रं निहितं न्यस्तं चरणं षट्पदाली कर्त्री धृता नवलोहितपङ्कजानामभिशङ्का प्रत्यग्रकोकनदभ्रमो यया साऽभिपपाताभिधावति स्म । अत्र षट्पदाल्याः स्त्रीचरणे पङ्कजभ्रमाभिधानाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः । तेन चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥

अविरलमिति ॥ नमितशिखानि नर्तकीपादपीडनान्नमिताग्राणि कदम्बकेसराणि रङ्गपूजादत्तानीति शेषः । अविरलं सान्द्रं यथा तथा द्रुतो रागोष्मणा विगलितोऽत एव परिषिक्तः प्रसृतस्तं द्रुतपरिषिक्तं नर्तकीनामलसेषु पदेषु पादन्यासेष्वलक्तकं लाक्षारागं सवपुषं मूर्तिमन्तं चित्तरागमुत्कटतया कायाद्बहिर्निःसृतं मुनिविषयकं रागमिवेत्युत्प्रेक्षा । ऊहुर्वहन्ति स्म ॥ ४३

---

1 'अभिससार' 2 'वर्तनातिताम्रम्'

नृपसुतमभितः समन्मथायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।
स्फुटमभिलषितं बभूव वध्वा [1]वदति हि संवृतिरेव कामितानि ॥

अभिमुनि सहसा हृते परस्या घनमरुता जघनांशुकैकदेशे ।
चकितमवसनोरु सत्रपायाः प्रतियुवतीरपि विस्मयं निनाय ॥

धृतिबिसवलये [2]निधाय पाणौ मुख[3]मधिरूषितपाण्डुगण्डलेखम् ।
नृपसुतमपरा स्मराभितापादमधुमदालसलोचनं निदध्यौ ॥ ४६

अथासां शृङ्गारचेष्टां कथयति—

नृपेति ॥ नृपसुतमर्जुनमभितः संमुखं परिजनस्य सखीजनस्य गात्रेण तिरोहिता लज्जया स्वाकारगोपनायान्तर्हिताऽङ्गयष्टिर्यस्याः सा तस्याः समन्मथाया वध्वा अभिलषितं मुनिं प्रत्यनुरागः स्फुटं बभूव । न च संव्रियमाणस्याभिव्यक्तिर्विरुद्धेति वाच्यमित्याह—यतः संवृतिः सम्यग्गोपनमेव कामितान्यनुरागान् । कामयतेर्भावे क्तः । वदति हि । प्रकटयतीत्यर्थः । अयमनुरागस्य स्वभाव उक्तः । यया चेष्टया रागः संव्रियते सैवास्य प्रकाशिका जातेति भावः ॥ ४४

अभिमुनीति ॥ अभिमुनि मुनिसमक्षं घनेन मरुता जघनांशुकस्यैकदेशे सहसा हृते सति सत्रपायाः सलज्जायाः परस्याः सम्बन्ध्यवसनौ निरावरणावूरू यस्मिंस्तच्चकितं भयसम्भ्रमः प्रतियुवतीरपि सपत्नीरपि विस्मयं निनाय । किमुतान्यजनमित्यपिशब्दार्थः । न तु मुनिमित्याशयः ॥ ४५

धृतेति ॥ अपरा स्त्री स्मराभितापाद्धेतोर्धृतानि बिसान्येव वलयानि येन तस्मिन्पाणावधिरूषिते चन्दनादिचर्चिते पाण्डू गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तन्मुखं निधायारोप्याऽमधूमदे मधुमदरहिते तथाप्यलसे लोचने यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तं नृपसुतं निदध्यौ पश्यति स्म । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः ॥ ४६

---

1 'कथयति' 2 'विधाय' 3 'अभिरूषित'

सखि दयितमिहानयेति सा मां प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता ।
हृदयमहृदया न नाम पूर्वं भवदुपकण्ठमुपागतं विवेद ॥ ४७

चिरम[1]पि कलितान्यपारयन्त्या परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।
गतघृण गमितानि सत्सखीनां नयनयुगैः सममार्द्रतां [2]मनांसि ॥

अचकमत सपल्लवां धरित्रीं मृदुसुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् ।

अथ—पञ्चभिर्मुनिं प्रति दूतीवाक्यमाह—

सखीति ॥ कुसुमेषुणा कामेनाभितप्ता पीडिता सा नायिका । हे सखि, दयितं मुनिमिहानयेति मां प्रहितवती भवदन्तिकं प्रेषितवती । किं त्वविमृश्यकारिणीयमित्याह—हृदयमिति । अहृदयाऽमनस्का । तस्यास्त्वद्गतत्वादिति भावः । अतएव सा पूर्वं प्रागेव भवदुपकण्ठं त्वत्समीपमुपागतं हृदयं मनो न विवेद । नाम सम्भावनायाम् । अतो मत्प्रेषणं व्यर्थं तस्यान्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एतेन मनः सङ्ग उक्तः । चक्षुः प्रीतिस्तु प्रागेव सर्वासामुक्तेति न पृथगुच्यते ॥ ४७

'दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पा जागरः कृशता रतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥' इति । तत्राद्यमवस्थाद्वयमभ्यधायि । सम्प्रति काचित्क्रमनैरपेक्ष्येण सूचयति—

चिरमिति ॥ चिरं कलितान्यपि सन्देशार्थं बुद्ध्या योजितान्यपि । वचनानीति शेषः । परिशुष्यता मुखेनेति जागरोक्तिः । परिगदितुमपारयन्त्याऽशक्नुवत्या तया । हे गतघृण । अद्यापि तां नानुकम्पस इति भावः । सत्सखीनां मनांसि नयनयुगैः सममार्द्रतां गमितानि । उपचयं गमितानीत्यर्थः । शोकबाष्पैरिति भावः । अत्र सखीशोकोक्त्या मूर्छावस्था सूच्यते । अत्र शोकबाष्परूपकारणभेदात्प्रतियोगिभेदाच्चार्द्रत्वभेदेऽप्यभेदाध्यवसायः । तन्मूला चेयं नयनयुगैः सममिति सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ४८

अचकमतेति ॥ किं वाच्यं चेत्याह—सा स्त्री मृद्वी सुरभिश्च या तां मृदुसुरभिं पुष्पशय्यां विरहय्य विहाय सपल्लवां धरित्रीमचकमतैच्छत् । तस्या-

---

1 'अतिकलितानि' 2 'वचांसि'

भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्यास्तव सुखशीतमुपैतुमङ्कमिच्छा ॥

तदनघ तनुरस्तु सा सकामा व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे ।
पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥

जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।

स्ततोऽपि शीतलत्वादिति भावः। कमेर्णिङन्ताल्लुङ्। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति द्विर्भाव इति केचित्। तन्न। अचीकमतेति प्रसङ्गात्। अतो णिङभावपक्षे 'कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः' इति वक्तव्याच्चङि रूपमेतत्। अस्या नायिकायास्तत्र धरित्र्यामपि भृशमरतिं दुःखमवाप्य। सुखयतीति सुखः शीतः शीतलश्च तं सुखशीतं तवाङ्कमुत्सङ्गमुपैतुमिच्छा। वर्तत इति शेषः अस्याश्चौत्सुक्यं कथितम्। अत्रारतिजागरौ सुव्यक्तावित्यस्या नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्याद्यनेकाधारसम्बन्धकथनात्प्रथमः पर्यायालङ्कारः। तदुक्तम्—'क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि। एकस्मिन्नथवानेकं पर्यायालंकृतिर्द्विधा॥' इति लक्षणात्॥ ४९

तदिति॥ तत्तस्मात्कारणात्तस्या दुरवस्थत्वाद्धेतोः हे अनघ निष्पाप। तनुः कृशेति कार्श्यावस्थाकथनम्। सा नायिका सकामा सफलमनोरथास्तु। हि यस्मात्त्वमेवार्थः प्रयोजनं वस्तु वा तस्मिंस्त्वदर्थे निमित्ते। सतीति शेषः। त्वामुद्दिश्येत्यर्थः। परासुतां निष्प्राणत्वं पुरा व्रजति व्रजिष्यति। मरिष्यतीत्यर्थः। तथा च तेऽनिमित्तहत्ययानघत्वव्याघातः स्यादिति भावः। 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट्। इदं च दशमावस्थाप्रदर्शनम्। न च तपोनिष्ठत्वाद्धेतव्यमित्याह—पुनरिति। पुनरपि पश्चादपि। 'पुनरप्रथमे भेदे' इति विश्वः। तपः सुलभम्। अनुराग्यनुरूपो योग्यश्च युवतिजनस्तु नाप्यते न लभ्यते खलु॥ ५०

एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मौनं न भग्नमित्याह—

जहिहीति॥ कठिनतां निःस्पृहतां जहिहि। त्यजेत्यर्थः। जहातेः 'आ च हौ' इतीकारः। वाचं प्रयच्छ। सन्धत्स्वेत्यर्थः। मुनीनां मानसं मनः करुणामृदु ननुदयार्द्रं खलु। 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः। किञ्च। अभव्या निर्भाग्याः उपगतं प्राप्तम्। विषयमिति शेषः। अवधीरयन्त्यवमन्यन्ते। एवमुक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः कयाचिदेत्य समीपमागत्य निपुणं चतुरं यथा स्यात्तथोच उक्तः। अत्र पञ्चश्लोक्यां विप्रलम्भशृङ्गारस्यौत्सुक्यनाम्नो व्यभिचारिभावस्य चापुनरुक्तिः।

[1]उपगतमवधीरयन्त्यभव्याः स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१

सललितचलितत्रिकाभिरामा शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः ।
सुरपतितनयेऽपरा निरासे मनसिजजैत्रशरं विलोचनार्धम् ॥ ५२

[2]कुसुमितमवलम्ब्य चूतमुच्चैस्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी ।
तदभिमुखमनङ्गचापयष्टिर्विसृतगुणेव समुन्ननाम काचित् ॥ ५३

अनौचित्येन नायिकायाः प्रवृत्तेराभासत्वमनुसन्धेयम् । तदुक्तम्—'एकत्र चेन्नानुरागस्तिर्यङ्म्लेच्छागतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥' इति । तन्निबन्धनादूर्जस्वलमलङ्कारः । तथा च सूत्रम्—'रसभेदतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धेन रसवत्प्रायमूर्जस्वलम्' इति । समाहितातिरसबन्धे रसवदलङ्कारः । भावनिबन्धेन प्रेयोऽलङ्कारः । रसभावनिबन्धे तूर्जस्वलालङ्कारः । तत्प्रशमनिबन्धने समाहितालङ्कार इति सूत्रार्थः ॥ ५१

सललितेति ॥ सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्तितेन त्रिकेण कटिभागेन । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । अभिरामा शिरसि जाताः शिरसिजाः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' । 'अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' इत्यलुक् । 'उपपदमतिङ्' इति समासः । एतेन मनसिजो व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धन आकुलो व्यग्र एकः पाणिर्यस्याः साऽपरा स्त्री सुरपतितनयेऽर्जुने । जेतैव जैत्रः । जेतृशब्दात्तृजन्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यण्प्रत्ययः । मनसिजस्य जैत्रः शरस्तं तथाभूतम् । विलोचनस्यार्धमेकदेशम् । कटाक्षमित्यर्थः । निरासे विससर्ज ॥ ५२

कुसुमितमिति ॥ इभकुम्भवत्पृथुभ्यां स्तनाभ्यामानतमङ्गं यस्याः सा । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । काचित्तनुस्तन्वी । 'वोतो गुणवचनात्' इति विकल्पान्नङीप् । कुसुमितमुच्चैरुन्नतं चूतमवलम्ब्य । अत एव चूतलतायोगाद्विसृतो विस्तृतो गुणो ज्या यस्याः सा । 'विसृतं विस्तृतं ततम्' इति । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इति चामरः । अनङ्गचापयष्टिरिव । आकृष्टमुक्तेति भावः । तदभिमुखं समुन्नाम समुज्जजृम्भे । अङ्गभङ्गं चकारेत्यर्थः ॥ ५३

---

1 'उपनतम्' 2 'सुकुसुमम्'

सरभसमवलम्ब्य नीलमन्या विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् ।
अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव च्युतरशनागुण[1]सन्दितावतस्थे ॥

यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं
शठ विषयास्तव वल्लभा न मुक्तिः ।
भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्य-
स्तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥ ५५

इति विषमितचक्षुषाभिधाय स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित् ।

सरभसमिति ॥ अन्यापरा विगलितनीवि श्लथबन्धनमत एव विलोलं स्थानचलितम् । नील्या रक्तं नीलम् । 'नील्या अन्वक्तव्यः' इत्यन्प्रत्ययः । अन्तरीयं परिधानमवलम्ब्य हस्तेन गृहीत्वा सरभसं सत्वरमभिपतितुं मनो यस्याः सा तथोक्ता । गन्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । तथापि ससाध्वसेव । नतु वस्तुतः ससाध्वसा । किं तु च्युतेन गलितेन रशनागुणेन सन्दिता बद्धा सत्यवतस्थे स्थिता । 'बद्धे सन्दानितं मूतमुदितं सन्दितं सितम्' इत्यमरः । कर्मणि क्तः । 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इतीकारः ॥ ५४

काचिद्युग्मेनाह—

यदीत्यादि ॥ तव मनसि शमः शान्तिर्यदि । अस्तीति शेषः । अङ्ग भोः, चापं किम् । किमर्थमित्यर्थः । किं तु हे शठ हे वञ्चक, तव विषयाः शब्दादयो वल्लभाः प्रियाः । न तु मुक्तिः । तदेव द्रढयितुमाह—भवतु । को दोष इति शेषः । यद्यहं रागी तर्हि किमिति भवतीर्न गणयामीति शङ्कां निवारयति—दिशतीति । तव हृदये मनसि हृदयेश्वरा काचित्तव प्रेयस्यन्यकामिनीभ्यः स्त्र्यन्तरेभ्योऽवकाशं न दिशति न प्रयच्छति । स्त्र्यन्तरासक्त्या नास्मान्गणयसि न तु वैराग्यात् । तदर्थमेवायं ते सकलः प्रयासोऽपीत्यर्थः ॥ ५५

इतीति ॥ इतीत्थमसूयया मत्सरेण स्फुरन्नधरोष्ठो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथाभिधायोक्त्वा विषमितचक्षुषा कुटिलीकृतदृष्ट्याऽगणिता गुरव आचा-

---

1 'संयता'

अगणितगुरुमानलज्जयासौ[1] स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥ ५६

सविनयमपराभिसृत्य साचि स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः ।
श्रवणनियमितेन तं निदध्यौ सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥

करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता
तदभिमुखं च विमुक्तमश्रु ताभिः ।
प्रकुपितमभिसारणेऽ[2]नुनेतुं
प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥ ५८

र्यादयो मानोऽभिमानो लज्जा च यया तया कयाचिदसौ मुनिरुरसि स्वयं स्वहस्तेनैव श्रवणोत्पलेन जघ्ने हतः ॥ ५६

सविनयमिति ॥ अपरा सविनयमनौद्धत्येन साचि तिर्यगभिसृत्य समीपं गत्वा स्मितेन मन्दहासेन सुभगैकस्य लसतः कपोलस्य लक्ष्मी यस्याः सेति बहुवचनपदोत्तरो बहुव्रीहिः । अन्यथा कप्प्रत्ययः स्यादित्युक्तं प्राक् । श्रवणनियमितेन कर्णान्तप्रापितेन श्रोत्ररुद्धप्रसरेण । तावदायतेनेत्यर्थः । असकलेनासम्पूर्णेन कटाक्षेणेति यावत् । लोचनेन तं मुनिं धनञ्जयं सकलमिव समग्रप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यति स्म । कटाक्षेणैव गाढमद्राक्षीदित्यर्थः । एषु श्लोकेषु भावाभासनिबन्धादूर्जस्वलालङ्कारः । औत्सुक्यमत्र भावः । आभासत्वं चास्य विरक्तमुनावनौचित्यादित्युक्तं प्रागेवेति ॥ ५७

अथासां मुनिविलोभनमुपसंहरति—

करुणमिति ॥ ताभिः स्त्रीभिस्तदभिमुखं मुनिसमक्षं करुणं दीनमभिहितमुक्तम् । त्रपा निरस्ता लज्जा त्यक्ता । किंबहुनाश्रु च विमुक्तम् । ततः परं न किंचिद्विधेयमासीदिति भावः । कुतः । हि यस्मादबलाजनस्याभिसारणे समागमविषये प्रकुपितमनुकूलं प्रियमनुनेतुमनुकूलयितुमियती भूमिरित्येतावती सीमा । साधनानां परमावधिरिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ ५८

---

1 'स' 2 'आभिनेतुम्'

असकलनयनेक्षितानि लज्जा गतमलसं परिपाण्डुता विषादः ।
इति विविधमियाय तासु भूषां प्रभवति मण्डयितुं वधूरनङ्गः ॥
अलसपदमनोरमं प्रकृत्या जितकलहंसवधूगति प्रयातम् ।
स्थितमुरुजघन[1]स्थलातिभारादुदितपरिश्रमजिह्मितेक्षणं वा ॥ ६०
भृशकुसुमशरेषुपातमोहादनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः ।
अधिकविततलोचनं वधूनामयुगपदुन्नमितभ्रु वीक्षितं [2]च ॥ ६१

अथासामनुरागदार्ढ्यं निगमयति—

असकलेति ॥ असकलनयनेक्षितानि नयनार्धविलोकितानि लज्जालसं गतं मन्दगमनं परिपाण्डुता पाण्डुरवर्णत्वं विषाद इष्टानवाप्तिनिमित्तश्चेतोभङ्ग इत्येवंप्रकारं विविधं नानाविचेष्टितम् । 'नपुंसकमनपुंसक—' इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम् । तासु भूषामियायेति भावप्राधान्येन योज्यम् । तथा हि । अनङ्गो मदनो वधूर्मण्डयितुं प्रभवति । सर्वावस्थास्विति शेषः । अतस्तासामनङ्गभूषितानामखिलं भूषणमेवेति भावः ॥ ५९

इदानीमेतासां त्रिभिर्मुनिविलोभने प्रयासवैफल्यमाह—

अलसेति ॥ वधूनां संबन्धि प्रकृत्यालसैः पदैर्मनोरमं मनोज्ञमत एव जिता कलहंसवधूनां गतिर्येन तत्प्रयातं गमनम् भावे क्तः । तथोरुणोऽतिविपुलस्य जघनस्थलस्यातिभारादतिगौरवादुदितपरिश्रमेणोद्गतश्रमेण जिह्मिते घूर्णिते ईक्षणे यस्मिंस्तत्स्थितं वा स्थितिश्च । सर्वत्र वाशब्दः समुच्चये ॥ ६०

भृशेति ॥ तथा भृशेन गाढेन कुसुमशरस्य कामस्येषोर्निपातेन यो मोहो मूर्च्छा तस्माद्धेतोरनवसितार्थैरस्फुटोच्चारणादनवधारिताभिधेयैः पदैः सुप्तिङन्तशब्दैराकुलः संकीर्णोऽभिलापो वाक्यप्रयोगश्चाधिकं वितते विस्तृते लोचने यस्मिंस्तदयुगपत्पर्यायेणोन्नमिते भ्रुवौ यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वः । वीक्षितं वीक्षणं च ॥ ६१

---

1 'स्तनातिभारात्' 2 'वा'

रुचिकरमपि नार्थवद्बभूव स्तिमितसमाधिशुचौ पृथातनूजे ।
ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षे न हि लभतेऽवसरं सुखाभिलाषः ॥

स्वयं संरा[1]ध्यैवं शतमखमखण्डेन तपसा
परोच्छित्त्या लभ्यामभिलषति लक्ष्मीं हरिसुते ।
मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः
सगन्धर्वा धाम त्रिदशवनिताः स्वं प्रतिययुः ॥ ६३

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने
महाकाव्ये दशमस्सर्गः ॥

रुचिकरमिति ॥ पूर्वोक्तं रुचिकरं स्पृहाजनकमपि । 'रुचिः कान्त्यर्चिषोर्भासिस्त्रियां शोभास्पृहार्थयोः' इति वैजयन्ती । स्तिमितेन स्थिरेण समाधिना तपोयोगेन शुचौ शुद्धे । निर्विकारचेतसीत्यर्थः । पृथातनूजेऽर्जुने विषयेऽर्थवत्सप्रयोजनं न बभूव । तथा हि । महतां धीराणां मनांस्यमर्षे क्रोधे ज्वलयति सति सुखाभिलाषोऽवसरस्सवकाशं न लभते । रौद्रस्य शृङ्गारविरोधित्वादिति भावः । अत्र विशेषकेऽर्थान्तरन्यासोऽलंकारः ॥ ६२

स्वयमिति ॥ एवं हरिसुतेऽर्जुने स्वयमखण्डेनाविलुप्तेन तपसा शतमखमिन्द्रं संराध्य प्रीणयित्वा परोच्छित्त्या शत्रुवधेन लभ्यां साध्यां लक्ष्मीं राजलक्ष्मीमभिलषति सति सोद्वेगैः कार्यसिद्ध्यभावात्सनिर्वेदैर्मनोभिरुपलक्षिताः । किंच । प्रणयविहत्या प्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्तरुचयो नष्टकान्तयः सगन्धर्वा गन्धर्वसहितास्त्रिदशवनिताः स्वं धाम स्वस्थानं प्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तमेतत्—'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति लक्षणात् ॥ ६३

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां दशमस्सर्गः ॥

---

1 'ध्येशम्'

॥ एकादशस्सर्गः ॥

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तया ।
आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥ १

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना ददृशे [1]पुरः ।
द्राघीयसा वयोतीतः [2]परिक्लान्तः किलाध्वना ॥ २

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।

अथेति ॥ अथाप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । पाको नाम कश्चिद्राक्षसस्तस्य शासन इन्द्रः । नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः । तयाप्सरोमुखाच्छ्रुतयामर्षाद्विपद्वेषान्निसर्गाच्च या जितेन्द्रियता तयागन्तुकानागन्तुकोभयविधहेतुकया प्रतीतो हृष्टः सन् । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । जिष्णोरर्जुनस्य । 'जिष्णुः शक्रे धनंजये' इत्यमरः । आश्रममाजगाम । अत्रामर्षनिसर्गयोर्जितेन्द्रियताहेतुकं काव्यलिङ्गं स्फुटमवगम्यते ॥ १

किमिन्द्रो निजरूपेणैवागतो नेत्याह—

मुनिरूप इति ॥ मुने रूपमिव रूपं यस्य स मुनिरूपः । मुनिवेषधारीत्यर्थः । इन्द्रोऽनुरूपेण । दर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनुना पुत्रेणार्जुनेन पुरोऽग्रे ददृशे दृष्टः । कथंभूतः । वयो यौवनादिकमतीतो वृद्धः । 'द्वितीया श्रित—' इत्यादिना द्वितीयासमासः । द्राघीयसातिदीर्घेण । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः अध्वना । अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिक्लान्तः परिश्रान्तः । किलेत्यलीके । वृद्ध एव दूराध्वश्रान्त इव स्थित इत्यर्थः । 'इव' इति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २

अथ चतुर्भिरिन्द्रं विशिनष्टि—

जटानामिति ॥ परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याप्तया जटानां संहत्या समूहेनोपलक्षितः । अत एवेन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया सन्ध्ययोपलक्षितोऽह्नः

---

1 'हरिः' 2 'परिश्रान्ता इवाध्वना'

पृक्तयेन्दुकरैरह्नः पर्यन्त इव सन्ध्यया ॥ ३

विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः ।

प्रालेयावततिम्लानपलाशाब्ज इव ह्रदः ॥ ४

आसक्तभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि ।

आद्यूनः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥ ५

गूढोऽपि वपुषा राजन्धाम्ना लोकाभिभाविना ।

अंशुमानिव तन्वभ्र[1]पटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६

पर्यन्तो दिनान्त इव स्थितः । तस्यापि परिणतरूपत्वाद्वृद्धोपमानत्वम् । जटानां संहत्येत्युक्तत्वात्सन्ध्यासाम्यम् ॥ ३

विशदेति ॥ पुनश्च । विशदेन पलितपाण्डुरेण भ्रूयुगेन छन्ने वलितापाङ्गे वलितप्रान्ते लोचने यस्य स तथोक्तः । 'अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ' इत्यमरः । पामादित्वाल्लोमादिसूत्रेण वलच्प्रत्ययः । प्रालेयावतत्या हिमसंहत्या म्लानपलाशानि क्रान्तदलान्यब्जानि यस्मिन्स ह्रद इव स्थितः ॥ ४

आसक्तेति ॥ पुनश्च परिकृशैः परिक्षीणैरप्यासक्तभरनीकाशैर्भाराक्रान्तसदृशैः । सभारवद्गुरुभवद्भिरित्यर्थः । 'इकः काशे' इति दीर्घः । अङ्गैरुपलक्षितः । काश्याल्लघून्यपि स्वाङ्गानि स्वयं वोढुमसमर्थ इत्यर्थः । अत एवाद्यून औदरिकः । 'आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते' इत्यमरः । आङ्पूर्वाद्दीव्यतेः क्तः । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठादेशः । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठानत्वम् । सद्गृहिण्यानुकूलकलत्रेणेव प्रायः प्राचुर्येण यष्ट्यावलम्बनदण्डेनावलम्बितो धारितः । न तु स्वशक्त्येति भावः ॥ ५

गूढ इति ॥ वपुषा गूढोऽपि । प्रच्छन्नरूपोऽपीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः स्तोकाभ्रवृन्दान्तरितमूर्तिरंशुमानिव लोकाभिभाविना लोकव्यापिना धाम्ना तेजसा । राजन्दीप्यमानो ददृश इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६

---

1 'मण्डलच्छन्नमण्डलः'

जरतीमपि बिभ्राणस्तनु[1]मप्राकृताकृतिः ।
चकाराक्रान्त[2]लक्ष्मीकः ससाध्वसमिवाश्रमम् ॥ ७

अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे ।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः ॥ ८

आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।
विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ॥ ९

जरतीमिति ॥ जरतीं जीर्णाम् । 'जीनो जीर्णो जरन्नपि' इत्यमरः । जीर्यतेरतीतार्थे शतृप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । तनुं शरीरं बिभ्राणो दधदप्यप्राकृताऽलोकसामान्याकृतिमूर्तिर्यस्य स इन्द्र आक्रान्ताभिभूता लक्ष्मीराश्रमशोभा येन स आक्रान्तलक्ष्मीकः । अत्र 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति नित्यकबाश्रयणम् । एकवचनोत्तरपदस्यैव लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठात् । 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्पाश्रयणे तु बहुवचनोत्तरपद इति विवेकः । आश्रमं ससाध्वसमिव चकार । तेजस्विदर्शनाद्भयं भवति । तत्तु न दुःखजनकं तस्यामानुषत्वादिति सूचयितुमिवशब्दः ॥ ७

अभित इति ॥ पृथासूनुरर्जुनस्तमिन्द्रमभितस्तं प्रति स्नेहेन परितस्तरे । तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्यावृत्तः । स्तृणातेः कर्मणि लिट् । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । नन्वज्ञातसम्बन्धविशेषस्य तस्येन्द्रे कथं स्नेहोदय इत्यत आह—अविज्ञात इति । बन्धौ सुहृद्यविज्ञातेऽपि बन्धुरयमित्यज्ञातेऽपि बलाद्बान्धवसत्तावशादेव मनः प्रह्लादते हि । स्निह्यतीत्यर्थः ॥ ८

आतिथेयीमिति ॥ अथ हरिरिन्द्रः सुतादर्जुनादातिथेयीमतिथिषु साध्वीम् । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' । अपचितिं पूजामासाद्य प्राप्य । 'पूजा नमस्यापचितिः' इत्यमरः । विष्टर आसने । 'ऋदोरप्' इति स्तृणातेरप्प्रत्ययः । 'वृक्षासनयोर्विष्टरः' इति षत्वम् । विश्रम्य नाम विश्रम्य किल । श्रममपनीयेत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां भारतीं व्याजहारोक्तवान् । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः ॥ ९

---

1 'अप्राकृताकृतिम्' 2 'लक्ष्मीकम्'

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।
ह्रियते विषयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥ १०

श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता गुणसम्पदमाकृतिः ।
सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥ ११

शरदम्बुधरच्छायागत्वर्यो यौवनश्रियः ।
आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ १२

अथ तावन्मुनिवदेनं सुमुक्षुं कृत्वाह—

त्वयेति ॥ त्वया साधु समारम्भि सम्यगुपक्रान्तम् । रभेः कर्मणि लुङ् । कुतः । यद्यस्मान्नवे वयसि यौवने । तपः । चर्यत इति शेषः । तथा हि अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशो वर्षीयानतिवृद्धोऽपि । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । प्रायो विषयैर्ह्रियत आकृष्यते । किमु भवादृशो यवीयानिति भावः ॥ १०

अथैनमनारम्भे तव स्वाकारलाभोऽपि विफलः स्यादित्याशयेनाह—

श्रेयसीमिति ॥ तवाकृतिर्मूर्तिः । रम्येति शेषः । श्रेयसीं श्रेष्ठां गुणसम्पदं तपः समारम्भरूपां सम्प्राप्ता । अतो न निष्फलेति भावः । न च स्वाकारा गुणाढ्याश्च कियन्तो न सन्तीति वाच्यमित्याह—लोक इति । लोके रम्यता रम्याकारता सुलभा हि । गुणार्जनं गुणसम्पादनं दुर्लभम् । त्वयि तूभयं सम्पद्यत इति हेम्नः परमामोद इति भावः ॥ ११

यदुक्तम् 'त्वया साधु समारम्भि' इति तदेवं साधुत्वं संसारनिःसारताख्यापनाय युग्मेनोपपादयति—

शरदिति ॥ यौवनश्रियस्तावच्छरदम्बुधरच्छाया इव गत्वर्यश्चञ्चलाः । 'गत्वरश्च' इति क्वरबन्तो निपातः । 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । विषयाः शब्दादयस्त्वापातरम्यास्तत्कालरमणीयाः । 'तदात्वे पात आपातः' इति वैजयन्ती । पर्यन्तेऽवसाने परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्तीति तथोक्ताः ॥ १२

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।
इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥ १३

चित्तवानसि कल्याणी [1]यत्त्वां मतिरुपस्थिता ।
विरुद्धः केवलं वेषः संदेहयति मे मनः ॥ १४

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

अन्तक इति ॥ किं च। सन्तता अनवच्छिन्ना आपदः क्लेशा यस्य तस्य जन्मिनः प्राणिनः। 'प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः। व्रीह्यादित्वादिनिः। अन्तको मृत्युः पर्यवस्थाता प्रतिरोद्धा । प्रथमं तावज्जन्मिनो जन्मदुःखमेव दुस्तरम्, ततो जातस्य जीवनमपि सततं दुःखसम्भिन्नतया विषयुक्तान्नप्रायम्, तदपि मृत्युग्रस्तमिति सोऽयम् 'काकमांसं शुनोच्छिष्टं [दुर्गन्धं क्रिमिसङ्कुलम्। म्लेच्छपक्कं सुरासिक्तं] स्वल्पं तदपि दुर्लभम् ॥' इति न्यायादिति भावः। इत्युक्तहेतोस्त्याज्ये भवे संसारे। भवतीति भव्यो योग्यो जनः। भवादृश इति शेषः । 'भव्यं सुखे शुभे चापि भेद्यवद्योग्यभाविनोः' इति विश्वः। 'भव्यगेय-' इत्यादिना कर्तरि निपातः। मुक्तौ मोक्ष उत्तिष्ठत उद्युक्तो भवति । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदम् ॥ १३

सम्प्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति—

चित्तवानिति ॥ चित्तवान्प्रशस्तचित्तोऽसि । प्रशंसायां मतुप् । कुतः। यतस्त्वां कल्याणी साध्वी। 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीप्। मतिरुपस्थिता सङ्गता। किं तु केवलमेकं यथा तथा विरुद्धो वेषो मे मनः सन्देहयति संशययुक्तं करोति। यद्वा वेषः केवलम्। वेष एवेत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एके च केवलं चावधारिते' इत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥ १४

वेषविरोधमेवाह—

युयुत्सुनेति ॥ युयुत्सुनेव योद्धुमिच्छुनेव त्वया। युधेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। किमिदं कवचं चर्मामुक्तमर्पितम्। तत्र को विरोध इत्यत्राह—हि यस्मात्तपस्विनः केवले एके। कवचाद्यसहचरिते इति यावत्। ते च ते अजिनवल्कले

---

1 'यत्ते'

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ १५

प्रपित्सोः किं च ते मुक्तिं निःस्पृहस्य कलेबरे ।
महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।
असिस्तव तपःस्थस्य न समर्थयते शमम् ॥ १७

जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः ।

च । 'निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः' इत्यमरः । वसत आच्छादयन्ति । अतस्तपस्विनस्ते कवचधारणं विरुद्धमित्यर्थः ॥ १५

प्रपित्सोरिति ॥ किं च । मुक्तिं प्रपित्सोः प्राप्तुमिच्छोः । 'सनि मीमा-' इत्यादिनेसादेशः । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अतो मुमुक्षुत्वादेव कलेबरे शरीरे गतस्पृहस्य निःस्पृहस्य । अतो नात्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तमित्यर्थः । नापि परहिंसार्थमित्याह—भूतानां जन्तूनाम् । 'क्ष्मादौ जन्तौ च भूतानि' इति वैजयन्ती । 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति कर्मसंज्ञायाम् 'कर्तृकर्मणोः कृति—' इति कर्तरि षष्ठी । अनभिद्रुहोऽहिंसकस्य । 'सत्सूद्विष—' इत्यादिना क्विप् । ते तव महेषुधी महानिषङ्गौ भीमं त्रासजनकं धनुश्च । न समर्थयते शममित्युत्तरेणान्वयः । समर्थयत इति वचनविपरिणामः कार्यः ॥ १६

भयङ्कर इति ॥ तथा मृत्योरपरो भुज इव प्राणभृतां प्राणिनां भयं करोतीति भयङ्करः । 'मेघर्तिभयेषु कृञः' इति खच्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विष-' इत्यादिना मुमागमः । असिः खड्गः । तपसि तिष्ठतीति तपःस्थः । तपश्चरन्नित्यर्थः । 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । तस्य तव शमं शान्तिं न समर्थयते न सम्भावयति । किं शान्तस्य शस्त्रेणेति भावः ॥ १७

नन्वशान्तस्य किं तपसेत्याशङ्क्य जयार्थमित्याह—

जयमिति ॥ अत्रभवान् । पूज्य इत्यर्थः । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति प्रथमार्थे प्राग्दिशीयस्त्रल्प्रत्ययः । सुप्सुपेति समासः । 'त्रिषु तत्रभवान्पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति यादवः । अरातिषु शत्रुषु विषये जयमभिलाषुको जयमिच्छुः । 'लषपत-' इत्यादिनोकञ्प्रत्ययः । 'न लोक-' इत्यादिना षष्ठी-

क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः क्वायुधं क्व तपोधनाः ॥ १८

यः करोति वधोदर्का निःश्रेयसकरीः क्रियाः ।
ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः ॥ १९

मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः ।
तौ हि तत्त्वावबोधस्य दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २०

प्रतिषेधः । नूनमिति निश्चये । 'नूनं तर्केऽपि निश्चये' इत्यमरः । क्रोधस्य लक्ष्म कोपस्य लिङ्गमायुधं क्व । क्षमावन्तः शान्तास्तपोधनाः क्व । क्रोधशान्तयोर्विरोधात्तत्कार्ययोः शस्त्रतपसोरप्येकत्रासङ्गतेश्च शस्त्रिणस्ते तपो जयार्थं न तु मोक्षार्थमिति निश्चय इत्यर्थः ॥ १८

तपसो जयार्थत्वे दोषमाह—

य इति ॥ यः पुमान्निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं मुक्तिः । 'अचतुर—' इत्यादिना समासान्तो निपातः । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्' इत्यमरः । निःश्रेयसं कुर्वन्तीति निःश्रेयसकरीः । निःश्रेयसहेतूनित्यर्थः । 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति हेत्वर्थे टप्रत्ययः । टित्वान्ङीप् । क्रियास्तपोदानादिकर्माणि वधोदर्का हिंसाफलकाः करोति । 'उदर्कः फलमुत्तरम्' इत्यमरः । अत एव मूढः स पुमान्ग्लानिरेव दोषस्तं छिन्दन्तीति ग्लानिदोषच्छिदः पिपासाहारिणीः । क्विप् । स्वच्छा निर्मला अपः पङ्कयति पङ्कवतीः करोति । 'णाविष्टवद्भावे विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । महाफलसाधनस्य तपसस्तुच्छफलैर्विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कसङ्करवत्प्रेक्षावद्भिर्गर्हित इत्यर्थः । अत्र 'यत्तपसो वधोदर्कीकरणं तन्निर्मलस्य पयसः पङ्कसङ्करीकरणम्' इति वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्य प्रतिबिम्बकरणाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धाद्वाक्यार्थवृत्ति निदर्शनालङ्कारः ॥ १९

नन्वर्थकामयोरपि मोक्षवत्पुरुषार्थत्वात्तपसस्तदर्थत्वे को दोषस्तत्राह—

मूलमिति ॥ हिंसादेरिति तद्गुणविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दादनृतस्तेयादीनां संग्रहः । दोषस्यावगुणस्य मूलं कारणभूतौ । 'स्त्रीकामा धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम्' इति भावः । अर्थकामौ मा स्म पुषो नोपचिनुष्व । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति लङ् । 'पुषादि-' इत्यादिना च्लेरङादेशः । हि यस्मात्तावर्थकामौ तत्त्वावबोधस्य तत्त्वज्ञानस्य । मोक्षसाधनस्येति शेषः । दुरुच्छेदौ दुर्वारा-

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन्गत्वरीः श्रियः ।
उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ २१

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।
तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥ २२

दुरासदानरीनुग्रान्धृतेर्विश्वासजन्मनः ।

वुपप्लवौ हिंसादिप्रवर्तकत्वादन्तकौ । अतः पुरुषार्थपरिपन्थिनावेतौ न पुरुषार्था-
वित्यर्थः ॥ २०

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वादपुरुषार्थावर्थकामावित्युक्तम् । तत्रार्थस्य दुःखैकनिदान-
त्वादप्यपुरुषार्थत्वमिति पञ्चभिः प्रपञ्चयति—

अभिद्रोहेणेत्यादि ॥ भूतानामभिद्रोहेण हिंसया गत्वरीरस्थिराः श्रियः सम्पदोऽर्जयञ्जनः । उदकमस्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात्साधुः । सिन्धूनां नदीनामिवापदां विपदां पात्रतां मूलत्वमेति ॥ २१

आपत्पात्रतामेव व्यनक्ति—

या इति ॥ याः सम्पदः सत्सहायानां विद्यमानसाधनानामेव पुंसां गम्याः साध्याः । विपदोऽपि सत्सहायानामेव गम्याः । निस्तीर्या इत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । यासु सतीषु खेदो रक्षणादिक्लेशः । विपत्सु स्वत एवेति विशेषः । यतो याभ्यः सम्पद्भ्यो भयम् । अनेकानर्थमूलत्वादिति भावः । विपद्भ्यस्तु स्वरूपत एवेति भावः । किं बहुना । विपदामिव तासां सम्पदां सम्बन्धि न किम् । अस्तीति शेषः । यद्दुःखाय न भवति । सर्वं दुःखावहमेवेति भावः । यदाहुः—'अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥' इति । अति हेया इति भावः । अत्र यन्नः दुःखायेत्युत्तर-वाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात्तासां किमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं नापेक्षते । तदेतत्काव्यप्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२

दुरासदानिति ॥ किं च । दुरासदान्दुःप्रापान् । विश्वासाज्जन्म यस्या-स्तस्याः । जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । धृतेः सन्तोषस्योग्रानरीन् । धनिकस्य सर्वत्रानाश्वाससम्भवाद्विस्रम्भसुखभञ्जकानित्यर्थः । भुज्यन्त इति

भोगान्भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ २३

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।
आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४

कोऽपवादः स्तुतिपदे यदशीलेषु चञ्चलाः ।
साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सम्पदः ॥ २५

कृतवानन्यदेहेषु कर्ता च विधुरं मनः ।

भोगान्धनान्याहेयानहिषु भवान् । 'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' भोगान्फणानिव । 'भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । अध्यास्याधिष्ठायापद्विपन्न दुर्लभा । आशीविषमुखमिव नेच्छन्तमेव भोगिनं पुमांसं बलादापदवस्कन्दतीत्यर्थः ॥ २३

इतोऽपि श्रियो हेया इत्याह—

नेति ॥ श्रियः सम्पदो जातु कदाचिदन्तरज्ञा नीचानीचविशेषाभिज्ञा न भवन्ति । अत एवासां श्रियां प्रियैर्न भूयते । न ताः कुलाप्यनुरज्यन्तीत्यर्थः । नन्वयं श्रीदोषो न पुरुषदोष इति चेत्तत्राह—मूढा अमी जनास्तास्वननुरक्तास्वपि श्रीष्वासक्ताः । स्त्रीष्विव श्रीष्वननुरक्तास्वनुरागः पुंसामेवायं दोष इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि तास्वेव सर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरं न्यस्यति—वामेति । जन्तवो वामशीला वक्रस्वभावा हि । स्वभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ २४

यदुक्तम् 'नान्तरज्ञाः श्रियः' इति । तदेव भङ्गयन्तरेणाह—

क इति ॥ सम्पदोऽशीलेषु दुःशीलेषु विषये न तद्विरुद्धमुच्यते यच्चञ्चला इति । अतः स्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्र कोपवादः का निन्दा । किन्तु क्षुद्राः सम्पदः साधुवृत्तानपि विक्षिपन्त्येव जहत्येव । तदेव तासां निन्दापदमित्यर्थः । तस्मादर्थो न पुरुषार्थ इति सन्दर्भार्थः ॥ २५

ननु नार्थमहमर्थये । किन्तु वीरधर्ममनुपालयन्वैरनिर्यातनमिच्छामीत्याशङ्क्य तदपि परपीडात्मकत्वादयुक्तमिति श्लोकचतुष्टयेनाचष्टे—

कृतवानिति ॥ तत्रात्मदृष्टान्तेनैव परपीडातो निवर्तितव्यमित्याशयेनाह—अप्रियैरनिष्टवस्तुभिः संयोग इव प्रियैरिष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगो

अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६

शून्यमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।
विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।
तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।
यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सञ्जि भवता जने ॥ २९

विरहोऽन्यदेहेषु स्वस्यैव देहान्तरेषु । अतीतानागतेष्विति शेषः । मनो विधुरं दुःखितं कृतवान् कर्ता करिष्यति च । भविष्ये लुट् । यद्वर्तमाने चानुभूयत इति शेषः । इष्टनाशो दुःखहेतुरिति सर्वत्रापि त्रैकालिकसिद्धमिति श्लोकार्थः ॥ २६

सम्प्रतीष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वमाह—

शून्यमिति ॥ प्रियसमागम इष्टजनसंयोगे सति शून्यं रिक्तमप्याकीर्णतां सम्पूर्णतामेति । समृद्धमिव प्रतीयत इत्यर्थः । व्यसनं विपदप्युत्सवैस्तुल्यम् । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । विप्रलम्भो वञ्चना । प्रतारणमिति यावत् । सोऽपि लाभाय । किं बहुना । प्रियसङ्गतस्य सर्वावस्थास्वपि सुखमेवेत्यर्थः ॥ २७

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वमाह—

तदेति ॥ तदा रम्याण्यप्यरम्याण्यमनोहराणि भवन्ति । किं बहुना, प्रिया असवः प्राणा अपि शल्यम् । शल्यवदसह्या भवन्तीत्यर्थः । किं च । तदा सबन्धुः सन्नप्येकाक्यसहाय एव । 'एकादाकिनिच्चासहाये' इत्याकिनिच्प्रत्ययः यदेष्टेन रहितः ॥ २८

युक्त इति ॥ किं च । युक्तः हितेनेति शेषः । हितेनेष्टेन युक्तः सन् । प्रमाद्यसि प्रकर्षेण माद्यसि हृष्यसि । हितादपेतः परितप्यसे परितप्तो भवसि । तपेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् । सत्यमेवं ततः किमत आह—यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्य च नेष्टा यदि तर्हि भवता जने परस्मिन्नपि मा सञ्जि न सज्यताम् । सञ्जते-

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वांल्लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।
भवान्मा स्म वधीन्न्याय्यं [1]न्यायाधारा हि साधवः ॥ ३०

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नीनशः ।
उच्छेदं जन्मनः कर्तुमेधि शान्तस्तपोधन ॥ ३१

ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । आत्मदृष्टान्तेन परपीडातो निवर्तितव्यमित्यर्थः । पीडायाः परात्मनोः समत्वात् ॥ २९

अथ देहास्थैर्यश्रद्धया च परपीडा न कार्येत्याह—

जन्मिन इति ॥ कस्य जन्मिन उत्पत्तिधर्मिकस्य शरीरिणः । व्रीह्यादित्वादिनिः । स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाचलां चञ्चलां जन्मिधर्मत्वादेव चलाम् । अनित्यामित्यर्थः । चलतेः पचाद्यच् । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्' इति द्विर्भावः । अभ्यासस्यागागमश्च । विद्वान् । जानन्नित्यर्थः । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वैकल्पिको वसुरादेशः । भवान् । न्यायादनपेतं न्याय्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । मा स्म वधीत् । मा नाशयेत्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति लुङ् । 'लुङि च' इति हनो वधादेशः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । हि यस्मात्साधवो न्यायाधारा न्यायावलम्बाः । बहुव्रीहिस्तत्पुरुषो वा । न्यायत्यागे साधुत्वमेव न स्यादिति भावः । 'न्यायाचाराः' इति पाठे न्यायमाचरन्तीति तथोक्ताः । कर्मण्यण् ॥ ३०

तर्हि किं मे कर्तव्यं तत्राह—

विजहीहीति ॥ हे तपोधन, रणोत्साहं रणोद्योगम् । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान्प्रयत्न उत्साहस्तं विजहीहि त्यज । 'आ च हौ' इतीकारः । साधु समीचीनम् । निःश्रेयस्करत्वादिति भावः । तपो मा नीनशो न नाशय । नश्यतेर्ण्यन्तान्माङ् योगादाशिषि लुङ् । अडागमनिषेधश्च । किन्तु जन्मन उच्छेदं कर्तुम् । मोक्षं साधयितुमित्यर्थः । शान्त एधि । विजिगीषानिवृत्तो भवेत्यर्थः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिः । 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येकार इति ॥ ३१

[1] 'न्यायाधीनाः'

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।
जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नस्त्वया जितः ॥ ३२

परवानर्थसंसिद्धौ [1]नीचवृत्तिरपत्रपः ।
अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥ ३३

श्वस्त्वया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनी ।
इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मा गास्तदङ्गताम् ॥ ३४

अथ सर्वथा मे विजयकण्डूतिर्न निवर्तत इत्याशङ्क्य तर्ह्यन्तः शत्रुविजयेन विधीयतां तदपनोद इत्याह—

जीयन्तामिति ॥ दुर्जया अजय्याचक्षुरादयो देहे वर्तमाना रिपवो जीयन्ताम् । यस्मात्तेष्वन्तः शत्रुपु जितेषु सत्सु त्वयायं कृत्स्नो लोको जितो ननु । किमुतान्ये शत्रवस्तदन्तर्गता इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्येन्द्रियार्थनिःस्पृहस्य वैराग्युदयाद्विजयव्यपदेशः ॥ ३२

अजितेन्द्रियस्यानिष्टमाचष्टे—

परवानिति ॥ अर्थसंसिद्धाभ्यवहारादिस्वार्थसाधने परवान्पराधीनः । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्' इत्यमरः । नीचवृत्तिः कर्षणवहनादिनिकृष्टकर्मापत्रपो निर्लज्जोऽविधेयेन्द्रियोऽजितेन्द्रियः पुमान्गोर्बलीवर्द इव पुंसां विधेयतां यथोक्तकारिताम् । प्रेष्यतामिति यावत् । 'विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । एति प्राप्नोति । उपमालङ्कारोऽयम्—'प्रकृताप्रकृतयोरर्थसाधर्म्याच्छेषे तु शब्दमात्रसाधर्म्यम्' इति ॥ ३३

न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वाद्विषयाणां हेयत्वम्, किंत्वपारमार्थिकत्वादपीत्याह—

श्व इति ॥ अधुना भवा अधुनातनीदानींतनी । 'सायंचिरं—' इत्यादिना ट्युप्रत्ययः । सुखसंवित्तिः सुखानुभवः श्वः परेऽहनि त्वया स्मरणीया न त्वनुभवनीया । इति हेतोः । काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्स्वप्नोपमान्स्वप्न-

---

1 'नीचैर्वृत्तिः'

श्रद्धेया विप्रलब्धारः प्रिया विप्रियकारिणः ।
सुदुस्त्यजास्त्यजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥ ३५

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जह्नुकन्यया ।
प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वां पुरा मा भूरुदायुधः ॥ ३६

व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमवस्थिते ।
वचः प्रश्रयगम्भीरमथोवाच कपिध्वजः ॥ ३७

तुल्यान्मत्वाऽतात्त्विकान्निश्चित्य तदङ्गतां तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां मा गा न गच्छ । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥ ३४

इतोऽपि हेयाः कामा इत्याह—

श्रद्धेया इति ॥ श्रद्धातुमर्हाः श्रद्धेया विश्वसनीयास्तथा विप्रलब्धारः प्रतारकाः । विश्वासघातका इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्तीति प्रियाः प्रीतिजनकाः । 'इगुपध—' इत्यादिना कप्रत्ययः । तथापि विप्रियकारिणो दुःखजननशीलाः । किं च । त्यजन्तोऽपि पुरुषं विहाय गच्छन्तोऽपि सुदुस्त्यजाः स्वयं तेन त्यक्तमशक्याः कामा विषयाः कष्टाः कुत्सिताः शत्रवो हि । प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यादिति भावः । अत्र श्रद्धेयत्वादीनां विप्रलम्भकत्वादीनां चैकत्र विरोधो विषयस्वाभाव्येन समाधीयत इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यं व्यतिरेकेण व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्योपसंहरन्नाह—

विविक्त इति ॥ विविक्ते विजने । 'विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः' इत्यमरः । जह्नुकन्यया गङ्गया भूयो भूयिष्ठं पुनःपुनर्वा । 'भूयः पुनः पुनः ख्यातं भूतार्थे पुनरव्ययम्' इति विश्वः । प्लाविते सिक्ते । 'पाविते' इति पाठे पवित्रीकृत इत्यर्थः । अस्मिन्नग इन्द्रकीले त्वां मुक्तिः पुरा निकटे प्रत्यासीदति । संनिकृष्टा भविष्यतीत्यर्थः । 'पुरा पुराणे निकटप्रबन्धातीतभाविषु' इति विश्वः । उदायुधो गृहीतशस्त्रो मा भूः शस्त्रं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ ३६

व्याहृत्येति ॥ मरुतां पत्यौ देवेन्द्र इति वाचं व्याहृत्योक्त्वावस्थिते सति तूष्णींस्थिते सति । अथ कपिध्वजोऽर्जुनः प्रश्रयगम्भीरं विनयमधुरम् । 'विनयप्रश्रयौ समौ' इति यादवः । वच उवाचोक्तवान् ॥ ३७

प्रसादरम्यमोजस्वि गरीयो लाघवान्वितम् ।
साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम् ॥ ३८

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।
अप्रकम्प्यतयान्येषामाम्नायवचनोपमम् ॥ ३९

अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।
औदार्यादर्थसंपत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ४०

किमुवाचेत्यपेक्षायामादौ चतुर्भिरिन्द्रवाक्यमुपश्लोकयन्नाह—

प्रसादेति ॥ प्रसादोऽत्र प्रसिद्धार्थपदत्वं तेन रम्यम् 'प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते' इति लक्षणात् । ओजस्वि समासभूयिष्ठम् । 'ओजः समासभूयस्त्वम्' इति शासनात् । गरीयोऽर्थभूयस्त्वपरिगतम् । न तु शब्दाडम्बरमात्रमित्यर्थः । लाघवान्वितं विस्तरदोषरहितम् । साकाङ्क्षमाकाङ्क्षावत्पदकदम्बात्मकम् । न तु दशदाडिमादिवाक्यवदनाकाङ्क्षितमित्यर्थः । अनुपस्कारमध्याहारदोषरहितम् । विष्वग्गति कृत्स्नार्थप्रतिपादकम् । न तु सावशेषार्थमत एव निराकुलमसंकीर्णार्थम् ॥ ३८

न्यायेति ॥ पुनर्न्यायेन युक्त्या निर्णीतसारत्वान्निश्चितार्थत्वाद्धेतोरागमे शास्त्रे विषये निरपेक्षं स्वतन्त्रमिव । युक्तिदार्ढ्यादेवं प्रतीयते । वस्तुतस्तु शास्त्रसिद्धार्थमिवेतीवशब्दार्थः । किं च । अन्येषां प्रतिवादिनामप्रकम्प्यतयानुमानादिभिरबाध्यत्वादप्रत्याख्येयतयाम्नायवचनोपमम् । वेदवाक्यतुल्यमित्यर्थः ॥

अलङ्घ्यत्वादिति ॥ अन्यैर्जनैरलङ्घ्यत्वादनुल्लङ्घनीयत्वात्क्षुभितोदन्वदूर्जितमुद्वेलाम्भोधिगम्भीरम् । औदार्यादुक्तिविशेषत्वात् । श्लाघ्यविशेषणत्वाद्वा । तदुक्तं दण्डिना—'उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन्प्रतीयते । तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ॥' इति । 'अग्राम्यार्थत्वात्' इति केचित् । अन्यत्र त्यागित्वादित्यर्थः । अर्थसंपत्तेः प्रयोजनसंपत्तेः । अन्यत्राणिमादिसमृद्धेः । ऋषेर्मुनेश्चित्तमिव शान्तं सौम्यम् ॥ ४०

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।
व्याकुर्यात्कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशयः ॥ ४१

न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यममुष्य ते ।
शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥ ४२

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।
व्रजत्यफलतामेव नयद्रुह इवेहितम् ॥ ४३

इदमिति ॥ इदमीदृग्गुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदमुपपदाद्दृशेः क्विप् । 'इदंकिमोरीश्की' इतीशादेशः । लब्धे प्राप्तेऽवसरसाधने कालोपायौ येन तत्प्रियं प्रीतिकरं वाक्यं को वक्ता व्याकुर्याद्व्याहरेत् । यो वक्ता सोऽनीदृगाशय ईदृग्विवक्षावान्न भवति । अबुद्धिरित्यर्थः । तस्यार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

एवमिन्द्रवाक्यमुपश्लोक्य नाहमस्योपदेशस्याधिकारीति परिहरति—

नेति ॥ हे तात, अमुष्य यत्नस्य तपोरूपस्यास्य मदीयोद्योगस्य पूर्वं चापरं च पूर्वापरे । न एव पौर्वापर्यं कारणं फलं च । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । ते तव न ज्ञातम् । त्वया न ज्ञायत इत्यर्थः । 'मतिबुद्धि-' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । तद्योगादेव षष्ठी । कुतः । येन कारणेन मां मुनिभिस्तुल्यं सदृशं धर्मं मोक्षधर्मं शासितुमुपदेष्टुमिच्छसि । शासिरयं दुहादित्वाद्द्विकर्मको ज्ञेयः ॥४२

अथ पौर्वापर्यमज्ञात्वाप्युपदेशे दोषमाह—

अविज्ञातेति ॥ अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापरसङ्गतिर्येन तस्य वाचस्पतेर्बृहस्पतेरपि । कस्कादित्वात्सः । अथवा 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु' इति सकारः । एतस्मादेव ज्ञापकादलुगिति केचित् । वच उपदेशो नयद्रुहो नीतिविरुद्धकारिणः पुरुषस्येहितमुद्योग इवाफलतां निष्फलत्वं व्रजत्येव गच्छत्येव ॥ ४३

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नास्मि भाजनम् ।
नभसः स्फुटतारस्य रात्रेरिव विपर्ययः ॥ ४४

क्षत्त्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः ।
स्थितः प्रास्तस्य दायादैर्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥ ४५

ननु सदुपदेशस्य कुतो वैफल्यमित्याशङ्क्य सोऽप्यस्थाने प्रयुक्तश्चेदूषरक्षेत्रे शालिबीजवद्विफल एवेत्याशयेनाह—

श्रेयस इति ॥ हे तात । 'पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दं प्रचक्षते' इति । श्रेयसोऽपि हितार्थयोगात्प्रशस्ततरस्याप्यस्य ते तव वचसो हितोपदेशरूपस्य रात्रेर्विपर्ययो दिवसः स्फुटतारस्य व्यक्ततारस्य नभस इव भाजनं पात्रं नास्मि । अनधिकारित्वादिति भावः । अत्राह्नो नभोमात्रसम्बन्धसम्भवेऽपि तारासम्बन्धासम्भवात्तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधाद्युक्तं तारकितस्य नभसो न पात्रमहरिति ॥ ४४

कुतस्ते मोक्षोपदेशानधिकारित्वम्, किं च ते तपसः पौर्वापर्यमित्यपेक्षायां तत्सर्वं स्वजात्यादिकथनपूर्वकं निरूपयति—

क्षत्त्रिय इति ॥ अहं क्षत्त्रियः क्षत्त्रियकुले जातः । तत्रापि महाकुले प्रसूतः, वीरसन्तानश्चेत्याह—पाण्डोस्तनय इति । तत्रापि कौन्तेयोऽस्मि, न माद्रेय इत्याह—पार्थ इति । पृथा कुन्ती । तत्सुतः पार्थः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । अर्जुनोऽहं महावीरश्चेत्याह—धनञ्जय इति । उत्तरकुरून्विजित्य धनाहरणाद्धनञ्जयोऽस्मीत्यर्थः । 'खचि मुमागमः' इत्युक्तं प्राक् । धनञ्जय इत्युक्ते शरीरस्थो वायुः सर्पविशेषो वा स्यात्तदर्थं पार्थः, गन्धर्वोऽपि कश्चित्पृथासुतोऽस्ति तदर्थं पाण्डोः सुतः, नैमिषारण्ये पाण्डुर्विप्रस्तत्पत्नी पृथा नाम काचिद्ब्राह्मणी तत्पुत्रोऽपि स्यात्तदर्थं क्षत्त्रिय इति । अथैवं चेत्किमर्थं तर्हि तपस्यसि, मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि, तत्राह—स्थित इति । दायं पैतृकं धनमाददत इति दायादा ज्ञातयः । 'दायादो ज्ञातिपुत्रयोः' इति, 'विभक्तपितृद्रव्यं च दायमाहुर्मनीषिणः' इति च विश्वः । 'स्वामीश्वरादि'सूत्रेण सोपसर्गादपि दायादेति कप्रत्ययान्तो निपातनात्साधुः । तैः प्रास्तस्य राज्यान्निरस्तस्य । वैरिनिर्यातनार्थिन इत्यर्थः । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्युधिष्ठिरस्य । वृद्धशब्दादिष्ठन्प्रत्ययः । वृद्धस्य च ज्यादेशः । शासने निदेशे स्थितः । तदाज्ञया तपस्यामीत्यर्थः । अन्यथा मानहानिः सौभ्रात्रभङ्गः पूज्यपूजा-

कृष्णद्वैपायनादेशाद्बिभर्मि व्रतमीदृशम् ।
भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६

दुरक्षान्दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।
नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७

व्यतिक्रमदोषश्च स्फुरतीति भावः । अत एव हिंसैकरसस्य रागद्वेषकषायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधिकार इति तात्पर्यम् । सार्थविशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः ॥ ४५

यदुक्तम् 'विरुद्धः केवलं वेषः' इति तत्रोत्तरमाह—

कृष्णेति ॥ द्वीपोऽयनं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः । स एव द्वैपायनो व्यासः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । स एव कृष्णवर्णत्वात्कृष्णद्वैपायनश्च । तस्यादेशादुपदेशादीदृशम् । विरुद्धवेषमित्यर्थः । व्रतं तपोनियमं बिभर्मि धारयामि । न तु स्वेच्छयेति भावः । अथोपास्यां देवतामाह—भृशमिति । स्वाराध्यस्य सुखमाराध्यस्य । प्रादिसमासः । 'स्वाराधस्य' इति पाठ उपसृष्टात्खल्प्रत्ययः । मरुत्वत इन्द्रस्य भृशं सम्यगाराधने यत्तः । प्रयत्नवानित्यर्थः । तस्य क्षत्रियदैवतत्वादिति भावः ॥ ४६

ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथमरिपरिभवप्राप्तिरित्यत आह—

दुरक्षानिति ॥ दुरक्षान् । कपटपाशकैरित्यर्थः । 'दिवः कर्म च' इति करणे कर्मसंज्ञा । दीव्यता क्रीडता । 'आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपि' इति शास्त्रात् । न तु व्यसनितयेति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रमात्मा स्वयं वयं चत्वारोऽनुजा वधूर्जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वम् । 'पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते' इत्यमरः । नीतानि । सर्वं द्यूते राज्ञा हारितमित्यर्थः । नीतानीति नपुंसकैकशेषः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्मणि क्तः । ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथमियमविमृश्यकारिता तत्राह—भवितव्यतानर्थानामवश्यंभावितेदृशी नूनं निश्चितम् । नात्र संशय इत्यर्थः । बुद्धिरपि भवितव्यतानुसारिण्येव । न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ ४७

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना ।
भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते ॥ ४८

हृतोत्तरीयां प्रसभं सभायामागतह्रियः ।
मर्मच्छिदा नो वचसा निरतक्षन्नरातयः ॥ ४९

उपाधत्त सपत्नेषु कृष्णाया गुरुसंनिधौ ।
भावमानयने सत्याः सत्यङ्कारमिवान्तकः ॥ ५०

ननु तथापि तत्रैव तेष्वासङ्गो न तेषां त्वयि तत्राह—

तेनेति ॥ अनुजाः सहाया यस्य तेन । अनुजयुक्तेनेत्यर्थः । तुल्ययोगः सहायार्थः । तेन युधिष्ठिरेण द्रौपद्या च मया विना । मद्विरहादित्यर्थः । आयामिनो दीर्घा यामाः प्रहरा यासां तासु । दुःखितस्य तथाभावादिति भावः । यामिनीष्वभितप्यते । भावे लट् । तेषु मद्भक्तेषां मय्यप्यासङ्गान्न वैराग्यावकाश इत्यर्थः ॥ ४८

अथ वैरनिर्यातनस्यावश्यम्भावद्योतनाय चतुर्भिः परनिकारान्वर्णयति—

हृतेत्यादि ॥ अरातयः शत्रवः सभायां प्रसभं बलात्कारेण हृतोत्तरीयामत एवागतह्रियः सम्प्राप्तलज्जान्नोऽस्मान्मर्मच्छिदा मर्मच्छेदिना वचसा निरतक्षन्नशातयन् । वस्त्राद्यपहारवाक्पारुष्याभ्यां तथा व्यथयामासुरित्यर्थः । तक्षणशब्दसामर्थ्याद्वचसो वास्यौपम्यं गम्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ ४९

अथातिदुःसहनिकारान्तरमाह—

उपाधत्तेति ॥ अन्तको मृत्युर्गुरुसंनिधौ भीष्मद्रोणादिसमक्षमेव सत्याः पतिव्रतायाः कृष्णाया द्रौपद्या आनयने केशाम्बरादिकर्षणे भावं चित्ताभिप्रायमितः परमनेन पाण्डवाभिभवेनैतान्स्वनगरं नेष्यामीत्येवम्भूतं सत्यङ्कारमिव । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः सत्यापनम् । चिकीर्षितस्य कार्यस्यावश्यं क्रियास्थापनार्थं परहस्ते यद्दीयते स सत्यङ्कारः । क्रियादौ सत्यदार्ढ्याय प्राग्दीयमानो मूल्यैकदेशश्च । 'क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'कारे सत्यागदस्य' इति मुमागमः । तमिव सपत्नेषूपाधत्त निहितवान् । तेषां विनाशकाले विपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ॥ ५०

तामैक्षन्त क्षणं सभ्या दुःशासन[1]पुरःसराम् ।
अभिसायार्कमावृत्तां छायामिव महातरोः ॥ ५१

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं [2]तवेक्षितैः ।
अरुध्येतामितीवास्या नयने बाष्पवारिणा ॥ ५२

सोढवान्नो दशामन्त्यां ज्यायानेव गुणप्रियः ।

केनेयमाकृष्टा सभ्यैर्वा किं कृतं तत्राह—

तामिति ॥ दुश्शासनः पुरस्सरो यस्यास्तां तथोक्ताम् । दुश्शासनेन सभां प्रत्याकृष्यमाणामित्यर्थः । 'अनुपसर्जनात्' इति न ङीप् । तां कृष्णाम् । सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः । अभिसायार्कं दिनान्तसूर्याभिमुखम् । स्थितस्येति शेषः । 'सायो नांशदिनान्तयोः' इति विश्वः । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । महातरोः सम्बन्धिनीमावृत्तां छायामिव तां कृष्णां क्षणमैक्षन्त । न चिरं जुगुप्सितत्वात् । नापि किञ्चिद्व्याप्रियन्त माध्यस्थ्यभङ्गभयात् । ते त्वर्कवदेव साक्षित्वमात्रमास्थिता इत्यर्थः । अत्राकृष्यमाणायाः कृष्णाया आक्रष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वादावृत्तच्छायौपम्यम् । तथापि तां न मुञ्चतीति दुश्शासनस्य तरुसाम्यम् ॥ ५१

अथास्यास्तादात्मिकमायथार्थ्यं वर्णयति—

अयथार्थेति ॥ अयथार्था मिथ्याभूताः क्रियारम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्मोद्योगा येषां तैः । तामरक्षद्भिरित्यर्थः । तव सम्बन्धिभिः । पान्ति रक्षन्तीति पतयो भर्तारः । 'पातेर्डतिः' इत्यौणादिको डतिप्रत्ययः । तैरीक्षितैरवेक्षितैः किम् । न किञ्चित्फलमस्तीत्यर्थः । इतीवेत्थं विचार्येवेत्युत्प्रेक्षा । बाष्पवारिणास्याः कृष्णाया नयने अरुध्येतामावृते । रुधेः कर्मणि लङ् । अशरणा रुरोदेत्यर्थः ॥ ५२

ननु भवद्भिः किमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितं तत्राह—

सोढवानिति ॥ गुणाः प्रिया यस्य स गुणप्रियः प्रियगुणः । 'वा प्रियस्य' इति परनिपातः । ज्यायानग्रजो युधिष्ठिर एव । वृद्धशब्दादीयसुनि 'ज्यादादीयसः' इत्याकारादेशः । नोऽस्माकमन्ते भवामन्त्यां निकृष्टां दशाम-

---

1 'पुरोगमाम्' 2 'निरीक्षितैः'

सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥ ५३

स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणि स्वच्छान्याकुलितान्यपि ।
तोयानि तोयराशीनां मनांसि च मनस्विनाम् ॥ ५४

धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत ।
असन्मैत्री हि दोषाय [1]कूलच्छायेव सेविता ॥ ५५

वस्थां सोढवान्न तु वयम् । किन्तु तदवरुद्धा इति भावः । ननु शत्रूपेक्षा महानर्थकारिणीत्याशङ्क्याह—सुलभ इति । द्विषां विद्विषां भङ्गः सुलभः । कालान्तरेऽपीति शेषः । सत्सु सज्जनेष्ववाच्यता निन्द्यता दुर्लभा न तु शत्रूपेक्षा । हि प्रसिद्धौ । शत्रूपेक्षातो लोकापवाद एव बलवान् । तस्योत्पन्नस्य पुनरप्रतिविधेयत्वात्स च समयोल्लङ्घने स्यादेवेति भावः ॥ ५३

ननु शत्रुवधे राज्ञां को नामापवादः प्रत्युत कीर्तिरेवेत्याशङ्क्य सत्यं स एव समयोल्लङ्घनकलङ्कितकीर्त्या महानिन्दानिदानमित्याशयेनाह—

स्थितीति ॥ तोयराशीनां समुद्राणां तोयानि मनस्विनां मनांसि च स्थित्यतिक्रान्तेर्मर्यादोल्लङ्घनाद्धेतोर्भीरूण्यत एवाकुलितानि संक्षोभितान्यपि स्वच्छान्यकलुषाणि । न त्वरन्त इत्यर्थः । मनस्व्ययं युधिष्ठिर इति भावः । अत्र तोयानां सामान्यतो मनस्विनां चापकृतानामेव गुणतौल्यादौपम्यस्य गम्यतया तुल्ययोगितालङ्कारः । गुणश्चात्र भीरुत्वं स्वच्छता च ॥ ५४

नन्वजातशत्रोः स्वजनवैरे किं कारणमित्याशङ्क्यास्मत्सौहार्दमेवेत्याह—

धार्तराष्ट्रैरिति ॥ धार्तराष्ट्रैर्धृतराष्ट्रपुत्रैः सह प्रीतिः सौहार्दमेवास्मासु विषये वैरमसूयत सूतवती । सूयतेर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् । ननु सौहार्दं वैरजनकं चेद्विप्रतिषिद्धं तत्राह—असदिति । हि यस्मादसन्मैत्री दुर्जनेन सङ्गतिः कूलस्यासन्नपातस्य नदीतटस्य छायेव सेविता श्रिता सती दोषायानर्थाय भवति । न खलु दुर्जनः सुजनवन्मित्त्रद्रोहपातकं पश्यतीति भावः । उपमानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५५

1 'तटच्छायेव'

अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।
असद्वृत्तेरहोवृत्तं [1]दुर्विभावं विधेरिव ॥ ५६

ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।
यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥ ५७

अवधूयारिभिर्नीता हरिणै[2]स्तुल्यवृत्तिताम् ।
अन्योन्यस्यापि जिह्रीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥ ५८

नन्वादावेव तेषां वृत्तमविज्ञाय कथं मैत्री कृतेत्याशङ्क्य, किं कुर्मः, दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयमित्याह—

अपवादादिति ॥ अपवादाज्जनाक्रोशादभीतस्य । अजुगुप्समानस्येत्यर्थः । गुणदोषयोः समस्य तुल्यबुद्धेः । निग्रहानुग्रहौ गुणदोषयोरननुरुन्धत इत्यर्थः । विधावप्येतद्विशेषणं योज्यम् । असद्वृत्तेर्दुराचारस्य धूर्तस्याहोवृत्तमीहितं विधेर्दैवस्य वृत्तमिव दुर्विभावं विभावयितुमशक्यम् । किन्तु कार्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः । भवतेर्ण्यन्तात्कृच्छ्रार्थे खलप्रत्ययः ॥ ५६

नन्वेवं मानी कथं परिभूतो जीवसि तत्राह—

ध्वंसेतेति ॥ परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसेत । भ्रश्येदित्यर्थः । अमर्षः कर्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं हस्तावलम्बनं न लम्भयेन्न ग्राहयेद्यदि । हृदयेनेति शेषः । सत्यं जीवामि प्रतिविधित्सया । न तु निर्लज्जतयेति भावः ॥ ५७

ननु तवैव कोऽयमभिमानस्तत्राह—

अवधूयेति ॥ अरिभिरवधूय परिभूय हरिणैर्मृगैस्तुल्यवृत्तितां तुल्यजीवनत्वम् । वन्याहारतामित्यर्थः । नीताः प्रापिता वयम् । पञ्चापीति शेषः । अन्योन्यस्यापि जिह्रीमो लज्जामहे । सहवासिनां सहचारिणां किं पुनः । प्रागेव जिह्रीम इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अत्र वयं पञ्चापि तुल्याभिमाना एव । इदं तु मदेकसाध्यं कर्मेति मुनिशासनान्मयानुष्ठीयत इति भावः ॥ ५८

---

1 'दुर्विभाव्यम्' 2 'तुल्यरूपताम्'

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ ५९

अलङ्घ्यं तत्तदुद्वीक्ष्यं [1]यद्यदुच्चैर्महीभृताम् ।
प्रियतां ज्यायसीं मा गान्महतां केन तुङ्गता ॥ ६०

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।
पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानान्न हीयते ॥ ६१

ननु तर्हि दुःखैकनिदानमन्तः शत्रुर्मान एव त्यज्यतामित्याशङ्क्य तत्त्यागे दोषमाह—

शक्तीति ॥ शक्तिवैकल्येनोत्साहादिशक्तिवैधुर्येणावष्टम्भसामर्थ्यविरहेण च नम्रस्य प्रह्वीभूतस्य विधेयभूतस्य च निःसारत्वाद्दुर्बलत्वात् । स्थिरांशरहितत्वाच्च । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । लघीयसो गौरवहीनस्य नीरसस्य च । मानहीनस्य जन्मिनो जन्तोः । व्रीह्यादित्वादिनिः । तृणस्य च गतिरवस्था समेति मानहीनस्य तृणादपि निकृष्टत्वान्न त्याज्यो मान इति भावः । श्लेषालङ्कारोऽयं तदनुप्राणितेयमुपमेत्यनेकार्थदीपिकेति व्यज्यते ॥ ५९

मानत्यागे दोषमुक्त्वा तत्सद्भावे षड्भिर्गुणमाह—

अलङ्घ्यमिति ॥ महीभृतां पर्वतानां सम्बन्धि यद्यच्छृङ्गादिकमुच्चैरुन्नतं तत्तदलङ्घ्यमुद्वीक्ष्योत्प्रेक्ष्य । तर्कयित्वेति यावत् । महतां महात्मनां तुङ्गता मानोन्नत्यं ज्यायसीं प्रियतां प्रियत्वं केन हेतुना मागात् । न केनापि प्रियत्वं गच्छत्येवेत्यर्थः । आशिषि माङि लुङ् । अटोऽपवादः । दैवादनिच्छतोऽपीच्छामुत्पादयत्येवौषधवदित्यर्थः । आशासनार्थमाशीः प्रयोगः । उद्वीक्ष्येत्यसमानकर्तृकत्वनिर्देशः क्वचित्प्रयोगदर्शनात्सोढव्यः । केचित् 'उद्वीक्ष्यम्' इति पठन्ति । तत्र यद्यदुच्चैस्तत्तदलङ्घ्यमुद्वीक्ष्यमवलोकनीयं न चोल्लङ्घनीयमिति । अतो महतामित्यादि योजयन्ति ॥ ६०

तावदिति ॥ किं च । तावदेवासौ लक्ष्म्याश्रीयते । तावदस्य पुंसो यशः स्थिरम् । तावदेवासौ पुरुषः पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः । यावन्मानादभिसानान्न हीयते न भ्रश्यति । मानहीनस्य न किञ्चिच्छुभमस्तीत्यर्थः ॥ ६१

---

1 'यदेवोच्चैः'

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरः स्थिते ।
नान्यामङ्गुलिमभ्येति संख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥ ६२

दुरासदवनज्यायान्गम्यस्तुङ्गोऽपि भूधरः ।
न जहाति महौजस्कं मानप्रांशुमलङ्घ्यता ॥ ६३

गुरूंकुर्वन्ति ते वंश्यानन्वर्था तैर्वसुन्धरा ।
येषां यशांसि [1]शुभ्राणि ह्रेपयन्तीन्दुमण्डलम् ॥ ६४

स इति ॥ स पुमानर्थवज्जन्मा सार्थकजन्मा यस्य पुंसो नाम्नि पुरोऽग्रे स्थिते सति संख्यायां पुरुषगणनाप्रस्ताव उद्यता गुणमधिकृत्योन्नमिताङ्गुलिरन्यां द्वितीयामङ्गुलिम् । उद्यतामिति शेषः । नाभ्येति न प्राप्नोति । अद्वितीयत्वादस्येत्यर्थः । एतन्मानरहितस्य न सम्भवतीति भावः ॥ ६२

दुरासदेति ॥ दुरासदैर्वनैर्ज्यायान्प्रवृद्धस्तथापि तुङ्गोऽपि भूधरो गम्यो गन्तुं शक्य एव । प्रसिद्धं चैतदिति भावः । महौजस्कं प्रतापसम्पन्नं मानप्रांशुं मानोन्नतम् । पुरुषमिति शेषः । अलङ्घ्यता न जहाति । कदाचिन्मानी लङ्घयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गिरेरपि गरीयान्मानाधिक इति भावः । अत्रोपमानाद्भूधरादुपमेयस्य मानिनो धर्मान्तरसाम्येऽप्यलङ्घ्यत्वेनाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६३

गुरूनिति ॥ ते नरा वंश्यानन्वये भवान्गुरून्कुर्वन्ति प्रथयन्ति । स्वनाम्ना व्यपदेशयन्ति रघुदिलीपादिवदित्यर्थः । तैर्नरैः । वसूनि धनानि धरतीति वसुन्धरा । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' इत्यादिना खच्प्रत्यये 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वान्नुमागमश्च । अन्वर्थानुगतार्था । तेषां वसुभूतानां धारणादिति भावः । येषां शुभ्राणि यशांसीन्दुमण्डलं ह्रेपयन्ति । लज्जयन्ति । यशसो निष्कलङ्कत्वादिति भावः । ईदृशं हि यशो मानमहत एव सम्भवतीति तात्पर्यार्थः । ह्रीधातोर्ण्यन्ताल्लट् । 'अर्तिह्री—' इत्यादिना पुगागमः । अत्र ह्रेपणस्य सादृश्यपर्यवसानादुपमालङ्कारः ॥ ६४

---

1 'शुक्लानि'

उदाहरणमाशीःषु प्रथमे ते मनस्विनाम् ।
शुष्केऽशनिरिवामर्षो यैररातिषु पात्यते ॥ ६५

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वद्वीचिचञ्चलम् ।
[1]नानित्यताशनेस्त्रस्यन्विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥ ६६

प्रमार्ष्टुमयशः पङ्क[2]मिच्छेयं छद्मना [3]कृतम् ।
वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥ ६७

[4]अपहंस्येऽथवा सद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।

उदाहरणमिति ॥ यैरमर्षः क्रोधः शुष्के नीरसेऽशनिरिवारातिषु विषये पात्यते प्रक्षिप्यते मनस्विनां मानिनां प्रथमेऽग्रेसरास्त आशीःषु पुरुषैरेवं भवितव्यमेवंरूपासूदाहरणं निदर्शनम् । भवन्तीति शेषः । रामादिवदुपमानं भवन्तीत्यर्थः । अतो न त्याज्यो मान इति सन्दर्भार्थः ॥ ६५

यदुक्तम् ‘अभिद्रोहेण भूतानाम्’ इत्यादि तत्र युग्मेनोत्तरमाह—

नेत्यादि ॥ उदन्वद्वीचिरिव चञ्चलं समुद्रतरङ्गवदस्थिरं सुखं कामं न प्रार्थये नेच्छामि । तथा चञ्चलमर्थं च न प्रार्थये । किं चानित्यता विनाशिता सैवाशनिस्तस्मात्त्रस्यन्बिभ्यन् । ‘वाभ्राश–’ इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । विविक्तं निर्बाधं ब्रह्मणो वेधस आत्मनः पद्यत इति पदं स्थानमैक्यलक्षणं मुक्तिं च न प्रार्थये । एतेन यदुक्तम् । ‘उच्छेदं जन्मनः कर्तुम्’ इत्यादि । तत्समाहितम् ॥ ६६

प्रमार्ष्टुमिति ॥ किन्तु छद्मना कपटेन कृतम् । शत्रुभिरिति शेषः । अयश इव पङ्कमिति रूपकालङ्कारः । वैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानामरातिवनितानां लोचनाम्बुभिः प्रमार्ष्टुं क्षालयितुमिच्छेयमभिलषेयम् । इषिधातोर्लिङि रूपम् । वैरनिर्यातनातिरिक्तं न किञ्चिदिच्छामीत्यर्थः ॥ ६७

एवं तर्हि ‘यः करोति वधोदर्काः’ इत्याद्युक्तदोषः स्यादित्याशङ्कामङ्गीकृत्य ग्लानिर्न दोषायेति न्यायमाश्रित्य युग्मेनोत्तरमाह—

अपहस्य इत्यादि ॥ अथवा सद्भिः पण्डितैरपहस्ये । अपहसिष्य इत्यर्थः । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति हसतेरण्यन्तात्कर्मणि लट् ।

---

1 ‘न चानित्याशनेः’ 2 ‘इच्छामि’ 3 ‘गतम्’ 4 ‘अवहस्ये’

अस्थानविहितायासः कामं जिह्रेतु मा भवान् ॥ ६८

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।
निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जयश्रियः ॥ ६९

अजन्मा पुरुषस्तावद्गतासुस्तृणमेव वा ।
यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥ ७०

अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्यति ।
पुरुषोक्तिः कथं तस्मिन्ब्रूहि त्वं [1]हि तपोधन ॥ ७१

ण्यन्तस्तु भ्रान्तपाठः । मे धियः प्रमादोऽनवधानत्वं वास्तु । भवानप्यस्थानेऽयोग्यविषये विहित आयासो हितोपदेशप्रयासो येन स तथोक्तः । विफलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । कामं मा जिह्रेतु लज्जताम् ॥ ६८

वंशेति ॥ अहं तु विद्विषां शत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्यापुनरावर्त्यं निर्वाणं मोक्षमपि जयश्रियोऽन्तरायं विघ्नं मन्ये । न तु पुरुषार्थमित्यर्थः । किमुतान्योत्सवादिकमिति भावः ॥ ६९

नन्वयं ते दुराग्रह इत्यत आह—

अजन्मेति ॥ पुरुषो यावदरिभिर्विलुप्तं संहृतं यश इषुभिर्नादत्ते । अविधेन न प्रत्याहरतीत्यर्थः । तावदजन्मा । अजातप्राय इत्यर्थः । नन्वजातोऽपि जननान्तरमुपयुज्यत एवेत्यरुच्या पक्षान्तरमाह—गतासुर्मृतः । मृततुल्य इत्यर्थः । मृतोऽपि प्रागुपयुक्तवानित्यरुच्याह—तृणमेवेति । तृणतुल्य इत्यर्थः । अकिञ्चित्करस्य त्रैकाल्यानुपयोगाज्जीवन्मृत इत्यर्थः । अतो नाहमाग्रहाद्ब्रवीमि । किं तु वीरधर्ममनुपालयामीति भावः ॥ ७०

सर्वथा वैरनिर्यातनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तदकरणे पुरुषगुणानां हानिदोषमाह—

अनिर्जयेनेति ॥ यस्यामर्षः क्रोधो द्विषतां शत्रूणामनिर्जयेन निर्जयं विनैव प्रशाम्यति । उपलक्षणे तृतीया । तस्मिन्पुरुष इत्युक्तिः पुरुषशब्दः कथम् । न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रवर्तत इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्याभावादिति

---

1 'तु'

कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ।
योऽङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥ ७२

ग्रसमानमिवौजांसि सदसा गौरवेरितम् ।
नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्[1]पुमान् ॥ ७३

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया ।

भावः । हे तपोधन, त्वं हि त्वमेव ब्रूहि कथय । न च ते किञ्चिदविदितमस्तीति भावः । 'हि हेतावववधारणे' इत्यमरः ॥ ७१

ननु पुरुषत्वजात्यैव पुरुषोक्तिप्रवृत्तेः किं पुरुषकारेण, तत्राह—कृतमित्यादिद्वयेन ॥

कृतमिति ॥ जातिमात्रावलम्बिना जातिमात्राभिधायिना पुरुषशब्देन कृतमलम् । न तेन किञ्चित्साध्यत इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीयेत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थकमव्ययं चादिषु पठ्यते । सत्यं जातिमात्रेऽपि पुरुषशब्दः प्रवर्तते । परंतु नासौ पुंसामाशास्यः पश्वादिसाधारण्यादिति तात्पर्यार्थः । तर्हि कीदृक्श्लाघ्य इत्याशङ्क्याह—य इत्यादिनार्धद्वयेन । अङ्गीकृतगुणैर्गुणपक्षपातिभिर्यः पुमान् श्लाघ्यः स्तुत्यः सन्सविस्मयं ससम्भ्रममुदाहृतः कथितः । पुंसेदृशेन भवितव्यमिति निदर्शितः ॥ ७२

ग्रसमानमिति ॥ किं च । सदसा सभया गौरवेणेरितं कथाप्रसङ्गेषु गौरवपूर्वकमुच्चारितं सत् । ओजांसि शृण्वतां तेजांसि ग्रसमानं गिलदिव स्थितं यस्य पुंसो नाम द्विषोऽप्यभिनन्दन्त्यनुमोदन्ते । किमुत सुहृद इति भावः । स पुमान्पुमान् । पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः । प्रथमः पुंशब्दो जातिवचनो द्वितीयो गुणवचनः । स एव श्लाघ्यः । अत्र पुमान्पुमानिति तात्पर्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणो लाटानुप्रासोऽलङ्कारः । तथा च सूत्रम्—'तात्पर्यभेदयुक्तौ लाटानुप्रासः' इति ॥ ७३

ननु सत्सु भीमादिषु तथैवायं कोभिनिवेश इत्यत्राह—

यथेति ॥ नृपतिर्युधिष्ठिरो यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषतः । प्रतिकर्तुमिच्छया । प्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसयेत्यर्थः । तृष्यन्पिपासुर्ज-

---

1 'मतः'

[1]ममैवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव [2]जलाञ्जले: ॥ ७४

स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनम् ।
कृच्छ्रेषु व्यर्थया यत्र भूयते भर्तुराज्ञया ॥ ७५

कथं वादीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।
आश्रमानुक्रमः पूर्वैः स्मर्यते न व्यतिक्रमः ॥ ७६

लाञ्जलेरिव ममैवाध्येतीच्छति कार्यसिद्धेर्मदायत्तत्वान्मामेव स्मरति । अतोऽयं ममाभिनिवेश इत्यर्थः । 'अधीगर्थ—' इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ ७४

ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति, त्वया च स्वार्थमात्रमनुसन्धीयतामित्यत आह—

स इति ॥ स नरोऽवदातस्य स्वच्छस्य वंशस्य शशाङ्कस्येव लाञ्छनं कलङ्कः । यत्र यस्मिन्पुरुषे कृच्छ्रेषु व्यसनेषु भर्तुः स्वामिन आज्ञया व्यर्थया भूयते । भावे लट् । आपदि स्वार्थसाधकः कुलघातकः तत्कथं स्वार्थनिष्ठकार्यता युक्तेत्यर्थः ॥

यदुक्तम् 'विजहीहि रणोत्साहम्' इत्यादि तत्रोत्तरमाह—

कथमिति ॥ धर्मविरोधिन्यर्वाग्गार्हस्थ्यात्प्रागेव मुनिता वानप्रस्थत्वं चतुर्थाश्रमता वा । वर्णप्रक्रमेण तस्य विधानात् 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनाच्च क्षत्रियस्यापि कैश्चिदिष्टत्वात् । तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभी रघुवंशसञ्जीविन्याम्—'स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः' इत्यत्र । कथं वा आदीयतां मया कथं वाङ्गीक्रियताम् । सम्प्रश्ने लोट् । तथाहि । पूर्वैर्मन्वादिभिराश्रमानुक्रमः स्मर्यते । न तु व्यतिक्रमः । 'ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति श्रुत्यनुसारादित्यर्थः । एतदपि 'चत्वार आश्रमाः' इत्येतत्पक्षमाश्रित्योक्तम् । 'यदि चेद्वैराग्यं तदा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा' इति व्युत्क्रमपक्षस्यापि श्रवणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७६

---

1 'मामेव' 2 'जलाञ्जलिम्'

आसक्ता धूरियं रूढा जननी दूरगा च मे ।
तिरस्करोति स्वातन्त्र्यं ज्यायांश्चाचारवान्नृपः ॥ ७७

स्वधर्ममनुरुन्धन्ते नातिक्रममरातिभिः ।
पलायन्ते कृतध्वंसा नाहवान्मानशालिनः ॥ ७८

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीये नगमूर्धनि ।

ननु भवान्गृहस्थ एव तत्कथमर्वाङ्मुनित्वविरोध इत्याशङ्क्य, सत्यं गृहस्थोऽस्मि । तथापि कृतनिखिलगृहस्थकर्तव्यस्यैव वानप्रस्थाधिकारो न गृहस्थमात्रस्य । न चाहमद्यापि कृतकृत्य इत्युत्तरमाह—

आसक्तेति ॥ आसक्ता लग्ना । अवश्यं कर्तव्येत्यर्थः । रूढा प्रसिद्धा । महतीत्यर्थः । इयं पूर्वोक्ता धूर्वैरनिर्यातनभारः । दूरगा दूरवर्तिनी जननी च मातापि । तथा नृपोऽप्याचारवान् । तपोऽधिक इत्यर्थः । तत्रापि ज्यायाञ्ज्येष्ठो नृपो युधिष्ठिरश्च मे मम स्वातन्त्र्यं स्वाच्छन्द्यं तिरस्करोति दूरीकरोति । आश्रमान्तरं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । तिरस्करोतीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यथा बहुवचनप्रसङ्गात् ॥ ७७

उक्तमर्थमुपसंहरति—

स्वधर्ममिति ॥ मानशालिनः स्वधर्मं क्षात्रधर्ममनुरुन्धन्तेऽनुवर्तन्ते । अतिक्रमं स्वधर्मातिक्रमं नानुरुन्धन्ते । ततः किमत आह—अरातिभिरिति । अरातिभिः कृतध्वंसा कृतापकाराः सन्त आहवान्न पलायन्ते । अयमेव स्वधर्मानुरोध इत्यर्थः । 'उपसर्गस्यायतौ' इति रेफस्य लत्वम् । अत्र मनुः—'न निवर्तेत सङ्ग्रामात्क्षात्रधर्ममनुस्मरन्' इति । अत्रोत्तरवाक्यार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७८

किंबहुना ममायं निश्चयः श्रूयतामित्याह—

विच्छिन्नेति ॥ विच्छिन्नं वाताहतं यदभ्रं तदिव विलीयेति विच्छिन्नाभ्रविलायं यथा तथा । 'उपमाने कर्मणि च' इति कर्तर्युपपदे णमुल् । नगमूर्धन्यस्मिन्गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्ये वा । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । यद्वा

आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुद्धरे ॥ ७९

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।
अघोपघातं मघवा विभूत्यै [1]भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥ ८०

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालै-
र्लोकत्रयेऽपि विहिताप्रतिवार्यवीर्यः ।
लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परेषा-
मुच्चार्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥ ८१

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मोपदलाञ्छने महाकाव्ये
एकादशस्सर्गः ॥

सहस्राक्षमिन्द्रमाराध्यायश एव शल्यं तदुद्धर उद्धरिष्यामि । न तु गत्यन्तरश-ङ्केत्यर्थः । वाशब्दो विकल्पे ॥ ७९

इतीति ॥ मघवेन्द्र इत्युक्तवन्तं तनूजं पुत्रमर्जुनम् । आविष्कृता प्रकटिता दिव्यमूर्तिर्निजरूपं येन स तथोक्तस्सन् । दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै श्रेयसे । उपहन्यतेऽनेनेत्युपघातम् । करणे घञ्प्रत्ययः । अघानां दुःखाना-मुपघातमघोपघातम् । भवः संसारस्तस्योद्भवः कारणमिति भवोद्भवः शिवस्तस्या-राधनमुपासनमादिदेश । शिवमुद्दिश्य तपश्चरेत्याज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ ८०

प्रीत इति ॥ पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेऽपि हितं दत्तमप्रतिवार्यमनिवार्यं वीर्यं यस्य स तथोक्तः सन् । परेषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुकां त्वय्यनुरक्तां कर्तासि । पुनराहरिष्यसीत्यर्थः । वीरभोग्याः सम्पद इति भावः । उत्सुकशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्कर्तरि लुट् । इति वाचमुच्चार्य तेनेन्द्रेण तिरोबभूवेऽन्तर्दधे । भावे लिट् ॥ ८१

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायामेकादशस्सर्गः ॥

---

1 'तस्मै भवा'

॥ द्वादशस्सर्गः ॥

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥ १

अभिरश्मिमालि विमलस्य धृतजयधृतेरनाशुषः ।
तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः ॥

वपुरिन्द्रियोपतपनेषु सततमसुखेषु पाण्डवः ।

अथेति ॥ अथेन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदन इन्द्रसाक्षात्कार-सन्तोषात्प्रसन्नमुखो धनञ्जयोऽर्जुनो वासवस्य वचनेनोपदेशेन त्रिलोचनं शिवं क्लान्तिरहितं यथा तथाभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्ययः । विदधे चक्रे । अस्मिन्सर्ग उद्गतावृत्तम्—'सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकैरथोद्गता । अङ्घ्रिगतभनजला गयुताः सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥' इति लक्षणात् ॥ १

अभिरश्मीति ॥ अभिरश्मिमाल्यभिसूर्यं सूर्याभिमुखं भुव्येकचरणं निषीदत एकचरणेन तिष्ठतो विमलस्य बाह्यान्तरशुद्धिमतः । धृता जयधृतिर्जयेच्छा येन तस्यानाशुषोऽनश्नतः । 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति निपातः । तस्यार्जुनस्य बहूनां पूरणा बहुतिथाः । बहुसंख्याका इत्यर्थः । 'तस्य पूरणे डट्' । 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्' इति तिथुगागमः । तिथयो दिनानि प्रतिजग्मुः । अथ तिथिशब्दः पुंलिङ्गः । 'तदाद्यास्तिथयो द्वयोः' इत्यभिधानात् । अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र टित्वान्ङीप्स्यात् ॥ २

वपुरिति ॥ पाण्डवोऽर्जुनः सततं वपुष इन्द्रियाणां चोपतपनेषु सन्तापकरेषु । करणे ल्युट् । असुखेष्वनशनादिदुःखेष्वपि नगपतिर्गिरीन्द्र इव

[1]व्याप नगपतिरिव स्थिरतां महतां हि धैर्यम[2]विभाव्यवैभवम् ॥

न पपात संनिहितपक्तिसुरभिषु फलेषु मानसम् ।
तस्य शुचिनि शिशिरे च पयस्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥

न विसिस्मिये न विषसाद मुहुरलसतां न चाददे ।
सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी न हतः स्म तस्य हतशक्ति[3]पेलवे ॥ ५

तपसा कृशं वपुरुवाह स विजितजगत्त्रयोदयम् ।

स्थिरतां दार्ढ्यं व्याप प्राप । तथाहि । महतां धैर्यमविभाव्यं दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत्तथोक्तम् । धीराणामकिञ्चित्करं दुःखमिति भावः ॥ ३

नेति ॥ तस्यार्जुनस्य मानसं मनः संनिहितानि समीपस्थानि यानि पक्तिसुरभीणि पाकसुगन्धीनि तेषु फलेषु । तथा शुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न पपात । न किञ्चिदाचकाङ्क्षेति भावः । प्राणधारणं तु तस्य तप एवेत्याह—तथाहि । सुकर्मणां सुकृतिनां शोभनं तपः सुतप एवामृतायतेऽमृतवदाचरति । किं तपस्तृप्तानां तर्पणान्तरैरिति भावः । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्' 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् । लोहितादिराकृतिगणः ॥ ४

नेति ॥ सोऽर्जुनो न विसिस्मिये । अहो महत्तपस्तस्मिति न विस्मयं जगाम । 'तपः क्षरति विस्मयात्' इति स्मृतेरिति भावः । न विषसाद फलविलम्बाद्गतोत्साहो न बभूव । 'विषादश्चेतसो भङ्गः' इति लक्षणात् । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । मुहुरलसतां तपसि मन्दोद्यमत्वं च नागमत् । किं च हतशक्तिनी हतसारे अत एव पेलवे भङ्गुरे ते हतशक्तिपेलवे रजस्तमसी गुणावुरुधृति महासारं तस्यार्जुनस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं न हतः स्म न हतवती । हन्तेः 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ ५

तपसेति ॥ सोऽर्जुनस्तपसा कृशं तथापि विजितो जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्योदय उत्कर्षो येन तत्तथोक्तम् । किं च तत्त्वविदामपि लोकहितार्थतत्त्वं जानतामपि त्रासजननं भयङ्करं वपुरुवाह वहति स्म । न चैतच्चित्रमित्याह—

---

1 'प्राप' 2 'अविचिन्त्य' 3 'पेशले'

त्रासजननमपि तत्त्वविदां [1]किमिवास्ति यन्न सुकरं [2]मनस्विभिः ॥

ज्वलतोऽनलादनुनिशीथमधिकरुचिरम्भसां निधेः ।
धैर्यगुणमवजयन्विजयी ददृशे समुन्नततरः स शैलतः ॥ ७

जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः ।
तस्य दशनकिरणैः शुशुभे परिवेषभीषणमिवार्कमण्डलम् ॥ ८

कवचं स बिभ्रदुपवीतपदनिहितसज्यकार्मुकः ।
शैलपतिरिव महेन्द्रधनुःपरिवीतभीमगहनो विदिद्युते ॥ ९

किमिति। यन्मनस्विभिर्न सुकरं तत्किमिवास्ति । न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। 'मनस्विनाम्' इति पाठे शेषे षष्ठी स्यादेव। कृद्योगलक्षणायाः 'न लोक–'इत्यादिना निषेधात्॥ ६

ज्वलत इति ॥ विजयी सोऽर्जुनोऽनुनिशीथमर्धरात्रे। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः। ज्वलतो दीप्यमानादनलादग्नेरधिकरुचिर्दीप्यमानस्तथाम्भसां निधेर्धैर्यं गाम्भीर्यं तदेव गुणस्तमवजयन्। किं च। शैलतः शैलादपि समुन्नततरो ददृशे दृष्टः । अत्र रुच्यादिभिरनलाद्याधिक्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः॥ ७

जपत इति ॥ सदोपांशु रहः। गूढमित्यर्थः। 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमरः । 'करणवदनशब्दमनुप्रयोग उपांशु' इति कौमारलक्षणम् । जप्यत इति जपस्तं जपम्। मन्त्रमित्यर्थः। जपतः पठतस्तस्यार्जुनस्य वदनं कर्तृ अभितो विसारिभिः प्रसरणशीलैर्दशनकिरणैर्हेतुभिः परिवेषभीषणमर्कमण्डलमिव शुशुभे। 'परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः॥ ८

कवचमिति ॥ कवचं वर्म बिभ्रदुपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितमारोपितं सज्यं कार्मुकं येन स तथोक्तः। सोऽर्जुनो महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं यस्य स शैलपतिरिव हिमवानिव विदिद्युते शुशुभे॥ ९

---

1 'न तदस्ति' 2 'महात्मभिः'

प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः ।
तस्य पदविनमितो हिमवान्गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥

परिकीर्णमुद्यतभुजस्य भुवनविवरे दुरासदम् ।
ज्योतिरुपरि शिरसो विततं जगृहे निजान्मुनिदिवौकसां पथः ॥

रजनीषु राजतनयस्य बहुलसमयेऽपि धामभिः ।
भिन्नतिमिरनिकरं न जहे शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभःश्रिया ॥ १२

महता मयूखनिचयेन शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।

प्रविवेशेति ॥ नियमसवनाय नियमस्नानाय कृशस्य तपःकर्शितस्य तथा। 'सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति विश्वः। गच्छतस्तस्यार्जुनस्य पदैः पादन्यासैर्विनमितो हिमवान्गां भुवं प्रविवेशेत्युत्प्रेक्षा। ननु कृशस्य कथमियद्गौरवम्, तत्राह—गुणाः सारादयो गुरुतां नयन्ति प्रापयन्ति हि। संहतिः सङ्घातः। मूर्तिरिति यावत्। न नयन्ति। अन्तःसाराद्धि गौरवं भवति, न तु बाह्यात्स्थौल्यात्। तत्र च हेमपिण्डतूलपिण्डावेव निदर्शनमिति भावः॥ १०

परिकीर्णमिति ॥ उद्यतभुजस्योर्ध्वबाहोस्तस्य शिरस उपरि। 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी। विततं विस्तृतं भुवनयोर्विवरे द्यावापृथिव्योरन्तराले परिकीर्णं व्याप्तं दुरासदं दुर्धर्षं ज्योतिस्तेजो मुनीनां दिवौकसां च निजान्नियतान्पथो मार्गाञ्जगृहे जग्राह। प्रतिबबन्धेत्यर्थः॥ ११

रजनीष्विति ॥ बहुलसमये कृष्णपक्षेऽपि रजनीषु रात्रिषु राजतनयस्यार्जुनस्य धामभिस्तेजोभिर्भिन्नस्तिमिरनिकरो यस्य तन्नभः शशिरश्मीनां सङ्गमेन हेतुना युजा सङ्गतया श्रिया। तच्छ्रीतुल्यया श्रियेत्यर्थः। अत एव निदर्शनालङ्कारः। न जहे न त्यक्तम्। जहातेः कर्मणि लिट्। ज्योत्स्नातुल्यं ज्योतिर्जातमित्यर्थः॥ १२

महतेति ॥ जिष्णोरर्जुनाज्जन्म यस्य तेन। जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणबहुव्रीहिः। महता मयूखनिचयेन बहुकिरणसमूहेन शमितरुचि हतप्रभमंशु-

ह्रीतमिव नभसि वीतमले न [1]विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥

तमुदीरितारुणजटांशुमधिगुणशरासनं जनाः ।
रुद्रमनुदितललाटदृशं ददृशुर्मिमन्थिषुमिवासुरीः [2]पुरीः ॥ १४

मरुतां पतिः स्विदहिमांशु[3]रुत पृथुशिखः शिखी तपः ।
तप्तुमसुकरमुपक्रमते न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥ १५

न ददाह [4]भूरुहवनानि हरितनयधाम दूरगम् ।

मालिनो वपुरर्कबिम्बं ह्रीतं जितत्वाल्लज्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । वीतमले विमले । मेघनीहाराद्यावरणरहितेऽपीत्यर्थः । नभसि न विराजते स्म ॥ १३

तमिति ॥ उदीरिता उद्गता अरुणा जटानामंशवो यस्य तमधिगुणमधिज्यं शरासनं यस्य तमर्जुनं जनाः सिद्धगणा आसुरीरसुरसम्बन्धिनीः पुरीर्मिमन्थिषुं मथितुमिच्छुम् । मथेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । तथानुदितानुत्पन्ना ललाटे दृग्यस्य तं साक्षात्त्रिपुरविजयोद्यतमभालाक्षं रुद्रमिव ददृशुः । अत्राभालाक्षस्य रुद्रस्यासम्भवात्स्वतःसिद्धोपमानासिद्धेर्नैयमुपमा । किन्तूत्प्रेक्षा । सा चाभालाक्षमित्युपमानादुपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थेऽन्वयव्यतिरेकेणोज्जीवितेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । उपमा तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ १४

मरुतामिति ॥ मरुतां पतिः स्विद्देवेन्द्रो वा । अहिमांशुरुत सूर्यो वा । पृथुशिखो महाज्वालः शिखी पावको वा । असुकरं दुष्करं तपस्तप्तुमुपक्रमते । अयं जनः पुरुषः कश्चित्प्राकृतो नेति सोऽर्जुनस्तापसैस्तपस्विभिः । 'अण् च' इति मत्वर्थीयोऽण्प्रत्ययः । अवययेऽवगतः । यातेरवपूर्वात्कर्मणि लिट् । अत्रेन्द्रत्वादिकमारोप्य जनत्वापवादात्साम्यमारोप्यापह्नवालङ्कारः । सामान्यलक्षणं तु— 'निषिद्धविषये साम्यारोपो ह्यपह्नवः' इति ॥ १५

न ददाहेति ॥ दूरगम् । व्यापकमित्यर्थः । हरितनयस्येन्द्रसुतस्यार्जुनस्य धामतेजो भूरुहवनानि वृक्षखण्डान्न ददाह । अग्निवदिति भावः । तथापो जलानि परिशोषं न नयति स्म । अर्कवदिति भावः । तथापीति शेषः । सिद्धाश्च

---

1 'विराजति' 2 'पुरः' 3 'रथ' 4 'भूधर'

न स्म नयति परिशोषमपः सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः॥ १६

विनयं गुणा इव विवेकमपनयभिदं नया इव ।
न्यायमवधय इवाशरणाः शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७

परिवीतमंशुभिरुदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः ।
शम्भुमुपहतदृशः सहसा न च ते [1]निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८

अथ भूतभव्यभवदीशमभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

तापसाश्च तैः सुसहं न बभूव । अतोऽस्यालौकिकं तेज इति भावः । अत एव दुस्सहत्वदाहाद्यजनकत्वयोर्विरोधाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः—'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता' इति लक्षणात् ॥ १६

विनयमिति ॥ अथोऽनन्तरमशरणा महर्षयो मुनयो विनयं शिक्षां गुणा औदार्यादय इव । अशिक्षितस्य तदभावादिति भावः । अपनयभिदं दुर्नीतिवारकं विवेकं सदसज्ज्ञानं नया नीतय इव । अविवेकिनो नीत्यभावादिति भावः । नीतिः षाड्गुण्यप्रयोगः । नीयतेऽनेनेति न्यायो नियामकं प्रमाणं तम् । अवधयः समया इव । अप्रामाणिकस्य समयोल्लङ्घनादिति भावः । शिवं शरणं रक्षितारम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । ययुर्जग्मुः । शरणत्वेन प्रापुरित्यर्थः । अशरणाः शरणमिति चोपमास्वपि यथायोग्यं योज्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १७

परिवीतमिति ॥ उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूखमण्डलं यैस्तैः। सूर्यतेजोविजयिभिरित्यर्थः । अंशुभिस्तेजोभिः परिवीतं व्याप्तं शम्भुं शिवमुपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयस्ते महर्षयः सहसा झटिति निचायितुं निशामयितुम् । द्रष्टुमित्यर्थः । 'चायृ पूजानिशामनयोः' इति धातोः 'शकधृष–' इत्यादिना तुमुन् । नाभिप्रसेहिरे न शेकुः ॥ १८

अथेति ॥ अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूतभविष्यद्वर्तमानानामीशं देवमभिमुखयितुमभिमुखीकर्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः सन्तः । न

---

1 'निधायितुम्'; 'निरीक्षितुम्'

तत्र महसि ददृशुः पुरुषं कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९
ककुदे वृषस्य कृतबाहुमकृशपरिणाहशालिनि ।
स्पर्शसुखमनुभवन्तमुमाकुचयुग्ममण्डल इवार्द्रचन्दने ॥ २०
स्थितमुन्नते तुहिनशैलशिरसि भुवनातिवर्तिना ।
साद्रिजलधिजलवाहपथं सदिगश्नुवानमिव विश्वमोजसा ॥ २१
अनुजानुमध्यमवसक्तविततवपुषा महाहिना ।
लोकमखिलमिव भूमिभृता रवितेजसामवधिना[1]धिवेष्टितम् ॥ २२

त्वन्यथेति भावः । 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसि तेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्तिमयुग्मानि त्रीणि लोचनानि यस्य तं पुरुषं ददृशुः ॥

अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि—ककुद इत्यादिना ॥

कीदृशं पुरुषम् । अकृशेन महता परिणाहेन विशालतया शालत इति तथोक्ते । 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः । वृषस्य वृषभस्य ककुदेंऽसकूटे । आश्रयीकृत इति शेषः । आर्द्रचन्दन उमायाः कुचयुग्ममण्डल इव कृतबाहुं न्यस्तहस्तमत एव स्पर्शसुखमनुभवन्तम् । ककुदस्य तथाविधस्पर्शसुखकरत्वादिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २०

स्थितमिति ॥ उन्नते तुहिनशैलशिरसि हिमवतः शिखरे स्थितम् । क्वचित्कोणे स्थितमित्यर्थः । तथापि भुवनातिवर्तिना सर्वलोकातिशायिनौजसा तेजसा । अद्रिभिः पर्वतैर्जलधिभिः समुद्रैर्जलवाहपथेनाकाशेन च सह वर्तत इति तथोक्तम् । दिग्भिः सह वर्तत इति सदिक् । उभयत्रापि 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । विश्वमश्नुवानं व्याप्नुवन्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । 'अशूङ् व्याप्तौ' इति धातोः शानच् ॥ २१

अनुजान्विति ॥ जानुनोर्मध्येऽनुजानुमध्यम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवसक्तं लग्नं विततमायतं च वपुर्यस्य तेन महाहिना । अवसक्तिकाबन्धभूतेनेत्यर्थः । अधिवेष्टितमत एव रवितेजसामवधिना पर्यन्तभूतेन भूमिभृता लोकालोकाचलेनाभिवेष्टितमखिलं लोकमिव स्थितमित्युपमा । 'असूर्यंपश्यापरभागो लोकालोकाचलः' इत्यागमः ॥ २२

---

1 'अभिवेष्टितं'

परिणाहिना तुहिनराशिविशदमुपवीतसूत्रताम् ।
नीतमुरगमनुरञ्जयता शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥ २३

प्लुतमालतीसितकपालकुमुद[1]मवरुद्धमूर्धजम् ।
शेषमिव सुरसरि[2]त्पयसां शिरसा [3]विसारि शशिधाम बिभ्रतम्॥*

परिणाहिनेति ॥ पुनश्च । तुहिनराशिवद्विशदं शुभ्रमुपवीतसूत्रतां यज्ञोपवीतत्वं नीतं प्रापितमुरगं शेषाहिमनुरञ्जयता स्वगुणोपरक्तं कुर्वता । श्यामीकुर्वतेत्यर्थः । परिणाहिना विशालेन विलसन्मरीचिना प्रसृतकिरणेन शितिना नीलेन गलेन कण्ठेनोपलक्षितम् । 'कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायाम्' इत्यमरः । अत्रोरगस्य स्वधवलिमत्यागे नान्यजन्यनीलिमग्रहणात्तद्गुणालङ्कारः—'तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः' इति लक्षणात् ॥ २३

प्लुतेति ॥ पुनश्च । मालती जातीकुसुमम् । 'सुमना मालती जातिः' इति । 'पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले' इति चामरः । तद्वत्सितं यत्कपालमेव कुमुदं तत्प्लुतमाप्लुतं येन तत्तथोक्तम् । अवरुद्धमूर्धजं व्याप्तशिरोरुहम् । अत एव सुरसरित्पयसां शेषमिव निर्यातावशिष्टं गाङ्गमम्भ इव । स्थितमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विसारि विसृत्वरं शशिधाम चन्द्रतेजः शिरसा बिभ्रतम् । पुरुषं ददृशुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २४

---

1 'मुप' 2 'पयसः' 3 'विकाशि'

---

* २४—२५ श्लोकयोर्मध्ये क्वचित्क्षेपकोऽयं दृश्यते—

बहुभिश्च बाहुभिरहीनभुजगवलयैर्विराजितम् ।
चन्दनतरुभिरि[1]वालघुभिः [2]प्रबलायतैर्मलयमेदिनीभृतम् ॥

बहुभिरिति ॥ अहीनां सर्पाणां मध्ये य इनाः श्रेष्ठा भुजगास्त एव वलयानि येषां तैः । सर्पाभरणैरित्यर्थः । बहुभिरनेकैर्बाहुभिः । सहस्रभुजत्वात्तस्येति भावः । विराजितं शोभितं चन्दनतरुभिरनेकैर्मलयमेदिनीभृतमिव स्थितम् । चन्दनतरवोऽप्यहीना महान्तो भुजगास्तेषां वलयो वेष्टनं येषां तैरिति । अलघुभिर्महद्भिः प्रबलाश्च त आयताश्च तैरुभयविशेषणम् । प्रबलदीर्घैरित्यर्थः । अथवा । अमलायतैरमला निर्मला आयताश्च ते तैः । उपमालङ्कारः ॥

(1 'अतनुभिः' 2 'अमलायतैः'; 'धवलायतैः')

मुनयस्ततोऽभिमुखमेत्य नयनविनिमेषनोदिताः ।
पाण्डुतनयतपसा जनितं जगतामशर्म भृशमाचचक्षिरे ॥ २५

तरसैव कोऽपि भुवनैकपुरुष पुरुषस्तपस्यति ।
ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवेरभिभूय वृत्र इव भीमविग्रहः ॥ २६

स धनुर्महेपुधि बिभर्ति कवचमसिमुत्तमं जटाः ।
वल्कमजिन[1]मिति चित्रमिदं मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥

चलनेऽवनिश्चलति तस्य करणनियमे सदिङ्मुखम् ।

मुनय इति ॥ ततो दर्शनानन्तरं मुनयोऽभिमुखमेत्य शिवस्येति शेषः । नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः प्रेरिताः सन्तः पाण्डुतनयस्यार्जुनस्य तपसा जनितं तत्पूर्वोक्तं जगतामशर्म सुखम् ; दुःखमित्यर्थः । 'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः । भृशं सम्यगाचचक्षिरे कथितवन्तः ॥ २५

तरसेति ॥ हे भुवनैकपुरुष, वृत्रो वृत्रासुर इव भीमविग्रहः कोऽपि । अविज्ञात इत्यर्थः । पुरुषस्तरसा बलात्कारेणैव । 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः । अमलवपुष उज्ज्वलमूर्तेः रवेरपि ज्योतिरभिभूय तपस्यति तपश्चरति । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् ॥ २६

स इति ॥ किं च । स पुरुषो महान्ताविपुधी यस्य तन्महेपुधि धनुः कवचं वर्मोत्तममसिं खड्गं जटा वल्कं चीरमजिनं चर्म च बिभर्ति इत्येवंरूपमिदं विरुद्धवेषधारणं मुनिताविरोधि मुनित्वप्रतिबन्धकं तथाप्यस्य न राजत इति न । किं तु राजत इवेत्यर्थः । चित्रमाश्चर्यम् । 'सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ' इति वामनः ॥ २७

चलन इति ॥ किञ्च । तस्य पुंसश्चलनेऽवनिः पृथिवी चलति । तथा करणनियमे समाधिष्विन्द्रियसंयमे सति । 'करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रिये-

---

1 'अतिचित्रम्'

स्तम्भमनुभवति शान्तमरुद्ग्रहतारकागणयुतं नभस्तलम् ॥ २८

स तदोजसा विजितसारममरदितिजोपसंहितम् ।
विश्वमिदमपिदधाति पुरा किमिवास्ति [1]यन्न तपसामदुष्करम् ॥

विजिगीषते यदि जगन्ति युगपदथ सञ्जिहीर्षति ।
प्राप्तुमभवमभिवाञ्छति वा वयमस्य नो विषहितुं क्षमा रुचः ॥

किमुपेक्षसे कथय नाथ [2]न तव विदितं न किञ्चन ।

'ष्वपि' इत्यमरः । सदिङ्मुखं दिक्सहितं शान्तैः स्तिमितैर्मरुतां वायूनां ग्रहाणां सूर्यादीनां तारकाणां गणैर्युतं नभस्तलं व्योम स्तम्भं निश्चलतामनु भवतीत्यर्थः । अतो विश्वातिशायिनी तस्य शक्तिरुपलक्ष्यत इति भावः ॥ २८

न चैतदुपेक्ष्यमित्याशयेनाह—

स इति ॥ स पुमानोजसा विजितसारं निरस्तसत्त्वम् । अमरदितिजोपसंहितं सुरासुरसहितं तदिदं विश्वं पुराऽपिदधाति । अपिधास्यतीत्यर्थः । शीघ्रमेव हरिष्यतीति भावः । 'निकटागामिके पुरा' इत्यमरः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् । तथाहि । यत्कर्म तपसामदुष्करं तत्किमिवास्ति । न किञ्चित्तेन दुष्करमस्तीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

न चैतदन्यफलकं तप इत्याह—

विजिगीषत इति ॥ स पुरुषो जगन्ति भुवनानि युगपद्विजिगीषते यदि विजेतुमिच्छति वा । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । अथ युगपत्सञ्जिहीर्षति संहर्तुमिच्छति वा अभवमपवर्गं प्राप्तुमभिवाञ्छति वा न विद्मो वयमिति शेषः । किं तु वयमप्यस्य रुचस्तेजांसि विषहितुं सोढुम् । 'तीषसहलुभरुपरीषः' इति विकल्पादिडागमः । नो क्षमा न शक्ताः । केचित् 'रुचः कामितानि विषहितुमवधारयितुम्' इति व्याचक्षते, तत्र सहेरवधारणार्थत्वं विचार्यम् ॥ ३०

किमिति ॥ हे नाथ, किं किमर्थमुपेक्षसे कथय । त्वमिति शेषः । तव न विदितम् । त्वयाज्ञा यमानमित्यर्थः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । न किञ्चन

---

1 'यन्न वत तेन दुष्करम्'; 'तेन खलु यन्न दुष्करम्' 'यन्न सुकरं खलु तेन'
2 'तव न'

त्रातुमलमभयदार्हसि नस्त्वयि मा स्म शासति भवत्पराभवः ॥

इति गां विधाय विरतेषु मुनिषु वचनं समाददे ।
भिन्नजलधिजलनादगुरु ध्वनयन्दिशां विवरमन्धकान्तकः ॥

बदरीतपोवननिवासनिरतमवगात मान्यथा ।
धातुरुदयनिधने जगतां नरमंशमादिपुरुषस्य गां गतम् ॥ ३३

द्विषतः परासिसिषुरेष सकलभुवनाभितापिनः ।
क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्मदुपासनं विहितवान्महत्तपः ॥ ३४

किमपि न । हे अभयद, नोऽस्मानलं त्रातुमर्हसि । त्वयि शासति सति पराभवो मा स्म भवान्माभूत् । 'स्मोत्तरे लङ् च' इति लङ् ॥ ३१

इतीति ॥ इतीत्थं गां वाचं विधाय । अभिधायेत्यर्थः । सामान्यस्य विशेषपर्यवसानात् । मुनिषु विरतेषु तूष्णींभूतेषु सत्सु । अन्धकान्तकः शिवो भिन्नस्योद्वेलस्य जलधेर्जलस्य नादमिव गुरु गम्भीरं यथा तथा दिशां विवरमन्तरालं ध्वनयन्वचनं समाददे स्वीचकार । उवाचेत्यर्थः ॥ ३२

बदरीति ॥ बदरीतपोवने बदरिकाश्रमे निवासनिरतं नित्यनिवासिनं गां गतं भुवमवतीर्णं जगतामुदयनिधने सृष्टिसंहारौ धातुः । तयोः कर्तुरित्यर्थः । 'तृन्' इति दधातेस्तृन्प्रत्ययः । अत एव 'न लोक-' इत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । आदिपुरुषस्य विष्णोरंशमंशभूतं नरम् । नरसंज्ञकमित्यर्थः । यो नारायणसखेति भावः । अन्यथोक्तवैपरीत्येनैनं मावगात । मनुष्यमात्रं मा जानीतेत्यर्थः । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥ ३३

अथ तस्य तपसो निमित्तमाह—

द्विषत इति ॥ एष नरः सकलभुवनान्यभितापयन्त्यभीक्ष्णमिति तथोक्तान् । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । क्रान्ते आक्रान्ते कुलिशकरस्येन्द्रस्य वीर्यबले शक्तिसैन्ये यैस्तान्द्विषतः शत्रूनपरासिसिषुः परासितुमिच्छुः । अस्यतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मदुपासनं मदाराधनम् । करणे ल्युट् । महत्तपो विहितवान् ॥

अयमच्युतश्च वचनेन सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।
पातुमसुरनिधनेन विभू भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५

[1]सुरकृत्यमेतदवगम्य निपुणमिति मूकदानवः ।
हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतं त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया ॥

विवरेऽपि नैनमनिगूढमभिभवितुमेष पारयन् ।
पापनिरतिरविशङ्कितया विजयं व्यवस्यति वराहमायया ॥ ३७

निहते विडम्बितकिरातनृपतिवपुषा रिपौ मया ।

अथास्य मानुषावतारे कारणमाह—

अयमिति ॥ विभू प्रभू अयं नरोऽच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनो ब्रह्मणो वचनेन प्रार्थनयासुराणां निधनेन मारणेन करणेन प्रजाः पातुं रक्षितुं भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षान्नरनारायणावेतौ कृष्णार्जुनावित्यर्थः ॥ ३५

अथास्य सत्त्वसम्पदं प्रकाशयितुमाह—

सुरेति ॥ मूकदानवो मूकाख्यः कश्चिदसुर एतत्पाण्डवकृत्यं सुरकृत्यमिति निपुणमवगम्य साधु निश्चित्य पाण्डुसुतमर्जुनं हन्तुमभिपतति । तत्तस्मात्कारणादत्रार्जुनाश्रमे विषये । आश्रमं प्रतीत्यर्थः । मया सह त्वरया गम्यताम् । द्रष्टुमिति शेषः ॥ ३६

विवर इति ॥ पापे निरतिरतिप्रीतिर्यस्य स एष दानवो विवरे रन्ध्रेऽपि । एकान्तेऽपीत्यर्थः । एनं पाण्डवमनिगूढं प्रकाशं स्पष्टं यथा तथाभिभवितुं न पारयन्न शक्नुवन् । विभाषायाम् 'नञ्' इति नञ्समासः । अविशङ्कितया स्वरूपगूहनान्निःशङ्कितया वराहमायया वराहभूमिकया विजयं प्रत्युद्युक्त इत्यर्थः ॥ ३७

ततः किं भावीत्यत आह—

निहत इति ॥ विडम्बितमनुकृतं किरातनृपतिवपुर्येन तेन । तद्रूपधारिणेत्यर्थः । मया रिपौ वराहे निहते मया हते विषये मुक्तनिशितविशिखं

---

1 'सुरकार्यम्'

मुक्तनिशितविशिखः प्रसभं मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥ ३८

तमसा निपीडितकृशस्य विरहितसहायसम्पदः ।
सत्त्वविहितमतुलं [1]भुजयोर्बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥३९

इति तानुदारमनुनीय विषमहरिचन्दनालिना ।
घर्मजनितपुलकेन लसद्गजमौक्ति[2]कावलिगुणेन वक्षसा ॥ ४०

सन् । अयं पाण्डवः प्रसभं प्रसह्य मृगयाविवादं मृगप्रहारकलहमाचरिष्यति करिष्यति । मत्प्रहतमेव मृगं प्रहृत्य स्वयमहमेव प्रहर्तेति कलहिष्यत इत्यर्थः ॥

ततोऽपि किं भावीत्याह—

तपसेति ॥ तपसा नितरां पीडितोऽत एव कृशस्तस्य निपीडितकृशस्य । 'पूर्वकाल–' इत्यादिना समासः । तथा विरहिता सहायसम्पद्यस्य तस्यैकाकिनो मृधे रणे । 'मृधमास्कन्दनं संख्यम्' इत्यमरः । अधिकुप्यतोऽधिकं पाण्डवस्य सत्त्वविहितं स्वभावकृतम् । स्वाभाविकमित्यर्थः । 'सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्तास्वभावयोः । प्राणे बलेऽन्तः करणे' इति वैजयन्ती । अतुलं निरुपमं भुजयोर्बाह्वोर्बलं शक्तिं पश्यत । 'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति शाश्वतः ॥ ३९

अथ त्रिभिरस्य किरातभावं वर्णयति—

इतीत्यादि ॥ शिव इतीत्थं तान्मुनीनुदारं युक्तियुक्तं यथा तथानुनीय शिक्षयित्वा । उक्त्वेति यावत् । 'रुचिरः किरातपृतनापतिः संवव‍ृते' इत्युत्तरेणान्वयः । किरातसेनापतिवेषधारी बभूवेत्यर्थः । कथम्भूतः । विषमा विकृतविन्यासा हरिचदन्नस्यालयो रेखा यस्मिंस्तेन । घर्मेण स्वेदेन जनिताः पुलका रोमाञ्चा यस्मिंस्तेन । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टको रोमविकारो रोमहर्षणम्' इति हेमचन्द्रः । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपि' इति विश्वः लसन्तः शोभमाना गजमौक्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिकानामावलय एव गुणाः सूत्राणि यस्मिंस्तेन वक्षसा वक्षः स्थलेनोपलक्षितः । करिणां मुक्तायोनित्वे प्रमाणमाहागस्त्यः—'जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनयः ॥' इति ॥ ४०

---

1 'तुलयोः' 2 'आवलियुतेन'

वदनेन पुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना ।
विभ्रदरुणनयनेन रुचं शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥

बृहदुद्वहज्जलदनादि धनुरुपहितैकमार्गणम् ।
मेघनिचय इव संववृते रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥ ४२

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।
शूलपरशुशरचापभृतैर्महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४३

विरचय्य काननविभागमनुगिरमथेश्वराज्ञया ।
भीमनिनदपिहितोरुभुवः परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे ॥ ४४

वदनेनेति ॥ पुष्पितैर्लतान्तैर्विकसितलताग्रैर्नियमिताः संयता विलम्बिनश्च ते मौलयः संयतकेशा यस्य तेन । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्यमरः । शिखिपिच्छलाञ्छिते बर्हिबर्हाङ्किते कपोलभित्ती यस्य तेनारुणनयनेनारक्तनेत्रेण वदनेन रुचं शोभां बिभ्रत् ॥ ४१

बृहदिति ॥ पुनश्च । जलद इव नदतीति जलदनादि । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । उपहितैकमार्गणं संहितैकबाणं धनुरुद्वहन् । अत एव मेघनिचय इव स्थित इत्युपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥ ४२

अनुकूलमिति ॥ अस्य शिवस्यानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्यात्तविग्रहैर्गृहीतकिरातदेहैः । तथा शूलान् परशवः कुठाराः शराश्चापानि च तानि भृतानि यैस्तैः । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' इति निष्ठायाः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथमुख्यैर्महती वनेचरचमूः सेना विनिर्ममे निर्मिता । माङः कर्मणि लिट् ॥ ४३

विरचय्येति ॥ अथेश्वराज्ञयानुगिरं गिरौ । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'गिरेश्च सेनकस्य' इति समासान्तः । काननविभागं वनविभागं विरचय्य । अस्यायमिति देशविभागं कृत्वेत्यर्थः । भीमैर्निनदैः कलकलैः पिहिता उरवो भुवो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । मृगयामपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४४

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्नशकुनिमृगयूथनिःस्वनैः ।
पूर्णपृथुवनगुहाविवरः सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५

न विरोधिनी रुषमियाय पथि मृगविहङ्गसंहतिः ।
घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः सममागताः सपदि वैरमापदः ॥

चमरीगणै[1]र्गणवलस्य वलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
वंशविततिषु [2]विपक्त पृथुप्रियवालवालधिभिराददे धृतिः ॥ ४७

क्षुभितेति ॥ क्षुभितास्त्रस्ता अभिनिःसृताः स्वस्थानान्निर्गता विभिन्नाः मुक्तसङ्गाश्च ये शकुनयः पक्षिणो मृगाश्च तेषां यूथानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य स भूधरः सहसा भयादिवेत्युत्प्रेक्षा । ररास चुक्रोश ॥ ४५

नेति ॥ पथि पलायनमार्गे विरोधिनी जातिवैरिणी मृगाणां सिंहव्याघ्रादीनां विहंगानां काकोलूकानां च संहतिः सङ्घो रुषं परस्परक्रोधं नेयाय न प्राप । किन्तु सहैव चचारेत्यर्थः । तथा हि । भूरि प्रभूता भीर्यासु ताः समं साधारण्येनागता आपदो विपत्तयः सहजं स्वाभाविकमपि वैरं सपदि घ्नन्ति । नहि सङ्घातव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्ध इति भावः ॥ ४६

चमरीति ॥ वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ता लग्नाः पृथवो भृशं प्रियवालाः प्रियरोमाणो वालधयः पुच्छानि येषां तैः । 'पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः' इत्यमरः । चमरीगणैर्मृगविशेषैर्गणबलस्य शिवबलस्य सम्बन्धिनि । तद्धेतुक इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति पञ्चमी स्यात् । बलवति प्रबले भय उपस्थिते प्राप्तेऽपि धृतिर्धैर्यमाददे स्वीकृता । वालच्छेदभयात्प्राणहानिमप्यवगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥

---

1 'शिववलस्य' 2 'विषक्तभृश'

किरातार्जु—18

हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि गजमदसुगन्धिकेसरैः ।
स्वस्थमभिददृशिरे सहसा प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४८

विभरांबभूवुरपवृत्त[1]जठरशफरीकुलाकुलाः ।
पङ्कविषमिततटाः सरितः करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः ॥ ४९

महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिः सदागतिः ।
व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः प्रणुदन्ववौ वनसदां परिश्रमम् ॥ ५०

हरेति ॥ प्रतिभये भयहेतौ । 'भयङ्करं प्रतिभयम्' इत्यमरः । प्राप्तेऽपीति शेषः । गजमदैः सुगन्धयः सुरभयः केसराः सटा येषां तैः । हतानेकगजैरित्यर्थः । सहसा सेनाकलकलश्रवणानन्तरमेव प्रतिबोधेन निद्रापगमेन जृम्भितानि व्यात्तानि मुखानि येषां तैर्मृगाधिपैः सिंहैः स्वस्थं निःशङ्कमेव यथा तथा हरसैनिका अभिददृशिर ईक्षिताः । न तु किञ्चित्क्षुभितमित्यर्थः । युक्तं चैतद्राजनामधारिणां केसरिणामिति भावः ॥ ४८

विभरामिति ॥ अपवृत्तजठरैस्तत्कालक्षोभाल्लुठितोदरैः शफरीकुलैराकुला व्याप्ताः पङ्कैर्विषमितानि दुर्गमीकृतानि तटानि कूलानि यासां ताः सरितः करिभिः । पलायमानैरिति शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया भग्नानाम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैररुणं करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयो बिभरांबभूवुः । भृधातोः 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इत्याम्प्रत्ययः श्लुवद्भावश्च । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ४९

महिषेति ॥ महिषैर्लुलायैः क्षतानि विदलितानि तैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैश्च सुरभिः सुगन्धिः । व्यस्तानि विक्षिप्तानि शुकनिभानि शुकसवर्णानि शिलाकुसुमानि शिलेयाख्या ओषधिविशेषा येन सः । अतः शीतल इति भावः । 'कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । शुकनिभेति स्वरूपकथनम् । सदागतिर्वायुर्वनसदां वनेचराणां परिश्रमं प्रणुदन् अतो मन्द इति भावः । 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । ववौ वाति स्म ॥ ५०

---

1 'वितत'

आकाश
वायु
अग्नि
आप
पृथ्वी
आत्मा
जीव
सूत्रात्मा
हिरण्यगर्भ
विराट्
सुषुप्ति
स्वप्न
जागृत

मथिताम्भसो रयविकीर्णमृदितकदलीगवेधुकाः ।
क्रान्तजलरुहलताः सरसीर्विदधे निदाघ इव सत्त्वसम्प्लवः ॥ ५१

इति चालयन्नचलसानुवनगहनजानुमापतिः ।
प्राप मुदितहरिणीदशनक्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५२

स तमाससाद घननीलमभिमुखमुपस्थितं मुनेः ।
पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं दनुजं दधान[1]मथ सौकरं वपुः ॥ ५३

कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः ।

मथिताम्भस इति ॥ सत्त्वसम्प्लवः प्राणिसंक्षोभो निदाघो ग्रीष्म इव सरसीः सरांसि । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षोभितोदका रयेण पलायनवेगेन विकीर्णं व्याकीर्णं यथा तथा मृदिता निष्पीडिताः कदल्यो गवेधुकास्तृणधान्यविशेषाश्च यासां तास्तथोक्ताः । 'तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका' इत्यमरः । मृदित इति 'क्ङिति च' इति गुणप्रतिषेधः । क्रान्ता जलरुहलता पद्मिन्यो यासु ता एवं भूता विदधे चकार ॥ ५१

इतीति ॥ इतीत्थमुमापतिरचलसानुषु वनेषूपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु । दावेषु च जातास्तथोक्तवान् । सत्त्वानिति शेषः । चालयन् । मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षता वीरुधो लता यस्यां तामिन्द्रसूनोरिमामैन्द्रसूनवीम् । वसत्यत्रेति वसतिमाश्रमम् । 'वहिवस्यर्तिभ्यश्च' इत्यौणादिको वसतेरतिप्रत्ययः । प्राप ॥ ५२

स इति ॥ अथानन्तरं स शिवो घननीलं मेघमेचकं मुनेरर्जुनस्याभिमुखमुपस्थितमागतं पोत्रस्य मुखाग्रस्य निकषणेनोल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूर्येन तम् । 'मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्' इत्यमरः । 'हलसूकरयोः पुवः' इति ष्ट्रन्प्रत्ययः । सूकरस्येदं सौकरं वाराहं वपुर्दधानं दनुजं दानवमाससाद प्राप ॥ ५३

कच्छान्त इति ॥ लक्ष्मीवान् । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति मतुपो मकारस्य वकारादेशः । स शिवः । सुरसरितो मन्दाकिन्याः कच्छान्ते-

---

1 'अतिसौकरम्'

प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालै-

र्लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५४

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने
महाकाव्ये द्वादशस्सर्गः ॥

ऽनूपप्रान्ते । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । सेनां निधाय । स्थापयित्वेत्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्यैरन्वीतोऽनुगतः सन् । 'ई गतौ' इति धातोरनुपूर्वात्कर्मणि क्तः । सगुल्मजालैर्लताप्रतानसहितैस्तरुगहनैः प्रच्छन्न-श्छादितः । 'वा दान्तशान्त-' इत्यादिना निपातः । तस्य वराहस्य पदमन्वनु-पदम् । पदानुसारेणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्म-नेपदम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५४

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां द्वादशस्सर्गः ॥

॥ त्रयोदशस्सर्गः ॥
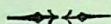
वपुषा परमेण भूधराणामथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु [1]विलोकयांचकार स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १

स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरादभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः ।
जयमिच्छति तस्य जातशङ्के मनसीमं मुहु[2]रादटे वितर्कम् ॥ २

घनपोत्र[3]विदीर्णशालमूलो निविडस्कन्धनिकापरुग्णवप्रः ।

वपुषेति ॥ अथेश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषाहेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं क्षमोऽयमिति प्रतर्क्य-पौरुषं स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगम् । वराहमित्यर्थः । आशु तदागमनानन्तरम् । अविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयांचकार ददर्श । अस्मिन्सर्गे प्राक्पञ्चत्रिंशच्छ्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १

स्फुटेति ॥ स्फुटं स्पष्टं बद्धा विरचिता सटानां केसराणामुन्नतिरूर्ध्व-तिर्यस्य सः । क्रोधाद्धर्षितलोमेत्यर्थः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । दूराद-भिधावन्संमुखमापतन् । तथावधीरितान्यकृत्यस्त्यक्तान्यकर्मा स वराहो जयमि-च्छति जयार्थिन्यत एव जातशङ्के । स्वयं जिघांसोर्द्विषामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्मनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणमूहम् । 'अभ्याहारस्तर्क ऊहः' इत्यमरः । आदद उत्पादितवान् ॥ २

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति—

घनपोत्रेति ॥ घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखाग्रेण विदीर्णानि विदलि-तानि शालमूलानि वृक्षमूलानि येन सः । निविडस्य स्कन्धस्य निकाषेण रुग्णवप्रो भग्नसानुः । अतो महासत्त्वसम्पन्न इति भावः । एकश्चासौ चरश्चे

1 'विलोकयाम्बभूव' 2 'आदधे' 3 'विकीर्ण'

अयमेकचरोऽभिवर्तते मां समरायेव समाजुहूषमाणः ॥ ३

इह वीतभयास्तपोनुभावाज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।
मयि तां सुतरा[1]मयं विधत्ते विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया ॥

अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः ।
अवधूय विरोधिनीः किमारान्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥ ५

त्येकचर एकाकी । यूथादपेत इत्यर्थः । अतोऽयं वराहः समराय समरं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । समाजुहूषमाण इव समाह्वातुमिच्छन्निव ! इवशब्दः सम्भावनायाम् । समाह्वयतेः सन्नन्ताच्छानच्प्रत्ययः । 'स्पर्धायामाङः' । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । 'अभ्यस्तस्य च' इति सम्प्रसारणम् । मामभिवर्तते मामभिधावति । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथा नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ३

इहेति ॥ इहाश्रमे तपोनुभावाद्वीतभयाः । लक्षणया विगतवैरा इत्यर्थः । अत एव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । 'व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । परेषु प्राण्यन्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति । हिंसया न जीवन्तीत्यर्थः । अयं वराहो मयि मद्विषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते करोति । मां हन्तुमिच्छतीत्यर्थः । तदियं विकृतिस्तपः सामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत्किं । नु । यद्वा । माया कस्यचिद्दैत्यस्य वराहभूमिका भवेन्नु । किंनुशब्दौ वितर्के ॥ ४

अथवेति ॥ अथवेति पक्षान्तरे । एष मृगः पूर्वं जन्मान्तरे भृशमत्यर्थमासेवितयातिपरिचितया रुषा क्रुधा । मद्गोचरयेति शेषः । कृतज्ञयेव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति जानात्येवेत्युत्प्रेक्षा । न मुक्तो न त्यक्तः । अद्यापीति शेषः । नूनमयं प्राग्भवीयवैरानुबन्धी कश्चित् । सम्प्रति वैरबीजासम्भवादिति भावः । कुतः । यद्यत आरात्समीपतः । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । विरोधिनीर्मृगजातीरवधूय त्यक्त्वा जवेन मामभियात्यभिधावति । अन्यथा नाभियायादिति भावः ॥ ५

---

1 'असौ'

न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः
स्खलति ह्यत्र [1]तथा भृशं मनो मे ।
विमलं कलुषीभवच्च चेतः
कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ ६

मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ७

दनुजः स्विदयं क्षपाचरो वा वनजे नेति बलं बतास्ति सत्त्वे ।

न केवलमभियानमेव । किं च मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह—

न मृग इति ॥ अयं मृगो न खलु; किन्तु कोऽपि कश्चिदन्य एव जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः । हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । कुतः । हि यस्मात् । अत्रास्मिन्मृगविषये मे मनस्तथा भृशं स्खलति क्षुभ्यति । यथायं जिघांसुरयमिति बुद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । तथा हि । विमलं प्रसन्नं तथा कलुषीभवत्क्षुभ्यच्च चेत एव हितैषिणं रिपुं वा मित्रममित्रं च कथयति यत्र मनः प्रसीदति तदेव मित्रम् । यत्र क्षुभ्यति सोऽमित्र इति निश्चितमित्यर्थः । अतोऽयं वध्य इति भावः ॥ ६

ननु मुनेः किमनया दुःशङ्कया तत्राह—

मुनिरिति ॥ मुनिरस्मि । अतो निरागसो निरपराधस्य मे कुतो भयमित्येषोऽभिमानोऽहङ्कारः । अनपकारिणं मां कोऽपि किं करिष्यतीति बुद्धिर्भूतये श्रेयसे न भवति । तथा हि । परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मनामलङ्घ्यं किमिवास्ति, न किञ्चिदकार्यमस्तीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७

अस्तु । जिघांसुरपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यत्राह—

दनुज इति ॥ अयं दनुजः स्विद्दानवो वा क्षपाचरो राक्षसो वा । न तु मृग एवेत्यर्थः । कुतः । वनजे सत्त्वे वन्यप्राणिनीतीदृशं बलं नास्ति । बतेत्या-

---

1 'तथाविधम्'

अभिभूय तथा हि मेघनीलः सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥ ८

अयमेव मृगव्यसत्रकामः प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्थे ।
पृथुभिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीच्चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥ ९

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य ।

श्चर्ये । बलमेव समर्थयते । तथा हि । मेघनीलोऽयं वराहः सकलं शैलराजमभिभूयाक्रम्य कम्पयतीव । पदविष्टम्भभरात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र कम्पयतीवेत्युत्प्रेक्षागर्भोऽयं शैलकम्पनरूपकार्येण तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८

किं च । योऽयं शैले मृगया कलकलरवः श्रूयते सोऽप्येतन्मायापरिकल्पित एवेत्याह—

अयमिति ॥ अयमेव शमस्थे शान्तिनिविष्टे इति रन्ध्रोक्तिः । मयि । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । मायया प्रहरिष्यन् । प्रहर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । 'लृट् शेषे च' इति चकारात्क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । 'लृटः सद्वा' इति शत्रादेशः । मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनम् । तदर्थं वनमित्यर्थः । तत्कामयत इति मृगव्यसत्रकामः मृगयाभूमिपरिग्रहार्थी सन्नित्यर्थः । 'कर्मण्यण्' 'आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इति, 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इति चामरः । पृथुभिर्बृहद्भिर्ध्वजिनीरवैः सेनाकलकलैः । स्वमायया कल्पितैरेवेत्यर्थः । काननानि चकितोद्भ्रान्तास्त्रस्तपलायिता मृगा येषु तान्यकार्षीच्चकार । अयमेव रन्ध्रान्वेषी मत्प्रहारार्थं स्वयमेव मृगयुर्भूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं कल्पयामास । स मृगरूपेणागच्छतीत्यर्थः ॥ ९

वितर्कान्तरमाह—

बहुश इति ॥ अथवा बहुशः कृता सत्कृतिः सत्कारो येन तस्य दुर्योधनस्य प्रियं मद्वधरूपं प्रतिप्रियं विधातुं कर्तुमिच्छन् । यः कश्चिदिति शेषः । वनं गोचरः स्थानं येषां तेषां वनगोचराणामभियोगादवरोधात् । 'अभियोगोऽवरोधः स्यात्' इति हलायुधः । क्षुभितमुद्विग्नमाकुलं चलं तिरश्चां मृगादिपशूनां गणमा-

क्षुभितं वनगोचराभियोगाद्गणमाश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ॥ १०

अवलीढसनाभि[1]रश्वसेनः प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा ।
प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः [2]कृतमन्युर्यदि वा वृकोदरेण ॥ ११

बलशालितया यथा तथा वा धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।
नियमेन मया निबर्हणीयः परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२

कुरु तात तपांस्यमार्गदायी विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम् ।

शिश्रियद्वराहरूपेण प्राविक्षत् । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्', 'चङि' इति द्विर्भावः ॥ १०

वितर्कान्तरमाह—

अवलीढेति ॥ खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभमवलीढसनाभिर्दग्धबन्धुः । 'सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । अत एव समन्युर्बद्धवैरः । तस्यार्जुनस्यापकारयितृत्वादिति भावः । अश्वसेनस्तक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्रतिकर्तुं वैरनिर्यातनार्थमुपागतो वा वराहमाययेति शेषः । पक्षान्तरमाह—यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्जनितक्रोधो वा । कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकभयात्पलायमानांस्तक्षकपुत्रानश्वसेनस्य बन्धून्बाणैरवरुध्य दारयामासेति भारतकथा ॥ ११

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति—बलेत्यादिना ॥

किं बहुना । यथा तथा वास्तु । अयं मायिकः पारमार्थिको वास्त्वित्यर्थः । सर्वथापि बलशालितया । बलदृप्ततयेत्यर्थः । उच्छेदपरां धियं दधानः । मां जिघांसुरित्यर्थः । अतोऽयं मृगो नियमेनावश्यं मया निबर्हणीयो वध्यः । 'प्रमापणं निबर्हणम्' इत्यमरः । तथा हि । अरातिभङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभमाहुः ॥ १२

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह—

कुर्विति ॥ हे तात वत्स, मार्गदायी न भवतीत्यमार्गदायी । रन्ध्रान्वेषिणां प्रवेशमप्रयच्छन्नित्यर्थः । कुतः । जयार्थित्वादित्याह—विजयाय तपांसि

---

1 'उद्धतेन' 2 'कृतवैरः'

बलिनश्च वधादृतेऽस्य शक्यं व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्तुम् ॥

इति तेन विचिन्त्य चापनाम प्रथमं पौरुषचिह्नमाललम्बे ।
उपलब्धगुणः परस्य भेदे सचिवः शुद्ध इवाददे च वासः ॥ १४

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वादविसंवादि धनुर्धनञ्जयेन ।
स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५

प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।

कुर्विति मुनिर्व्यासो मामलं भृशमन्वशादनुशिष्टवान्। अनुशासेर्लङ् । ननु मुनिर्वा कथमधर्ममन्वशात्तत्राह—बलिन इति। अस्य मृगस्य बलिनः प्रबलस्य वधादृते वधं विना। 'अन्यारादितरर्ते-' इत्यादिना पञ्चमी । अन्यथोपायान्तरेण व्रतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्तुं न शक्यम्। हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका नाधर्मइत्यर्थः॥

इतीति ॥ तेनार्जुनेनेतीत्थं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाख्यं प्रथमं पौरुषचिह्नम्। तस्य मुख्यायुधत्वादिति भावः। आललम्बे गृहीतम्। कर्मणि लिट्। अथ परस्य शत्रोर्भेदे विदारण उपजापे चोपलब्धगुणो ज्ञातशक्तिः । बाणस्तु प्रासमौर्वीकश्चेति शेषः । शुद्धो ऋजुर्दिग्धत्वादिदोषरहितो वा। 'न कर्णभेदैर्नो दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैः' इति निषेधात्। अन्यत्रोपदादिशुद्धः। बाणश्च सचिव इवाददे जगृहे । अत्र बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्याच्छ्लेषालङ्कारः । प्रकृताप्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः। उपमैवेति केचित्॥ १४

अनुभावेति ॥ गुरु महत्पूज्यं च स्थिरत्वात्सारवत्त्वादविसंवाद्यभङ्गुरम् । अन्यत्र प्रतिष्ठितत्वादसत्यरहितम् । गुणवत्सज्यम् । अन्यत्रौदार्यादि गुणवत्। धनुर्मित्रमिवानुभाववता निश्चयबुद्धिमता। 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये' इत्यमरः । धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणत्वेऽपि। अन्यत्र स्वं धनं तदेव बलं तस्य व्यसने नाशेऽपि। पीड्यमानमाकृष्यमाणमवरुध्यमानं च सन्मित्रमिवानतिं नम्रतामानुकूल्यं च प्रपेदे । अलङ्कारस्तु पूर्ववत्॥ १५

प्रविकर्षेति ॥ तदानीं तस्मिन्काले महेषौ बाणे गाण्डिवसर्जुनधनुरधिरोहति सति । 'कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ' इत्यमरः।

अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६

ददृशेऽ[1]थ सविस्मयं शिवेन स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः ।
रचितस्तिसृणां पुरां विधातुं वधमात्मेव [2]भयानकः परेषाम् ॥

विचकर्ष च संहितेषुरुच्चैश्चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः ।
[3]धनुरायतभोगवासुकिज्यावदनग्रन्थिविमुक्तवह्नि शम्भुः ॥ १८

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम् ।

'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' इति वप्रत्ययः । प्रविकर्षेण ज्यास्फालनेन यो निनादस्तेन भिन्नरन्ध्रो विदलितगह्वरः तथा पदविष्टम्भेन पादाक्रमणेन निपीडितो नुन्नः सकलः सर्वः शैलः संशयं जीवितसन्देहमारुरोह । प्रापेत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६

ददृशइति ॥ अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णं च यथा तथायत आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः । चापमण्डलमन्तर्धाय स्थित इत्यर्थः । तिसृणाम् । 'न तिसृचतसृ' इति दीर्घप्रतिषेधः । पुराम् । त्रिपुरासुरस्येत्यर्थः । वधं संहारं विधातुं कर्तुं रचितः कल्पितः । स्थानविशेषे स्थापित इति यावत् । आत्मा स्वयमिव परेषां भयानको भयङ्करः सोऽर्जुनः सविस्मयं ददृशे दृष्टः । उपमालङ्कारः ॥ १७

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह—

विचकर्षेति ॥ अथ शम्भुश्च संहितेषुः सन् । उच्चैर्भृशं चरणास्कन्दनेन पदविष्टम्भेन नामितोऽधो नीतोऽचलेन्द्रो येन स तथोक्तः । आयतभोग आकृष्टकायो वासुकिरेव ज्या तस्य वदनमेव ग्रन्थिस्तेन विमुक्त उत्सृष्टो वह्निर्यस्य तद्धनुर्विचकर्षेति स्वभावोक्तिः ॥ १८

स इति ॥ सह सम्भूयार्थमरिवधरूपप्रयोजनं विधास्यतोः करिष्यतोः । अन्यत्र सहार्थमभिधेयमभिधास्यतोरित्यर्थः । 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इति वचनात् । भवक्षयैकहेतोः संसारोच्छेदनिदानस्य भवस्य शिवस्य सितसप्तेरर्जुनस्य

1 'च' 2 'भयङ्करः' 3 'अतत'

रिपुराप पराभवाय मध्यं प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥ १९

अथ दीपितवारिवाहवर्त्मा रववित्रासितवारणादवार्यः ।
निपपात जवादिषुः पिनाकान्महतोऽभ्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥

व्रजतोऽस्य बृहत्पतत्त्रजन्मा कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः ।
प्रतिनादमहान्महोरगाणां हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१

नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तैर्मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः ।

च मध्यं रिपुर्वराहः । यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रत्ययं सनादिः । तयोर्मध्यमनुबन्ध इत्संज्ञको वर्णः । यथा भूतं भूतिरित्यादौ ककारः । स इव पराभवाय नाशाय लोपार्थमेवाप । न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ १९

अथेति ॥ अथ रिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरं दीपितं वारिवाहवर्त्माकाशं येन सः अवार्यो दुर्वार इषुः शरो रववित्रासितवारणात्स्वघोषभीषितगजात्पिनाकाच्छिवधनुषः । 'पिनाकोऽजगवं धनुः' इत्यमरः । महतोऽभ्रान्मेघाद्विद्युतोऽयं वैद्युतः कृशानुरशनिरिव जवाद्वेगान्निपपातादधाव ॥ २०

व्रजत इति ॥ व्रजतो धावतोऽस्य बाणस्य बृहद्भ्यः पक्षेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तः । कृता तार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्का गरुडागमनवेगभ्रमो येन सः । अत एव महोरगाणां सर्पाणां हृदयानि श्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदयश्रोत्रभित् । 'समुद्राभ्राद्धः' इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचाराच्छ्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्महान्संमूर्च्छितो नाद उत्पपातोत्थितः । अत्र नादस्योरग हृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिः । सा च तार्क्ष्यवेगभ्रमोत्थापितेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २१

नयनादिति ॥ शूलिनो नयनात्प्रवृत्तैर्निर्गतैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैरित्यर्थः । पिशङ्गैः पिङ्गलैर्विलसत्तडिल्लताभैर्विद्युद्दामतुल्यैरित्युपमा । मनसश्चित्तादप्याशुतरं शीघ्रतरम् । आशुशब्दादनव्ययात्तरप् । अतः 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यादिनाम्प्रत्ययो न । 'क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत्' इत्यमरः । यतो गच्छतः । इणः शतृप्रत्ययः । मार्गणस्य शरस्य ।

विदधे विलसत्तडिल्लताभैः किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥ २२

अपयन्धनुषः शिवान्तिकस्थैर्विवरेसद्भिरभिख्यया जिहानः ।
युगपद्ददृशे विशन्वराहं तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥ २३

स तमालनिभे रिपौ सुराणां घननीहार इवाविषक्तवेगः ।
भयविप्लुतमीक्षितो [1]नभः स्थैर्जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥ २४

'कदम्बमार्गणशराः' इत्यमरः । किरणैर्व्योमन्याकाशे मार्गे उल्कारेखाकारः पन्था विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२

अपयन्निति ॥ पृषत्को बाणः । 'पृषत्कबाणविशिखाः' इत्यमरः । धनुषः पिनाकादपयन्निर्यन् । निर्गच्छन्नित्यर्थः । इणः शतृप्रत्ययः । शिवान्तिकस्थैर्नभश्चरैरभिख्यया शोभया जिहानः । शोभनं गच्छन्नित्यर्थः । 'ओहाङ् गतौ' इति धातोः शानच् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्तैर्विवरेसद्भिरन्तरालवर्तिभिर्नभश्चरैः । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । अथ वराहं विशन्प्रविशंस्तदुपोढैस्तं वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्तरि क्तः । नभश्चरैर्युगपद्ददृशे दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः । अत्र क्रमेण निष्क्रमणादिक्रियाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्तृकदर्शनयौगपद्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३

स इति ॥ स बाणस्तमालनिभे तमालप्रभे । नीलाभ इति यावत् । सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतुहिन इवाविषक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः सन् । तथा नभःस्थैः खेचरैर्भयेन विप्लुतं विह्वलं यथा तथेक्षितः सन् । अपां सम्बन्धि वेग आपः, अपां समूहो वापम् । आपेन गच्छतीत्यापगा नदी ताम् । गृह्णातीति ग्राहो जलग्राहः । जलचर इति यावत् । 'जलचरे' इति वक्तव्यात् 'विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययः । स इव । जगतीं भूमिम् । 'जगती विष्टपे मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः' इति वैजयन्ती । जगाहे विवेश । अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ २४

---

1 'वनस्थैः'

सपदि प्रियरूपपर्वरेखः सितलोहाग्र[1]नखः खमाससाद ।
कुपितान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीर्व्यथयन्प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥ २५

परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन्वनेषु ।
स जवेन पतन्परः शतानां पततां व्रात इवारवं वितेने ॥ २६

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायाम इवातिरंहसा सः ।

अथार्जुनबाणप्रयोगमाह—

सपदीति ॥ सपदि शिवबाणप्रयोगसमय एव प्रिया रूपमाकृतिः पर्वाणि ग्रन्थयो रेखा रचनाश्च यस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्वरेखाः प्रसिद्धाः । लोहाग्रमयः फलं तन्नखमिवेत्युपमितसमासः । सितं लोहाग्रनखं यस्य सः । कुपितस्यान्तकस्य मृत्योर्या तर्जनस्याङ्गुलिस्तर्जनाङ्गुलिस्तस्याः श्रीरिव श्रीर्यस्य सः कपिध्वजेषुरर्जुनबाणः प्राणभृतो व्यथयन्भीषयमाणः खमाकाशमाससाद प्राप । उपमालङ्कारः ॥ २५

परमेति ॥ परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेनोरु महदत एव स्फुरदुल्काकृति । उल्कावद्दीर्घायमाणमित्यर्थः । तेजो वनेषु विक्षिपन्विकिरन्सन् । जवेन पतन्धावन्स बाणः । शतात्परे परःशतास्तेषाम् । शताधिकसंख्याकानामित्यर्थः । 'परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्' इत्यमरः । 'पञ्चमी-' इति योगविभागात्समासः । 'राजदन्तादिषु परम्' इत्युपसर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । पततां पतत्रिणाम् । 'पतत्पत्ररथाण्डजाः' इत्यमरः । व्रातः समूह इवारवं वितेने विस्तारयामास ॥ २६

अविभावितेति ॥ अतिरंहसातिवेगेनाविभावितेऽलक्षिते निष्क्रमो गाण्डीवान्निस्सरणं प्रयाणमन्तरागमनं च यस्य सः । तथा शमितायामः संक्षिप्तदैर्घ्य इव स्थित इत्युपात्तवेगगुणनिमित्ता दैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । स शरः । सह नु सह वा । चित्तवृत्त्येति शेषः । चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्रागेव वा । उभयत्रापि लक्ष्ये पतित्वेति शेषः । अथवाऽपतित्वा नु । लक्ष्य इति शेषः । लक्ष्यभेदं चकार ।

---

1 'मुखः'

सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेरपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७

स वृषध्वजसायकावभिन्नं जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् ।
लघु साधयितुं शरः प्रसेहे विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥ २८

अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् ।
विजिगीषुमिवानयप्रमादाववसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥ २९

अथ [1]दीर्घतमं तमः प्रवेक्ष्यन्सहसा रुग्णरयः स सम्भ्रमेण ।

अत्रोपात्तवेगगुणनिमित्ताद्बाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षास्विस्व उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिका इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७

स इति ॥ जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धमेषणीयम् । वेद्धुमिति शेषः । इषेरिच्छार्थादनीयर् प्रत्ययः । प्रतिकायम् । प्रतिपक्षमिति यावत् । विधिना विधिवाक्येनोदीरितं फलसाधनतया प्रतिपादितमर्थं यागादिकं प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव । लघ्वक्लेशेन यथा तथा साधयितुम् । स्वार्थणिजन्तात्तुमुन् । प्रसेहे शशाक । उपमालङ्कारः ॥ २८

अविवेकेति ॥ अविवेकोऽन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमो निष्फलप्रयासस्तावर्थं धनमिव । अस्थानविनियोगहेतुकत्वादनयोर्धनहानिकरत्वमिति भावः । क्षयोऽनुपचयो लोभोऽदातृत्वं तौ संश्रितानामनुजीविनामनुरागमिव । अकिञ्चित्करे स्वामिन्यनुरागस्यानवस्थानादिति भावः । अनयो दुर्नीतिः प्रमादोऽनवधानता तौ विजिगीषुमिव । रन्ध्रभूयिष्ठस्य जयासिद्धेरिति भावः । विशिखौ शिवार्जुनबाणौ तं वराहमवसादं करणशैथिल्यं विनिन्यतुर्नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः । मालोपमेयम् ॥ २९

अथेति ॥ अथ स वराहो दीर्घतमं तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् । मरिष्यन्नित्यर्थः । सहसा झटिति रुग्णरयो भग्नवेगः सम्भ्रमेण भ्रान्त्या । 'सम्भ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः । उष्णरश्मिमुर्व्यां भूमौ निपतन्तमिव मेने । धरां च

---

1 'दीर्घतरंतमः प्रतीक्षन्'

निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुं धरां च मेने ॥ ३०

स गतः क्षितिमुष्ण[1]शोणितार्द्रः खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।
असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥ ३१

स्फुटपौरुषमापपात पार्थस्तमथ प्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः ।
न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥

उपकार इवासति प्रयुक्तः स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।
कृतशक्ति[2]रवाङ्मुखो गुरुत्वाज्जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥ ३३

वलयीभूता मण्डलीभूतास्तरवो यस्यास्तां तथा मेने । तथा बभ्रामेत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३०

स इति ॥ क्षितिं गतः क्षितौ पतित उष्णेन प्रत्यग्रत्वाच्छोणितेनार्द्रः प्लुतः खुराणां दंष्ट्रयोश्चाग्राणां निपातेनाघातेन दारिताश्मा पाटितपाषाणः । किञ्च। क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुः । स्वार्थविघातरोषादिति भावः । अत एव विहितः कृतोऽमर्षगुरुः क्रोधोद्धतो ध्वनिः क्रन्दितं येन स तथोक्तः स वराहोऽसुभिः प्राणैर्निरासे निरस्तः । त्यक्त इत्यर्थः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । इयं च स्वभावोक्तिः ॥ ३१

स्फुटेति ॥ अथ वराहपातानन्तरं पार्थोऽर्जुनः प्राज्यशरः प्रभूतशरः । सन्नपीत्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्' इत्यमरः । स्फुटपौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । आपपाताधावति स्म । कृतज्ञतया शरग्रहणं न तु लोभादित्यर्थः । नन्वन्येऽप्युपकर्तार एव, किमित्यत्रैवादरस्तस्येत्यत आह—कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा । 'अवदानं कर्म वृत्तम्' इत्यमरः । यथा प्रियतामेति तथा करिष्यन्नपकरिष्यन्न प्रियतामेति । 'कृतकरिष्यमाणयोः कृतं बलीयः' इति न्यायादिति भावः ॥ ३२

अथ युग्मेनाह—

उपकार इति ॥ असति नीचे प्रयुक्त उपकार इव मृगे स्थितिमप्राप्य प्रणाशमदर्शनं गत इत्युपमा । यथा कृतशक्तिः कृतपौरुषो गुरुत्वाल्लोहभाराद्गौरवत्वाच्चावाङ्मुखो नम्रमुखः । अत एवात्मपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थितइत्युत्प्रेक्षा ॥

---

1 'शोणितार्द्रम्' 2 'अधोमुखः'

स समुद्धरता विचिन्त्य तेन स्वरुचं कीर्तिमिवो[1]त्तमां दधानः ।
अनुयुक्त इव स्ववार्तमुच्चैः परिरेभे नु भृशं विलोचनाभ्याम् ।।

तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः पश्यति स्म सहसा वनेचरम् ।
संनिकाशयितुमग्रतः स्थितं शासनं [2]कुसुमचापविद्विषः ।। ३५

स प्रयुज्य तनये महीपतेरात्मजातिसदृशीं किलानतिम् ।
सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं वक्तुमित्थमुपचक्रमे वचः ।। ३६

स इति ।। उत्तमां स्वरुचं स्वकान्तिं कीर्तिमिव दधान इत्युत्प्रेक्षा । किञ्च । विचिन्त्य सर्वथा ग्राह्योऽयमिति विमृश्य समुद्धरता तेनार्जुनेनोच्चैः स्ववार्तं स्वपाटवम् । 'वार्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । अनुयुक्तः पृष्ट इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । आदरात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । 'प्रश्नोऽनुयोगपृच्छा च' इत्यमरः । स बाणो विलोचनाभ्यां कृत्वा भृशं परिरेभे न्वालिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । तेनात्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ।। ३४

तत्रेति ।। तत्र प्रदेशे महाभुजोऽर्जुनः कुसुमचापविद्विषः स्मरारेः शासनं वक्ष्यमाणमादेशं संनिकाशयितुम् । निवेदयितुमिति यावत् । अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा झटिति पश्यति स्म । इतः प्रभृति रथोद्धतावृत्तम्— 'रो नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ।। ३५

स इति ।। स वनेचरो महीपतेस्तनये राजपुत्रेऽर्जुन आत्मजातिसदृशीं किरातजात्यनुरूपां किल । किलेति जातेरलीकतां दर्शयति । यतः परमार्थतः प्रमथएव सः । आनतिं प्रणतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं सामपूर्वकम् । 'साम सान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । अभिनीतिहेतुकं प्रिययुक्तिहेतुकं वचः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुमुपचक्रम उपक्रान्तवान् ।। ३६

तत्र तावच्चतुर्भिः सान्त्वमाह—

---

1 'उन्नताम्' 2 'कुसुमकेतु' 'मकरकेतु'

शान्तता विनययोगि मानसं भूरि धाम विमलं तपः श्रुतम् ।
प्राह ते नु सदृशी दिवौकसामन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदा गौरवेण लघयन्महीभृतः ।
राजसे मुनिरपीह [1]कारयन्नाधिपत्यमिव शातमन्वयम् ॥ ३८

तापसोऽपि विभुतामुपेयिवानास्पदं त्वमसि सर्वसम्पदाम् ।
दृश्यते हि[2] भवतो विना जनैरन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥

शान्ततेति ॥ शान्तता बहिरनौद्धत्यं ते तव विनययोग्यनौद्धत्ययुक्तं मानसं कर्म प्राह नु ब्रूते खलु । तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिंस्तत्तपः कर्तृ विमलं सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं प्राह । किं च । द्यौर्दिवं वौको येषां तेषां दिवौकसां देवानाम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । ‘ दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे च ’ इति विश्वः । सदृशी तुल्याकृतिर्मूर्तिरवदातं शुद्धमन्ववायं वंशं प्राह । ‘ वंशोऽन्ववायः सन्तानः ’ इत्यमरः । शान्त्यादिभिर्लिङ्गैर्विनयादयोऽनुमीयन्ते । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ३७

दीपित इति ॥ मुनिरपि । ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । अनुभावसम्पदा प्रभावातिशयेन दीपितः प्रकाशितः । ‘ अनुभावः प्रभावे च ’ इत्यमरः । गौरवेण महत्तया महीभृतो राज्ञो लघयँल्लघूकुर्वन् । त्वमिहाद्रौ । शतमन्योरिदं शातमन्यवमैन्द्रम् ‘ तस्येदम् ’ इत्यण्प्रत्ययः । ‘ शतमन्युर्दिवस्पतिः ’ इत्यमरः । अधिपतेः । कर्माधिपत्यं त्रैलोक्यरक्षाधिकारम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्प्रत्ययः । कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः । राजसे तस्याप्युपजीव्य इति प्रतीयसे । स्वमहिम्नेत्यर्थः ॥

तापस इति ॥ विभुतां प्रभावमुपेयिवानुपगतः । अतएव तापसोऽपि त्वं सर्वसम्पदामास्पदं स्थानमसि । ‘ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ’ इति निपातः । विभुतामेव समर्थयते—तथाहि भवतस्तव जनैर्विनापि । एकाकिनोऽपीत्यर्थः । सचिवैरन्वितस्येवामात्यादियुक्तस्येव द्युतिस्तेजो दृश्यते । अतः सर्वसम्पदामास्पदत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ३९

1 ‘ धारयन् ’ 2 ‘ अपि ’

विस्मयः क इव वा जयश्रिया नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।
ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ४०

ह्रेपयन्नहिमतेजसं त्विषा स त्वमित्थमुपपन्नपौरुषः ।
हर्तुमर्हसि वराहभेदिनं नैनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१

स्मर्यते तनुभृतां सनातनं न्याय्य[1]माचरितमुत्तमैर्नृभिः ।
ध्वंसते यदि भवादृशस्ततः कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ४२

विस्मय इति ॥ किं च । जयश्रिया हेतुना । प्राप्तयापीति शेषः । क इव वा विस्मयः किमाश्चर्यम् । न कश्चिदित्यर्थः । 'विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रम्' इत्यमरः । अतो मुक्तिरपि ते तव दवीयसी दूरतरा दुर्लभा न भवत्येव । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वगुणश्च । तथाहि निर्जितौ रजस्तमसी एव गुणौ येन स कस्येप्सितस्य वाञ्छितस्योपाश्रय आस्पदं न भवेदित्यर्थः ॥ ४०

आगमनप्रयोजनमुपालम्भमुखेनाह—

ह्रेपयन्निति ॥ त्विषा तेजसाऽहिमतेजसमुष्णतेजसं ह्रेपयंल्लज्जयन्नुपपन्नपौरुषः सम्भावितपराक्रमः स प्रसिद्धस्त्वं वराहभेदिनम् । कृतोपकारमित्यर्थः । एनं त्वत्करगतमस्मदधिपस्य सायकं शरमित्थं साहसेन हर्तुं नार्हसि ॥ ४१

अनर्हत्वमेवाह—

स्मर्यत इति ॥ उत्तमैर्नृभिः सत्पुरुषैर्मन्वादिभिस्तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतमाचरितमाचारः स्मर्यते । कर्तव्यतयेति शेषः । न त्वनाचार इत्यर्थः । अथाप्यनाचरणे दोषमाह—ध्वंसत इति । भवानिव दृश्यते भवादृशस्ततः सदाचाराद्ध्वंसते भ्रश्यते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु गच्छतु वद कथय । न कोऽपीत्यर्थः । तथा च सन्मार्ग एव खिलः स्यादिति भावः ॥ ४२

---

1 'आचरणम्'

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः संनिवृत्तिमपथान्महापदः ।
योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः शीलयन्ति [1]यतयः सुशीलताम् ॥

तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्सम्पदोऽनुगुणयन्सुखैषिणाम् ।
योगिनां परिणमन्विमुक्तये केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥

नूनमत्रभवतः शराकृतिं सर्वथायमनुयाति सायकः ।

आकुमारमिति ॥ किं च । योगशक्त्यात्मज्ञानमहिम्ना जितौ जन्ममृत्यू यैस्ते यतयो योगिनः । आकुमारेभ्य आकुमारम् । कुमारादारभ्येत्यर्थः । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः । महत्य आपदो यस्मिंस्तस्मान्महापदः । महानर्थहेतोरित्यर्थः । अपथादमार्गात् । 'पथो विभाषा' इति निषेधविकल्पात्समासान्तः । 'अपथं नपुंसकम्' । संनिवृत्तिमपगममुपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्वृत्तताम् । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः । शीलयन्त्यभ्यस्यन्ति । अतो न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३

न केवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिः, किं त्वर्थप्राप्तिरपीत्याह—

तिष्ठतामिति ॥ तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानाम् । धर्मार्थिनामित्यर्थः । पुण्यं धर्ममासजन्सम्पादयन् । 'स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः' इत्यमरः । सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुखसाधनभूतानर्थाननुगुणयन्ननुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तयेऽपवर्गाय परिणमन्सम्पद्यमानो विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो नास्तु । सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्गसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वया नास्मत्स्वामिशरचौर्यं कार्यमिति तात्पर्यम् ॥ ४४

अथवा किं भवादृशेष्वन्यसम्भावनया यतो भ्रान्तिरपि सम्भाव्यत इति मृदूक्तिमवलम्ब्याह—

नूनमिति ॥ अयमस्मदीयः सायकोऽत्रभवतः । पूज्यस्येत्यर्थः । 'पूज्यस्तत्रभवानत्रभवान्' इति सज्जनः । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सार्वविभक्तिकस्तसिल्प्रत्ययः । सुप्सुपेति समासः । शराकृतिं सर्वथा रूपेण रेखादिना सर्वप्रका-

---

1 'मुनयः'

सोऽयमित्यनुपपन्नसंशयः कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५

अन्यदीयविशिखे न केवलं निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।
निघ्नतः परनिबर्हितं मृगं व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६

सन्ततं निशमयन्त उत्सुका यैः प्रयान्ति मुदमस्य सूरयः ।

रेणानुयात्यनुसरति । अत्यन्तमनुकरोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्के । ययाकृत्या कर्त्र्यात्वमनुपपन्नसंशयोऽत्यन्तसादृश्यादनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः सन् । सोऽयमिति यः स्वकीयः स एवायमिति । भ्रान्त्युत्पत्त्यैवेति शेषः । अपथेऽमार्गे शरापहरणरूपे पदं कारितः । निधापित इत्यर्थः । 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणि कर्तुः कर्मता । 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति तत्रैवाभिहिते कर्मणि क्तः ॥ ४५

पुनरपि स्तेयमेव द्रढयन्दोषान्तरमापादयति—

अन्यदीयेति ॥ सह चेतसा वर्तत इति सचेतास्तस्य मनस्विनस्तेऽन्यदीयविशिखे विषये यदाहृतमाहरणम् । भावे क्तः । तस्मिन् । अन्यदीयविशिखस्याहरण इत्यर्थः । निःस्पृहस्य केवलं निःस्पृहेणैव न भवितव्यम् । किं तु परनिबर्हितं परेण प्रहृतं मृगं निघ्नतः प्रहरतस्ते । निघ्नता त्वयेत्यर्थः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । व्रीडितव्यं लज्जितव्यमपि । भावे तव्यप्रत्ययः । सम्प्रति तु त्वया परविद्धं मृगं विद्ध्वापि न व्रीड्यते प्रत्युत स्तेयमेव क्रियत इत्यहो महत्साहसमित्यर्थः । मृगमित्यत्र शेषत्वाविवक्षणात् 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इति षष्ठी न भवति शेषाधिकारात् । निप्रहरणेत्यत्र निप्रयोः संघातव्यस्तविपर्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६

अथास्मिन्कृतघ्नताभियोगाय स्वीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकत्थनदोषं तावद्युग्मेन परिहरन्नाह—

सन्ततमित्यादि ॥ सूरयो विद्वांसोऽस्यास्मत्स्वामिनः सम्बन्धिभिर्यैश्चरितैः करणभूतैः सन्ततं सततमुत्सुकाः सोत्कण्ठाः सन्तो निशमयन्तश्चरितानि शृण्वन्तो मुदं प्रयान्ति । अत्र चरितानां मुत्प्राप्तौ शाब्दं करणत्वम् । अर्थान्निशमनकर्मत्वमिति विवेकः । तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कीर्तितानि

कीर्तितानि हसितेऽपि तानि यं व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं ख्यापयेत्कथमधृष्टताजडः ।
उच्यते स खलु कार्यवत्तया धिग्विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८

दुर्वचं तदथ मा स्म भून्मृगस्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः प्रत्यपत्स्यत शितेन पत्रिणा ॥ ४९

को न्विमं हरितुरङ्गमायुधस्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम् ।

परैरुच्चारितानि सन्ति यं मानिनं व्रीडयन्ति । मानित्वाद्व्रीडा न तु चरितदोषात् । तेषामलङ्कारूपत्वादिति भावः ॥ ४७

अन्येति ॥ अधृष्टतया विकत्थनेन शालीनतया जडः स्तब्धः । अविकत्थन इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वाम्यन्यदोषं परावरगुणमिव स्वयं स्वकीयं गुणं कथं ख्यापयेत्प्रकटयेत् । 'आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेत्' इति स्मरणादिति भावः । तथापि कार्यवत्तया कार्यार्थितयेत्यर्थः । सः स्वगुण उच्यते खलु । कार्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । निर्विण्ण इवाह—धिगिति । विभिन्नबुधसेतुमतिक्रान्तसुजनमर्यादामर्थितां याचनां धिक् । निन्दामोत्यर्थः । यदयमपीत्थं विकत्थयितुं प्रवृत्त इति भावः । 'धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः । 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' 'अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ॥ ४८

सम्प्रति स्वकृतोपकारं दर्शयति—

दुर्वचमिति ॥ वाहिनीपतिः सेनापतिरस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेणैनं मृगमाशु न प्रत्यपत्स्यत यदि नाभियुञ्जीत चेदसौ मृग ओजसा बलेन त्वयि विषये यदकरिष्यद्यदनिष्टं कुर्यात्तद्दुर्वचं दुर्वाच्यमसङ्गलतया वक्तुं न शक्यते । तदनिष्टमथानन्तरमपि मा स्म भूदिति सौहार्दकथनम् । तदुपेक्षणे स मृगस्त्वां हन्यादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति करोतेः पद्यतेश्च लृङ् ॥

ननु मयैव हतो न तु सेनापतिना तत्राह—

क इति ॥ हरितुरङ्गमायुधमिन्द्रायुधं तद्वत्स्थेयसीं स्थिरतराम् । वज्रकठिनामित्यर्थः । स्थिरशब्दादीयसुन् । 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना स्थादेशः ।

वेगवत्तरमृते चमूपतेर्हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ॥ ५०

मित्रमिष्टमुपकारि संशये [1]मेदिनीपतिरयं तथा च ते ।
तं [2]विरोध्य भवता निरासि मा सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्लभा रक्षितार[3]मसुरक्ष्यभूतयः ।
स्वन्तमन्तविरसा जिगीषतां मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२

अङ्गसंहतिमवयवसङ्घातं दधतं धारयन्तं वेगवत्तरं दुर्वारवेगमिमं दंष्ट्रिणं वराहं चमूपतेः किरातवाहिनीपतेर्ऋते चमूपतिं विना । 'अन्यारात्—' इत्यादिना पञ्चमी । को नु को वा शरेण । एकेनेति भावः । हन्तुमर्हति । न कोऽपीत्यर्थः ॥

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता । ततः किमित्यत आह—

मित्रमिति ॥ तथा च । तस्यैव मृगहन्तृत्वे सतीत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः किरातभूपतिस्ते तव संशये प्राणसङ्कट उपकार्युपकारकारकमिष्टं मित्रम् । ततोऽपि किं तत्राह—तमिति । तं मित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकवसतिर्भवादृशसुजनमात्राधारा कृतज्ञतोपकारवेदित्वं मा निरासि न निराक्रियतां भवता । अन्यथा जगति कृतज्ञतास्तमियात्, कृतघ्नता च ते भवेदित्यर्थः । अस्यतेः कर्मण्याशिषि माङि लुङ् ॥ ५१

ननु सर्वस्यार्थमूलत्वात्स एवास्तु, किं मित्रेणेत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्वाधिक्यं युग्मेनाह—

लभ्यमिति ॥ जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । जयतेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । दुर्लभाः कृच्छ्रेणापि लब्धुमशक्यास्तथाप्यसुरक्ष्यभूतयो रक्षितुमशक्यमहिमानः । तथापि नित्यं रक्षणादिक्लेशावहाश्चेति भावः । अन्तविरसाः । गत्वर्य इत्यर्थः । लभ्यन्त इति लाभा अर्थास्तेषां सम्पदः । एकसुकृतेनैकोपकारेण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न त्वन्तविरसं मित्रलाभमनु मित्रलाभाद्धीनाः । निकृष्टा इत्यर्थः । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । तद्योगे द्वितीया । अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रत्याधिक्याभिधानाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५२

---

1 'वाहिनीपतिः' 2 'विराध्य' 3 'असुरक्ष'

चञ्चलं वसु नितान्तमु[1]न्नता मेदिनी[2]मपि हरन्त्यरातयः ।
भूधरस्थिरमुपेयमागतं मावमंस्त सुहृदं [3]महीपतिम् ॥ ५३

जेतुमेव भवता तपस्यते नायुधानि दधते मुमुक्षवः ।
[4]प्राप्स्यते च सकलं [5]महीभृता सङ्गतेन तपसः फलं त्वया ॥

वाजिभूमिरिभराजकाननं सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।
काञ्चनेन किमिवास्य पत्रिणा केवलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५

चञ्चलमिति ॥ किं च । वसु धनं नितान्तं मेदिनीमप्युन्नताः प्रबला अरातयो हरन्ति । मित्रं तु न तथेत्याह—भूधर इति । भूधरवत्स्थिरमुपेयमन्विष्य गन्तव्यमप्यागतं स्वतः प्राप्तमपि महीपतिम् । सर्वधुरीणमित्यर्थः । सुहृदं मित्रं मावमंस्त मावज्ञासीत् । भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो वा भवच्छब्दो विभक्ति-विपरिणामेनात्र द्रष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्तरि माङि लुङ् । अलङ्कारस्तु व्यतिरेक एव । भूधरस्थिरमित्युपमासंगतिसङ्करः ॥ ५३

ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेणेत्यत्राह—

जेतुमिति ॥ भवता जेतुं जयार्थमेव तपस्यते तपश्चर्यते । 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यादिना चरणे क्यङ् । ततो भावे लट् । कुतः । मुमुक्षवो मोक्षार्थिन आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतो मित्रसंग्रहः कार्य इति भावः । तथापि किं भवत्स्वामिसख्येन, तत्राह—प्राप्स्यत इति । महीभृता सह सङ्गतेन त्वया सकलं तपसः फलं प्राप्स्यते । अतस्ते सखाऽस्मत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥ ५४

नन्वकिंचनः कुलोपयुज्यते, तत्राह—

वाजीति ॥ तस्य भूपतेर्वाजिभूमिरश्वाकर इभराजानां काननं गजोत्पत्तिस्थानं भूरिशो रत्ननिचयाश्च । सन्तीति शेषः । नन्वीदृगाढ्यः किमेकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय कलहायते, तत्राह—अस्य काञ्चनेन सौवर्णेन पत्रिणा शरेण किमिव । न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यतिक्रमं न सहते । नायं शरलुब्धः । किंत्वधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमार्धे समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ५५

---

1 'उद्धता' 2 'अपहरन्ति' ३ 'चमूपतिम्' 4 'प्राप्यते' 5 'चमूभृता'

सावलेपमुपलिप्सिते परैरभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
[1]अर्थितस्तु न महान्समीहते जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥

तत्तदीयविशिखातिसर्जनादस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।
राघवप्लवगराजयोरिव प्रेम युक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७

[2]नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे यस्तपस्विविशिखेषु चादरः ।

नन्वीदृग्लुब्धः किमुपकर्ता, तत्राह—

सावलेपमिति ॥ महानयं रजस्यपि धूलावपि परैः सावलेपं सगर्वमुपलिप्सित उपलब्धुमिष्टे जिघृक्षिते सति विकृतिमभ्युपैति । प्रकुप्यतीत्यर्थः । अर्थितो याचितस्तु जीवितं धनायितुं धनीकर्तुम् । क्यजन्तात्तुमुन् । न समीहते नोत्सहते । जीवितमप्यात्मनो नेच्छति । किंत्वर्थितः प्रयच्छतीत्यर्थः । तर्हि धनं किम् । धनमात्मन एषितुं धनायितुमिति विग्रहः । अत्र इच्छामात्रमर्थः । अन्यथा धनमित्यनेन पौनरुक्त्यं स्यात् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अशनायोदन्यधनाया-बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इति निपातनादाकारः । ५६

उक्तमर्थं निगमयति—

तदिति ॥ तत्तस्मात्तदीयविशिखस्यातिसर्जनात्प्रत्यर्पणाद्वां युवयोः । 'षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ' इति वामादेशः । राघवप्लवगराजयो रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छया दैवादागतं गुरु महद्युक्तमनुरूपमितरेतराश्रयमन्योन्यविषयं प्रेम सख्यमस्तु ॥ ५७

ननु शरलोभान्मिथ्याभियुज्यस इत्याह—

नेति ॥ त्वमनृतं मिथ्याभियोक्तुमभ्याख्यातुम् । ब्रूञोऽर्थग्रहणाद्द्विकर्मकता । 'मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्' इत्यमरः । अस्माभिरिति शेषः । नेष्यसे नेष्टोऽसि । कुतः । तपस्वी मुनिः शोच्यश्च । 'मुनिशोच्यौ तपस्विनौ' इति शाश्वतः । तस्य विशिखेषु क आदरः कास्था । न काचिदित्यर्थः । हि यस्मान्नोऽस्माकं भूभृति शैले परेऽन्येऽपि शराः सन्ति ये शरा वज्रिणः शक्रस्य पराक्रमवसूनि

---

1 'प्रार्थितः' 2 'नानुयोक्तुम्'

सन्ति भूभृति शरा हि नः परे ये पराक्रमवसूनि वज्रिणः ॥ ५८

मार्गणैरथ तव प्रयोजनं [1]नाथसे किमु पतिं न भूभृतः ।
त्वद्विधं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ॥

तेन सूरिरुपकारिताधनः कर्तुमिच्छति न याचितं वृथा ।
सीदतामनुभवन्निवार्थिनां वेद यत्प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६०

शक्तिरर्थपतिषु स्वयंग्रहं प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।

पराक्रमधनानि । शौर्यसर्वस्वभूता इत्यर्थः । वज्रिग्रहणाद्वज्रादप्यतिरिच्यन्त इति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेण वस्तु व्यज्यते ॥ ५८

अथ ते शरापेक्षा चेत्तर्हि तथोच्यतामित्याह—

मार्गणैरिति ॥ अथेत तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कृत्यं तर्हि भूभृतो गिरेः पतिं प्रभुं किमु न नाथसे किमिति न याचसे । 'नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु' इति धातोर्लट् । न च याच्ञाभङ्गशङ्का कार्येत्याह—त्वदिति । सोऽस्मत्स्वामी तवेव विधा प्रकारो यस्य तं त्वद्विधं त्वादृशम् । महानुभावमित्यर्थः । तथापि सुहृदं मित्रभूतमर्थिनमेत्य लब्ध्वा मेदिनीं विजित्य न यच्छति किं न ददाति किम् । किं तु दास्यत्येव । किं पुनः शरानिति भावः ॥ ५९

यदुक्तम् 'त्वद्विधम्' इत्यादि तत्रोपपत्तिमाह—

तेनेति ॥ तेन कारणेन सूरिर्विद्वानत एवोपकारिताधन उपकारकत्वमात्रधनः स किरातभूपतिर्याचितं यच्ञां वृथा व्यर्थं कर्तुं नेच्छति । कुतः । यद्येन कारणेन सीदतां क्लिश्यतामर्थिनां प्रणयभङ्गवेदनां याच्ञाभङ्गदुःखं स्वयमनुभवन्निव वेद वेत्ति । अतो न वैफल्यशङ्का कार्येत्यर्थः ॥ ६०

ननु स्वयंग्राहिणः किं याच्ञादैन्यं तत्राह—

शक्तिरिति ॥ अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वाम्यनुज्ञां विना ग्रहणं कारयति । यद्वा निरत्ययमपराधेऽप्यविकारि निर्बाधं प्रेम कर्तृ स्वयंग्रहं कारयति । प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—

---

1 'याचसे'

कारणद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः ।
जामदग्न्यमपहाय गीयते तापसेषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२

अभ्यघानि [1]मुनिचापलात्त्वया यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः ।
अक्षमिष्ट तदयं [2]प्रमाद्यतां संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३

इदं पूर्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतस्त्यजतः । पुंस इति शेषः । अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फलाऽनर्थफलका । अशक्तस्याप्रियस्य सतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणसाहसवदनर्थाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६१

ननु शस्त्रार्थसम्पत्त्या शक्तत्वाभिमानः, तत्राह—

अस्त्रवेदमिति ॥ इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । जमदग्नेरपत्यं पुमाञ्जामदग्न्यः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । तमपहाय । परशुरामं विनेत्यर्थः । अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य । भुजवीर्येण शालत इति भुजवीर्यशालिनः । उभयसम्पन्नस्येत्यर्थः । शालनक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वात्क्त्वानिर्देशः । कस्य वायुधं चरितः प्राप्तोऽर्थो येन तच्चरितार्थं सार्थकं गीयते । न कस्यापीत्यर्थः । अतस्तवापि तापसत्वादकिञ्चित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२

ननु युष्मन्मृगवधशरहरणाभ्यां द्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं स्यादित्याशङ्क्य सत्यं तथापि तावन्मृगवधापराधः क्षमिष्यत इत्याह—

अभ्यघानीति ॥ त्वया मुनिचापलात् । ब्राह्मणचापल्यादित्यर्थः । क्षितिपतेरस्मत्स्वामिनः । परिगृह्यत इति परिग्रहः । तेन स्वीकृत इत्यर्थः । 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः' इति विश्वः । यन्मृगोऽभ्यघान्यभिहत इति । हन्तेः कर्मणि लुङ् । तद्धननमयमस्मत्स्वाम्यक्षमिष्ट सोढवानेव । तथा हि । प्रमाद्यताम् । अविमृश्यकारिणामित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञताऽज्ञानिता संवृणोत्याच्छादयति । नाज्ञस्यापराधो गण्यत इत्यर्थः ॥ ६३

---

1 'मुनिना त्वया बलात्' 2 'प्रमार्ज्यताम्'

जन्मवेषतपसां विरोधिनीं मा कृथाः पुनरमूमपक्रियाम् ।
आपदेत्युभयलोकदूषणी वर्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४

यष्टुमिच्छसि पितॄन्न [1]सांप्रतं [2]संवृतोऽर्चिचयिषुर्दिवौकसः ।
दातुमेव पदवीमपि क्षमः किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीविशः ॥

अथ सुहृद्भावेन हितमुपदिशति—

जन्मेति ॥ जन्म सत्कुले प्रसूतिः, वेषो जटावल्कलादिः । तपो नियमः, तेषां विरोधिनीं विरुद्धाममूमेवंविधामपक्रियामपकारम् । पुनः । इतः परमित्यर्थः । मा कृथाः मा कुरु । करोतेः कर्तरि माङि लुङ् । 'वयोवृद्ध्यर्थवाग्वेषश्रुताभिनयकर्मणाम् । आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्ममशठां तथा ॥' इति स्मरणात् । उक्तवैपरीत्ये दोषमाह—आपदिति । यस्मात् । अपथे वर्तमानं दुर्मतिम् । पुरुषमिति शेषः । उभौ लोकौ दूषयति हन्तीत्युभयलोकदूषणी । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । आपदेति प्राप्नोति । समासविषय उभशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोग एव साधुः । यदाह कैयटः—'उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूदुभयशब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयलेत्यादि भवति' इति ॥ ६४

यदुक्तम् 'अभ्यघानि' इति तदेव स्फुटयति—

यष्टुमिति ॥ साम्प्रतं सम्प्रति । 'सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा' इत्यमरः । पितॄन्कव्यवाडादीन्यष्टुमर्चयितुं नेच्छसि । यतः संवृत एकान्ते स्थितः । तथा दिवौकसो देवानर्चिचयिषुरप्यर्चयितुमिच्छुरपि नासि । अतो न पित्रर्थेयं हिंसा, नापि देवतार्था । तदाराधने तद्विहितत्वादिति भावः । अथ 'सर्वत आत्मानं गोपायीत' इति श्रुतेरात्मरक्षार्थमिति चेन्नेत्याह—दातुमिति । हे अङ्ग । पदवीं मार्गं दातुमेव । न तु हन्तुम् । मुनित्वादिति भावः । क्षमोऽपि योग्यः सन्नपि । किं किमर्थं मृगे विशिखं न्यवीविशो निवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्ताल्लुङ् । अभिधावतो मृगादपसरणेनैवात्मरक्षणे कर्तव्ये यदवधीस्तच्चापलमेव । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति श्रुतिनिषेधादिति भावः ॥ ६५

1 'सम्प्रति' 2 'न त्वमर्चि'

सज्जनोऽसि विजहीहि चापलं सर्वदा क इव [1]वा सहिष्यते ।
वारिधीनिव युगान्तवायवः क्षोभयन्त्यनिभृता [2]गुरूनपि ॥ ६६

अस्त्रवेदविदयं महीपतिः पर्वतीय इति मावजीगणः ।
गोपितुं भुवमिमां मरुत्वता शैलवासमनुनीय लम्भितः ॥ ६७

तत्तितिक्षितमिदं मया मुनेरित्यवोचत वचश्चमूपतिः ।
बाणमत्रभवते निजं दिश[3]न्नाप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८

किं बहुना, परमार्थः श्रूयतामित्याह—

सज्जन इति ॥ सज्जनोऽसि । अत एव चापलं चपलस्य कर्म विजहीहि त्यज । जहातेर्लोट् । 'आ च हौ' इतीकारः । सर्वदा क इव वा को वा सहिष्यते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । वाशब्दोऽवधारणे । असहने कारणमाह—वारिधीनिति । अनिभृताश्चपलाः पुनः पुनरकार्यकारिणो गुरून्धैर्ययुक्तानपि । अन्यत्र विशालानपि । युगान्तवायवः प्रलयपवना 'वारिधीनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति । उपमानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६

अस्त्रेति ॥ अयं महीपतिरस्त्रवेदवित् । निग्रहानुग्रहसमर्थ इति भावः । अतः पर्वते भवः पर्वतीयः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । इति हेतोर्मावजीगणः । वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः । गणयतेर्माङि लुङ् । 'ई च गणः' इतीकारः । नन्वीदृशश्चेत्किमर्थमिह वने वसति तत्राह—गोपितुमिति । मरुत्वतेन्द्रेणेमां भुवं गोपितुं रक्षितुम् । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति विकल्पात् 'गुपूधूप–' इत्यादिनायप्रत्ययः । अनुनीय प्रार्थ्य शैलवासं लम्भितः प्रापितः । 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनादणि कर्तुः कर्मणिक्तः । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

उपसंहरति—

तदिति ॥ तत्तस्मान्मुनिचापलान्मुनेः सम्बन्धीदं मृगवधरूपमागो मया तितिक्षितं सोढमिति वचश्चमूपतिरवोचत । शरद्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार इत्याह—अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान्व्याख्यातः । निजं बाणं तदीयमेव शरं दिशन्प्रत्यर्पयंस्त्वमपि सर्वसम्पद आप्नुहि । सख्येनेति भावः ॥ ६८

---

1 'यः' 2 'गुरूनिव' 3 प्राप्नुहि'

आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः सम्भवन्ति[1] विरमन्ति चापदः ।
इत्यनेकफलभाजि मा स्मभूदर्थिता कथमिवार्यसङ्गमे ॥ ६९

दृश्यतामयमनोकहान्तरे तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः ।
साहिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७०

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः
स्थेयाञ्जयन्हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम् ।

ननु मह्यमेतत्सख्यमेव न रोचते, किं पुनस्तन्मूलाः सम्पदस्तत्राह—

आत्मनीनमिति ॥ आत्मने हितमात्मनीनम् । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः' । उपतिष्ठते सङ्गच्छते । 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदम् । गुणा विनयादयः सम्भवन्त्यापदश्च विरमन्ति । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । इत्यनेकफलभाजि नानाफलोत्पादक आर्यसङ्गमे साधुसङ्गतावर्थितापेक्षा कथमिव मा स्म भूत् । सर्वदा भवत्येव ॥ ६९

न चायं दूरे वर्तत इत्याह—

दृश्यतामिति ॥ तिग्महेतिभिस्तीक्ष्णायुधाभिः । 'हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु' इति हेमचन्द्रः । पृतनाभिर्वाहिनीभिः । 'वाहिनी पृतना चमूः' इत्यमरः । अन्वितो भूपतिः । साहयः ससर्पा वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इवोद्धतः । किन्तु समयो मर्यादा सेतुरिव स समयसेतुस्तेन वारितः सन् । हस्तेन निर्दिशन्नाह—अयमनोकहान्तरे द्रुमान्तर्धाने । वर्तत इति शेषः । दृश्यताम् । 'अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः ॥ ७०

अथास्य विज्ञानमेवाह—

सज्यमिति ॥ स्थेयान्स्थिरतरः । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिना स्थादेशः । यश्चभूपतिर्हरितुरङ्गमकेतोरिन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् । अहिपतिः शेष इव

---

1 'न्त्युपरमन्ति'

अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन
सख्या [1]सुखं [2]समभियास्यसि चिन्तितानि ॥ ७१

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने महाकाव्ये
त्रयोदशस्सर्गः ॥

स्थवीयः स्थूलतरम् । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपौ । सह ज्यया सज्यं धनुर्वहति । हे मतिमन्, अस्य चमूपतेर्मतिमनुकूलयानुकूलां कुरु । सख्यं कुर्वित्यर्थः । मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः । कुतः । सख्यानेन चमूपतिना हेतुना सुखमक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथान्समभियास्यसि प्राप्स्यसि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७१

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां त्रयोदशस्सर्गः ॥

---

1 'समं' 2 'समुपयास्यसि'

॥ चतुर्दशस्सर्गः ॥

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
परहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।
जहौ न धैर्यं [1]कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि [2]साधवः ॥ १

[3]सलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितः कृती गिरां विस्तरतत्त्वसङ्ग्रहे ।
[4]अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः प्रशान्तसंरम्भ इवाददे वचः ॥ २

तत इति ॥ ततः किरातवाक्यानन्तरमुद्धतैः प्रगल्भैः किरातस्य वचोभिः । अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतोऽत एव कुपितोऽपि पाण्डवो धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं न जहौ न तत्याज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामासेत्यर्थः । तथाहि । साधवः सज्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदमप्रकम्प्यमन्तः करणं येषां ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि । अर्थान्तरन्यासः ॥ १

सलेशमिति ॥ सह लेशैः सलेशं सकलं यथा तथोल्लिङ्गितमुद्भूतलिङ्गं कृतम् । लिङ्गैस्तद्वाक्यभङ्गिभिरेव सम्यगवगतमित्यर्थः । शत्रुरेव शात्रवः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तस्येङ्गितमभिप्रायस्तदुल्लिङ्गितं येन सः । गिरां वाचां सम्बन्धिनि विस्तरे तत्त्वसङ्ग्रहेऽर्थसंक्षेपे । वैभाषिको द्वन्द्वैकवद्भावः । कृती कुशलः प्रमाणीकृतं प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः । अवसरोचितं विवक्षुरित्यर्थः । अयं पाण्डवः प्रशान्तसंरम्भः संक्षोभरहित इव वच आददे । उवाचेत्यर्थः ॥ २

1 'रुषितोऽपि' 2 'सूरयः' 3 'अशेष' 4 'इदम्'

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥ ३

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
नयन्ति तेष्वप्युपपन्ननैपुणा गभीरमर्थं कतिचित्प्रकाशताम् ॥ ४

सान्त्वपूर्वकमेवाह—

विविक्तेति ॥ विविक्ताः संयोगादिनाश्लिष्टाः स्फुटोच्चारिता वर्णा अक्षराण्येवाभरणानि यस्याः सा । अन्यत्र तु विविक्तानि शुद्धानि वर्णो रूपमाभरणानि च यस्याः सा । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे' इत्युभयत्राप्यमरः । सुखा श्रुतिः श्रवणं यस्याः सा सुखश्रुतिः । श्राव्येत्यर्थः । अन्यत्र श्रूयत इति श्रुतिर्वाक् । सा सुखा यस्याः सा । मञ्जुभाषिणीत्यर्थः । द्विषामपि हृदयानि प्रसादयन्ती । किं पुनः सुहृदामिति भावः । प्रसन्नानि वाचकानि गम्भीराण्यर्थगुरूणि च पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्याः सा । अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीरपदालसचरणा सरस्वती वाक् । स्त्रीरत्नं च । तथा चोक्तम्— 'सरस्वती सरिद्भेदे गोवाग्देवतयोरपि । स्त्रीरत्ने च' इति । न कृतं पुण्यकर्म यैस्तेषां न प्रवर्तते न प्रसरति । किं तु सुकृतिनामेवेत्यर्थः । भवद्वाणी चैवंविधेति धन्यो भवानिति भावः । अत्र काचिन्नायिका वाग्देवता च प्रतीयते । तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः । विशेषणमात्रसाम्येनाप्रस्तुतप्रतीतेः । अत एव न श्लेषः ॥ ३

भवन्तीति ॥ ते पुरुषा विपश्चितां विदुषाम् । 'विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः' इत्यमरः । सभ्ये सभ्यतमाः सभायां साधुतमा निपुणतमाः । 'साधुः समर्थो निपुणश्च' इति काशिकायाम् । भवन्ति । ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेशयन्ति । वाचोद्गिरन्तीत्यर्थः । तेषु वक्तृष्वप्युपपन्ननैपुणाः सम्भावितकौशलाः कतिचिदेव गभीरं निगूढमर्थं प्रकाशतां स्फुटतां नयन्ति । लोके तावज्ज्ञातार एव दुर्लभाः । तत्रापि वक्तारः । तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः । त्वयि सर्वमस्तीति स्तुतिः । वनेचरवाक्यरहस्यं ज्ञातमिति स्वयमपि तादृश एवेति हृदयम् ॥ ४

स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।
इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥

समस्य सम्पादयता गुणैरिमां त्वया समारोपितभार भारतीम् ।
प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्य वाग्मिनां वनेचरेणापि सताधिरोपितः ॥

प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् ।

स्तुवन्तीति ॥ किं च केचिद्गुर्वीं महतीमभिधेयसम्पदमर्थसम्पत्तिं स्तुवन्ति । अपरे विपश्चित उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति । इति प्रतिपूरुषं रुचौ प्रीतौ स्थितायां व्यवस्थितायां सर्वमनोरमाः सर्वेषां शब्दार्थरुचीनां पुंसां मनोरमा गिरः सुदुर्लभाः । त्वद्गिरस्तु सर्वमनोरमा उक्तसर्वगुणसम्पत्त्येति भावः ॥ ५

समस्येति ॥ धुरं वहतीति धुर्यस्तत्सम्बोधने हे धुर्य हे कार्यनिर्वाहक । 'धुरो यड्कौ' इति यत्प्रत्ययः । कृत अव समारोपितभार हे स्वामिना निहितसन्ध्यादिकार्यभार । तदाह मनुः—'दूते सन्धिविपर्ययौ' इति । इमां 'शान्ततावितयविनययोगी' त्यादिकां भारतीं वाचं गुणैर्विविक्तवर्णत्वादिभिः समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भीकं यथा तथा सम्पादयता रचयता । व्याहरतेत्यर्थः । त्वया वनेचरेणापीत्यर्थः । सतामपि अपिशब्दो विरोधद्योतनार्थम् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । 'वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी' इत्यमरः । 'वाचो ग्मिनिः' इति मत्वर्थीयो ग्मिनिप्रत्ययः । धुर्यग्रेऽधिरोपितः । स्थापित इत्यर्थः । 'रुहः पोऽन्यतरस्याम्' इति पकारः । अत्र मनुः—'वपुष्मान्वीतभीर्वाग्ग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते' इति ॥ ६

वाग्मितामेवाह—

प्रयुज्येति ॥ 'शान्तताविनययोगी'त्यादिना साम सान्त्वम् । 'सामसान्त्वमुभे समे' इत्यमरः । प्रयुज्य नियुज्य विलोभनं प्रलोभनं 'मिलमिष्टम्' इत्यादिनाचरितं सम्पादितम् । तथा धियो बुद्धेर्विभेदाय व्यामोहनार्थम् 'शक्तिरर्थपतिषु' इत्यादिना भयं प्रदर्शितम् । किं च । शिलीमुखार्थिना । न तु

तथा[1]भियुक्तं च शिलीमुखार्थिना यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥

विरोधि सिद्धेरिति कर्तुमुद्यतः
स वारितः किं भवता न भूपतिः ।
हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता
सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ॥ ८

ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः शिलोच्चये तस्य [2]विमार्गणं नयः ।
न युक्तमत्रार्यजनातिलङ्घनं दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ९

न्यायार्थिनेति भावः । त्वयेति शेषः । 'नाभियोक्तुम्' इत्यादिना तथाभियुक्तं कथितं यथेतरन्न्यायादन्यत् । अन्याय्यमित्यर्थः । न्याय्यं न्यायादनपेतमिवाव-भासत इत्युपमा । अनेन वाग्मिनामग्रेसरोऽसीति भावः ॥ ७

ततः किमत आह—

विरोधीति ॥ किन्तु सिद्धेः फलस्य विरोधि विघातकमितीदमस्मदा-स्कन्दनरूपं कर्म कर्तुमुद्यतः स भूपतिर्महीपतिर्भवता । धुर्येणेति भावः । किं न वारितो न निवर्तितः । निवारणे हेतुमाह—भूतिमिच्छतेहामुत्र च श्रेयोर्थिना सहचरितावर्थनाशौ स्वार्थानर्थौ यस्य तेन सहार्थनाशेन । समानसुखदुःखेनेत्यर्थः । अनुजीविना भृत्येन नृपः स्वामी हिते नियोज्यो नियम्यः खलु । अन्यथा स्वामि-द्रोहपातकी श्रेयसो भ्रष्टः स्यादिति भावः ॥ ८

तर्हि नो बाणः क्व गतः, किमत्र वा न्याय्यम् , तत्राह—

ध्रुवमिति ॥ प्रहितस्य प्रयुक्तस्य पत्रिणः शरस्य प्रणाशोऽदर्शनं ध्रुवं निश्चितम् । प्रहितश्चेदिति भावः । तस्य नष्टस्य पत्रिणः शिलोच्चये शैले । 'अद्रि-गोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । विमार्गणमन्वेषणं नयो न्यायः । 'अन्वेषणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः' इत्यमरः । अत्र विषये आर्यजनाति-लङ्घनं सज्जनव्यतिक्रमो न युक्तम् । हि यस्मात्कारणात्सतामतिक्रमोऽपायमनर्थं दिशति ददाति ॥ ९

---

1 'प्रयुक्तम्' 2 'विमर्शनम्'

अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना
शिलीमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता ।
अनादृतस्यामरसायकेष्वपि
स्थिता कथं शैलजनाशुगे[1] धृतिः ॥ १०

यदि प्रमाणीकृतमार्यचेष्टितं किमित्य[2]दोषेण तिरस्कृता वयम् ।
अयातपूर्वा परिवादगोचरं सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥ ११

गुणापवादेन तदन्य[3]रोपणाद्भृशा[4]धिरूढस्य समञ्जसं जनम् ।

यदुक्तम् 'हर्तुमर्हसि' इति तत्रोत्तरमाह—

अतीतेति ॥ खाण्डवमिन्द्रवनमत्तुं भक्षयितुमिच्छताग्निना ममातीतसंख्या असंख्याः शिलीमुखाः शरा विहिता दत्ताः । खाण्डवदाहेऽक्षयतूणीरदानमुक्तं भारते । अतोऽमरसायकेष्वप्यनादृतस्यादररहितस्य । भावे क्तः । ततो नञा बहुव्रीहिः । मम कथं शैलजनाशुगे किरातबाणे धृतिरास्था स्थिता । न कथंचिदित्यर्थः । अतो नापहारशङ्का कार्येत्यर्थः ॥ १०

यदुक्तम् 'स्मर्यते तनुभृताम्' इत्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति तत्रोत्तरमाह—

यदीति ॥ आर्यचेष्टितं सच्चरितं प्रमाणीकृतं यदि । साधुत्वेनाङ्गीकृतं यदीत्यर्थः । तर्ह्यदोषेण दोषाभावेऽपि । 'क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासः' इति भाष्यकारः । उपलक्षणे तृतीया । वयं किमिति तिरस्कृताः । न युक्तमित्यर्थः । हि यस्मात्परिवादगोचरं परनिन्दास्पदमयातपूर्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषम् । अतस्ते मृषादोषभाषिणी न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः । पूर्वं न यातेत्ययातपूर्वा । सुप्सुपेति समासः । परत्वात्सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः । 'स्त्रियाः पुंवत्–' इत्यादिना पुंवद्भावः पूर्वलिङ्गता च । अर्थान्तरन्यासः ॥ ११

नन्वप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दुष्टेति निश्चीयते, तत्राह—

गुणेति ॥ गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यरोपणात्तस्माद्गुणादन्यस्य दोषस्याविद्यमानस्यैवारोपणाच्च समञ्जसं जनं सुजनं भृशाधिरूढ-

---

1, आयुधे' 2 'अदोषेऽपि' 3 रोपणैः' 4 'विरूढस्य'

द्विधेव कृत्वा हृदयं निगूहतः स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः ॥

वनाश्रयाः कस्य मृगाः परिग्रहाः
शृणाति यस्तान्प्रसभेन तस्य ते ।
प्रहीयतामत्र नृपेण मानिता
न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३

न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयता-
मिति व्रतं मे विहितं महर्षिणा ।

स्यातिमात्रमाक्रम्य स्थितस्य । अभिक्षिप्तस्येत्यर्थः । कर्तरि क्तः । निगूहतो हृदयं संवृण्वतोऽप्यसाधोरनार्यस्य हृदयं कर्म स्फुरन्विलसन्वागेवासिर्द्विधा कृत्वा-भित्त्वेव विवृणोति । अतिदुष्टया वाचैवैतत्पूर्विकाया बुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयत इति भावः । वागसिरित्यत्र रूपकं द्विधाकरणरूपकसाधकम् ॥ १२

यदुक्तम् 'अभ्यघानि' इति, तत्रोत्तरमाह—

वनेति ॥ वनाश्रया अत एव मृगाः कस्य परिग्रहाः । न कस्यापी-त्यर्थः । किन्तु यस्तान्मृगान्प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति । 'शॄ हिंसायाम्' इति धातोर्लट् । ते मृगास्तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिगृह्याः हन्ता चाहमेवेति भावः । ननु ममायमित्यभिमानान्नृपस्य स्वत्वमित्याशङ्क्याह-अत्रेति । अत्र मृगे नृपेण मानिता ममेत्यभिमानः प्रहीयतां त्यज्यताम् । कुत इत्याशङ्क्याभिमानमात्रेण स्वत्वाभावादित्याह—नेति । मानिता चास्ति । श्रियः स्वानि च भवन्तीति न । किन्तु न भवन्त्येव । सत्यामभिमानितायामित्यर्थः । अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽत्या-सङ्गादिति भावः ॥ १३

'यष्टुमिच्छसि पितॄन्' इत्यादिना यन्निष्कारणमवधीरित्युपालम्भि, तत्रो-त्तरमाह—

नेति ॥ कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयतामित्येवं व्रतं महर्षिणा व्यासेन मे मह्यं विहितम् । उपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात्कारणाज्जिघांसुर्हन्तुमिच्छुरापतन्न-

जिघांसुरस्मान्निहतो मया [1]मृगो
व्रताभिरक्षा हि सतामलंक्रिया ॥ १४

मृगान्विनिघ्नन्मृगयुः स्वहेतुना कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः ।
[2]कृपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणादनेन पूर्वं न मयेति का गतिः ॥

अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ कृपेति वृत्तिर्महतामकृत्रिमा ।
शरासनं बिभ्रति सज्यसायकं कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ॥

भिधावन्नयं मृगो मया निहतः । हि यस्माद्व्रताभिरक्षा सतामलङ्क्रिया । न तु दोषः । अत आत्मरक्षणार्थमस्य वधो न निष्कारणमित्यर्थः ॥ १४

'दुर्वचं तत्' इत्यादिना यत्सञ्जातं बन्धुत्वमुक्तं तत्राचष्टे—

मृगानिति ॥ स्वमात्मैव हेतुस्तेन स्वहेतुना । स्वार्थमित्यर्थः । 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति तृतीया । मृगान्विनिघ्नन्प्रहरन् । मृगान्यातीति मृगयुर्व्याधः । 'मृगयुर्व्याधश्च' इत्यौणादिको युप्रत्ययान्तो निपातः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः' इत्यमरः । तप इच्छतां तपस्विनां कथं कृतोपकारः । न कथंचिदित्यर्थः । अथ कृपेति चेत् । व्याधस्यापीति शेषः । अस्तु । किं शुष्ककलहेनेति भावः । परन्तु यदुक्तं 'निघ्नतः परनिर्बर्हितम्' इत्यादिना तस्य प्रथमप्रहर्तृत्वं तदयुक्तमित्याह—मृगः क्षणात्क्षतः । आवाभ्यां युगपदेव विद्ध इत्यर्थः । एवं सत्यनेन नृपेणैव पूर्वं हतो मया तु नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम् । पौर्वापर्यस्य दुर्लक्ष्यत्वादिति भावः ॥ १५

पूर्वं 'कृपेति चेदस्तु' इत्युक्तम् । सम्प्रति तदप्यसहमान आह—

अनायुध इति ॥ अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित्प्राणिना जिघांसिते हन्तुमिष्टे । हन्तेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । मुनौ विषये कृपेति वृत्तिर्व्यवहारो महतां महात्मनामकृत्रिमाऽकपटा । सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिंस्तच्छरासनं धनुर्बिभ्रति दधति मयि स नृपः कथं कृतानुकम्पो मया प्रतीयते ज्ञायते । इणः कर्मणि लट् । अक्षमे कृपा विहिता न तु क्षम इत्यर्थः ॥ १६

---

1 'अप्ययम्' 'तपन्' 2 'तथेति'

अथो शरस्तेन मदर्थमुज्झितः फलं च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।
अविक्षते तत्र मयात्मसात्कृते कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥

यदात्थ कामं भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतद[1]नल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः ॥

अभूतमासज्य विरुद्ध[2]मीहितं बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः ।

अथ कृपामभ्युपगम्याह—

अथो इति ॥ अथो प्रश्ने । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ' इत्यमरः । तेन नृपेण मदर्थं यथा तथा । अर्थेन सह नित्यसमासः । शर उज्झितस्त्यक्तस्तस्योज्झितस्य फलं च प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं वधः । 'साधनं निर्वृतौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धौ वधे गतौ' इति विश्वः । अविक्षतेऽखण्डिते तत्र तस्मिन्सफले मयात्मसात्कृते स्वाधीनीकृते सति । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । चमूपतेरधिका कृतार्थता साफल्यं ननु खलु । स्वायुधस्य परत्राण-शत्रुवधपात्रप्रतिपादनायैकहेलया सिद्धेरित्यर्थः । तथाप्ययं शरलोभ इति कृपालु-ताया मूलान्यपि निकृन्ततीति भावः ॥ १७

'मार्गणैरथ तव प्रयोजनम्' इत्यादिना यदुक्तं तन्निराचष्टे—

यदिति ॥ स नृपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्थ । मामिति शेषः । एतदनल्पचेतसां मनस्विनां न क्षमं न युक्तम् । कुतः । प्रसह्य बलादाहरणै-षिणामाहर्तुमिच्छूनाम् । 'क्षत्त्रियस्य विचितम्' इति स्मरणादिति भावः । परा-वनत्या याच्ञादैन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः । न कथंचिदित्यर्थः ॥ १८

अथ परेङ्गितमुद्भाव्य भयं दर्शयति—

अभूतमिति ॥ तव नृपोऽभूतमनृतमासज्य । मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इत्यमरः । अलभ्यं लब्धुमशक्यं विरुद्धं विपरीतफलक-मीहितं मनोरथं बलाल्लिप्सते लब्धुमिच्छति । न चैतच्चित्रमित्याह—हि यस्मादन-यस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिर्बुद्धिरपाये विनाश-

---

1 'अनन्यचेतसाम्' 2 'ईदृशम्'

विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः ॥

असिः शरा वर्म धनुश्च नोच्चकै-
[1]र्विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते ।
अथास्ति शक्तिः कृतमेव याच्ञया
न दूषितः शक्तिमतां स्वयंग्रहः ॥ २०

सखा स युक्तः [2]कथितः कथं त्वया
यदृच्छयासूयति यस्तपस्यते ।

काले परिमोहिनी भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनी । सम्पृचादिसूत्रेण ताच्छील्ये घिनुण्प्रत्ययः । प्रायेण विनाशकाले विपरीतबुद्धिर्भवतीति भावः ॥ १९

अथ सर्वथा लभ्यते शरस्तर्हि किमनेन, सुष्ठु विस्रब्धं याच्यतां शरोऽन्यद्वेत्याह—

असिरिति ॥ असिः खङ्गः शरा वर्म कवचमुच्चकैरुत्कृष्टं धनुश्च धनुर्वा ते तवेश्वरेण स्वामिना विविच्यैकैकशो विभज्य किं न प्रार्थितं न याचितम् । येन प्रयोजनं तद्दास्यामीति भावः । नपुंसकैकशेषः । अथास्य वीराभिमानिनो नृपस्य शक्तिरस्ति । चेदिति शेषः । याच्ञया कृतमेवालमेव । साध्याभावान्न याचितव्यमेवेत्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीयेत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषेधार्थमव्ययम् । यतः शक्तिमतां स्वयङ्ग्रहो बलाद्ग्रहणं न दूषितः किन्तु भूषणमेव वीराणामिति भावः ॥ २०

'राघवप्लवगराजयोरिव' इत्यादिनोपदिष्टं सख्यं प्रत्याचष्टे—

सखेति ॥ स नृपः कथं त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः । न कथंचित्कथनीय इत्यर्थः । कुतः । यो नृपस्तपस्यते तपश्चरते । अनपराधिन इत्यर्थः । 'क्रुधद्रुह–' इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । यदृच्छया स्वैरवृत्त्या । 'यदृच्छा स्वैरिता' इत्यमरः । असूयत्यसूयां करोति । 'असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि'

---

1 'विगृह्य' 2 'सखितः'

गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः
प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः ॥ २१

वयं क्व वर्णाश्रम[1]रक्षणोचिताः क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ।
सहाप[2]कृष्टैर्महतां न सङ्गतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥

परोऽवजानाति यदज्ञताजडस्तदुन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।
समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया ॥

इत्यमरः । प्रत्युत शत्रुरेवायमित्याह—हि यस्माद्गुणानामर्जने य उच्छ्राय उत्कर्षस्तस्य विरुद्धा विमुखा बुद्धिर्येषां ते तथाऽसाधवो दुष्टाः सतां सज्जनानां प्रकृत्यमित्राः प्रकृत्या शत्रवः । 'द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः ॥ २१

हीनजातिवृत्तित्वात्सख्यानर्हः स इत्याह—

वयमिति ॥ वर्णाश्रमरक्षणोचिता विशुद्धवृत्तयो वयं राजानः क्व । जातिहीना मृगजीवितच्छिदो हिंसाजीविनो व्याधाः क्व । फलितमाह—अपकृष्टैरुक्तरीत्या जात्या वृत्त्या च निकृष्टैः सह महतां ताभ्यामेवोत्कृष्टानां सङ्गतं सख्यं न । घटत इति शेषः । तथाहि । दन्तिनो गजा गोमायूनां श्रृगालानां सखायो गोमायुसखा न भवन्ति । 'स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः । श्रृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥' इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २२

नीचसख्यं कथमधिक्षिप्यत इति चेत्तत्राह—

पर इति ॥ अज्ञताजडो मोहान्धः परोऽवजानाति यत्तदवज्ञानमुन्नतानां महतां धीरतां निर्विकारचित्तत्वं न विहन्ति । न विकारं जनयतीत्यर्थः । क्रोष्ट्रेव सिंहस्येति भावः । किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमा येषां तेषु मध्ये । निर्धारणे सप्तमी । यः कश्चिदित्यर्थः । अतिक्रान्तिमतिक्रमं करोति चेदसौ सदृशजनातिक्रमस्तिरस्क्रिया तिरस्कारः । यथा सिंहे सिंहस्येति भावः ॥ २३

---

1 'पालनोचिताः' 2 'अवकृष्टैः'

यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः [1]करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः ।
[2]स्थितिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् ॥

मया मृगान्हन्तुरनेन हेतुना विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम् ।
शरार्थ[3]मेष्यत्यथ लप्स्यते गतिं शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥

इतीरिताकूतमनीलवाजिनं जयाय दूतः[4] प्रतितर्ज्य तेजसा ।
ययौ समीपं ध्वजिनीमुपेयुषः प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिरित्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह—

यदेति ॥ यदा विगृह्णाति विरुणद्धि । पृथग्जनेति शेषः । तदा यशः हतं नाशितं भवेत् । अथ मैत्रीं करोति तदा गुणा दूषिताः । भवेयुरिति शेषः । इत्युभयथा स्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य विमृश्य परीक्षको विवेचकः पृथग्जनं नीचजनमवज्ञयानादरेणोपहतं तिरस्कृतं करोति । उपेक्षत इत्यर्थः ॥ २४

उपसंहरन्नाह—

मयेति ॥ अनेन हेतुना सन्धिविग्रहानर्हत्वेन कारणेन मया मृगान्हन्तुर्व्याधस्य सम्बन्धि । हन्तेस्तृन्प्रत्ययः । अत एव 'न लोक—' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विरुद्धमतिपरुषमाक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम् । ननु सख्यानङ्गीकारे बलाच्छरं ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह—शरेति । अथ शरार्थमेष्यति दृष्टौ विषं यस्य तस्माद्दृष्टिविषात्सर्पविशेषाच्छिरोमणिं जिघृक्षतो ग्रहीतुमिच्छतो गतिं दशां लप्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५

इतीति ॥ इतीत्थमीरिताकूतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वमर्जुनं दूतो जयाय तेजसा प्रतापेन प्रतितर्ज्य । अस्मानजित्वा क्व गमिष्यसीति भीषयित्वेत्यर्थः । ध्वजिनीमुपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्य । अर्जुनं प्रतीति शेषः । विरूपचक्षुषस्त्र्यम्बकस्य समीपं ययौ ॥ २६

---

1 'प्रतीत' 2 'इति प्रतर्क्योभयथा' 3 'एष्यन्नथ' 4 'प्रतिभर्त्स्य'

ततोऽपवादेन पताकिनीपतेश्चचाल निर्ह्लादवती महाचमूः ।
युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती निनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥

रणाय [1]जैत्रः प्रदिशन्निव त्वरां तरङ्गितालम्बित[2]केतुसन्ततिः ।
पुरो बलानां सघनाम्बुशीकरः शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥

जयारवक्ष्वेडितनादमूर्च्छितः शरासनज्यातलवारणध्वनिः ।
असम्भवन्भूधरराजकुक्षिषु प्रकम्पयन्गामवतस्तरे दिशः ॥ २९

तत इति ॥ ततः पताकिनीपतेः सेनापतेरपवादेनादेशेन । 'अपवादोऽप्यथादेशः' इति सज्जनः। निर्ह्लादवती शब्दवती महाचमूः सेना युगान्तवातैरभिहता आन्दोलिता अत एव निनादं कुर्वत्यम्भोनिधिवीचिसंहतिरर्णवोर्मिसमूह इव चचाल ॥ २७

रणायेति ॥ जेतैव जैत्रो जयनशीलः । अनुकूलः इत्यर्थः । जयतेस्तृन्नन्तात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं यथा तथालम्बिता अवस्थिताः केतुसन्ततयो येन सः सह घनैः सान्द्रैरम्बुशीकरैः सघनाम्बुशीकरः सुरभिः सुगन्धः समीरणो वायू रणाय त्वरां प्रदिशन्निव त्वरयन्निव बलानां सैन्यानां पुरोऽग्रे शनैः प्रतस्थे प्रस्थितः । ववावित्यर्थः ॥ २८

जयेति ॥ जयारवैर्बन्दिनां जयजयेतिशब्दैः क्ष्वेडितनादैः सिंहनादैश्च मूर्च्छितो वर्धितः शरासनज्यानां धनुर्गुणानां तलवारणानां ज्याघातवारणानां च ध्वनिर्भूधरराजकुक्षिषु गिरिगुहास्वसम्भवन्नमान् । अवकाशमलभमान इत्यर्थः । अत एव गां भुवं प्रकम्पयन् । एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम् । दिशोऽवतस्तरे व्यानशे । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' । अत्र मूर्च्छापदार्थस्य विशेषणगत्यासम्भवनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गरूपम्, गिरिकुक्षिरूपापेक्षया ध्वनेराधेयस्याधिक्योक्तेरधिकालङ्कारश्च । तेभ्यश्चेयमसम्भवन्निति व्यञ्जकं विनोत्थाप्यमानोपात्तमूर्च्छागुणनिमित्ता प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । तैरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यत इति सङ्करः ॥ २९

1 'जेतुः' 2 'चिह्नसंहतिः'

निशातरौद्रेषु [1]विकासतां गतैः प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् ।
वनेसदां हेतिषु भिन्न[2]विग्रहैर्विपुस्फुरे [3]रश्मिमतो मरीचिभिः ॥

उदूढवक्षः स्थगितैकदिङ्मुखो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
वितत्य पक्षद्वयमायतं बभौ विभुर्गुणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१

सुगेषु[4] दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैर्जवादहम्पूर्विकया यियासुभिः ।

निशातेति ॥ निशातास्तीक्ष्णा अत एव रौद्रा भीषणाश्च ये तेषु निशातरौद्रेषु । विशेष्यविशेषणयोरन्यतरविशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः । वने सीदन्तीति वनेसदां वनेचराणाम् । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । हेतिष्वायुधेषु । 'हेतिः शस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोः' इति केशवः । भिन्नविग्रहैः संक्रान्तमूर्तिभिरत एव विकासतां विसृत्वरतां गतैरत एव ककुभां दिशामन्तरमवकाशं प्रदीपयद्भिः प्रज्वालयद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । रश्मिमतः सूर्यस्य । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति मतुपो मकारस्य न वकारः । मरीचिभिः करैः । 'भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः' इत्यमरः । विपुस्फुरे बभासे । स्फुरतेर्भावे लिट् ॥ ३०

उदूढेति ॥ उदूढेनोन्नतेन वक्षसा स्थगितमाच्छादितमेकमेकतरं दिङ्मुखं येन सः । विकृष्टमाकृष्टमत एव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन स विभुः शिवः आयतं विस्तृतं पक्षद्वयं पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य । 'पक्षः साध्यगरुत्पार्श्वसहायबलभित्तिषु' इति वैजयन्ती । गुणानां मध्यगो मध्यस्थोऽप्युपरि स्थित इव बभौ । सर्वोन्नतत्वात्तथा लक्षित इत्यर्थः ॥ ३१

सुगेष्विति ॥ सुखेन दुःखेन च गच्छन्त्येष्विति सुगेषु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु च । समविषमदेशेष्वित्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थे डो वक्तव्यः । अत एव टिलोपः । तुल्यविक्रमैर्लाघवात्समसञ्चारैर्जवाद्वेगादहंपूर्विकयाहमिकया । 'अहंपूर्वमहम्पूर्वमित्यहम्पूर्विका स्त्रियाम्' इत्यमरः । यियासुभिर्यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गणैः प्रमथैः । मनोज्ञादित्वाद्वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद्वृद्ध्य-

---

1 'विकासिताम्' 2 'संग्रहैः' 3 'रश्मिवतः' 4 'समेषु'

गणैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौ वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२

तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः समश्नुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।
किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥

पृथूरुपर्यस्तबृहल्लताततिर्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।
गणाधिपानां परितः प्रसारिणी वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥

ततः सदर्पं प्रतनुं तपस्यया मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम् ।

भावः । अविच्छेदेन निरुद्धमत एवाकुलाकुलमाकुलप्रकारम् । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिवाबभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३२

तिरोहितेति ॥ किरातसैन्यैस्तिरोहितानि छन्नानि श्वभ्रनिकुञ्जरोधांसि गर्तकुञ्जतटानि यासां ताः । अत एव भुवः प्रदेशाः सहसातिरिक्ततामुत्तानतां समश्नुवाना आप्नुवत्यः । तथा अपिधायाच्छाद्य रेचिता रिक्तीकृता मुक्ताः क्षणं निम्नतया गाम्भीर्येण भेजिर इव प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैर्या भुवो व्याप्तास्ता उत्तानाः प्रतीयन्ते । तैर्मुक्तास्ता एव निम्नाः प्रतीयन्त इत्यर्थः ॥ ३३

पृथ्विति ॥ पृथुभिर्विशालैरूरुभिः सक्थिभिः पर्यस्ताः क्षिप्ता बृहत्यो लताततयो यया सा जवानिलेन वेगमारुतेनाघूर्णिता भ्रामिताः शालाः सर्जतरवश्चन्दनाश्च यया सा । 'प्राकारवृक्षयोः सालः सर्जतरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । परितः सर्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीला गणाधिपानां संहतिः समूहो वनान्यवाञ्चि न्युब्जानीव चकारेत्युत्प्रेक्षा । अवाञ्चत्यधोमुखीभवति । अवपूर्वादञ्चतेः क्विप् । 'स्यादवाङप्यधोमुखः' इत्यमरः ॥ ३४

अथाष्टभिः श्लोकैरर्जुनं विशेषयन्गणानां तदभियोगमाह—तत इत्यादिना ॥

तत इति ॥ ततः सदर्पं सगर्वं सान्तःसारं तपस्यया तपश्चर्यया । तपस्यतेः क्यजन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् । प्रतनुं कृशमत एव मदस्रुत्या मदक्षरणेन क्षामं कृशम् । 'क्षायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारः । एकवारणमेकाकिनं गजमिव स्थितमित्युपमा । पुनः । भूभृतां राज्ञां निधनाय नाशाय परिज्वलन्तं

परिज्वलन्तं निधनाय [1]भूभृतां दहन्तमाशा इव जातवेदसम् ॥

अनादरोपात्तधृतैकसायकं जयेऽनुकूले सुहृदीव सस्पृहम् ।
शनैरपूर्णप्रतिकारपेलवे निवेशयन्तं नयने बलोदधौ ॥ ३६

निषण्णमापत्प्रतिकारकारणे शरासने धैर्य इवानपायिनि ।
अलङ्घनीयं प्रकृतावपि स्थितं निवातनिष्कम्पमिवापगापतिम् ॥

उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिं वधाददूरे पतितस्य [2]दंष्ट्रिणः ।
पुरः [3]समावेशितसत्पशुं द्विजैः पतिं पशूनामिव हूतमध्वरे ॥३८

तेजस्विनमत एवाशा दिशो दहन्तं जातवेदसमग्निमिव स्थितमित्युपमालङ्कारः । 'कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात्' इत्यमरः ॥ ३५

अनादरेति ॥ पुनश्च । अनादरेणावगणनयोपात्तो निषङ्गादुद्धृतो धृतश्चैकः सायको येन तं, तथानुकूले सुहृदीव जये सस्पृहम् । जयमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनश्च । अपूर्णो न्यूनः प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्पणरूपो यस्य सः । अत एव पेलवो लघुस्तस्मिन्नपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे शनैरसम्भ्रमेण नयने दृष्टी निवेशयन्तमिति वीरस्वभावोक्तिः । बलमुदधिरिवेत्युपमितसमासः । 'पेषवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदादेशः ॥ ३६

निषण्णमिति ॥ पुनश्च । आपदां प्रतिकारस्य कारणे साधनेऽनपायिनि स्थिरे एवम्भूते शरासने धैर्य इव निषण्णं स्थितं प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि । निर्विकारमपीत्यर्थः । अत एवालङ्घनीयमनतिक्रमणीयमत एव निवातनिष्कम्पं वाताभावान्निश्चलम् । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । आपगापतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥ ३७

उपेयुषीमिति ॥ पुनश्च । अदूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहस्य व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वधाद्धेतोरुपेयुषीं प्राप्तमन्तकस्येव यमस्येव द्युतिस्तां बिभ्रतं धारयन्तम् । तथा च द्विजैर्ब्राह्मणैरध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो यागः' इत्यमरः । हूतमाहूतं पुरोऽग्रे समावेशितः स्थापितः सत्पशुर्यज्ञियपशुर्यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमिव स्थितम् ॥ ३८

---

1 'विद्विषाम्' 2 'पोत्रिणः' 3 'समावेदित'

निजेन नीतं विजितान्यगौरवं गभीरतां धैर्यगुणेन भूयसा ।
वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९

महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं [1]बृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा ।
समुज्जिहीर्षुं जगतीं महाभरां महावराहं महतोऽर्णवादिव ॥ ४०

हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं प्रकाशमानं परिभूय देहिनः ।
मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं स्थितं जलादर्शे इवांशुमालिनम् ॥ ४१

निजेनेति ॥ पुनश्च निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्यमेव गुणस्तेन विजितमन्येषां गौरवं गाम्भीर्यं यस्मिन्कर्मणि तथा गभीरतां दुरवगाहत्वं नीतम् । अत एव घनाः सान्द्रा उरवश्च महत्यो वीरुधो लताश्च यस्मिंस्तेन घनोरुवीरुधा वनोदयेनारण्यप्रादुर्भावेन समन्धकारीकृतं दुरवगाहीकृतमुत्तमाचलमिव स्थितम् । समन्ततोऽन्धकारो यस्य स इति विग्रहः ॥ ३९

महर्षभेति ॥ महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्ध इव स्कन्धावंसौ यस्य तम् । उपमानपूर्वपदत्वादुत्तरस्कन्धलोपः । 'ऋषभो वृषभो वृषः' इत्यमरः । 'स्कन्धो भुजशिरोंसोऽस्त्री' इत्यमरः । अनूनकन्धरं स्थूलग्रीवम् । 'अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि' इत्यमरः । बृहच्छिलावप्रं महाशिलातटं तद्वद्घनेन कठिनेन वक्षसोपलक्षितम् । महाभरां दुष्टैरतिभारवतीं जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुं दुष्टराजकार्णवात्समुद्धर्तुमिच्छुम् । अत एव महतोऽर्णवाज्जगतीं समुज्जिहीर्षुमुक्तविशेषणविशिष्टं च महावराहमिव स्थितम् । अर्थसाधर्म्यादियमुपमा न श्लेषः शब्दमात्रसाधर्म्येण तस्य विधानादिति रहस्यम् ॥ ४०

हरिदिति ॥ पुनश्च । हरिन्मणिश्यामं मरकतमणिश्यामलमुदग्रविग्रहमुदारमूर्तिं देहिनः सत्त्वान्परिभूय तिरस्कृत्य प्रकाशमानम् । जलमेवादर्शो मुकुरस्तस्मिन्नंशुमालिनं सूर्यमिव । मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषम् । यो बदरीतपोवननिवासी नारायणसहचरो नरो नाम स एवायमित्यर्थः ॥ ४१

---

1 'महच्छिला'

गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कृतं गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।
गणाः समासेदुरनीलवाजिनं [1]तपात्यये तोयघना घना इव ॥४२

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा मुनि[2]प्रभावक्षततेजसः परे ।
ययुः क्षणादप्रतिपत्ति[3]मूढतां महानुभावः [4]प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥

ततः प्रजह्रे सममेव तत्र तैरपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः ।
[5]महोदयानामपि सङ्घवृत्तितां सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ॥

गुर्विति ॥ गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैरलङ्कृतम् । सफलकर्मारम्भमित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनो जगद्विजयिनः प्रतापस्य तेजसो गतिं स्थानम् । अतोऽस्य बहूनामेकलक्ष्यत्वं च युज्यत इति सन्दर्भाभिप्रायः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमनीलवाजिनं श्वेताश्वमर्जुनं गणाः, प्रमथास्तपात्यये तोयघनास्तोयभरिताः । वार्षिका इत्यर्थः । घना मेघा इव । महाचलमिति शेषः । समासेदुः । अवापुरित्यर्थः ॥ ४२

यथास्वमिति ॥ पुरा पूर्वं स्वं स्वमनतिक्रम्य यथास्वमहमेवैनं जेष्यामीत्याशंसिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा यैस्तैः परे शत्रवो मुनिप्रभावात्क्षततेजसो हतप्रभावाः सन्तः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतामज्ञानमोहान्धतां ययुः। तथा हि । महानुभावोऽतिप्रतापः पौरुषं पुरुषस्य चेष्टितं प्रतिहन्ति नाशयति ॥४३

तत इति ॥ तत एकैकस्याशक्तावपेक्षिता वाञ्छितान्योन्यबलोपपत्तिरन्योन्यशक्त्यवष्टम्भो यैस्तैः प्रमथैस्तत्रार्जुने । क्रियाधारत्वात्सप्तमी । समं युगपदेव प्रजह्रे प्रहृतम् । भावे लिट् । तथा हि । सहायसाध्याः सिद्धयः कार्यसिद्धयो महोदयानां महानुभावानामपि । सङ्घेन वृत्तिर्व्यापारो येषां तेषां भावस्तत्ता तां सङ्घवृत्तितां सम्भूयकारितां प्रदिशन्ति । अतो गणानामपि सम्भूयकारित्वं न दोष इति भावः ॥ ४४

---

1 'महाचलम्' 2 'प्रभावात्' 3 'दीनताम्' 4 'प्रविहन्ति'
5 'महोदयेभ्योऽपि हि'

किरातसैन्यादुरुचापनोदिताः समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः ।
महावनादुन्मनसः खगा इव प्रवृत्तपत्त्रध्वनयः शिलीमुखाः ॥

गभीररन्ध्रेषु भृशं महीभृतः प्रतिस्वनै[1]रुन्नमितेन सानुषु ।
धनुर्निनादेन जवादुपेयुषा [2]विभिद्यमाना इव दध्वनुर्दिशः ॥ ४६

विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा ।
महीयसी वृष्टिरिवानिलेरिता रवं वितेने गणमार्गणावलिः ॥ ४७

त्रयीमृतूनामनिलाशिनः सतः प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः ।
रणाय जिष्णोर्विदुषेव सत्वरं घनत्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥ ४८

किरातेति ॥ उरुभिर्बृहद्भिश्चापैर्नोदिताः प्रक्षिप्ता उपात्तरंहसः प्राप्तवेगाः प्रवृत्तपत्त्रध्वनयः सञ्जातपक्षस्वनाः शिलीमुखा बाणाः । महावनादुन्मनसः क्वापि गन्तुमुत्सुकास्तथोक्तविशेषणविशिष्टाश्च खगाः पक्षिण इव । किरातसैन्यात्समं समन्ततः समुत्पेतुः ॥ ४५

गभीरेति ॥ गभीररन्ध्रेषु गम्भीरगह्वरेषु महीभृतः सानुषु ये प्रतिस्वनास्तैर्भृशमुन्नमितेनोत्थापितेन दीर्घीकृतेन जवादुपेयुषा प्राप्तवता धनुषां निनादेन दिशो विभिद्यमाना विदीर्यमाणा इव दध्वनुर्ध्वनिं चक्रुः ॥ ४६

विधूनयन्तीति ॥ भूरुहां गहनानि वनानि । 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । विधूनयन्ती कम्पयन्ती तिरोहितानि च्छादितान्युपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरिक्षं दिगन्तराणि च यया सा गणमार्गणावलिः प्रमथशरसंहतिरनिलेन वायुनेरिता प्रेरिता महीयसी वृष्टिरिव रवं वितेने विस्तारयामास ॥ ४७

त्रयीमिति ॥ ऋतूनां त्रयीं षण्मासान् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अनिलाशिनो वायुभक्षकस्य । कृशस्येत्यर्थः । सतस्तथापि रणाय रणं कर्तुं प्रहृष्यत उत्सहमानस्य । 'क्रियार्थोप–' इत्यादिना चतुर्थी । जिष्णोरर्जुनस्य वपुषि पोषमुपचयं प्रयाति गच्छति सति शिथिलेन । प्रथममिति शेषः । वर्मणा

---

1 'उन्नदितेषु' 2 'विभज्यमाना'

पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः ।
सरोषमुल्केव पपात भीषणा बलेषु दृष्टिर्विनिपात[1]शंसिनी ॥४९

दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव प्रभां रवे[2]राकुलयन्निवानिलम् ।
मुनिश्चचाल क्षयकालदारुणः क्षितिं सशैलां चलयन्निवेषुभिः ॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैरनेकमेकावसरं वनेचरैः ।
[3]स निर्जघानायुधमन्तरा शरैः क्रियाफलं काल इवातिपातितः ॥

कवचेन विदुषेवानन्तरकरणीयं जानतेवेत्युत्प्रेक्षा । सत्वरं शीघ्रं घनत्वं दृढत्वमीये प्राप्तम् । अन्यथानुपयोगादिति भावः । इणः कर्मणि लिट् ॥ ४८

पतत्स्विति ॥ शस्त्रेषु रोदसी द्यावापृथिव्यौ । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ' इत्यमरः । समन्ततो वितत्य व्याप्य पतत्सु सत्सु धनुर्दुधूषतः कम्पितुमिच्छतः । आस्फालयत इत्यर्थः । धूञः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति विकल्पादिडभावः । तस्यार्जुनस्य सम्बन्धिनी । भीषयत इति भीषणा । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । विनिपातशंसिनी विनाशसूचिका दृष्टिरुक्तविशेषणोल्केव बलेषु सरोषं यथा तथा पपात ॥ ४९

दिश इति ॥ क्षयकालः कल्पान्तकाल इव । 'संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः । दारुणो रौद्रो मुनिरर्जुन इषुभिर्बाणैर्दिशः समूहन्निवैकत्र समाहरन्निव । अन्यथा तासां पारदर्शनं न स्यादिति भावः । रवेः प्रभां विक्षिपन्निवाधः प्रक्षिपन्निव । अन्यथा सा कथं न दृश्यत इति भावः । तथानिलं वायुमाकुलयन्निषुभिरन्तराल आघूर्णयन्निव । तस्य तथा गतिविघातादिति भावः । सशैलां क्षितिं चलयन्निव कम्पयन्निव । तथा संक्षोभादिति भावः । चचाल गतिमकरोत् । सर्वत्रेवशब्द उत्प्रेक्षायाम् ॥ ५०

विमुक्तमिति ॥ आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो यैस्तैः । अहमहमिकया शत्रुं विजिगीषद्भिरित्यर्थः । वनेचरैरेकावसरं समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विमुक्तं प्रयुक्तमनेकं बहु आयुधम् । जातावेकवचनम् । सोऽर्जुनः क्रियाफलमतिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव । अतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निष्फलत्वादिति भावः । अन्तरा मध्ये शरैर्निजघान ॥ ५१

---

1 'शङ्किनी' 2 'व्याकुलयन्' 3 'मुनिर्जघान'

गतैः परेषामविभावनीयतां निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः ।
भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥ ५२

दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डला-
त्पतन्ति बिम्बा[1]दुत तिग्मतेजसः ।
सकृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः
शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ॥ ५३

गणाधिपानामविधाय निर्गतैः परासुतां मर्मविदारणैरपि ।
जवादतीये हिमवानधोमुखैः कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः ॥५४

गतैरिति ॥ पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढप्रयोगाच्चादृश्यतामप्रकाश्यतां च गतैर्विपदमनर्थं निवारयद्भिर्विदूरगैर्दूरलक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैरायताग्रैर्महालाभैश्च । 'फलं बाणाग्र लाभयोः' इति शाश्वतः । शरैरुपायैः सामादिभिरिव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्प्रकृताप्रकृतश्लेषः । उपमेति केचित् ॥ ५२

दिव इति ॥ शरा दिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां मण्डलान्नु दिशां मण्डलाद्वोत तिग्मतेजसोऽर्कस्य बिम्बान्मण्डलाद्वाथवा सकृद्विकृष्टात्कार्मुकाद्वा मुनेः शरीराद्वा पतन्तीति ते गणा अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथममी विश्वसन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्त इति भावः । अत्र सर्वतः शरसम्पातदर्शनात्सम्भावनया पृथिव्यादीनामन्यतमस्यापादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दादयस्तु संशये ॥ ५३

गणेति ॥ मर्मविदारणैरपि । मर्मस्थानान्येव विदारयद्भिरपीत्यर्थः । गणाधिपानां परासुतां मरणमविधायाकृत्वा निर्गतैः । तेषाममर्त्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेः पत्रिभिः शरैः कृतापराधैरिव स्वामिकार्याकरणात्सापराधैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैः सद्भिर्जवाद्धिमवानतीयेऽतिचक्रमे । तत्र प्रविष्टमित्यर्थः । लज्जितस्य क्वचिन्निलयनमुचितमिति भावः ॥ ५४

---

1 'इव'

द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखा विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।
न तासु पेते विशिखैः पुनर्मुनेररुंतुदत्वं [1]महतां ह्यगोचरः ॥ ५५

समुज्झिता यावदराति निर्यती सहैव चापान्मुनिबाणसंहतिः ।
प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चमूम् ॥

अजिह्ममोजिष्ठममोघमक्लमं क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम् ।
प्रसेहिरे सादयितुं न सादिताः शरौघमुत्साहमिवास्य विद्विषः ॥

द्विषामिति ॥ प्रथमे । प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखा मुनिशराः द्विषां देहावरणानि वर्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारांश्चक्रिरे तासु क्षतिषु पुनः पश्चात्प्रयुक्तैर्मुनेर्विशिखैर्न पेते न पतितम् । पिष्टपेषणदोषापातादिति भावः । तथाहि । अरुन्तुदत्वं पीडितपीडनं सतामगोचरोऽविषयं हि । सन्तः पीडितपीडां न कुर्वन्तीत्यर्थः । 'न हन्याद्व्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधस्मरणादिति भावः । अरुर्व्रणं तुदतीति अरुन्तुदः । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः' इत्यमरः । 'विध्वरुषोस्तुदः' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमागमः ॥

समुज्झितेति ॥ यावन्तोऽरातयो यावदराति । 'यावदवधारणे' इत्यव्ययीभावः । यावदराति यथा तथा समुज्झितारातिसमसंख्या मुक्ता मुनिचापात्सह सम्भूयैव निर्यती निष्क्रामन्ती । तादृक्तस्य कौशलमिति भावः । इणः शतरि ङीप् । मुनिबाणसंहतिरुमापतेश्चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिमिव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास । दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्मकः ॥ ५६

अजिह्ममिति ॥ अजिह्मं स्वरूपतो गत्या वावक्रम् । अन्यत्र तु जिह्मस्थानप्रवृत्तो न भवतीत्यजिह्मस्तम् । ओजिष्ठमोजिस्विनं सारवत्तमं तेजिष्ठं च । उभयत्राप्योजस्विशब्दाद्विन्नन्तादिष्ठन् । 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक् । टिलोपश्च । अमोघमवन्ध्यमक्लमं निरन्तरव्यापारेऽप्यश्रान्तं बह्वीषु क्रियासु च्छेदनभेदनपातनादिकर्मसु पृथग्भेदेन नियोजितम् । कर्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मुनेः शरौघमुत्साहमौत्सुक्यमिव । वीररसस्य स्थायिभूतं प्रयत्नविशेषमिवेत्यर्थः । सादिताः कर्षिता विद्विषः शत्रवः सादयितुं प्रतिकर्तुं न प्रसेहिरे न शेकुः । तस्योत्साहवदेव शरवर्षं दुर्धर्षमभूदिति भावः ॥ ५७

---

1 'महतामगोचरः'

शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमग्रतः स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम् ।
तमेकदेशस्थमनेकदेशगा निदध्युरर्कं युगपत्प्रजा इव ॥ ५८

मुनेः शरौघेण तदुग्ररंहसा बलं प्रकोपादिव विष्वगायता ।
विधूनितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं महानिलेनेव निदाघजं रजः ॥

तपोबलेनैष विधाय भूयसी-
स्तनूरदृश्याः स्विदिषून्निरस्यति ।
अमुष्य मायाविहतं विहन्ति नः
प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ॥ ६०

शिवेति ॥ अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवध्वजिन्यो हरसेनाः । उग्रेषवो मयूखा इवेत्युपमितसमासः । अन्यत्र तूग्रेषव इव मयूखा इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । तेषां मालास्यास्तीति तमुग्रेषुमयूखमालिनम् । व्रीह्यादित्वादिनिः । एकदेशस्थमेकत्रैव स्थितं तं मुनिमर्कं प्रजा इव युगपत्प्रतियोधं योधस्य योधस्य । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना प्रत्यर्थे वीप्सायामव्ययीभावः । अग्रतः स्फुरन्तं निदध्युर्ददृशुः । यथैकोऽर्क एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थानामपि प्रतिपुरुषं ममैवाग्रे वर्तत इति युगपत्प्रतीयते तद्वद्बाणवर्षी मुनिरपि प्रतियोधं तथैव प्रत्यभादित्यर्थः ॥ ५८

मुनेरिति ॥ प्रकोपादमर्षादिव विष्वक्समन्तादायतागच्छतोग्ररंहसा तीव्रवेगेन मुनेः शरौघेणोक्तविशेषणेन । महानिलेन वात्यया निदाघजं ग्रीष्मोत्थं रज इव । विधूनितं व्याहतं तद्बलं प्रमथानां सैन्यं सङ्गिनीमनुबन्धिनीम् । अविच्छिन्नामिति यावत् । भ्रान्तिमनवस्थानमियाय प्राप ॥ ५९

अथ त्रिभिर्विशेषकमाह—तप इत्यादिना ॥

तप इति ॥ एष मुनिस्तपोबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसीर्बह्वीरदृश्यास्तनूरात्मनः शरीराणि विधाय स्विदिषून्निरस्यति स्विक्षिपति किम् । अथवामुष्यास्य मुनेर्मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयमिवायुधं प्रतीपं प्रतिकूलमागत्य । प्रत्यावृत्येत्यर्थः । नोऽस्माकं निहन्ति किमु । 'जासिनिप्रहण-' इत्यादिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शेषाविवक्षायां तु द्वितीया ॥ ६०

हृता गुणैरस्य भयेन वा मुनेस्तिरोहिताः स्वित्प्रहरन्ति देवताः ।
कथं [1]न्वमी सन्ततमस्य सायका भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः ॥

जयेन कच्चिद्विरमेदयं रणाद्भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा ।
तताप कीर्णा नृपसूनुमार्गणैरिति प्रतर्काकुलिता पताकिनी ॥ ६२

अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं मदोद्धतेनेव हितं प्रियं वचः ।
बलीयसा तद्विधिनेव पौरुषं बलं निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥

प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्ष्मणा विशिखसंहतितापितमूर्तिभिः ।

हृता इति ॥ यद्वा अस्य मुनेर्गुणैः । शान्त्यादिभिर्हृता आकृष्टाः। वशीकृता इति यावत् । भयेन दरेण वा भयाद्बिभ्यत एवेत्यर्थः । देवतास्तिरोहिताः सत्यः प्रहरन्ति स्वित् । तत्कुतः । अन्यथा अस्य मुनेरमी सायका जलधेरूर्मय इव कथं नु सन्ततमनेकेऽसंख्या भवन्ति । एतच्चोक्तान्यतमपक्षासम्भवे न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ६१

जयेनेति ॥ कच्चिदयं रणाज्जयेन विरमेत् । अस्माञ्जित्वा कच्चिदयं युद्धमुपसंहरेदित्यर्थः । अपि चराचराय स्वस्ति भवेत्कच्चित् । अपि स्थावरजङ्गमं जगन्न विनश्येदित्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । प्रार्थनायां लिङ् । इति प्रतर्काः पूर्वोक्ता येन वितर्कास्तैराकुलिता विह्वला । अत्र सहेतुकं विशेषणमाह—नृपसूनुमार्गणैरर्जुनबाणैः कीर्णा क्षिप्ता पताकिनी सेना । किरातपतेरिति शेषः । तताप तापं प्राप ॥ ६२

अमर्षिणेति ॥ अमर्षिणा क्रोधवता क्षमाश्रयं शान्तिसाध्यं कृत्यमिव । यथा मदोद्धतेन पुंसा हितं प्रियं वचो निरस्तं तिरस्कृतमिव । यथा बलीयसा बलवत्तरेण विधिना दैवेन निरस्तं पौरुषमिव । बलिष्ठदैवप्रतिहतपुरुषव्यापारस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा जिष्णुनार्जुनेन निरस्तं क्षिप्तं बलं किरातसैन्यं न रराज । मालोपमा ॥ ६३

प्रतिदिशमिति ॥ प्लवगानामधिपोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन वानरचिह्नेन । 'कपिप्लवङ्गप्लवग-' इति, 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इति चामरः ।

---

1 'त्वमी'

रविकरग्लपितैरिव वारिभिः [1]शिवबलैः परिमण्डलता[2]दधे ॥

[3]प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले

विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।

कथमपि जयलक्ष्मीर्भीत[4]भीता विहातुं

विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने

महाकाव्ये चतुर्दशस्सर्गः ॥

अर्जुनेन विशिखसंहतितापितमूर्तिभिरिति । विशिखा बाणास्तेषां संहतयः समूहाः । 'स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दम्' इत्यमरः । ताभिस्तापिताः पीडिता मूर्तयो देहा येषां तैस्तथाभूतैः । शरनिकरकर्तितकलेबरैरित्यर्थः । शिवबलैः प्रमथसैन्यैः कर्तृभिः रविकरेण ग्लपितैः सूर्यकिरणशोषितैर्वारिभिरुदकैरिव प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता । परितश्चक्राकारमण्डलतेति यावत । दधेऽधारि । प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थितमित्यर्थः । धाञः कर्मणि लिट् । आतपतप्तं हि नीरं परिभ्रमति तद्वन्मुनिपीडितं सैन्यं बभ्रामेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं छन्दः—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥ ६४

प्रविततेति ॥ प्रवितताानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैश्छन्नमाच्छादितं विश्वान्तरालं येन तस्मिञ्छरसमूहपूरितब्रह्माण्डोदरे पाण्डुसूनावत एवाविर्मण्डलमाविर्भूतमण्डलं धनुः । आविर्भूतमिति वृत्तौ भूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्याप्रयोगः । विधुवति कम्पयत्यास्फालयति सति भीतभीतेव भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीर्विजयश्रीः कथमपि केनचित्प्रकारेण । महता कष्टेन वा । विषमनयनसेनापक्षपातं शिवसैन्यानुरागं विहातुं त्यक्तुं विषेहे । शशाकेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ ६५

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय

कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां

घण्टापथसमाख्यायां चतुर्दशस्सर्गः ॥

---

1 'शिवगणैः' 2 'आददे' 3 'प्रमहसि शर' 4 'भीतेव हातुम्'

॥ पञ्चदशस्सर्गः ॥
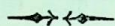
अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।
भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः ।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु सम्भ्रमज्वलितं मनः ॥ २

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।

अथेति ॥ अथानन्तरं तत्र रणे भूतानि सर्वप्राणिनः । वृत्रं हतवानिति वृत्रहेन्द्रः । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' । तस्यापत्यं पुमान्वार्त्रघ्नोऽर्जुनः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण्प्रत्ययः । तस्य शरेभ्यस्तत्रसुर्बिभ्युः । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः । सा चमूश्च । इषवोऽस्यन्त एभिरितीष्वासा धनूंषि । 'धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वासः' इति हेमचन्द्रः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यया सा । परित्यक्तायुधेत्यर्थः । दिशो भेजे ।पलायांचक्र इत्यर्थः । अत्र भूतत्राससेनापलायनयोः समुच्चयकथनाद्भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति सामान्यलक्षणम् । तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १

अपश्यद्भिरिति ॥ गणैः प्रमथैरीशानं स्वामिनं शिवम् । पुरोवर्तिनमिति भावः । अपश्यद्भिरिव रणान्निववृते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथा हि - कृच्छ्रेष्वापत्सु सम्भ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तम् । 'सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्' इति विश्वः । मनो मुह्यत्येव । अतः पुरोवर्तिनोऽप्यदर्शनमुपपद्यत इति भावः ॥ २

खण्डितेति ॥ खण्डिता ध्वस्ताशंसा जयाशा यस्यास्तया तेषां गणानां सम्बन्धिन्या तया । अतिसंनिकृष्टयेत्यर्थः । पराङ्मुखतया रणवैमुख्येन । पलाय-

आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३

आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥ ४

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययायय़ः ।
ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५

नेनेत्यर्थः । केतौ ध्वजे कृत आरोपित उच्चैरुन्नतो वानरो हनूमान्येन तं नरं पुरुषम् । कपिध्वजमित्यर्थः । कृपा करुणाविवेश । तदीयदुर्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्कारः ॥ ३

ननु शत्रुषु कथं करुणा तत्राह—

आस्थामिति ॥ आस्थां यत्नमालम्ब्य । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेष्वरातिषु शत्रुषु विषयेऽनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटतामायाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेष्वरातिष्वपि करुणा भूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४

स सासिरिति ॥ सहासिना वर्तमानः सासिः सखड्गः असून्सुवन्ति प्रेरयन्तीत्यसुसुवो बाणाः । 'षू प्रेरणे' इति धातोः 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्तत इति सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेत्यासो धनुः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ् । आसेन सह वर्तत इति सासः सचापः । सर्वत्र 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । येया यातव्या यानसाध्याः अयेया अयातव्या यानं विनैव साध्याः । 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । येयाश्चायेयाश्च येयायेयास्तेषां द्वयानामाये स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयायय़ः । अयः शुभावहदैवं यातीत्ययय़ः । येयायेयाययश्चासावययश्चेति येयायेयाययायय़ः । याधातोरुभयत्रापि 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति ललः । 'लल विलासे' पचाद्यच् । अलोलोऽचपलः शशिन ईशः शिवस्तस्य शिशुः स्कन्दस्तं श्यति हिनस्तीति शशीशशिशुशीः । क्विप् । शशन्प्लुतगतिं कुर्वन् । 'शश प्लुतगतौ' इति धातोः शतृप्रत्ययः । सोऽर्जुनो लीलां शोभां ललौ प्राप । 'ला आदाने' कर्तरि लिट् । एकाक्षरपादः ॥ ५

त्रासजिह्मं यतश्चैतान्मन्दमेवान्वियाय सः ।
नातिपीडयितुं भग्नानिच्छति हि महौजसः ॥ ६

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।
सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।
क्षतं क्षुण्णासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।

त्रासेति ॥ सोऽर्जुनस्त्रासजिह्मं भयक्लिष्टं यथा तथा यतो गच्छतः। पलायमानानित्यर्थः । यतान्गणान्मन्दमेवान्वियायानुजगाम । तथा हि । महौजसो महानुभावा भग्नानतिपीडयितुं नेच्छन्ति ॥ ६

अथेति ॥ अथाग्रे । बलानामित्यर्थः । हसता तद्भङ्गदर्शनात्स्मयमानेन साचिस्थितेन तन्निवारणाय तिर्यग्व्यवस्थितेन । 'तिर्यगर्थे साचि तिरः' इत्यमरः । स्थिरकीर्तिना । स्वयमभङ्गत्वादिति भावः । किञ्चिदीषदायस्तं खिन्नं चेतो यस्य तेन स्वकीयगणभङ्गादीषत्खिन्नचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः' इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । ओष्ठ्यवर्णाभावान्निरौष्ठ्यमेतत् ॥ ७

अथैकविंशतिभिः श्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह—मा विहासिष्टेत्यादिना ॥

मेति ॥ रन्तव्यं रमणं क्रीडा । बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । संयद्युद्धम् । 'समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः' इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयती येषां ते समरन्तव्यसंयतः तुल्यक्रीडासङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । यूयं समरं सङ्ग्रामं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहातेर्माङि लुङ् । मध्यमबहुवचनम् । क्षुण्णाः पराजिता असुरगणा यैस्तैः । भवद्भिरिति शेषः । अगणैरिव गणेभ्योऽन्यैरिव किं किमर्थं यशः क्षतं नाशितम् । नैतद्युक्तं महाशूराणां भवादृशानामित्यर्थः ॥

विवस्वदिति ॥ विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्यकिरणसम्पर्केण द्विगुणीकृतान्युत्तेजितानि तेजांसि येषां ते तथोक्ता मोघं व्यर्थमुद्गूर्णा उद्यताः । 'गुरी

अमी वो मोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ९

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।
बाणैर्बाणैः [1]समासक्तं शङ्केऽशं केन शाम्यति ॥ १०

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहृतायतकीर्तिभिः ।
गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११

नासुरोऽयं न वा नागो [2]धरसंस्थो न राक्षसः ।

उद्यमने' इति धातोः कर्मणि क्तः । वो युष्माकममी महासयः खड्गा हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । किं पलायमानानां खड्गैरिति हासः ॥ ९

वन इति ॥ वनसदां वनेचराणामवने रक्षके वने मार्गं मृगसम्बन्धिनं मार्गं पन्थानमुपेयुषाम् । पलायमानानामित्यर्थः । युष्माकमिति शेषः । बाणो ध्वनिरेषामस्तीति तैर्बाणैर्ध्वनियुक्तैः । 'वण संशब्दने' इति धातोर्घञ् । ततः 'अर्शआदिभ्यः-' इत्यच्प्रत्ययः । यमकत्वाद्बवयोरभेदः । उक्तं च—'रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शसयोर्मनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ॥' इति । बाणैः शरैः समासक्तं समासञ्जितमशं दुःखं तत्केन शाम्यतीति शङ्के । केनोपायेन शाम्येदिति विचारयामीत्यर्थः ॥

पातितेति ॥ पातितं भ्रंशितमुत्तुङ्गमाहात्म्यमुन्नतभावो यैस्तैः संहृता आहृता आयता विस्तृताः कीर्तयो यैस्तैः । युष्माभिरिति शेषः । कां गुर्वीमापदं हन्तुम् । न काञ्चिदपीत्यर्थः । आवृत्तिर्युद्धान्निवृत्तिः सैव साहसं कृतम् । अतः पापादन्यन्न किञ्चित्फलमस्तीति भावः । तदुक्तं मनुना—'यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥' इति ॥ ११

नेति ॥ किं च अयमसुरो दैत्यो न । नागो नागराजो वा पन्नगश्च न । धर इव संस्था यस्य स धरसंस्थः पर्वताकारः । 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । 'संस्थाव्यवस्थाप्रणिधिसमाप्त्याकारमृत्युषु' इति वैजयन्ती । राक्षसो न । किंत्वयं सुखयतीति सुखः । सुखसाध्य इत्यर्थः । नवाभोगोऽभिनवप्रयत्नः । महो-

---

1 'सहासक्तम्' 2 'धराणिस्थः'

ना सुखोऽयं नवाभोगो [1]धरणिस्थो हि राजसः ॥ १२

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥ १३

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ १४

त्साह इत्यर्थः । 'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपि' इति विश्वः । धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि । कश्चिन्मानुष इत्यर्थः । 'पुरुषाः पूरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः' इत्यमरः । अतो न पलायनमुचितमिति भावः । गोमूत्रिकाबन्धः—'वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्धयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥' इति लक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वयेऽर्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥ १२

मन्दमिति ॥ एष मुनिर्घृणया कृपयेषुं लतां शाखामिव मन्दमस्यन्क्षिपन्वो युष्मान्पशूनिवागतावज्ञं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति । किमतः परं कष्टमस्तीति भावः ॥ १३

नेति ॥ पदच्छेदस्तावत्—न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानाननाः ननु । नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत् ॥ अथ योजना—हे नानानना नानाप्रकाराण्याननानि येषां ते । नानाविधास्या इत्यर्थः । ऊनेन निकृष्टेन नुन्नो विद्ध ऊननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा नुन्न ऊनो येन स नुन्नोनो ना पुरुषोऽना नन्वपुरुषः खलु । ऊनाद्भीतः पलायमानस्तु किं वक्तव्यमिति भावः । किं च । नुन्न इनः स्वामी यस्य स नुन्नेनः । स न भवतीति ननुन्नेनः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । स नुन्नो विद्धोऽप्यनुन्नोऽविद्ध एव । यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुदतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नास्तान्नुदतीति नुन्ननुन्ननुदतिपीडितपीडको ना पुरुषोऽनेना निर्दोषो न भवतीति । किन्तु सदोष एवेति । 'नार्तं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधादित्यर्थः ।

---

1 'धरासंस्थः'

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।
प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान्नालङ्कारश्च्युतोपलः ॥ १५

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः ।
स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभा वा विपत्तयः ॥ १६

भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः ।
ह्रदैरिवार्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः ॥ १७

अयं तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्त्यस्त-कारस्तु न दोषावहः । 'नान्त्यवर्णस्तु भेदकः' इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥ १४

वरमिति ॥ कृताः पूर्वमुत्पादिताः पश्चाद्ध्वस्ता नष्टास्ते कृतध्वस्ताः। 'पूर्वकाल-' इत्यादिना समासः । कृतध्वस्ता गुणा यस्य तस्मात्पुंसोऽत्यन्तमति-शयेनागुणो निर्गुणः पुमान्वरं मनाक्प्रियः। किञ्चित्प्रिय इत्यर्थः । 'वरं क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । तथा हि। प्रकृत्या स्वभावेनामणिर्मणिरहितोऽलङ्कारः श्रेयान् । च्युतोपलो भ्रष्टरत्नो न श्रेयान् । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति विश्वः । पलायितुः समरादसमर एव वरमिति भावः। अत्र समानविषयारोपयोः प्रति-बिम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५

स्यन्दना इति ॥ स्यन्दन्ते प्रद्रवन्तीति स्यन्दना जवनाः । स्यन्दना रथा नो सन्ति। नन्द्यादित्वाल्ल्युः । चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः। तुरगाश्चाश्वा नो सन्ति । सुरेभाः शोभनबृह्मणाः। सुरेभा वा सुरगजाश्च नो सन्ति । अविपत्तयो विपत्तिरहिताः विपत्तयो वा विशिष्टाः पदातयो नो सन्ति । अतो न भेतव्यमिति भावः। अत्र पूर्वोत्तरार्धगतानां विशेषणानां विशेष्याणां चोद्देशोद्देश्यीभूतानां यथासंख्यसम्बन्धानुक्रमाद्यथासंख्यालङ्कारो यमकेन संसृष्टः ॥ १६

भवद्भिरिति ॥ अधुनारातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैस्तैर्भवद्भिः। अर्कनिष्पीतैरर्केण संशोषितैर्ह्रदैरिव । दुरुत्तरो दुस्तरः पङ्क इव पङ्को दुष्कीर्तिरूपः प्राप्तः ॥ १७

वेत्रशाककुजे शैलेऽलेशैजेऽकुकशात्रवे ।
यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशो दिवि किन्तया ॥ १८

अयं वः क्लैब्यमापन्नान्दृष्टपृष्ठानरातिना ।
[1]इच्छतीशश्च्युताचारान्दारानिव [2]निगोपितुम् ॥ १९

ननु हो मन्थना राघो घोरा नाथमहो नु न ।

वेत्रेति ॥ वेत्राणि वंशाः फलिन्यो वा शाका बर्बराश्च कुजा वृक्षा यस्मिंस्तस्मिन्वेत्रशाककुजे। शत्रुणा दुःप्रवेश्य इत्यर्थः । 'वेत्रं वंशफलिन्योश्च' इति विश्वः। 'शाकबर्बरवर्धकाः' इत्यमरः। लेशेन स्तोकेनाप्येजते कम्पत इति लेशैजः। स न भवतीत्यलेशैजस्तस्मिन्। अत्यन्ताकम्पन इत्यर्थः। 'एजृ कम्पने'। पचाद्यच्। न कोकते नादत्त इत्यकुको ग्रहणासमर्थाः शत्रवो यस्मिंस्तस्मिन्नकुकशात्रवे। 'कुक आदाने'। पचाद्यच्। शैले पर्वते। केषां भावः किन्ता कुत्सितता तयोपलक्षिताः सन्तः। 'कुत्साप्रश्नवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वतः। विदिशो जेतुं यात गच्छत किम्। यातेः संप्रश्ने लोट्। मध्यमपुरुषबहुवचनम्। दिवि स्वर्गेऽपि। तुञ्जेश इति तेषां सम्बोधनम्। तुञ्जन्त इति तुञ्जा हिंसका दैत्याः। 'तुजि हिंसायाम्'। पचाद्यच्। तेभ्यो दैत्येभ्य ईशत इति तुञ्जेशाः। ईशेः क्विप्। तेभ्योऽपि शक्ता इत्यर्थः। स्वर्गेऽप्यसुरविजयिनां युष्माकमत्र क्षुद्रस्थले क्षुद्रशत्रौ पलायनमनुचितमिति भावः। प्रतिलोमानुलोमपादः ॥ १८

नन्वनाथा वयं पलायामह इति तच्च न युक्तमित्याह—

अयमिति ॥ अयमीशः स्वामी शिवः क्लैब्यं निष्पौरुषत्वमापन्नान्प्राप्तांस्तथारातिना दृष्टपृष्ठान्। पलायमानानित्यर्थः। वो युष्मांश्च्युताचारान्स्खलितव्रतान्दारान्कलत्राणीव। 'अथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः। निगोपितुं गोप्तुम्। ऊदित्त्वादिड्विकल्पः। दारदोषं भर्तेव स्वमहिम्ना युष्मद्दोषं संवरितुमिच्छति। अतः कुतो युष्माकमनर्थ इत्यर्थः ॥ १९

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे। हो इत्याह्वाने। 'हे है व्यस्तौ समस्तौ च हूतिसम्बोधनार्थयोः। हो हौ चैवंविधौ ज्ञेयौ सम्बुद्ध्याह्वानयोरपि' इति विश्वः।

---

1 'वाञ्छति' 2 'विगोपितुम्'

तयदातवदा भीमा माभीदा बत दायत ॥ २०

किं त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।
ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥ २१

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।
सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥ २२

मथ्नन्तीति मन्थनाः । 'मन्थ विलोडने' कर्तरि ल्युट् । राघन्ति समर्था भवन्तीति राघः 'राघृ सामर्थ्ये' । क्विप् । घोराः क्रूराः । शत्रूणामिति भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति नाथमहः । दृशिग्रहणात्कर्मण्युपपदे क्विप् । तयन्ति रक्षन्तीति तया रक्षकाः । पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः । 'दैप् शोधने' कर्तरि क्तः । वदन्तीति वदा वक्तारः । पचाद्यच् । तेषां द्वन्द्वस्तयदातवदाः । भीमा भयङ्करा माभीः । नञर्थमाशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । तां ददतीति माभीदा अभयप्रदाः । एवंविधा यूयमिति शेषः । बतेति खेदे । बवयोरभेदः । न दायत नु न शुद्धाः किम् । नु पृच्छायाम् । किन्तु शुद्धा एव । काकुरत्रानुसन्धेया । 'दैप् शोधने' लोट्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । प्रतिलोमानुलोमपादः ॥ २०

किमिति ॥ अपास्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारो यैस्तैः । अतिदेवमानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणां भावो मानुष्यकम् । 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' । ज्वलिता उज्ज्वलिताः । प्रकाशिता इति यावत् । अन्यगुणा असदृशगुणा यैस्तैः । 'अन्यौ विभिन्नासदृशौ' इति वैजयन्ती । ईदृशैः । भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा मानिता शूरत्वाभिमानिता किमिति त्यक्ता । किमिति निर्लज्जैः पलायत इति भावः ॥ २१

निशितेति ॥ हे अमरणा मरणरहिताः, निशितासिरतोऽतितीक्ष्णखड्गरतोऽभीको निर्भीको रुचा तेजसोपलक्षितः सुष्ठ्वाभासत इति स्वाभासो रमणीयः पचाद्यच् । उतात्यर्थमतिशयेन भरवान् । रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । 'उतात्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न्येजते न कम्पते । न प्रचलतीत्यर्थः । 'एजृ कम्पने' । लट् । अतो भवद्भिरपि स्थातव्यमेव । न चलितव्यमिति भावः ॥ २२

तनुवारभसो भास्वानधीरोऽविनतोरसा ।
चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥ २३

[1]विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।
हत[2]द्विपनगष्ठ्यूतरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।

नन्वयं न चलतीति कथं ज्ञायते । तत्राह—

तन्विति ॥ तनुमावृणोत्याच्छादयतीति तनुवारं वर्म । कर्मण्यण् । तेन बभस्ति भासत इति तनुवारभसः । 'भस दीप्तौ' । पचाद्यच् । भास्वांस्तेजस्वी चारुणा भास्वताऽविनतेनोन्नतेनोरसा वक्षःस्थलेनोपलक्षितः । एवंविधोऽप्यधीरो धैर्यरहितो रसितेन शब्दितेनैवाश्नाति ग्रसतीति रसिताशी तस्मिन् । रवेणैव विश्वप्राणहारिणीत्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये णिनिः । जन्ये युद्धे । 'युद्धमायोधनं जन्यम्' इत्यमरः । अभीतो निर्भीकः सन्को रमते कः क्रीडति । यदि रमते तर्ह्ययमेवेति भावः । निर्भयसञ्चारादेवास्य निश्चलत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्यायं प्रतिलोमः ॥ २३

अथ पञ्चभिः कुलकमाह—विभिन्नेत्यादिभिः ॥

आहवं विशिनष्टि— **विभिन्नानि** ॥ विदारितान्यत एव पातितान्यश्वीयान्यश्वसमूहाश्च ते तथा । 'पूर्वकाल—' इति समासः । तैरश्वसमूहैर्निरुद्धानि रथानां वर्त्मानि यस्मिंस्तथोक्ते । 'वृन्दे त्वश्वीयसाश्ववत्' इत्यमरः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति छप्रत्ययः । हतास्ताडिता द्विपा गजा एव नगाः शैलाः । 'शैलवृक्षौ नगावगौ' इत्यमरः । तैः ष्ठ्यूतान्युज्झितानि । ष्ठीवतेः कर्मणि क्तः । 'छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठादेशः । तानि रुधिराण्येवाम्बूनि तेषां नदैः प्रवाहैराकुले व्याप्ते ॥ २४

देवेति ॥ पुनश्च । देवानाकनयत्युद्दीपयत्युत्साहयतीति देवाकानी तस्मिन्देवाकानिनि । 'कन दीप्तौ' इति धातोर्ण्यन्ताण्णिः । कावाद ईषद्वादो वाक्कलहः । 'ईषदर्थे' इति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति कावादे । अर्शआदिभ्योऽच् ।

---

1 'निर्भिन्न' 2 'द्विपाङ्गनिष्ठ्यूत'

काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥ २५

प्रनृत्तशववित्रस्ततुरागाक्षिप्तसारथौ ।
मारुतापूर्णतूणीरविक्रुष्टहतसादिनि ॥ २६

ससत्त्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
त्वराधिककसन्नादे रमकत्वमकर्षति ॥ २७

वाहिका पर्यायेण रणभारोद्वहनम् । वहेः पर्याये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः । वाहिकया क्रमप्राप्तरणक्रियया सुष्ठु शोभनं यथा तथाऽस्वकान्परानाजिहीतेऽभियुङ्क्ते । योजयतीति यावत् । वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन् । योद्धृधर्मो युद्ध उपचर्यते । 'ओहाङ् गतौ' इति धातोर्विच्प्रत्ययः । सोमपाशब्दवत्प्रक्रिया । वाशब्दश्चार्थे । कं मदोदकमाकिरन्तीति काकारा मदस्राविणः । किरतेराङ्पूर्वात्कर्मण्यण् । एवंविधा इभभरा गजघटा यत्र तस्मिन्काकारेभभरे । काका इव काका गर्ह्या इति लक्षणया तेषामामन्त्रणम् । निस्वा निरुत्साहा भव्याः सोत्साहास्तानुभयान्व्ययन्ति संवृण्वन्तीति निस्वभव्यव्याः 'व्येञ् संवरणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तैर्बभस्ति भासत इति निस्वभव्यव्यभस्वांस्तस्मिन् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । सर्वतो भ्रमणात्सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः । यथाह दण्डी— 'तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः' इति । उद्धारस्तु—चतुष्कोष्ठे चतुरङ्गबन्धक्रमेणाद्यपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं विलिख्यानन्तरपङ्क्तिचतुष्टयेऽप्यधः क्रमेण पादचतुष्टयलेखने प्रथमासु चतसृषु पङ्क्तिषु प्रथमः पादः सर्वतो वाच्यते, द्वितीयादिषु द्वितीय इत्यादि ॥ २५

प्रनृत्तेति ॥ प्रनृत्तशवेभ्यो नृत्यत्कबन्धेभ्यो वित्रस्तैः क्षुभितैस्तुरगैराक्षिप्ता अवधूताः सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा मारुतेनापूर्णैर्व्याप्तैस्तूणीरैर्निषङ्गैर्विक्रुष्टाः शब्दायमाना हतास्ताडिताः सादिनस्तौरङ्गिका यत्र तस्मिन् । पाठान्तरे मारुतापूर्णतूणिरैर्विक्रुष्टा आकर्षिता अत एव हता मारिताः सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन् ॥ २६

ससत्त्वेति ॥ ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां सभयानाममर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरयोत्साहेनाधिकं कसन्तो नादा यत्र तस्मिन् । रसयतीति रसकः । रमधातोर्वुञ् । तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वम् ।

आसुरे लोकवित्रासविधायिनि महाहवे ।
युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।
निषिध्य हसता किञ्चित्तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥ २९

मुनीषुदहनातप्ताँल्लज्जया निविवृत्स्यतः ।
शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेध[1]हिमाम्बुना ॥ ३०

दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरे ।
भीताः शितशराभीताः शङ्करं तत्र शङ्करम् ॥ ३१

रणकर्मणा पररञ्जकत्वमकर्षत्यनुदति । वीराणां परस्परमुत्साहं रणकर्मणा स्फोरयतीत्यर्थः । अर्धभ्रमकः ॥ २७

आसुर इति ॥ एवंविध आसुरेऽसुरसम्बन्धिनि लोकविलासविधायिनि लोकभयङ्करे महाहवे महायुद्धे युष्माभिरुन्नतिं वृद्धिं नीतं प्रापितं पौरुषं पुरुषकर्मनिरस्तं नाशितमिह सङ्ग्रामे ॥ २८

इतीति ॥ इतीत्थं सेनान्यां स्कन्दे शासत्याज्ञापयत्यनेकधा गच्छतः पलायमानांस्तान्गणान्निषिध्य निवार्यान्धकारिणा हरेण किञ्चिद्धसता तस्थे स्थितम् । भावे लिट् । निरोष्ठ्यः ॥ २९

मुनीति ॥ मुनेरिषव एव दहनस्तेनातप्तान्पीडितांस्तथा लज्जया रणभङ्गाच्छालीनत्वेन निविवृत्स्यतो निवर्तिष्यमाणान् । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति विकल्पात्परस्मैपदम् । तान्गणाञ्शिवो निषेधो मा भैष्ट मा पलायतेति निवारणवचनं स एव हिमाम्बु शीतोदकं तेन प्रह्लादयामास । रूपकालङ्कारः ॥ ३०

दूना इति ॥ दूनाः शरतप्ताः । 'ल्वादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् । अरिबलाच्छत्रुबलादूना ऊनबलाः । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । निरेभा निःशब्दाः । भीतास्त्रस्ताः । कुतः यतः शितैस्तीक्ष्णैः शरैरभीता अभिव्याप्ताः । इणः कर्मणि क्तः । ते गणास्तत्र रणे शङ्करमभयवचनेन सुखकरं शङ्करं शिवं बहु यथा तथा मेनिरेऽमन्यन्त । पादाद्यन्तयमकम् ॥ ३१

---

[1] 'हिमांशुना'

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्तमाना दुरुत्तरे ।
प्राप्य पारमिवेशानमाशश्वास पताकिनी ॥ ३२

स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।
पुरः सूर्यादपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३

मुञ्चतीशे शराञ्जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।
दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥ ३४

तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।
विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५

महेष्विति ॥ दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे वर्तमाना पताकिनी सेनेशानं शिवं पारं परतीरमिव । 'पारावारे परार्वाची' इत्यमरः । प्राप्याशश्वास प्राणितिस्म ॥ ३२

स इति ॥ स शिवो रणापेतां रणादपवृत्तां पराङ्मुखीभूतामत एव पश्चात्पृष्ठभागेऽवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः पुरः सूर्यः । रणोपमानमेषः । तस्मादपावृत्तां परावृत्तां छायां महातरुरिव बभार । छायां तरुरिवात्मैकशरणां तां चमूं न मुमोचेत्यर्थः ॥ ३३

मुञ्चतीति ॥ ईशे हरे कर्तरि जिष्णावर्जुने विषये शरान्मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवकार्मुकस्य स्वनेन ध्वनिना पूरितो धराधर इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदीर्यमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । आशा दिशो ध्वनयञ्शब्दयुक्ताः कुर्वन्दध्वान शब्दमकरोत् । 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः ॥ ३४

तदिति ॥ भीमं तयोर्हरपाण्डवयोस्तत्प्रसिद्धं युद्धं गणाः प्रमथाश्चित्रसंस्थाश्चित्राकारा अचलाः शैला इव । तथा चित्र आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाश्चित्रलिखिता इवाचला आश्चर्यवशान्निश्चलाः सन्तो विस्मयेन ददृशुः ॥

परिमोह्यमाणेन शिक्षालाघवलीलया ।
जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजह्रे पिनाकिना ॥ ३६

अवद्यन्पत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः ।
पाण्डवः परिचक्राम शिक्षया रणशिक्षया ॥ ३७

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चच्चीररुचा रुचः ।
चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः ॥ ३८

परीति ॥ शिक्षालाघवलीलयाभ्यासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोह्यमाणेन व्यामोहयता । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदे प्राप्ते 'न पादमि—' इत्यादिना तत्प्रतिषेधादात्मनेपदं शानच् । 'णेर्विभाषा' इति कृत्यस्थस्य नस्य वा णत्वम् । पिनाकिना हरेण जिष्णोरर्जुनस्येयं जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसङ्घातः परिजह्रे निरस्ता ॥ ३६

अवद्यन्निति ॥ पाण्डवोऽर्जुनोऽवसायकैरवसानकरैः । स्यतेर्ण्यन्तात्ण्वुल्प्रत्ययः । सायकैर्बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरानवद्यन्खण्डयन् । द्यतेः शतृप्रत्ययः । 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपः । शिक्षया शक्तुं प्रभवितुमिच्छया । उत्साहेनेत्यर्थः । रणे शिक्षयाभ्यासेन च परिचक्राम । उत्साहनैपुण्याभ्यां चचारेत्यर्थः ॥ ३७

चारैरिति ॥ चारैर्गतिविशेषैर्वित्त इति चारचुञ्चुः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति चुञ्चुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्तीकरोति शत्रूनिति चिरारेची । चञ्चतश्चलतश्चीरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया । रोचत इति रुचः शोभमानः । 'इगुपध-' इति कः । रुचिरः सुन्दरः । चञ्चूर्यते भृशं चरतीति चञ्चुरः । चरतेर्यङन्तात्पचाद्यच् । 'चरफलोश्च' इति नुमागमः । 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चञ्चुरो भृशमाचरितः स मुनिश्चारु यथा तथा चारैश्चक्रादिबन्धैर्गतिविशेषैश्चचार । 'चारः प्रियालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः' इति विश्वः । द्व्यक्षरः ॥ ३८

स्फुर[1]त्पिशङ्गमौर्वीकं [2]धुनानः स बृहद्धनुः ।
धृतोल्कानलयोगेन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९

पार्थबाणाः पशुपतेरावव्रुर्विशिखावलीम् ।
पयोमुच इवारन्ध्राः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४०

शरवृष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।
रुरोध मार्गणैमार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१

तेन व्यातेनिरे भीमा भीमार्जनफलाननाः ।
न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥ ४२

स्फुरदिति ॥ स मुनिरर्जुनः स्फुरन्ती पिशङ्गी पिशङ्गवर्णा मौर्वी ज्या यस्य तत्तथोक्तम् । 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः । बृहद्धनुर्गाण्डीवं धुनानः कम्पयन् । उल्कैवानलस्तेन धृतो योगो येन तेनांशुमतार्केण सूर्येण तुल्यं बभौ । उपमा ॥ ३९

पार्थेति ॥ पार्थबाणा अर्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावलीं शरसङ्घातम् । सवितुरियं सावित्री तामंशुसंहतिं किरणसमूहमरन्ध्रा निबिडाः पयोमुचो मेघा इव । आवव्रुस्तिरोदधुः ॥ ४०

शरेति ॥ त्रिलोचनः शिवः । सव्येन सचते समवैतीति तेन सव्यसाचिनार्जुनेनोदस्तां क्षिप्तामुर्वीं महतीं शरवृष्टिं मार्गणैः शरैर्विधूय निरस्य तपनस्य रवेर्मार्गं रुरोधावव्रे ॥ ४१

तेनेति ॥ तेन शिवेन भीमा भयङ्करास्तथा भियो भयस्य मार्जनं निरासस्तदेव फलं प्रयोजनं येषां तान्याननान्यग्राणि येषां ते भीमार्जनफलाननाः । तथा शिखाधरा मयूरास्तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि तानि वासांसीव वासांसि पक्षायेषां ते शिखाधरजवाससः । मयूरपक्षिण इत्यर्थः । विशिखा बाणा अनुकम्प्य कृपां कृत्वा न व्यातेनिर इति न किं त्वनुकम्प्यैवेत्यर्थः । अनुजिघृक्षुत्वादिति भावः । सम्भाव्यनिषेधने द्वौ प्रतिषेधार्थावित्युक्तम् । शृङ्खलायमकम् ॥

---

1 'पिङ्गल' 2 'धुन्वानः'

द्युवियद्गामिनी तार[1]संरावविहतश्रुतिः ।
हैमीषुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥ ४३

विलङ्घ्य पत्रिणां [2]पङ्क्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः ।
ज्यायो वीर्य[3]मुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥ ४४

जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।
दानवर्षी कृताशंसो नागराज इवाबभौ ॥ ४५

द्युवियदिति ॥ द्यां स्वर्गं वियदन्तरिक्षं च गामिनी व्यापिनी द्युवियद्गामिनी । द्वितीयाप्रकरणे श्रितादिषु गम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः। तारेणोच्चैस्तरेण संरावेण नादेन विहता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता। हैमी हेममयीषुमाला शिवशरावलिर्विद्युतां संहतिरिवोक्तविशेषणा विद्युन्मालेव। शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानां त्रिपाद्यां सम्भवाद्गूढचतुर्थपादमाहुः ॥ ४३

विलङ्घ्येति ॥ शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पङ्क्तिं निजशरावलिं विलङ्घ्यातिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजोऽर्जुनो ज्यायः प्रशस्तम् । 'वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्' इत्यमरः । वीर्यं सत्त्वमुपाश्रित्यावस्थाय न चकम्पे न चचाल । किन्तु तान्सहन्नवतस्थावित्यर्थः ॥ ४४

जगतीति ॥ अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्रादावगराज इति पदच्छेदमाश्रित्य प्रथमोऽर्थोऽभिधीयते—ईशस्य रणे युक्तः शक्तः । अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः । विधिनेति शेषः । हरिः सिंह इव कान्तो मनोहरः । अन्यत्र हरीणां सिंहानां कान्त आवासदानात्प्रियः । सुष्ठु दधाति पालयति प्रजा इति सुधाः । क्विबन्तः । असितः कृष्णवर्णः । ततो विशेषणसमासः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषस्तद्वत्सितो धवलः । दानवर्षी बहुप्रदः कृताशंसः कृतजयाभिलाषः । अन्यत्र दानवैर्दैत्यैर्ऋषिभिः इना कामेन च कृताशंसा नानाफलाभिलाषो यस्मिन्स ना नरोऽर्जुनः । अगराजो हिमवानिव जगत्याबभावित्येकोऽर्थः ॥ अथैरावतसाम्यमुच्यते—जगतीं भुवं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति ते

---

1 'विराव' 2 'पङ्क्तीः' 3 'समाश्रित्य'

विफलीकृतयत्नस्य क्षतबाणस्य शम्भुना ।
गाण्डीव[1]धन्वनः खेभ्यो [2]निश्चक्राम हुताशनः ॥ ४६

स पिशङ्गजटावलिः किरन्नुरुतेजः परमेण मन्युना ।
ज्वलितौषधिजातवेदसा हिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७

शतशो विशिखानवद्यते भृशमस्मै रणवेगशालिने ।

जगतीशा राक्षसास्तेषां रणस्तत्र युक्तो विहितः समर्थः । हरिकान्त इन्द्रप्रियः । उभयत्रापि समानमेतत् । सुधासितोऽमृतस्वच्छः । एकत्र शीलतः अन्यत्र वर्णतः इति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मदस्रावी च । कृताशंस उभयत्र कृतजिगीषः । पार्थो नागराज इव ऐरावत इवाबभाविति द्वितीयोऽर्थः ॥ अथ शेषौपम्यमुच्यते— जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः । दैवेनेति शेषः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । हरिकान्तः कृष्णप्रियः । उभयत्रापि तुल्यम् । सुष्ठु दधातीति सुधा । वसुधेति केचित् । एकदेशग्रहणात्समुदायग्रहणम् । तत्र सितो बद्धः । 'षिञ् बन्धने' क्तः । अन्यत्र सुधयामृतेन सितो बद्धः । अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवाश्च ऋषयश्च ईर्लक्ष्मीश्च (ताभिः) कृताशंसो विहितप्रशंसः । उभयत्रापि तुल्यमेतत् । सोऽर्जुनो नागराजः शेष इवाबभाविति तृतीयोऽर्थः ॥ ४५

विफलीति ॥ शम्भुना क्षतबाणस्यात एव विफलीकृतयत्नस्य निष्फलप्रयत्नस्य गाण्डीवं धनुर्यस्य तस्य गाण्डीवधन्वनोऽर्जुनस्य । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङादेशः । खेभ्य इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । 'खमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे' इति विश्वः । हुताशनोऽग्निर्निश्चक्राम निष्क्रान्तः । क्रोधादिति भावः ॥ ४६

स इति ॥ पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेणोत्कृष्टेन मन्युना क्रोधेनोरु महत्तेजः किरन्विक्षिपन्सोऽर्जुनो ज्वलिता ओषधयस्तृणज्योतींषि जातवेदा दवाग्निश्च यस्मिंस्तेन हिमशैलेन समं तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवच्छुशुभ इति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७

शतश इति ॥ शिवः शतशो विशिखानवद्यते खण्डयते रणवेगशालिने रणसंरम्भशोभिनेऽस्मै पार्थाय भृशमत्यर्थमनिवार्यवीर्यताम् । निजामिति

---

1 'धनुषः' 2 'निश्चचार'; 'निःससार'

प्रथयन्ननिवार्यवीर्यतां प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः ॥ ४८

शम्भोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं तं मण्डलादंशुमिवांशुभर्तुः ।
निवारयिष्यन्विदधे सिताश्वः शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम् ॥

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ।
घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५०

शेषः । तस्मै प्रथयन्दर्शयन् । किं त्वघातुकममारकम् । 'लषपत–' इत्यादिना हन्तेरुकञ् । इषुम् । जातावेकवचनम् । प्रजिघाय प्रयुयुजे । 'हि गतौ' इति धातोर्लिट् । 'हेरचङि' इति कुत्वम् ॥ ४८

शम्भोरिति ॥ सिताश्वोऽर्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतो धनुर्वलयात्प्रवृत्तं निष्क्रान्तं तमिषुम् । अंशुभर्तुरर्कस्य मण्डलात्प्रवृत्तमंशुमिव । अत्रापीषुवज्जातावेकवचनम् । निवारयिष्यन्निवारयितुकामः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः । धरित्रीं भुवं शिलीमुखानां छाया शिलीमुखच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तेन वृतां व्याप्तां विदधे कृतवान् । शरजालच्छायावृतां धरित्रीमकरोदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४९

घनमिति ॥ अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्येशस्यालोचनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः । कर्मणि ल्युट् । न लोचनोऽलोचनस्तस्यालोचनस्याचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी सारो बलं वाणः शब्दस्ताभ्यां सारवाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वर्तत इति ससारवाणः । बवयोरभेद इत्युक्तम् । न युज्यते कुत्रापीत्ययुक्सङ्गरहितः । क्विप् । बाणः शरः । जातावेकवचनम् । घनं सान्द्रमर्जुनस्य बाणपूगं शरव्रातं विदार्य विभिद्य घनं निविडं विदार्यो भूमिकूष्माण्ड्यो लताविशेषा अर्जुनाः ककुभवृक्षा बाणा नीलसैरेयकाः पूगाः क्रमुकास्तेषाम् । 'विभाषा वृक्ष–' इत्यादिना द्वन्द्वैकवद्भावः । विदार्यार्जुनबाणपूगं ससार । विवेशेत्यर्थः । 'सृ गतौ' । यद्वा तदानीमेव युगलोचनस्यार्जुनस्य बाणः ससारेत्यर्थः ॥ ५०

रुज[1]न्महेषून्बहुधाशुपातिनो मुहुः शरौघैरपवारयन्दिशः ।
चलाचलोऽनेक इव क्रियावशान्महर्षिसङ्घैर्बुबुधे धनञ्जयः ॥ ५१

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।
विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥५२

संपश्यतामिति शिवेन वितायमानं
लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्यम् ।

रुजन्नित्यादि ॥ बहुधाशुपातिनः शीघ्रमापततो महेषून्मुहुः शरौघै रुजन्भञ्जयन् । तथा दिशश्चापवारयन्नाच्छादयन्क्रियावशात्तत्तद्गतिवशाच्चलाचलोऽतिचञ्चलो धनञ्जयोऽर्जुनो महर्षिसङ्घैरनेको बहुविध इव बुबुधे ददृशे ॥ ५१

विकाशमिति ॥ जगतीशस्य पृथिवीपतेरर्जुनस्य मार्गणा बाणा विकाशं विस्तारमीयुः । तथा जगति लोक ईशमार्गणाः शम्भुशरा विकाशं विषमगतिमीयुः । भङ्गमीयुरित्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति जगतीशा दानवाः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तान्मारयन्तीति जगतीशमार् । म्रियतेर्ण्यन्तात्क्विप् । ते च ते गणाः प्रमथाश्च जगतीशमार्गणा विकाशमुल्लासमीयुः । हर्षं प्रापुरित्यर्थः । अहो देवेऽप्यस्य पराक्रमप्रसर इति विस्मयादिति भावः । तदानीं मार्गयन्तीति मार्गणा अन्वेषकाः । कर्तरि ल्युट् । जगतीशस्य त्रैलोक्यनाथस्य मार्गणा अन्वेषकाः शिवद्रष्टारो देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो गतिरत्रेति विकाशमाकाशमीयुः । दिदृक्षयेति भावः ॥ ५२

सम्पश्यतामिति ॥ इतीत्थं शिवेन वितायमानं विस्तार्यमाणम् । 'तनोतेर्यकि' इति वैकल्पिक आकारादेशः । लक्ष्मीवतो जयश्रीमतः । 'मादुपधायाः–' इत्यादिना मतुपो मस्य वकारः । क्षितिपतेस्तनयस्यार्जुनस्य वीर्यं शौर्यं

---

1 'हरेषून्'

अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं बिभराम्बभूवुः ॥ ५३

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने महाकाव्ये पञ्चदशस्सर्गः ॥

सम्पश्यतां तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽयमिति विदुषामपि । किमुतान्येषामिति भावः । मुनीनामङ्गानि गात्राण्यभिन्नमविरलमञ्चिततरमतिरुचिरं रोमाञ्चं रोमहर्षं बिभराम्बभूवुर्बभ्रुः । 'भीह्री-' इत्यादिना विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ ५३

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां पञ्चदशस्सर्गः ॥

॥ षोडशस्सर्गः ॥

ततः किराताधिपतेरलघ्वीमाजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
स तर्कयामास [1]विविक्ततर्कश्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १

मदस्रुतिश्यामितगण्डलेखाः क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरूढाः ।
सहिष्णवो नेह युधामभिज्ञा नागा नगोच्छ्रायमिवाक्षिपन्तः ॥ २

विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः सम्बन्धिनीमलघ्वीं गुर्वीमाजिक्रियां रणकर्म वीक्ष्य विवृद्धमन्युर्विवृद्धकोपो विविक्तो निष्कलङ्कस्तर्क ऊहो ज्ञानं वा यस्य सोऽर्जुनः कारणानि रणभराशक्तिकारणानि विचिन्वन्विमृशन्नितीत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण तर्कयामासाभ्यूहितवान् ॥ १

अथ त्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह—

मदेत्यादि ॥ इहास्मिन्युद्धे मदस्रुतिभिर्मदप्रवाहैः श्यामाः कृताः श्यामिता गण्डलेखाः कपोलभागा येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्वन्तः । कर्तरि क्तः । 'शूरो वीरश्च विक्रान्तः' इत्यमरः । तैर्नरैरधिरूढाः सहिष्णवो रणभरक्षमा युधां युद्धानामभिज्ञाः । शिक्षिता इत्यर्थः । कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी । किं च । नगानामुच्छ्रायं पर्वतानामौन्नत्यम् । घञन्तेनोपसर्गस्य समासो नोपसृष्टाद्धञ्प्रत्ययः । 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यत्रानुपसर्ग इति निषेधात् । आक्षिपन्तः प्रतिषेधयन्त इव स्थिताः । तथोन्नता इत्यर्थः । नागा गजा इह सङ्ग्रामे न क्रामन्ति न चरन्ति । यथा युद्धान्तरेष्विति शेषः । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथापि कथं मे शक्तिह्रासोऽयमिति सर्वत्र तात्पर्यार्थः ॥ २

विचित्रेति ॥ विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां संवलितां रवे रुचं कान्तिं चित्रतया विचित्रवर्णां कुर्वतेव स्थितेनेति

---

1 'विवृत्त'

महारथौघेन न संनिरुद्धा पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३

समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं [1]परिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति ।
विभिन्नमर्यादमिहातनोति नाश्वीयमाशा जलधेरिवाम्भः ॥ ४

हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः समुज्झिता योद्धृभिरभ्यमित्रम् ।
न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५

अभ्यायतः [2]सन्ततधूमधूम्रं व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य ।

केतनौन्नत्यनिमित्तेयमुत्प्रेक्षा । पयोदमन्द्रध्वनिना मेघगम्भीरघोषेण महतां रथानामोघेन समूहेन धरित्री न संनिरुद्धा नावृता ॥ ३

समुल्लसदिति ॥ इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः । 'प्रासस्तु कुन्तः' इत्यमरः । ते महोर्मय इव तेषां मालाः समुल्लसन्त्यो यत्र तत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालम् । चामराणि फेना इव चामरफेनास्तेषां पङ्क्तयः परिस्फुरन्त्यश्चामरफेनपङ्क्तयो यत्र तत्तथोक्तम् । अश्वीयमश्वसमूहः । 'वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्' इत्यमरः । जलधेरम्भ इव विभिन्नमर्यादमुच्छृङ्खलं यथा तथाशा दिशो नातनोति नावृणोति ॥

हतेति ॥ हत प्रहरताहत विध्यत । हन्तेर्लोट् । मध्यमपुरुषबहुवचनम् । अनुदात्तोपदेश–' इत्यादिनानुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगासम्भवेऽपि हन्तेः स्वाभाविकसकर्मकत्वस्यानपायात् । अकर्मकत्वस्य चात्र विवक्षितत्वेन कर्मनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । इत्येवमुद्धताः प्रगल्भा भीमाश्च घोषा येषां तैर्योद्धृभिर्योधैरभ्यमित्रममित्रानभि समुज्झिता मुक्ता विवस्वतोंऽशुभिः । प्रतिफलितैरिति भावः । ज्वलिता दीपिता अत एव प्राप्तास्तडितां त्विष इव त्विषो याभिस्ता हेतयः शस्त्राणि खे न पतन्ति । समुल्लसन्तो न दृश्यन्त इत्यर्थः । 'हेतिः स्यादायुधे' इति विश्वः ॥ ५

अभीति ॥ अभ्यायतो वीरान्हन्तुमभ्यागच्छतः । इणः शतृप्रत्ययः । अन्तकस्य कालस्य सम्बन्धि सन्ततं सततं धूमवद्धूम्रं व्यापि व्यापकं प्रभाजाल-

---

1 'अभिस्फुरत्'; 'अतिस्फुरत्' 2 'सम्प्रति'

रजः प्रतूर्णाश्वरथाङ्ग[1]नुन्नं तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६

भूरेणुना रासभधूसरेण तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् ।
नास्त्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकानामह्नि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७

रथाङ्गसंक्रीडितमश्वहेषा बृहन्ति मत्तद्विपबृंहितानि ।
संघर्षयोगादिव मूर्च्छितानि [2]ह्रादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८

अस्मिन्यशः पौरुषलोलुपानामरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।
मूर्च्छान्तरायं मुहुरुच्छिनत्ति नासारशीतं करिशीकराम्भः ॥ ९

मिव स्थितं प्रतूर्णैर्वेगवद्भिरश्वै रथाङ्गै रथचक्रैश्च नुन्नं प्रेरितं रजो मातरिश्वा मरुद्व्योमन्यन्तरिक्षे न तनोति न विस्तारयति ॥ ६

भूरेणुनेति ॥ अत्राहवे रासभो गर्दभस्तद्वद्धूसरेणेषत्पाण्डुना। 'रासभो गर्दभः खरः' इत्यमरः। 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' इति च। भूरेणुना रजसा लोचनानां वर्त्मनि चक्षुर्मार्गे तिरोहिते सति तेजस्विभिस्तेजस्विषु वीरेषूत्सुकानाम्। वीरवरणार्थमागतानामित्यर्थः। 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति विकल्पात्तृतीया। सुरसुन्दरीणामह्नि दिवस एव प्रदोषो रात्रिमुखं नास्ति। अन्धकारवत्त्वादृष्टेस्तिरोधानाद्रात्रिभ्रमः स्यादिति भावः॥ ७

रथाङ्गेति ॥ रथाङ्गसंक्रीडितं रथचक्रकूजितमश्वानां च हेषा हेषितानि शब्दितानि। 'अश्वानां हेषा च निःस्वनः' इत्यमरः। बृहन्ति महान्ति मत्तद्विपानां बृंहितानि। 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः। सङ्घर्षयोगादिव परस्परस्पर्धासम्बन्धादिव मूर्च्छितानि वृद्धिं गतानि सन्ति। 'नपुंसकमनपुंसक—' इत्यादिना नपुंसकैकशेषः। दुन्दुभीनां भेरीणां ह्रादं निर्घोषम्। 'स्वाननिर्घोषनिर्ह्राद–' इत्यमरः। न निगृह्णन्ति न तिरस्कुर्वन्ति ॥ ८

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्रणे यशः पौरुषयोर्लोलुपानां गृध्नूनामत एवारातिभिः प्रत्युरसमुरसि। 'प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्' इति समासान्तः। क्षतानां विद्धानां सम्बन्धिनं मूर्च्छैवान्तरायो रणविघ्नस्तमासारशीतं वर्षधाराशीतलम्।

---

1 'धूतम्' 2 'नादम्'

असृङ्नदीनामुपचीयमानैर्विदारयद्भिः[1] पदवीं ध्वजिन्याः ।
उच्छ्रायमायान्ति न शोणितौघैः पङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि॥ १०

परिक्षते वक्षसि दन्तिदन्तैः प्रियाङ्कशीता नभसः पतन्ती ।
नेह प्रमोहं प्रियसाहसानां मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११

निषादिसंनाहमणिप्रभौघे परीयमाणे करिशीकरेण ।
अर्कत्विषोन्मीलितमभ्युदेति न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२

'धारासम्पात आसारः' इत्यमरः । करिणां शीकर एवाम्भः कर्तृ मुहुर्नोच्छिनत्ति न नाशयति ॥ ९

असृगिति ॥ असृङ्नदीनां तटान्युपचीयमानैरुपचयं नीयमानैस्तथा ध्वजिन्याः पदवीं विदारयद्भिर्दुःसञ्चारां कुर्वद्भिः । 'विदूरयद्भिः' इति पाठे विदूरां दूरसञ्चारां कुर्वद्भिः । आश्याना ईषच्छुष्काः । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । घनाः सान्द्रास्तैराश्यानघनैः शोणितौघैः पङ्कैरिवोच्छ्रायं वृद्धिं नायान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥ १०

परीति ॥ इह रणे दन्तिदन्तैर्गजदन्तैः परिक्षते ताडिते वक्षसि नभसः पतन्ती प्रियाया अङ्क इव शीता शीतला सुखकरी मन्दारमाला । सुरैर्मुक्तेति शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां प्रियसाहसानाम् । यतो गजाभियायिनामिति भावः । प्रमोहं प्रहारमूर्च्छां न विरलीकरोति न मन्दीकरोति । नापनयतीति यावत् ॥ ११

निषादीति ॥ करिणां शीकरेण पुष्करतुषारेण परीयमाणे व्याप्यमाने निषादिनो हस्त्यारोहाः । 'हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । तेषां संनाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौघे रत्नांशुजालेऽर्कस्य त्विषा तेजसोन्मीलितमुत्पादितमाखण्डलकार्मुकस्येन्द्रधनुषः । 'आखण्डलः सहस्राक्षः' इत्यमरः । खण्डं नाभ्युदेति ॥ १२

---

1 'निवारयद्भिः' 'विष्टम्भयद्भिः'

महीभृता पक्षवतेव भिन्ना विगाह्य मध्यं परवारणेन ।
[1]नावर्तमाना निनदन्ति भीममपां निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३

महारथानां प्रतिदन्त्यनीकमधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
आमूललूनै[2]रतिमन्युनेव मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।
न बर्हभारः पतितस्य शङ्कोर्निषादिवक्षः स्थलमातनोति ॥ १५

उज्झत्सु संहार इवास्तसंख्यमह्नाय तेजस्विषु जीवितानि ।

महीति ॥ पक्षवता सपक्षेण महीभृता मैनाकेनेव परवारणेन मध्यं विगाह्य प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिता ध्वजिन्यः सेनाः । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । अपां निधेः सागरस्याप इव । आवर्तमाना भ्रमन्त्यः सत्यः । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः' इत्यमरः । भीमं न निनदन्ति ॥ १३

महारथानामिति ॥ प्रतिदन्त्यनीकं दन्तिसैन्यं प्रति । 'अनीकं तु रणे सैन्ये' इति विश्वः । अधिस्यदा महारयाः स्यन्दना रथा यत्र तत्तथा । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' इत्यमरः । उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणाम् । 'आत्मानं सारथिं चाश्वान्रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥' इति लक्षणात् । पन्था मार्ग आमूलं लूनैश्छिन्नैर्मातङ्गहस्तैर्नागकरैरतिमन्युनातिक्रोधेनेव न व्रियते न निरुध्यते ॥ १४

धृतेति ॥ पतितस्य वक्षसि भग्नस्य शङ्कोस्तोमरस्य सम्बन्धी । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । बर्हभारस्तन्मूलबद्धो लाञ्छनपिच्छकलापो धृत उत्पलापीडः कुवलयशेखरो यस्मिन्स प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षःस्थलं नातनोति न व्याप्नोति ॥ १५

उज्झत्स्विति ॥ अत्राहवे संहारे कल्पान्त इव तेजस्विषु वीरेष्वस्तसंख्यमसंख्यं यथा तथाह्नाय झटिति । 'स्राग्झटित्यञ्जसाह्नाय' इत्यमरः । जीविता-

---

1 'निवर्त्यमाना निनदन्ति'; 'आवर्तमाना न नदन्ति' 2 'इह'

लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६

इयं च दुर्वारमहारथानामाक्षिप्य [1]वीर्यं महतां बलानाम् ।
शक्तिर्ममावस्यति हीनयुद्धे सौरीव ताराधिपधाम्नि [2]दीप्तिः ॥

माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमुताहमन्यः ।
गाण्डीवमुक्ता हि [3]यथापुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य द्विधेव कुर्वन्धनुषः प्रणादैः ।
नूनं तथा नैष यथास्य वेषः प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १९

न्युज्झत्सु त्यजत्सु सत्सु मृत्युर्लोकत्रयस्यास्वादने भक्षणे लोला गृध्नुर्जिह्वा यस्मिंस्तदाननं न व्याददाति न विवृणोति । 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यत्रानास्यविहरण इति निषेधात्परस्मैपदम् ॥ १६

सत्यमेवं, तथापि किमेतत्कुत्सितम् । तत्राह—

इयमिति ॥ इयं मम शक्तिश्च दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतेजसि । सूर्यस्येयं सौरी । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः' इति स्त्रियां ङीप् । यकारस्य लोपः । दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरातरणेऽवस्यत्यवसीदति एतच्च विरुद्धमत्यद्भुतं चेति भावः । 'षोऽन्तकर्मणि' इति धातोर्लट् ॥ १७

मायेति ॥ एषा शक्तिह्रासरूपा माया स्विद्देवताक्षोभणं नाम । मतिविभ्रमो बुद्धिविपर्ययो वा । अथवा मे वीर्यं ध्वस्तं नष्टं नु । उताहमन्योऽर्जुनो न वा । कुतः । हि यस्माद्गाण्डीवमुक्ता मे शराः यथापुरा यथापूर्वम् । परिपन्थिष्विवेत्यर्थः । किराते न पराक्रमन्तेऽप्रतिबन्धेन न प्रवर्तन्ते । 'उपपराभ्याम्' इति वृत्तावात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥ १८

पुंस इति ॥ किञ्च । उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यमं पदमाकाशं धनुषः प्रणादैः । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । द्विधा कुर्वन्निव विदारयन्निव स्थित एष किरातो नूनं तथा तथाभूतो न । कीदृशस्तत्राह—अस्य पुरुषस्य यथा यथाभूतो वेषः । वर्तत इति शेषः । वेषत एवायं किरातो न

---

1 'कीर्तिम्' 2 'दीपः' 3 'तथा पुरेव'; 'तया पुरैव'

धनुः प्रबन्धध्वनितं [1]रुषेव सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी ।
सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे ॥ २०

अंसाव[2]वष्टब्धनतौ समाधिः शिरोधराया रहितप्रयासः ।
धृता [3]विकारांस्त्यजता मुखेन प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्छनस्य ॥

प्रहीयते कार्यवशागतेषु स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः ।
[4]स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २२

स्वरूपत इत्यर्थः । कुतः यस्माच्चेष्टा व्यापारः प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूपमूह्यते तर्क्यते । तस्याः स्वभावादव्यभिचारादिति भावः ॥ १९

अथ चतुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे—

धनुरिति ॥ धनू रुषेव प्रबन्धेनाविच्छेदेन ध्वनितम् । ध्वनतेः कर्तरि क्तः । मौर्वी च सकृद्विकृष्टा विततेवैकवाराकर्षणादेव विततेव स्थिता । सन्धानं बाणसन्धानमुत्कर्षं तूणादुद्धरणं व्युदस्येव वर्जयित्वा । किमु कृतमिति शेषः । अपवर्गे बाणमोक्षेऽपि मुष्टेरसम्भेदोऽसङ्कटनमिव । मुष्टिबन्धं विनैव बाणमोक्षः कृत इवेति हस्तलाघवोक्तिः ॥ २०

अंसाविति ॥ किञ्च । अंसाववष्टब्धौ । स्थिराववस्थापितौ चतौ नतौ चावष्टब्धनतौ शिरोधरायाः कन्धरायाः समाधिः संस्थानविशेषे रहितः प्रयासो यस्य स तथोक्तः । निः प्रयास इत्यर्थः । तथा विकारांस्त्यजता । जितश्रमत्वान्निर्विकारेणेत्यर्थः । मुखेन शशलाञ्छनस्येन्दोः प्रसादलक्ष्मीर्धृता । असम्भवत्सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१

प्रहीयत इति ॥ कार्यवशेन प्रयोजनवशेनागतेषु स्थानेष्वालीढादिस्थानकेषु देहो विष्टब्धतया स्थिरतया कर्त्र्या न प्रहीयते न त्यज्यते । किन्तु स्थिर एव तिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं लाघवम् । उद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययः । तेन सह वर्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितान्यचलानि प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु विषये सदृश एकरूपः ॥ २२

---

1 'रुषैव' 2 'अवष्टम्भः' 3 'विकारम्' 4 'स्थिर'

परस्य भूयान्विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे ।
भीष्मेऽप्यसम्भाव्य[1]मिदं गुरौ वा न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥

अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्य निवार्यमस्यास्त्रबलेन वीर्यम् ।
अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४

स सम्प्रधार्यैवमहार्यसारः सारं विनेष्यन्सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापनास्त्रं द्रुतमाजहार ध्वान्तं [2]घनानद्ध इवार्धरात्रः ॥ २५

परस्येति ॥ किञ्च । परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान्भूयिष्ठोऽभियोगो ज्ञातृत्वम् । परस्य रन्ध्रज्ञातृत्वात्प्रहार उद्योग इत्यर्थः । आत्मनो रन्ध्रे विवरे । अनल्पेऽपीति शेषः । प्रसह्य झटिति संरक्षणं गोपनं च । भूयिष्ठमिति शेषः । इदं द्वयं भीष्मेऽपि गुरौ वा द्रोणे वाप्यसम्भाव्यं दुर्वितर्क्यं वनेचरेषु न सम्भवत्येव । अतो नायं किरातः किंत्वेष तिरोहितवेषः कोऽप्यमानुषः पुरुष इति भावः ॥ २३

अप्राकृतस्येति ॥ अप्राकृतस्योक्तरीत्याऽसाधारणस्याहवदुर्मदस्य रणमत्तस्यास्य किरातस्य वीर्यं तेजोऽस्त्रबलेन दिव्यास्त्रमहिम्ना निवार्यं निवारणीयम् । अन्यथाऽनिवार्यत्वमस्येति भावः । तथा हि । अल्पीयसोऽप्यत्यल्पस्याप्यामयतुल्यवृत्ते रोगसमानक्रियस्य । 'रोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । रिपोर्विवृद्धिर्महापकाराय, किंत्वयं महानुभाव इति भावः ॥ २४

स इति ॥ अहार्यसारोऽनिवार्यवीर्यः सोऽर्जुन एवं सम्प्रधार्य निश्चित्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विनेष्यन्नपनेष्यन् । प्रस्वाप्यन्ते शाय्यन्तेऽनेनेति प्रस्वापनं तदेवास्त्रम् । घनानद्धो मेघव्याप्तोऽर्धरात्रो निशीथः । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यादिना समासान्तः । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति पुंलिङ्गता । ध्वान्तमिव द्रुतमाजहाराचकर्ष ॥ २५

---

1 'इदम्'; 'इत्थम्' 2 'घनारब्ध'

प्रसक्तदावानलधूमधूम्रा [1]निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।
महावनानीव [2]महातमिस्रा छाया ततानेशबलानि काली ॥ २६

आसादिता तत्प्रथमं प्रसह्य प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।
सभेव भीमा विदधे गणानां निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७

गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वाद्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन ।
केचित्समाश्रित्य [3]गुणान्वितानि सुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्थुः ॥

कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे ।
अतर्कितं पाणितलान्निपेतुः क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९

प्रसक्तेति ॥ प्रसक्तः सन्ततो यो दावानलधूमस्तद्वद्धूम्रा धूसरा सहस्ररश्मेर्धाम तेजो निरुन्धत्यावृण्वती काली कृष्णवर्णा । 'जानपद–' इत्यादिना ङीप् । छाया कान्तिः । ईशबलानि महातमिस्रा महती तमःसन्ततिः । 'तमिस्रा तु तमस्ततिः' इति विश्वः । महावनानीव ततान व्यानशे ॥ २६

आसादितेति ॥ तदेवासादनं प्रथमं तत्प्रथमं यथा तथा प्रसह्यासादिता प्राप्ता प्रगल्भताया व्यवहारधाष्टर्यस्य पदवीं हरन्ती भीमा भयङ्करी निद्रा उक्तविशेषणा सभा संसदिव । गणानां प्रतिभा प्रज्ञाशक्तिः सैव गुणस्तस्य निरासं प्रतिभाक्षयं विदधे चक्रे ॥ २७

गुर्विति ॥ केचिदुत्तमवंशजत्वाद्वंशो वेणुः कुलं च । 'वंशो वेणौ कुले च' इति विश्वः । गुरूणि महान्ति स्थिराणि दृढानि च गुरुस्थिराण्यनुशीलनेन परिचयबलेन विज्ञातः सारो बलं येषां तानि गुणैर्मौर्वीभिः शौर्यादिभिश्चान्वितानि धनूंषि सुहृत्कुलानि मित्रकुलानीव समाश्रित्य तस्थुः । धनूंष्यवष्टभ्य निदध्युरित्यर्थः ॥ २८

कृतान्तेति ॥ कृतान्तदुर्वृत्ते दैवदुश्चेष्टित इव । 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिद्वन्द्विनि प्रतिकूलवर्तिनि सति तदा तस्मिन्कालेऽपरेषामायुधानि क्रियाफलानि कृष्यादिफलानीव अतर्कितमविचारितमेव पाणितलान्निपेतुः ॥ २९

---

1 'संरुन्धती' 2 'निशातमिस्रा' 3 'गुणानतानि'

अंसस्थलैः केचिदभिन्न[1]धैर्याः स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरूणाम् ।
मदेन मीलन्नयनाः सलीलं नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३०

तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्ध्नः प्रणम्यमानं तपसां निवासैः ।
सुमेरु[2]शृङ्गादिव बिम्बमार्कं पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१

छायां विनिर्धूय तमोमयीं तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।
ययौ विकासं द्युतिरिन्दुमौलेरालोक[3]मभ्यादिशती गणेभ्यः ॥३२

त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा सा सर्वतः पूर्वसरीव सन्ध्या ।
निनाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३

अंसेति ॥ अभिन्नधैर्यास्तदानीमप्यक्षतधैर्याः केचिदंसस्थलैरंसभागैः सह संश्लेषवतां सङ्गच्छतां तरूणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलन्ति नयनानि येषां ते नागा गजा इव स्रस्तकराः स्रस्तहस्ताः सन्तः सलीलं निषेदुर्निषण्णाः ॥ ३०

तिरोहितेति ॥ अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया छन्नचन्द्राच्छम्भुमूर्ध्नः सकाशात् । सुमेरुशृङ्गादर्कसम्बन्धि बिम्बमिव । तपसां निवासैस्तापसैः प्रणम्यमानमभिवन्द्यमानं पिशङ्गं तेज उच्चैरूर्ध्वमुदियाय प्रकटीबभूव । तच्च न चान्द्रमिति भावः ॥ ३१

छायामिति ॥ इन्दुमौलेर्द्युतिः कान्तिः । तत्त्वस्य संवित्तिस्तत्त्वज्ञानमपविद्यामिव तां तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धूय निरस्य गणेभ्य आलोकं वस्तुप्रकाशमभ्यादिशती वितरन्ती विकासं विस्तारं ययौ ॥ ३२

त्विषामिति ॥ सर्वतः पाटलिताः पाटलीकृता अम्बुवाहा यया सा तथोक्ता त्विषां तेजसां ततिः । पूर्वां सरतीति पूर्वसरी । 'पूर्वे कर्तरि' इति टप्रत्यये ङीप् । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावः । सन्ध्या प्रातःसन्ध्येवोल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषां गणानां लोचनपङ्कजानि द्रुतं विनिद्रतां विकासं निनाय ॥ ३३

---

1 'वीर्याः' 2 'वप्रादिव' 3 'अत्यादिशती'

पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
मुक्ता वितानेन बलाहकानां ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥

द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः [1]स्फुटं विसस्रे सवितुर्मयूखैः ।
क्षयं गतायामिव यामवत्यां पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५

महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं दिग्वारणेनेव परेण [2]रुग्णे ।
[3]भुजङ्गपाशान्भुजवीर्यशाली [4]प्रबन्धनाय प्रजिघाय जिष्णुः ॥ ३६

पृथगिति ॥ अस्त्रविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्ते गणा बलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ता अत एव रम्या दिग्विभागा दिगन्ता ज्योतींषि नक्षत्राणीव । 'ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्प्रकाशरमात्मसु' इति वैजयन्ती । पृथग्विधानि नानाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे । जगृहुरित्यर्थः ॥ ३४

द्यौरिति ॥ तदा यामवत्यां रात्रौ क्षयं गतायां विभातायामिव द्यौरन्तरिक्षमुन्ननामेवोर्ध्वमुत्पपातेवेत्युत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः । सवितुर्मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्रे विस्तृतम् । भावे लिट् । दिनश्रीर्घस्रकान्तिः पुनर्दिनं समीयाय सङ्गाम । अत्र वैयधिकरण्येन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयोऽलङ्कारः । तस्य च समुन्नमनोत्प्रेक्षयेवशब्दवाच्ययानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः । शेषाः क्रियाः ॥ ३५

महास्त्रेति ॥ भुजवीर्यशाली जिष्णुरर्जुनो महास्त्रं प्रस्वापनास्त्रं तद्दुर्गमिव तस्मिन्महास्त्रदुर्गे दिग्वारणेनेव दिग्गजेनेव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नमल्पप्रयासं यथा तथा रुग्णे भग्ने सति । 'रुजो भङ्गे' कर्मणि क्तः । 'ओदितश्च' इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षेण बन्धनाय भुजङ्गा एव पाशास्तान्प्रजिघाय प्रहितवान् ॥ ३६

---

1 'स्पष्टम्' 2 'भग्ने' 3 'भुजङ्गमास्त्रम्' 4 'निबन्धनाय'

जिह्वाशतान्युल्लसय[1]न्त्यजस्रं लसत्तडिल्लोलविषानलानि ।
त्रासान्निरस्तां भुजगेन्द्रसेना नभश्चरैस्तत्पदवीं [2]विवव्रे ॥ ३७

दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्भोगैः प्रशस्तासितरत्ननीलैः ।
रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती तरङ्गमालेव नभोर्णवस्य ॥ ३८

निःश्वासधूमैः स्थगितांशु[3]जालं फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।
गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह विलोचनानां सुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९

प्रतप्तचामीकरभासुरेण दिशः प्रकाशेन पिशङ्गयन्त्यः ।
निश्चक्रमुः प्राणहरेक्षणानां ज्वाला महोल्का इव [4]लोचनेभ्यः ॥

जिह्वेति ॥ लसन्तस्तडिल्लोला विद्युच्चञ्चला विषानला विषाग्नयो येषु तानि जिह्वाशतान्यजस्रमुल्लसयन्ती चलयन्ती भुजगेन्द्रसेना त्रासाद्भयान्नभश्चरैर्निरस्तां युक्तां तेषां नभश्चराणां पदवीं मार्गं विवव्रे विशेषेण रुरोध ॥ ३७

दिङ्नागेति ॥ दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्दिक्करिकराकारैस्तथा प्रशस्तानि समीचीनान्यसितरत्नानीन्द्रनीलमणयस्तद्वन्नीलैर्भोगैः कायैरुपलक्षिता सर्पावलिरुल्लसन्ती प्रक्षुभ्यन्ती नभ एवार्णवस्तस्य तरङ्गमालेव रराज । रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८

निःश्वासेति ॥ उष्णरश्मिरस्तं गच्छन्निवोन्नमितानि फणामण्डलानि येषां तेषां फणावतां सर्पाणां निश्श्वासेषु ये धूमास्तैः स्थगितमाच्छादितमंशुजालं यस्य तत्तथोक्तम् । अत एव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्युवाह ॥ ३९

प्रतप्तेति ॥ प्राणहराणीक्षणानि येषां तेषां प्राणहरेक्षणानां दृष्टिविषाणां सर्पविशेषाणां लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यः । प्रतप्तं यच्चामीकरं सुवर्णं तद्वद्भासुरेण । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच्प्रत्ययः । प्रकाशेन तेजसा दिशः पिशङ्गयन्त्यो ज्वाला महोल्का इव निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः ॥ ४०

---

1 'असक्तम्' 2 'विसस्रे' 3 'जालः' 4 'लोचनस्थाः'

आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभमुद्वह्नि धूमाकुलदिग्विभागम् ।
वृतं नभो भोगिकुलैरवस्थां परोपरुद्धस्य पुरस्य भेजे ॥ ४१

तमाशु चक्षुश्श्रवसां समूहं [1]मन्त्रेण तार्क्ष्योदयकारणेन ।
नेता नयेनेव परोपजापं निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२

प्रतिघ्नतीभिः [2]कृतमीलितानि द्युलोकभाजामपि लोचनानि ।
गरुत्मतां [3]संहतिभिर्विहायः क्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा नानागतिर्मण्डलयज्जवेन ।
जरत्तृणानीव वियन्निनाय वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४

आक्षिप्तेति ॥ आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः सम्पातः सञ्चारो यस्मिंस्तत् । सिद्धानां पक्षिणां चेति शेषः । अपेता गता शोभा यस्मात्तदपेतशोभं गतश्रीकम् । उद्गतः प्रदीप्तो वह्निर्यस्मिंस्तदुद्वह्नि सर्वत उद्भूतदहनम् । धूमैराकुला व्याप्ता दिग्विभागा यस्य तत् । भोगिकुलैः सर्पकुलैर्वृतमावृतं नभः परोपरुद्धस्य शत्रुवेष्टितस्य पुरस्यावस्थामिवावस्थां दशां भेजे । उक्तरीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्तमित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥ ४१

तमिति ॥ पशूनां पतिः शिवस्तं चक्षुः श्रवसां सर्पाणां समूहं तार्क्ष्योदयकारणेन गरुडाविर्भावहेतुना मन्त्रेण नेता नायको नयेन नीत्या परेषामुपजापं परोपजापं परकृतं स्वमण्डलभेदमिव । 'भेदोपजापावुपधा' इत्यमरः । आशु निवारयामास ॥ ४२

प्रतीति ॥ द्युलोकभाजामप्यनिमेषाणामपि कृतं मीलनं निमेषो येषां तानि लोचनानि दृष्टीः प्रतिबध्नतीभिः । हन्तेः शतरि ङीप् । गरुत्मतां तार्क्ष्याणां संहतिभिः समूहैः क्षणप्रकाशाभिर्विद्युद्भिरिव । तासां सौवर्णत्वादिति भावः । विहायोऽन्तरिक्षमवतेने व्यानशे ॥ ४३

तत इति ॥ ततः सुपर्णव्रजानां तार्क्ष्यकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स नानागतिर्विचित्रगतिर्वायुर्वनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि जरत्तृणानि जीर्णतृणानीव जवेन मण्डलयन्भ्रमयन्वियदन्तरिक्षं निनाय ॥ ४४

1 'अस्त्रेण' 2 'क्षण' 3 'सन्तातिभिः'

मनः शिलाभङ्गनिभेन पश्चान्निरुध्यमानं निकरेण भासाम् ।
व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमानं नभः ससर्पेव पुरः खगानाम् ॥ ४५

दरीमुखैरासवरागताम्रं विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा ।
जवानिलाघूर्णितसानुजालो [1]हिमाचलः क्षीब इवाचकम्पे ॥ ४६

प्रवृत्तनक्तंदिवसंधिदीप्तैर्[2]नभस्तलं गां च पिशङ्गयद्भिः ।
अन्तर्हितार्कैः परितः पतद्भिश्छायाः समाचिक्षिपिरे वनानाम् ॥

स भोगिसङ्घः [3]शममुग्रधाम्नां सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम् ।

मनः शिलेति ॥ मनः शिला धातुविशेषस्तस्या भङ्गश्छेदस्तन्निभेन तत्सदृशेन भासां निकरेण कान्तिपुञ्जेन पश्चाद्भागे निरुध्यमानमाव्रियमाणं व्यूढैर्विशालैरुरोभिर्वक्षोभिश्च । 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः । विनुद्यमानं प्रेर्यमाणं नभः खगानां गरुडानां पुरः ससर्पेव ससारेव । उत्तरोत्तरदेशतिरोधानेन गच्छतां खगानामपूर्वोऽपि पुरोभागः सादृश्यात्पूर्ववदुपलभ्यमानतया नभस एव छेदनात्पुरः ससर्पेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४५

दरीति ॥ जवानिलेनाघूर्णितानि भ्रमितानि सानुजालानि यस्य सः हिमाचलः । आसवस्य रागो रक्तता तद्वत्ताम्रम् । गुणयोरेवोपमानोपमेयभावः । विकासि विकस्वरं रुक्मच्छदाः सुवर्णपक्षास्तार्क्ष्यास्तेषां धाम तेजो दरीभिर्मुखैरिव दरीमुखैः पीत्वा क्षीबो मत्त इवाचकम्प आचचाल । उपमान्यापितेयमुत्प्रेक्षा ॥

प्रवृत्तेति ॥ नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् । 'अचतुर-' इत्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरप्यव्ययोर्द्वन्द्वैकवद्भावनिपाते समासान्तः । लक्षणया त्वहोरात्रमात्रवाची । प्रवृत्तः प्रादुर्भूतो यो नक्तंदिवस्य सन्धिः सन्ध्या तद्वद्दीप्तैः शोभितैर्नभस्तलं गां भुवं च पिशङ्गयद्भिः पिशङ्गीकुर्वद्भिरन्तर्हित आच्छादितोऽर्को यैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतो वनानां छायाः समाचिक्षिपिरे समाक्षिप्ताः । अन्तर्बहिश्च तेजाप्रवेशात्क्वाप्यन्तर्हिता इत्यर्थः ॥ ४७

स इति ॥ स भोगिसङ्घः सर्पसमूह उग्रधाम्नां तेजस्विनां विनतासुतानां तार्क्ष्याणां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ विध्यपचारदोषः कर्मस्खलनदोषो

---

1 'महाचलः' 2 'नभस्थलम्' 3 'क्षयम्'

महाध्वरे विध्यपचारदोषः [1]कर्मान्तरेणेव महोदयेन ॥ ४८

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् ।
अनिन्धनस्य प्रसभं समन्युः समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥

ऊर्ध्वं तिरश्चीनमधश्च कीर्णैर्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।
आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५०

भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखाञ्जज्वाल विष्वग्विसृतस्फुलिङ्गः ।
[2]विदीर्यमाणाश्मनिनाद[3]धीरं ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥

महोदयेन महासामर्थ्येन, अथवा महता फलेन । तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति । कर्मान्तरेण प्रायश्चित्तेनैव शमं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥ ४८

साफल्यमिति ॥ अस्त्रे सर्पास्त्रे । भाग्ये प्राग्भवीये शुभे कर्मणीव । रिपुपौरुषस्य रिपुपराक्रमस्य साफल्यं कृत्वापवर्गमवसानं समाप्तिं गते सति । स्वनिवृत्त्या परसाफल्यात्सफलीकरणोपचारः । समन्युः सक्रोधो जिष्णुरर्जुनोऽनिन्धनस्येन्धनं विनैवोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीपकमस्त्रमाग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह ॥ ४९

ऊर्ध्वमिति ॥ ऊर्ध्वं तिरश्चीनं तिर्यक् । 'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इति खप्रत्ययः । अधश्च कीर्णैर्विस्तृतैर्ज्वाला एव सटाः केसराः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति विश्वः । तैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिरतिक्रान्तजलदालिरायस्तस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्येवाकृतिर्यस्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं प्राणिनां संहारमिच्छन्निवोत्पपात ॥ ५०

भित्त्वेति ॥ भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान्किरणान् । 'किरणोस्रमयूखांशु–' इत्यमरः । भित्त्वेवाभिहत्येव विष्वक्समन्ताद्विसृताः स्फुलिङ्गा यस्य सः । स्फुलिङ्गोदयस्य मयूखाभिघातहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । 'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इत्यमरः । अकृशोऽतनुः कृशानुर्वह्निर्विदीर्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव धीरमुद्धतं ध्वनिं वितन्वञ्जज्वाल ॥ ५१

---

1 'कार्यान्तरेण' 2 'विशीर्य' 3 'भीमम्'

चयानिवाद्रीनिव तुङ्गशृङ्गान्कचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।
महावनानीव च किंशुकानां ततान वह्निः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२

मुहुश्चलत्पल्लव[1]लोहिनीभिरुच्चैः शिखाभिः शिखिनोऽवलीढाः ।
तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३

लिलिक्षतीव क्षयकालरौद्रे लोकं विलोलार्चिषि [2]रोहिताश्वे ।
पिनाकिना हूतमहाम्बुवाहमस्त्रं [3]पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥ ५४

ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसस्तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्तयः ।

चयानिति ॥ वह्निः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव हिरण्मयान्प्राकारानिव । 'चयः समूहे प्राकारे' इति विश्वः । तुङ्गशृङ्गानद्रीनिव क्वचिद्धिरण्मयानीति 'दाण्डिनायन–' इत्यादिना निपातनात्साधुः । पुराणि नगराणीव तथा किंशुकानां पलाशतरूणाम् । 'पलाशे किंशुकः पर्णः' इत्यमरः । महावनानीव । पुष्पितानीति शेषः । ततान वितस्तार । तदाकारेण जज्वालेत्यर्थः ॥ ५२

मुहुरिति ॥ सान्द्राञ्जनश्यामरुचो घनकज्जलश्यामरुचः पयोदा मुहुश्चलन्त्यश्च ताः पल्लवलोहिन्यो लोहितवर्णाश्च ताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । 'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' इति ङीप् । तकारस्य नकारः । शिखिनोऽग्नेरुच्चैरुन्नताभिः शिखाभिर्ज्वालाभिरवलीढाः । दग्धा इत्यर्थः । अत एव तलेष्वधोभागेषु मुक्ताविशदा मौक्तिकधवला बभूवुः । जलसंशोषणादिति भावः । 'अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इत्यमरः ॥ ५३

लिलिक्षतीति ॥ क्षयकालरौद्रे कल्पान्तकालवन्द्भयावहे विलोलार्चिषि चलज्ज्वाले रोहिताश्वे ज्वलने । 'रोहिताश्वो वायुसखः' इत्यमरः । लोकं लिलिक्षति लेढुमिच्छति जिघत्सति सतीव । लिहः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः । पिनाकिना पुनर्हूता आहूता आकारिता महाम्बुवाहा येन तत्पाशभृतो वरुणस्यास्त्रं प्रणिन्ये प्रयुक्तम् ॥ ५४

तत इति ॥ ततो वरुणास्त्रप्रयोगानन्तरं धरित्रीधरतुल्यरोधसः पर्वतसमप्रान्ताः । 'रोधः स्यात्प्रान्तकूलयोः' इति विश्वः । तडिल्लताभिरालिङ्गिता

---

1 'लोहिताभिः' 2 'लोहिताश्वे' 3 'पुरः'

अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीरपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥

पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि ।
कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिं पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥

महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः समेत्य सद्यः [1]क्वथनेन फेनताम् ।
व्रजद्भिरार्द्रेन्धनवत्परिक्षयं [2]जलैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७

स्वकेतुभिः पाण्डु[3]रनीलपाटलैः समागताः शक्रधनुः प्रभाभिदः ।
असंस्थितामादधिरे विभावसोर्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥

नीलमूर्तयो नीलाङ्गानि येषां ते पयोमुचो मेघा अधोमुखा आकाशसरिदिव निपतन्तीत्यधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । अपो जलानि प्रसक्तमनुबन्धमविच्छिन्नं यथा तथा मुमुचुः । इतः प्रभृति वंशस्थवृत्तम् ॥ ५५

पराहतेति ॥ पराहता आसाराभिहता अतो ध्वस्ता निर्वापिताः शिखा ज्वला यस्य तस्मिन्पराहतध्वस्तशिखे । अधिक्षिप्तं प्रहारितं नाशितम् । ताडितमिति यावत् । अतः समिद्धं झटिति प्रदीप्तं तेजो यस्य तस्मिञ्छिखावतोऽग्नेर्वपुषि स्वरूपे । तप्तेऽयसि लोह इव कृतास्पदाः कृतस्थितयः । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्रथमे पयोनिपाता जलपाता ध्वनिं वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥ ५६

महानल इति ॥ महानलेऽग्नौ भिन्नानि खण्डितानि सिताभ्राणीव पतन्तीति भिन्नसिताभ्रपातिभिः । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिप्रत्ययः । अत एव सद्यः क्वथनेन पाकेन फेनतां समेत्य प्राप्य परिक्षयं नाशं व्रजद्भिर्जलैरार्द्रेन्धनवदार्द्रकाष्ठैस्तुल्यम् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति वतिप्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिर्वितेने विस्तारिता । फेनादिकमार्द्रेन्धनेऽपि तुल्यम् ॥ ५७

स्वकेतुभिरिति ॥ पाण्डुरैर्नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैर्विचित्रैः स्वकेतुभिर्धूमैः समागताः सङ्गताः अत एव शक्रधनुषः प्रभाभिद इन्द्रधनुर्द्युतिभाजो विभावसोऽरग्नेस्त्विषोऽसंस्थितामस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टवस्त्रविशेषस्य चारुतामादधिरे दधुः ॥ ५८

---

1 'कथनेन, 2 'घनैः' 3 'विनील'

जलौघसंमूर्च्छनमूर्च्छित[1]स्वनः प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
प्रशान्तिमेष्य[2]न्धुतधूममण्डलो बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥

[3]प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे ।
उपात्तसंध्यारुचिभिः सरूपतां पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥

उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं विभिन्नमूलोनुदयाय संक्षयम् ।
तथा हि तोयौघविभिन्नसंहतिः स हव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानै-
रसितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।

जलौघेति ॥ जलौघानामुदकप्रवाहाणां संमूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितस्वनः प्रवृद्धघोषः । 'मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वा' इति सज्जनः। प्रसक्तैः सङ्गतैर्विद्युतां तडिल्लतानां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्धिता द्युतिर्यस्य स धूममण्डलो जलाघातात्सम्भूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेष्यंस्तत्र देशे भूयानिव बभूव । भूयस्त्वस्यास्थायित्वादिवेत्युक्तम् ॥ ५९

प्रवृद्धेति ॥ प्रवृद्धानां सिन्धोः समुद्रस्योर्मीणां चया राशय इव स्थवीयसां स्थूलतराणां पयसां चयैः पूरैर्विभिन्ना विश्लेषिताः । कृशानवोऽग्नय उपात्तसन्ध्यारुचिभिः प्राप्तसन्ध्यारागैः पयोदानां विच्छद्यन्त इति विच्छेदा विच्छिन्ना विक्षिप्ता ये लवाः शकलास्तैः सरूपतां प्रपेदिर इत्युपमा ॥ ६०

उपैतीति ॥ अनन्तद्युतिर्महातेजा अपि विभिन्नमूलो नष्टमूलोऽसंशयं यथा तथानुदयाय पुनरनुत्थानाय संक्षयं नाशमुपैति । तथा हि । तोयौघैर्विभिन्ना संहतिः सङ्घातो यस्य स तथोक्तः हव्यवाहोऽग्निः पराभवं नाशं प्रययौ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१

अथेति ॥ अथाग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकृत्यैरसितनगस्याञ्जनाद्रेर्नितम्बः कटकस्तद्वच्छ्यामभासां घनानां वितानैः पटलैर्मुक्ता धारा·

---

1 'ध्वनिः' 2 'कृशः' 3 'विवृद्धः'

विकसदमलधाम्नां प्राप नीलोत्पलानां
श्रियमधिकविशुद्धां वह्निदाहादिव द्यौः ॥ ६२

इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्रं
बहुसमर[1]नयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम् ।
विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥ ६३

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः
प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीम् ।

काशो वह्निदाहादिवेत्युत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तान्यमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलोत्पलानामधिकविशुद्धामत्युज्वलां श्रियं प्राप । निदर्शनालङ्कारः ॥६२

इतीति ॥ बहुसमरनयाननेकरणोपायाञ्जानातीति बहुसमरनयज्ञः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । न तु 'इगुपध–' इत्यादिनाकारान्तात् 'अनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकाख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृत्यास्यार्थशब्दस्य कर्मोपपदत्वं दर्शितम् । सव्यसाच्यर्जुनोऽरातिं किरातपतिं सादयिष्यन् । अवसादयितुकामः सन्नित्यर्थः । क्रियार्थक्रियायां लृटि तस्य शत्रादेशः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रमुदासे । प्रयुक्तवानित्यर्थः । 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्' इत्यात्मनेपदम् । विपरीतो विधिः प्रतिकूलं दैवम् । 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । न्यायेन नीत्या वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां व्यर्थतामुपनिन्ये । संहृतवानित्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ ६३

वीतेति ॥ भूतपतिना शम्भुना । अनुग्रहीष्यतेति शेषः । अस्त्रेष्वपहृतेषु सत्सु वर्षिष्यतोत्तरत्र सहस्रगुणं वितरिष्यता दिनकृता सूर्येण जलेष्वपहृतेषु सत्सु लोक इव वीतप्रभावो गतास्त्रमहिमा । अन्यत्र गतशक्तिः । अत एव तनुः क्षीणो वीतप्रभावतनुस्तथाप्यतनुप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यादधिकः । अन्य-

---

1 'विधज्ञः'

अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णु-
र्वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने महाकाव्ये
षोडशस्सर्गः ॥

त्रोद्योगवान्। ततो जिष्णुरर्जुनो जयिनीं जयनशीलाम्। 'जिदृक्षि–' इत्यादिनेनि-प्रत्ययः। भुजवीर्यलक्ष्मीं भुजपराक्रमसम्पदम्। उभयत्रापि पुरुषकारमिति यावत्। तत्कालकुण्ठितामिति शेषः। प्रत्याचकाङ्क्ष। प्रत्याहर्तुमियेषेत्यर्थः। यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽप्युपायान्तरेण कूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वदस्त्रबलापहारेऽपि भुजबलेनैव जेतुमियेषेति भावः। वसन्ततिलकावृत्तम्॥ ६४

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां षोडशस्सर्गः॥

॥ सप्तदशस्सर्गः ॥

अथापदामुद्धरणक्षमेषु मित्रेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
धृतिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्स्वपौरुषेणेव शरासनेन ॥ १

भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्प्रीतो विजिह्मश्च तदीयवृद्ध्या ।
स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः सर्पन्महाधूम इवाद्रिवह्निः ॥ २

तेजः समाश्रित्य परैरहार्यं निजं महन्मित्रमिवोरुधैर्यम् ।
आसादयन्नस्खलित[1]स्वभावं भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३

अथ पञ्चभिः पार्थं विशेषयन्षड्भिः कुलकमाह—अथेत्यादिभिः ॥

अथ जयलक्ष्मीप्रत्याकाङ्क्षानन्तरमापदामुद्धरणक्षमेष्वापन्निवारणसमर्थेष्वस्त्रेषु प्रस्वपनादिषु तादृशेषु मित्रेष्विव तिरोहितेष्वन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता स्वपौरुषेणेव तादृशेन शरासनेन धृतिं धैर्यमभिपुष्यन्वर्धयन् । अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्यमवलम्बमान इत्यर्थः । अत एव गुरुश्रीः प्रवृद्धशोभासम्पत्तिः । 'पद्मा मा लक्ष्मीः श्रीर्निगद्यते' इति शाश्वतः ॥ १

भूरीति ॥ पुनश्च । भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभियोगाद्युद्धलाभात्प्रीतस्तदीयवृद्ध्या शत्रुवृद्ध्या विजिह्मो विच्छायश्च तथा स्पष्टो दीप्त्या प्रज्वलन्नप्यविस्पष्टो वपुःप्रकाशो यस्य सः । कुतः । सर्पन्प्रसरन्महान्धूमो यस्य सोऽद्रिवह्निरिव स्थितः ॥ २

तेज इति ॥ पुनश्च । परैररिभिरहार्यमभेद्यं निजं स्वकीयं महत्तेजो वीर्यं मित्रमिव समाश्रित्य । अत एव भीमे भयानकेऽरिरेव दुर्गं तस्मिन्नरिदुर्गे शत्रुसङ्कटेऽस्खलितस्वभावमचलशीलमुरु महद्धैर्यं भुजालम्बमिव हस्तावष्टम्भमिवासादयन्प्राप्नुवन् । ईदृशे सङ्कटेऽपि महावीरत्वाद्धैर्यमत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३

---

1 'प्रभावं'; 'प्रभावो'; 'प्रभावे'

वंशोचितत्वादभिमानवत्या सम्प्राप्तया [1]संप्रियतामसुभ्यः ।
समक्षमादित्सितया परेण वध्वेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४

पतिं नगानामिव बद्धमूलमुन्मूलयिष्यंस्तरसा विपक्षम् ।
लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्यस्त्रिमार्गगावेग इवेश्वरेण ॥ ५

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु ।
जयं [2]यथार्थेषु शरेषु पार्थः शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६

वंशेति ॥ पुनश्च । अभिमानो ममताबुद्धिस्तद्वत्या । विषयतया । कर्मणि कर्तृधर्मोपचारः । अभिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशीलाद्यभिमानवत्या । वंशोचितत्वात्स्वकुलानुरूपत्वादसुभ्यः प्राणेभ्योऽपि संप्रियतां सम्प्राप्तया परेण शत्रुणाक्ष्णोः समीपे समक्षमक्ष्यग्रतः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । आदातुं ग्रहीतुमिष्टयादित्सितया । आजिहीर्षितयेत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्ददातेः सन्नन्तात्कर्मणि क्तः । वध्वेव कीर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्तरि शानच् 'हेतौ' इति तृतीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥ ४

पतिमिति ॥ पुनश्च । नगानां पतिं हिमवन्तमिव बद्धमूलं विपक्षं शत्रुं तरसा बलेनोन्मूलयिष्यन्नुत्पाटयिष्यन् । किञ्च । त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदसमासः । तस्या वेग इव । ईश्वरेण लघुप्रयत्नमल्पप्रयासं यथा तथा निगृहीतवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः । हतास्त्रशक्तिरिति यावत् । पुरा किल हिमाद्रिविदलनाय गगनात्पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो निजजटाजूटेन निजग्राहेति पौराणी कथा । तद्वदित्यर्थः ॥ ५

संस्कारेति ॥ एवंभूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात्संस्कारश्चित्तवासना । अन्यत्र साधुत्वम् । असाधूनां प्रयोगनिषेधादिति भावः । अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिस्तद्वत्त्वात् चेतो रमयत्सु । प्रयोगः सन्धानमोक्षादिः शिक्षाभ्यासो गुणस्तदाहितोऽतिशयो मौर्वी वा अन्यत्र तु प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः शिक्षाभ्यासो गुणाः स्वस्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रसादादयो वा ते भूषणं येषां तेषु यथा यथाभूता अर्था येषां तेषु यथार्थेषु । अन्यत्र नियतार्थे । शृणन्ति हिंसन्तीति शरास्तेषु जयम् । तन्निर्वाहकत्वात्तदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी । शब्देषु पदेषु भावः । प्रवृत्तिनिमित्तं

1 'सुप्रियताम्' 2 'जयार्थेषु'

भूयः समाधानविवृद्धतेजा नैवं पुरा युद्धमिति व्यथावान् ।
[1]स निर्ववामास्रममर्षनुन्नं विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७

तस्याहवायासविलोलमौलेः संरम्भताम्रायतलोचनस्य ।
[2]निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं प्रस्नापयामास मुखं निदाघः ॥ ८

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय [3]भ्रूभेदरेखाः स बभार तिस्रः ।
[4]घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टेरूर्ध्वांशुराजीरिव [5]तिग्मरश्मिः ॥ ९

सामान्यादिः स एवार्थस्तमिव । आशशंसे आचकाङ्क्षे । शास्तिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदमुपसंख्यानात् । यथा शाब्दिकाः शब्दैरर्थं साधयन्ति तद्वदयं शरैर्जयं साधयितुमियेषेत्यर्थः ॥ ६

भूय इति ॥ भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्धप्रतापः पुरा पुरातनं युद्धमेवमित्थं शक्तिसादकरं नाभवदिति हेतोर्व्यथावान्परितापवान्सोऽर्जुन ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागो महासर्पो विषमिवामर्षनुन्नं क्रोधोत्थापितमस्रमश्रु निर्ववाम निर्जगार । सात्त्विकानां रससाधारण्याद्रौद्रेऽश्रूदयोक्तिः ॥ ७

तस्येति ॥ आहवायासेन युद्धायासेन विलोलमौलेः स्रस्तकेशबन्धस्य । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्यमरः । संरम्भताम्रे कोपारुणे आयते विस्तृते लोचने यस्य । 'संरम्भः सम्भ्रमे कोपे' इति विश्वः । तस्यार्जुनस्य रोषतप्तं मुखं निदाघो घर्मो निर्वापयिष्यञ्छिशिरीकरिष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रस्नापयामास सिषेच । स्वेदं जनयामासेत्यर्थः । स्नातेर्मित्त्वविकल्पाद्ध्रस्वविकल्पः ॥ ८

क्रोधेति ॥ क्रोधोऽन्धकार इव तेनान्तरित आवृतः सोऽर्जुनो घनोपरुद्धो मेघावृतस्तिग्मरश्मी रविर्वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय तिस्र ऊर्ध्वांशूनां राजीरिव । अर्कस्योर्ध्वांशुरेखोदये वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रस्त्रिसंख्या भ्रूभेदो भ्रूभङ्गस्तस्य रेखा बभार ॥ ९

---

1 'शनैः' 2 'निवापयिष्यन्' 3 'भ्रूभङ्ग' 4 'घनावरुद्धः' 5 'घर्मरश्मिः'

[1]स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् ।
बलानि शम्भोरिषुभिस्तताप चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥१०

सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ गुणाभ्यसूयेव विपक्षपाते ।
अगोचरे वागिव चोपरेमे शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥ ११

उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः शिलीमुखा न व्यथयांबभूवुः ।
[2]अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बमर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥ १२

स इति ॥ सोऽर्जुनोऽम्बुदवन्नदतीत्यम्बुदनादि । 'कर्तर्युपमाने' इति णिनिः । चापं दिङ्नागो दिग्गजोऽद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य ध्वनयित्वा शम्भोर्बलानि सैन्यान्यशरीरोऽनङ्गः कामश्चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिवेषुभिस्तताप तापयामास । तपतिः सकर्मकः । अत्रेपुशब्दः स्त्रीलिङ्गः । अन्यथोपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गतादोषात् । 'पत्री रोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः ॥१०

सद्वादितेति ॥ अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिर्यस्य स तस्मिन्नभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिष्ठितसतौ विषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेव । न हि सम्यगभ्यस्तशास्त्रं प्रति सद्वाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित् । अन्ये त्वभिनिविष्टबुद्धावाग्रहाविष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव । न ह्याग्रही हितं गृह्णातीति भावः । विपक्षपाते वीतरागे विषये गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुतेव । स हि समदर्शी द्विषन्तमपि न द्वेष्टीति भावः । अगोचरेऽवाङ्मनसागोचरे ब्रह्मणि वागिव । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेरिति भावः । शराणां शक्तिः शितिकण्ठकाये शिवशरीरे विषये उपरेमे उपरता । तस्याक्षोभ्यमहिमत्वादिति भावः । 'विभाषाकर्मकात्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्पक्ष आत्मनेपदम् । मालोपमा ॥ ११

उमेति ॥ पाण्डुसुतेन प्रणुन्नाः प्रक्षिप्ताः शिली शल्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा बाणा उमापतिं शिवमभ्युत्थितस्याभ्युन्नतस्याद्रिपतेर्नितम्बं कटकम् । हेमन्ते भवस्य हैमनस्य । 'सर्वत्राण्च तलोपश्च' इत्यण्प्रत्ययः तकारलोपश्च । अर्कस्य पादा रश्मय इव । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । न व्यथयांब-

---

1 'स ध्वानयन्'; 'प्रध्वानयन्' 2 'अभ्युच्छ्रितस्य'

सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तीव्रं पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम् ।
विषाणभेदं हिमवानसह्यं वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३

तस्मै हि [1]भारोद्धरणे समर्थं प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम् ।
चिरं [2]विषेहेऽभिभवस्तदानीं स कारणानामपि कारणेन ॥ १४

प्रत्याहतौजाः [3]कृतसत्त्ववेगः पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।
तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति यशांसि वीर्यज्वलितानि तस्य ॥

भूवुः । 'मध्ये स्थितस्यासुमतां समूहमर्कस्य' इति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य हैमनस्यार्कस्य पादाः किरणा असुमतां प्राणिनां समूहमिवेति न दुःखमुत्पादयामासुरिति योजना ॥ १२

सम्प्रीयेति ॥ गणानां पतिः शिवस्तीव्रं तस्यार्जुनस्य पराक्रमं वप्रे रोधस्यानतस्य परिणतस्य । तटप्रहारिण इत्यर्थः । सुरद्विपस्यासह्यं विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिमवानिव सम्प्रीयमाणः संहृष्यन्ननुबभूवानुभवति स्म । तस्याक्षोभ्यत्वादनुजिघृक्षुत्वाच्चेति भावः ॥ १३

तस्मै हीति ॥ तस्मै पार्थाय भारस्य भूभारस्योद्धरण उद्वहने समर्थं प्रतापं बाहुमिव । अवष्टम्भतयेति शेषः । अन्यथा भारोद्वहनस्य दुष्करत्वादिति भावः । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । प्रदास्यता वितरिष्यता कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणेन जनकेन देवेन सोऽभिभवोऽर्जुनपरिभवस्तदानीं चिरं विषेहे सोढः । वात्सल्यादिति भावः ॥ १४

अथ त्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वंश्चतुर्भिः कलापकमाह—

प्रत्याहतेति ॥ प्रत्याहतौजाः परेण प्रतिहतबलः सन्नपि कृतसत्त्ववेगः कृतोत्साहातिशयः सन्यः पुमाञ्ज्यायसि स्वस्मादप्यधिके पराक्रमं तनोति तस्य पुंसो भानोरर्कस्य तेजांसीव वीर्येण शौर्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि निष्पतन्ति । उद्भवन्तीत्यर्थः । हीनस्याधिकाभियोगो यशस्कर इति भावः ॥ १५

---

1 'भारोद्वहने' 2 'प्रसेहे' 3 'क्षत'

दृष्टावदानाद्व्यथतेऽ[1]रिलोकः प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः ।
तेजोविहीनं [2]विजहाति दर्पः शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः ।
गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य [3]प्रतिद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७

एवं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कीर्तिं [4]मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।
इयेष पर्यायजयावसादां रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८

ततः किमित्यत आह—

दृष्टेति ॥ दृष्टमवदानं महत्कर्म यस्य तस्माद्दृष्टावदानाद्दृष्टपौरुषादरिलोकः शत्रुजनो व्यथते बिभेति । व्यथिताद्भीतात्तेजः प्रध्वंसं नाशमेति । तेजोविहीनं दर्पः उत्साहः शान्तार्चिषं निर्वाणज्वालं दीपं प्रकाश इव विजहाति त्यजति॥

तत इति ॥ ॥ ततो दर्पहान्यनन्तरमस्तौ क्षयं गतौ मदावलेपौ मदगर्वौ यस्य सोऽरिलोको गन्धेन मदगन्धेनेव जेतुर्जयनशीलस्य । शीलार्थे तृच्प्रत्ययः । प्रमुखागतस्याभिमुखागतस्य प्रतिद्विपस्यान्यो मतङ्गजौघो मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीं प्रयाति प्राप्नोति । विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातः । अत्र श्लोकद्वये ज्यायसि पराक्रमकरणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वकथनात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् ॥ १७

एवमिति ॥ एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यर्थिषु 'मध्ये तस्यार्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदां कीर्तिं विधास्यन्करिष्यन्ननुक्रमेणाविपर्यासेन पर्यायेण जयोऽवसादो भङ्गश्च तौ जयावसादौ यस्यां तां पर्यायजयावसादां रणक्रियामियेषेच्छति स्म । जयानन्तरं भङ्गो भङ्गानन्तरं जय इति पर्यायार्थः । तस्य विपर्यासोऽन्यतरनैरन्तर्यं तदभावोऽनुक्रम इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८

---

1 'विलोकः' 2 'प्रजहाति'
3 'गन्धद्विपस्य' 4 'बालेन्दु'

मुनेर्विचित्रैरिपुभिः स भूयान्निन्ये वशं भूतपतेर्बलौघः ।
महात्मलाभेन समुत्पतद्भिर्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं त्रस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।
प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २०

स सायकान्साध्वसविप्लुतानां क्षिपन्परेषामतिसौष्ठवेन ।
शशीव दोषावृतलोचनानां विभिद्यमानः पृथगावभासे ॥ २१

क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां भेदं ययावाकृतिरीश्वरस्य ।
तरङ्गकम्पेन महाह्रदानां छायामयस्येव दिनस्य [1]कर्तुः । २२

मुनेरिति ॥ मुनेर्विचित्रैरिपुभिः स भूयानसंख्यो भूतपतेर्बलौघ आत्मलाभेन जन्मना सह समुत्पतद्भिराविर्भवद्भिः । आजन्मसिद्धैरित्यर्थः । जातयो गोत्वमनुष्यत्वादयः, स्वभावा जातिनियताः धर्मास्तैर्जातिस्वभावैर्जीवलोकः प्राणिजातमिव वशं निन्ये नीतः । कर्मणि लिट् । प्राणिनो जातिधर्मानिव गणा मुनिशरान्नातिक्रमितुं शेकुरित्यर्थः ॥ १९

वितन्वत इति ॥ त्रस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निरन्तरकम्पानि गवां कुलानि वृन्दानि प्रवर्षतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य रात्रिमेघस्येव शरैर्यो-न्धकारस्तं वितन्वतो विस्तारयतस्तस्य मुनेः सम्बन्धिनं रवं शरवर्षघोषं निशेमुः शुश्रुवुः । न तु किञ्चिद्ददृशुः । चेष्टा तु दूरापास्तेति भावः ॥ २०

स इति ॥ अतिसौष्ठवेनातिलाघवेन सायकाञ्शरान्क्षिपन्सोऽर्जुनः साध्वसेन विप्लुतानां भ्रान्तानां परेषां द्विषां दोषेण काचकामलादिरोगेणावृत-लोचनानां दुष्टचक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमान आवभासे । यथा सदोषचक्षुषै-कश्चन्द्रो नानेव लक्ष्यते तद्वदेकोऽप्यनेक इव दृष्ट इति भावः ॥ २१

क्षोभेणेति ॥ अथ गणाधिपानां सम्बन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेनेश्वर-स्याकृतिराकारो मूर्तिर्महाह्रदानां तरङ्गकम्पेन छायामयस्य प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य कर्तुर्दिवाकरस्याकृतिरिव भेदं विकारं ययौ प्राप । स्वयं निर्विकारोऽपि प्रतिमा-सूर्यवत्परसंसर्गात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२

1 'भर्तुः'

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः कुतः परस्मिन्पुरुषे [1]विकारः ।
आकारवैषम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥
विस्फार्यमाणस्य [2]ततो भुजाभ्यां भूतानि भर्त्रा धनुरन्तकस्य ।
भिन्नाकृतिं ज्यां ददृशुः स्फुरन्तीं क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥
सव्यापसव्यध्वनितोग्रचापं पार्थः किराताधिपमाशशङ्के ।
[3]पर्यायसम्पादितकर्णतालं यन्ता गजं व्यालमिवापराद्धः ॥ २५

यदि देवोऽपि विकृतस्तर्हि कोपः किं न कृतः । तत्राह—

प्रसेदिवांसमिति ॥ प्रसेदिवांसमर्जुनं प्रति प्रसन्नचित्तं तं देवं कोपो नाप न प्राप । तत्राप्यनुग्रहं ययाविति भावः । तत्र हेतुः–परस्मिन्पुरुषे परमात्मनि देवे । स्वतो निर्विकार इत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कुतः । न कुतश्चिदित्यर्थः । ननु तस्य निर्विकारस्य कथं बहिराकारभेदः कारणाभावादिति चेन्न विद्म इत्याह— इदं पूर्वोक्तमाकारवैषम्यं च भेजे । किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारे कुत आकारभेदस्तत्राह—महतां वृत्तिश्चेष्टा दुर्लक्ष्यचिह्ना दुर्ग्रहहेतुका हि ॥ २३

वैषम्यमेवाह—

विस्फार्यमाणस्येति ॥ ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्रा भूतपतिना । भृजस्तृच्प्रत्ययः । अत एव 'न लोक–' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्याम् । कर्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्यमाणस्याकृष्यमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य धनुरन्तकस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीमत एव भिन्ना द्विधेव दृश्यमानाकृतिर्यस्यास्तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः । द्विधाभावाद्भयङ्करत्वाच्चेति भावः ॥ २४

सव्येति ॥ पार्थः सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणगतिभ्यां ध्वनितं नादितमुग्रचापं येन तं किराताधिपम् । अपराद्धः प्रमत्तो यन्ता पर्यायेणायौगपद्येन सम्पादितः कर्णयोस्ताल आस्फालनं येन तं व्यालं दुष्टम् । 'भेद्यलिङ्ग

---

1 'रजो वा' 2 'रजोभुजाभ्याम्' 3 वैषम्य'

निजघ्निरे [1]तस्य हरेषुजालैः
पतन्ति बृन्दानि शिलीमुखानाम् ।
[2]ऊर्जस्विभिः सिन्धुमुखागतानि
यादांसि यादोऽभिरिवा[3]म्बुराशेः ॥ २६

[4]विभेदमन्तः पदवीनिरोधं [5]विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ॥
[6]नेतारिलोकेषु करोति यद्यत्तत्तच्चकारास्य शरेषु शम्भुः । २७

सोढावगीत[7]प्रथमायुधस्य क्रोधोज्झितैर्वेगितया पतद्भिः ।
छिन्नैरपि त्रासितवाहिनीकैः पेते कृतार्थैरिव तस्य बाणैः ॥ २८

शठे व्यालः' इत्यमरः । गजमिवाशशङ्के । तच्चापचातुर्यदर्शनाद्दुर्जयः कोऽप्ययमनर्थकरश्चेति शङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५

निजघ्निर इति ॥ हरेषुजालैस्तस्यार्जुनस्य पतन्त्यागच्छन्ति शिलीमुखानां शराणां बृन्दानि । ऊर्जस्विभिः प्रबलैरम्बुराशेर्यादोभिर्जलग्राहैः सिन्धुमुखेन नदीमुखेनागतानि यादांसीव निजघ्निरे हतानि ॥ २६

विभेदमिति ॥ अन्तर्विभेदं व्यूहविश्लेषणमुपजापं च पदवीनिरोधं मार्ग एव प्रतिबन्धनमन्यत्र त्वासारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनं दुर्गलुण्ठनदाहादिकं चेत्यादि यद्यन्नेता नायको जिगीषुरविदितप्रयोगः संवृतमन्त्रत्वादविज्ञातोपायप्रयोगः सन्नरिलोकेषु शत्रुकुलेषु करोति तत्तच्छम्भुरविदितप्रयोगोऽज्ञातबाणसन्धानमोक्षादिकः सन्नस्यार्जुनस्य शरेषु चकार कृतवान् । कर्तरि लिट् । श्लेषालङ्कारः ॥ २७

सोढेति ॥ सोढानि परैरवगीतानि गर्हितानि प्रथमायुधानि सर्वोत्सृष्टबाणा यस्य तस्यार्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधोज्झितैः पूर्वबाणवैफल्यात्कोपेन त्यक्तैः । अत एव वेगितया वेगेन पतद्भिर्गतिं कुर्वद्भिः अत एव छिन्नैरपि त्रासिता वाहिन्यो यैस्तैरत एव कृतार्थैरिव बाणैः पेते । भावे लिट् । वस्तुतस्त्वकृतार्था एवेत्यर्थः ॥ २८

---

1 'चास्य' 2 'तेजस्विभिः' 3 'अर्णवस्य' 4 'विच्छेदम्'
5 'प्रध्वंसनम्' 6 'जेता' 7 'प्रमथायुधस्य'

अलङ्कृतानामृजुतागुणेन गुरूपदिष्टां गतिमास्थितानाम् ।
सतामिवापर्वणि मार्गणानां भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ ॥ २९

बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारेरवाङ्मुखीभूतफलाः पतन्तः ।
अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः कृतस्य सद्यः प्रतिकारमापुः ॥ ३०

चित्रीयमाणानतिलाघवेन प्रमाथिनस्तान्भवमार्गणानाम् ।
[1]समाकुलाया निचखान दूरं बाणान्ध्वजिन्या हृदयेष्व[2]रातिः ॥

अलमिति ॥ ऋजुताऽवक्राकारत्वमवक्रशीलत्वं च सैव गुणस्तेनालंकृतानां गुरुभिर्धनुर्विद्यागुरुभिर्धर्मशास्त्रगुरुभिश्चोपदिष्टां दर्शितां गतिं गमनमाचारं चास्थितानां प्राप्तानां मार्गणानां शराणां सतां साधूनामिवाऽपर्वण्यग्रन्थौ । अन्यत्राप्रस्तावे । अकाण्ड इत्यर्थः । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति विश्वः । स ईश्वरकृतो भङ्गश्छेदो व्यसनं च जिष्णोरर्जुनस्य कस्यचिज्जित्वरस्य च । 'जिष्णुः शक्रे धनञ्जये । जित्वरे' इति विश्वः । धृतिं धैर्यमुन्ममाथ । जहारेत्यर्थः । अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनादिव शरभङ्गदर्शनाद्धैर्यभङ्गोऽभूदित्यर्थः ॥ २९

बाणेति ॥ बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारेर्विशिखा अवाङ्मुखीभूतफला विमुखाग्रा विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डवसायकेभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । पाण्डवसायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्योऽखण्डितं प्रतिकारमापुः । अत्युत्कटं कर्म सद्यः दर्शयतीति भावः ॥ ३०

पुनरर्जुनस्य जयमाह—

चित्रीयमाणानिति ॥ अरातिरर्जुनोऽतिलाघवेनातिशीघ्रत्वाच्चित्रीयमाणांश्चित्रमाश्चर्यं कुर्वाणान् । 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्' । भवमार्गणानां प्रमाथिनः खण्डयतस्तान्बाणान् । समाकुलायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनाया हृदयेषु दूरं गाढं निचखान निखातवान् ॥ ३१

1 'शङ्काकुलाया' 2 'जिष्णुः'

तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।
हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं निरास [1]नैदाघ इवाम्बु मेघः ॥ ३२

अनामृशन्तः क्वचिदेव मर्म प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
सुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३

अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा पश्यन्नि[2]षूणाम[3]पि तस्य शक्तिम् ।
विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४

ततस्तपोवीर्यसमुद्धतस्य पारं यियासोः समरार्णवस्य ।
महेषुजालान्यखिलानि जिष्णोरर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५

तस्येति ॥ तस्यार्जुनस्य पराक्रमेऽतियत्नाद्धेतोरन्योन्यस्य विशेषणेनातिशयकरणेनातिरिच्यमाने उत्कृष्यमाणे सति पुरां हन्ता त्रिपुरविजयी हरो भूरि प्रभूतं पृषत्कवर्षं बाणवर्षम् । 'पृषत्कबाणविशिखाः' इत्यमरः । निदाघे भवो नैदाघो मेघोऽम्बुवाहोऽम्बु जलमिव निरास मुमोच । अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणं वर्षणस्यातितीव्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२

अनामृशन्त इति ॥ प्रियैषिणा प्रियचिकीर्षुणा शिवेनानुप्रहिताः प्रयुक्ता अत एव क्वचिदेव मर्माण्यनामृशन्तोऽस्पृशन्तः शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि प्रियैषी तेन प्रयुक्ता उच्चारिता नर्मवादाः प्रियवादा इव मुनेरर्जुनस्य प्रीतिकराः प्रीतिजनका बभूवुः ॥ ३३

अस्त्रैरिति ॥ अस्त्रैः स्वायुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं ततोऽधिकां वा तस्य मुनेरिषूणामपि शक्तिं पश्यन्विषादेनोत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि निर्वाच्यानि बलानि सैन्यानि यस्य स प्रमाथी शत्रुमर्दन इन्दुमौलिर्महादेवः स्वं बलमात्मीयं महिमानमाललम्बे स्वसामर्थ्यमवलम्बितवान् ॥ ३४

तत इति ॥ ततो महिमप्रादुर्भावानन्तरं देवस्तपोवीर्याभ्यां समुद्धतस्य प्रगल्भस्य समर एवार्णवस्तस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमिषोर्जिष्णोरर्जुनस्याखिलानि महेषुजालानि समग्रबाणसमूहानर्कः सूर्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम सञ्जहार ॥ ३५

---

1 'नैदाघम्' 2 'रिपूणाम्' 3 'अथ'

रिक्ते सविस्रम्भमथार्जुनस्य निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।
[1]अन्यद्विपापीतजले सतर्षं मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६

च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थाद्ध्वस्तार्थसारे सहसेव बन्धौ ।
तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७

आघट्टयामास गतागताभ्यां [2]सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ ।
विधेयमार्गे मति[3]रुत्सुकस्य नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः ॥ ३८

रिक्त इति ॥ अथ बाणान्तर्धानानन्तरमर्जुनस्य पाणिः करो रिक्ते बाणशून्ये निषङ्गवक्त्रे तूणीरमुखेऽन्यद्विपेन गजान्तरेणापीतजले पीततोये नगस्याचलस्याश्मरन्ध्रे शिलागर्ते । प्रदर इत्यर्थः । सतर्षं सतृष्णं यथा स्यात्तथा मतङ्गजस्य पाणिर्लक्षणया कर इव सविस्रम्भं सन्त्येव बाणा इति सविश्वासं निपपात ॥ ३६

च्युत इति ॥ शरा एवार्थो धनं तस्माच्च्युते भ्रष्टे तस्मिन्निषुधौ निषङ्गे सहसा झटिति ध्वस्तार्थसारेऽकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्काले मोघो वितथः प्रणयः प्रीतिर्यस्य सः । तत्कालकृतव्यर्थप्रार्थनः । पूर्वं कृतार्थ एवेति भावः । स पाणिः । निर्वाच्यतां कृतज्ञत्वापवादराहित्यं कामयत इति निर्वाच्यताकामः । 'शीलिकाभिभक्ष्याचरिभ्यो णः' । स इवेत्युत्प्रेक्षा । आभिमुख्यं प्रपेदे । यथा कश्चित्कृतज्ञस्तत्कालेऽकृतोपकारमपि बन्धुं पूर्वोपकारस्मरणात्पुनः पुनरनुबध्नाति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७

आघट्टयामासेति ॥ अस्य मुनेरग्रं चासावङ्गुलिश्चेत्यग्राङ्गुलिः । 'हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्' इति वामनः । विधेयमार्गे कर्तव्यान्वेषण उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां भुवं जिगीषोर्नायकस्य मतिर्बुद्धिर्नयः षाड्गुण्यं प्रयोग उपायस्तौ नयनप्रयोगाविव तूणौ निषङ्गौ सावेगं ससंभ्रमम् । 'इष्टानिष्टागमाज्ञाने आवेगश्चित्तसम्भ्रमः' इति शाश्वतः । गतागताभ्यां यातायाताभ्यामावापोद्वापाभ्यां चाघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्कयामास । शरग्रहणाय पुनःपुनस्तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८

---

1 'वन्य' 2 'सावेश' 3 उन्मुखस्य'

बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ महेषुधी वीतमहेषुजालौ ।
युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्मः पूर्वापरौ लोक इवाम्बुराशी ॥ ३९

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थस्तयोर्यथा रिक्ततया[1]नुतेपे ।
स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं शोचन्ति सन्तो ह्युपकारि[2]पक्षम् ॥

प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।
पराङ्मुखत्वेऽपि कृतोपकारात्तूणीमुखान्मित्रकुलादिवार्यः ॥ ४१

पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य भर्तुर्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।
सम्भावनाया[3]मधरीकृतायां पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥४२

बभारेति ॥ शून्याकृतिरिष्टनाशान्निस्तेजस्करूपोऽर्जुनस्तौ वीतमहेषुजालौ वीतानि गतानि महेषुजालानि ययोस्तौ महेषुधी महानिषङ्गौ विजिह्मः शून्यो लोको युगान्ते संशुष्कजलौ । 'शुषः कः' इति निष्ठातकारस्य ककारः । पूर्वापरावम्बुराशी समुद्राविव बभार ॥ ३९

तेनेति ॥ पार्थस्तयोस्तूणयो रिक्ततया हेतना यथानुतेपे शुशोच तथा तेनानिमित्तेन बाणक्षयरूपेण दुर्निमित्तेन न शुशोच । तथा हि । सन्तः स्वामापदं प्रोज्झ्य विसृज्य विपत्तिमग्नमुपकारिणां पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वव्यसनापेक्षया परकीयव्यसनमेव सतामनुतापकमित्यर्थः ॥ ४०

प्रतीति ॥ प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्तुमसमर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । अर्जुनस्य स हस्तः पाणिः । पराङ्मुखत्वेऽपि तत्कालवैमुख्येऽपि कृतोपकारात्तस्मात्तूणीमुखान्मित्रकुलादार्यः साधुः कृतज्ञ इव । 'आर्यः साधुकुलीनयोः' इति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन विश्लेषमियाय । गौरादित्वात्तूणशब्दान्ङीष् ॥ ४१

पश्चादिति ॥ तदानीं भर्तुः स्वामिनः । कर्तरि षष्ठी । पश्चात्क्रिया पृष्ठतःकरणं तूणयुगस्योपकारिणीवोपकारिकेव जज्ञे जाता । तथा हि । सम्भावनायां स्वयोग्यतायामधरीकृतायामफलीकृतायां पत्युः स्वामिनः पुरोऽग्र आसि-

---

1 'शुशोच' 2 'वर्गम्' 3 'विफलीकृतायाम्'; 'ह्यधरीकृतायाम्'

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।
हृतोत्तरं तत्त्व[1]विचारमध्ये [2]वक्तेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३

जहार चास्मादचिरेण वर्म ज्वलन्मणिद्योतित[3]हैमलेखम् ।
चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४

विकोश[4]निर्धौततनोर्महासेः फणावतश्च त्वचि विच्युतायाम् ।
प्रतिद्विपाबद्धरुषः [5]समक्षं नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५

तव्यमालितं स्थितिः । बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । साहसं न क्षमं न योग्यम् । भर्ता सम्भावितस्यावसरेऽनुपकर्तुरनुजोविनस्तत्साम्मुख्यमनुचितमित्यर्थः ॥ ४२

तमिति ॥ शम्भुराक्षिप्तान्याहतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिं तत्त्वविचारमध्ये वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं वक्ता वादी गुरुभिर्दोषैर्निग्रहस्थानैरिव लौहैर्लोहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३

जहारेति ॥ किं च । अस्मान्मुनेरचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्योतिता हैम्यः सौवर्ण्यो लेखा यस्य तत्तथोक्तं वर्म कवचम् । चण्डो मरुत्पवनः पतङ्गात्सूर्यादेकनीलं केवलकृष्णवर्णम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । तडित्वतस्तडिद्युक्तस्याम्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिर्मेघनिर्मुक्तः सूर्य इव दिदीपे इति भावः ॥ ४४

अथ युग्मेनाह—

विकोशेति ॥ सोऽर्जुनः । तनुं त्रायत इति तनुत्रं वर्म । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । तेन विना । विकोशः कोशादुद्धृतो निर्धौततनुः शाणोल्लीढमूर्तिः । ततो विशेषणसमासः । तस्य विकोशनिर्धौततनोर्महासेर्महाखड्गस्य तथा त्वचि विच्युतायां सत्यां फणावतश्च मुक्तकञ्चुकस्याहेश्च प्रतिद्विपे प्रतिगज आबद्धरुषो बद्धकोपस्य समक्षं प्रतिगजस्याग्र आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य गजस्य च ॥ ४५

---

1 'विचारमार्गे'; 'विचारणायाम्' 2 'वादीव' 3 'हेमलेखम्'
4 'निर्धूत' 5 'सरोषम्'

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
निरस्तधूमस्य च रात्रिवह्नेर्विना तनुत्रेण [1]रुचिं स [2]भेजे ॥ ४६

अचित्ततायामपि नाम युक्तामनूर्ध्वतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
महीं गतौ ताविषुधी तदानीं विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७

स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्वे धाम्ना तपोवीर्यमयेन युक्तम् ।
शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीशस्त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८

संरम्भवेगोज्झित[3]वेदनेषु गात्रेषु [4]बाधिर्यमुपागतेषु ।

विबोधितस्येति ॥ घनानां ध्वनिना गर्जितेन विबोधितस्य । शैलरन्ध्रात्कन्दरादपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरेः सिंहस्य च । तथा निरस्तधूमस्य गतधूमस्य रात्रिवह्नेश्च रुचिं शोभां भेजे । एतेनास्य तीक्ष्णत्ववैरनिर्यातनत्वरणदुर्मदत्वमनस्वित्वतेजस्वित्वान्युक्तानि । अत्र रुचिमिव रुचिमिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धी निदर्शनालङ्कारो मालया संसृष्टः ॥ ४६

अचित्ततायामिति ॥ तदानीं कवचपतनसमये महीं गताविषुधी निषङ्गावचित्ततायामप्यचेतनत्वेऽपि तदीयकृच्छ्रे स्वामिव्यसने युक्तां योग्याम् । नाम किल । अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अनूर्ध्वतामवाङ्मुखत्वं प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारणज्ञानेनेव योगं सम्बन्धं विवव्रतुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वेऽप्यवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्मयोगादिति भावः ॥ ४७

स्थितमिति ॥ विशुद्धे निर्मले नभसि सत्वे सत्वगुणे स्थितं तपोवीर्यमयेन तपोवीर्याभ्यासागतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तमर्जुनमीशस्त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तं सूर्यमिवाजस्रं निरन्तरं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैरुल्लिलेख ततक्ष ॥ ४८

संरम्भेति ॥ संरम्भवेगेन सम्भ्रमातिशयेनोज्झितवेदनेषु त्यक्तदुःखेषु गात्रेषु बाधिर्यं स्तैमित्यमुपागतेषु सत्सु न गणिता इषुराशयो येन तस्यागणि-

---

1 'रुचम्' 2 'लेभे' 3 'चेतनेषु' 4 'चाधैर्यम्'

[1]मुनेर्बभूवा[2]गणितेषुराशेर्लौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४९

ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः श्रीमान्क्षरल्लोहित[3]दिग्धदेहः ।
आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः क्षितिं विधुन्वन्निव [4]पार्ष्णिघातैः ॥

साम्यं गतेनाशनिना मघोनः [5]शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण ।
शम्भुं बिभित्सुर्धनुषा जघान [6]स्तम्बं विषाणेन महानिवेभः ॥

रयेण सा संनिदधे पतन्ती भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।

तेषुराशेर्मुनेरर्जुनस्यात्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारो लौहः कार्ष्णायसः तिरस्क्रियत आच्छाद्यतेऽनेनेति तिरस्कारः कञ्चुक इव बभूव । रोषवशान्न किञ्चित्प्रहारदुःखमज्ञासीदित्यर्थः । क्रोधैकवर्मणां वीराणां किमन्यैर्लोहभारैरिति भावः ॥

अथ युग्मेनाह—

तत इति ॥ ततोऽनन्तरमनुपूर्वौ पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकारावायतौ दीर्घौ वृत्तौ वर्तुलौ च बाहू यस्य स श्रीमाञ्शोभावान्क्षरल्लोहितदिग्धदेहः स्रवद्रुधिरलिप्तगात्रः । पार्ष्णिघातैश्चरणतलाघातैः । 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ स्त्रियां पार्ष्णिरधस्तयोः' इत्यमरः । क्षितिं विधुन्वन्प्रकम्पयन्निव वेगेनास्कन्द्याभिद्रुत्य विमुक्तनादः सोऽर्जुनः ॥ ५०

साम्यमिति ॥ मघोन इन्द्रस्याशनिना वज्रेन सह साम्यं गतेन वज्रकल्पेन शशाङ्कस्य खण्डं शकलं तस्येवाकृतिर्यस्य । तद्वद्वक्रमित्यर्थः । पाण्डुरं च । तद्वदेवेति भावः । तेन शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं बिभित्सुर्भेत्तुमिच्छुः तम् । महानिभो गजो विषाणेन दन्तेन स्तम्बमिव जघान ॥ ५१

रयेणेति ॥ रयेण वेगेन पतन्ती सा चापयष्टिर्भवस्य संसारस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात्तेन भवोद्भवेनेश्वरेण पर ओजसि परमे ज्योतिषि स्थितेन जह्नुना

---

1 'बभूव तस्या' 2 'अगणिताहितेषोः' 3 'धातुदिग्धः'; पङ्कदिग्धः' 4 'पार्ष्णिभागैः' 5 'शशाङ्कलेखाः' 6 'स्तम्भम्'

समुद्धता सिन्धुरनेकमार्गा [1]परे स्थितेनौजसि जह्नुनेव ॥ ५२

विकार्मुकः कर्मसु [2]शोचनीयः परिच्युतौदार्य इवोपचारः ।
विचिक्षिपे शूलभृता सलीलं स पत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३

उपोढकल्याणफलोऽभिरक्षन्वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः ।
[3]जपोपवासैरिव संयतात्मा तेपे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।
तेजः श्रियामाश्रयमुत्तमासिं साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५

राजर्षिणा समुद्धतात्युत्कटानेकमार्गा त्रिस्रोताः सिन्धुर्गङ्गेवात्मनि संनिदधे सम्यङ्निहिता । अन्तर्निलायितेत्यर्थः ॥ ५२

विकार्मुक इति ॥ विकार्मुको भग्नचापोऽत एव परिच्युतोदार्यौ दानवर्जित उपचारः सत्कार इव कर्मसु रणक्रियासु कृत्येषु च शोचनीयः शोच्योऽपूज्यश्च सत्त्वावष्टम्भेनाभग्नचित्तत्वाच्च सोऽर्जुनः शूलभृता शिवेन सलीलं सहेलं यथा तथाऽदूरपातैरतिगाढप्रहारैः पत्रिभिः शरैर्दूरमत्यन्तं विचिक्षिपे नुन्नः ॥ ५३

उपोढेति ॥ उपोढमासन्नं कल्याणफलमस्त्रलाभरूपं स्वर्गादिकं च यस्य स वीरव्रतमाहवादनिवृत्तिरूपं तीव्रं तपश्चाभिरक्षन्पालयन्पुण्यो यो रण एवाश्रमस्तत्र तिष्ठतीति पुण्यरणाश्रमस्थः संयतात्मा नियमितचित्तो मुनिरर्जुनः कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्येषुभिः शरैर्जपोपवासैरिव तेपे तप्तः । तपतेः कर्मणि लिट् ॥ ५४

तत इति ॥ ततश्चापान्तर्धानानन्तरंसोऽर्जुनोऽग्रभूमिं विपदि गन्तव्यस्थानम् । शरण्यमित्यर्थः । कुतः । व्यवसायसिद्धेर्युद्धोद्योगसिद्धेः सीमानमवधिम् । साधकतममित्यर्थः । अन्यैः परैरतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजः श्रियां प्रतापसम्पदामाश्रयम् । हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं महाखड्गम् । 'सन्महत्—' इत्यादिना समासः । साक्षादहङ्कारं सविग्रहमभिमानमिवालम्बे जग्राह ॥ ५५

---

1 'परिस्थितेन' 2 'शोच्यपूज्यः' 3 'महोपवासैः'; व्रतोपवासैः'

शरानवद्यन्ननवद्यकर्मा चचार चित्रं [1]प्रविचारमार्गैः ।
हस्तेन निस्त्रिंशभृता [2]स दीप्तः सार्काशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥

यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिश्छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः ।
तथा [3]नभस्याशु [4]रणस्थलीपु स्पष्टद्विमूर्तिर्ददृशे स भूतैः ॥ ५७

[5]शिवप्रणुन्नेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः ।
ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणेर्घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८

आक्षिप्तचापावरणेषुजालश्छिन्नोत्तमासिः स मृधेऽ[6]वधूतः ।

शरानिति ॥ अनवद्यकर्मागर्ह्यकर्मा । 'अवद्यपण्य—' इत्यादिना निपातः । शरानवद्यन्खण्डयन्वीरो निस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन सार्कांशुनार्कांशुसहितेनोर्मिणा तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिनां गतिभेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६

यथेति ॥ भाभिर्दीप्तिभिरुपलक्षितः । 'स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । सहस्ररश्मिरर्को यथा निजे वर्त्मनि नभसि छायामयः प्रतिबिम्बरूपः सन्नप्सु स्पष्टद्विमूर्तिर्भाति तथा सोऽर्जुनो नभस्याकाशे रणस्थलीपु च स्पष्टे द्वे मूर्ती यस्य सः स्पष्टद्विमूर्तिः सन् भूतैर्गणैर्ददृशे दृष्टः । यथैकोऽर्को नभस्यप्सु चानेक इव दृश्यते तथा सोऽपि दिवि भुवि चाशुसञ्चाराद्यौगपद्यभ्रमादेवैकोऽप्यनेक इव गणैर्दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७

शिवेति ॥ शिवेन प्रणुन्नः क्षिप्तस्तेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशान्मुष्टिप्रदेशमवधिं कृत्वा 'त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । अपवर्जिताङ्गो लूनविग्रहोऽसिः खड्गस्तस्यार्जुनस्य पाणेः कराद्घनस्य मेघस्य वप्रात्तटाद्वैद्युतो विद्युत्सम्बन्ध्यग्निरिव ज्वलन्पपात ॥ ५८

आक्षिप्तेति ॥ आक्षिप्तान्यपहृतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्मबाणसमूहा यस्य स छिन्नोत्तमासिर्लूनमहाखड्गो मृधे रणे । 'मृधमास्कन्दनं

---

1 'प्रतिचार' 2 'अतिदीप्तः' 3 'भ्रमन्नाशु' 4 'वनस्थलीपु'
5 'पुस्तकान्तरे प्रथमद्वितीयपादयोर्व्यत्ययः' 6 'अभिभूतः'

रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमे[1]रुत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९

स [2]खण्डनं प्राप्य परा[3]दमर्षवा-
न्भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
ससर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां
[4]द्रवेतरेषां पयसामिवाश्मनाम् ॥ ६०

[5]नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृषत्कै-
र्भूतानामधिपतिना शिलाविताने ।
उच्छ्रायस्थगितनभोदिगन्तरालं
चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१

संख्यम्' इत्यमरः । अवधूतो निरस्तः सोऽर्जुन उत्सादितमुत्पाटितमुद्यानं यस्य सः भूमेः प्रदेशो भूमिभाग इव रिक्तः शून्यः प्रकाशो निःसम्बाधश्च । दृश्य इति यावत् । बभूव ॥ ५९

स इति ॥ परात्परस्माच्छत्रोः 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति विकल्पान्नस्मादादेशः । खण्डनं भङ्गं प्राप्यामर्षवान्सोऽर्जुनो भुजद्वितीयो भुजमात्रसहायः सन्नपि विजेतुमिच्छया द्रवेभ्य इतराणि तेषां द्रवेतरेषां कठिनानां पयसामिव । करकाणामित्यर्थः । अश्मनां सम्बन्धिनीं परिरुग्णा भग्नाः पादपा यया सा तां वृष्टिं ससर्ज । अश्मभिर्जवानेत्यर्थः ॥ ६०

नीरन्ध्रमिति ॥ शिलाविताने शिलाजाले भूतानामधिपतिना शिवेन पृषत्कैर्बाणैः क्षयं परिगमिते नीते सतीन्द्रसूनुरर्जुन उच्छ्रायेणोत्सेधेन स्थगितमाच्छादितं नभो दिशामन्तरालं च येन तन्नीरन्ध्रं सान्द्रम् । रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । क्षितौ रुहा वृक्षास्तेषां जालं चिक्षेप प्रेरयामास । 'उच्छ्रायं गमितवति' इति प्रामादिकः पाठः ॥ ६१

---

1 'उत्पादितः; 'उत्सारित' 2 'खण्डनाम्' 3 अमर्षात्'
4 'जवेन मेघः' 5 'नीरन्ध्रे' परिगामिते' 'नीरन्ध्रैरुपगमिते'

निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः

कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् ।

ईशानः सकुसुमपल्लवै[1]र्नगैस्तै-

रातेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२

उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया

वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः ।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-

माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३

निःशेषमिति ॥ ईशानः शिवः । शानच्प्रत्ययः । निश्शेषं यथा तथा शकलितानि वल्कलानि त्वचोऽङ्गानि शाखाः सारो मज्जा च येषां तैर्भुवमभितः कषायो यो रागः । स्वरसेन रञ्जनमिति यावत् । 'रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री' इति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रवर्णां कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैस्तैर्नगैर्वृक्षै रङ्गे रणरङ्गे या देवतास्ताभ्यो बलिं पूजामिवातेने ॥ ६२

उन्मज्जन्निति ॥ गाण्डीव्यर्जुन उन्मज्जन्नुत्तरन्मकरो जलग्रहविशेषोऽमरापगाया गङ्गाया इव बाणनद्या बाणप्रवाहाद्वेगेन प्रतिमुखमभिमुखमेत्यागत्य कनकशिलानिभम् । कनकग्रहणं काठिन्यातिशयद्योतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बकस्य वक्षो हृदयं भुजाभ्यामाजघ्ने ताडितवान् । अत्रात्मनेपदं विचार्यम् । 'आङो यमहनः' इत्यत्राकर्मकाधिकारात् 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इति वक्तव्यत्वात् । न च शिवस्य प्रतिमुखमित्यन्वयात्कनकशिलानिभं कनकनिकषतुल्यं श्यामं स्ववक्ष आजघ्न इत्यर्थ इति वाच्यमनौचित्याचरणात् । न हि युद्धाय संनद्धा निपुणा अपि मल्लाः स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति । किं । च अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्तृकाविनयसहनरोधाद्वक्ष एवेत्यन्वयस्यान्यवधानाच्च पूर्वैरिव दूषितत्वात् । अतो व्याकरणान्तराद्द्रष्टव्यम् । केनचित्तु 'त्र्यम्बकस्य वक्षः प्राप्य' इत्यध्याहारं स्वीकृत्यात्मकर्मकत्वादात्मनेपदमाहुः ॥ ६३

---

1 'वनौघैः'

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्तिलक्ष्म्यो-
[1]रसुगममरिसैन्यैरङ्कमभ्यागतस्य ।
जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनो-
रविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने महाकाव्ये
सप्तदशस्सर्गः ॥

अभिलषत इति ॥ कीर्तिलक्ष्म्योरुपायं साधनभूतमरिसैन्यैरसुगमं दुरासदं विक्रममभिलषतः । सूनुपक्षे यत्किंचिन्महत्फलं प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । अत एवाङ्कमन्तिकमभ्यागतस्योत्सङ्गमारूढस्य च पाण्डवस्याविनयं स्मरारिः । अनेन भक्तवात्सल्यमेव सहनकारणमिति सूच्यते । शिशुत्वे शैशवे सुप्रियस्य परमप्रेमास्पदस्य । कुतः । एक एव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढवान् ॥ ६४

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां सप्तदशस्सर्गः ॥

---

1 'असुकरम्'

॥ अष्टादशस्सर्गः ॥
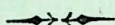
तत उदग्र इव द्विरदे मुनौ रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे ।
धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः प्रतिजघान [1]घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १

हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः ।
स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः प्रतिननाद दरीषु [2]दरीभृतः ॥ २

शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः ।

तत इति ॥ ततो मुष्टिनियुद्धानन्तरमुदग्रे महति द्विरदे गज इव भीमे भुजावेवायुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि सतूणं धनुरपास्य त्यक्त्वा मुष्टिभिर्घनैर्लोहमुद्गरैरिव प्रतिजघान। प्राग्जुनिकृताघातस्य प्रतिघातं कृतवानित्यर्थः। 'घनाः कठिनसङ्घातमेघकाठिन्यमुद्गराः' इति वैजयन्ती। 'घनस्तु लोहमुद्गरे' इति विश्वः। यद्यपि मुष्टिशब्दः 'मुष्ट्या तु बद्धया। सरलिः स्यादरलिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इत्यमरः। उभयथा प्रयोगाद्विलिङ्गस्तथाप्यत्रोपमानसारूप्यात्पुंलिङ्गो ग्राह्यः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १

हरेति ॥ हरपृथासुतयोः शिवार्जुनयोरमृदु निबिडं यथा तथा संवलिताः सङ्घटिता अङ्गुलयो येषां ते। मुष्टिकृता इत्यर्थः। तेषु पाणिषु जातस्तथोक्तः। स्फुटन्तीनां विदलन्तीनामनल्पशिलानामारव इव दारुणो भीषणो ध्वनिरुत्पतन्नुद्गच्छन् दरीभृतो गिरेर्दरीषु गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान ॥ २

शिवेति ॥ कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णा याः पृथवो महत्यः क्षतयः प्रहारा व्रणास्ताः सुखमिवानुबभूव। दुःखकरीरपीति भावः। क्षतिदुःखं नाजीगणदित्यर्थः। ननु दुःसहदुःखवेगेषु कथमगणनेत्यत्राह—

---

1 'शरैः'   2 'महीभृतः'

क इव नाम बृहन्मनसां भवेदनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३

व्रणमुखच्युतशोणितशी[1]करस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
अभिनवौषसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥ ४

उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः ।
भृशरया इव सह्यमहीभृतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५

निपतितेऽधिशिरोधरमायते सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः ।
त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना लुलितदृष्टि मदादिव चस्खले ॥ ६

क इति । क इव नाम को नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधिकानां बृहन्मनसां तेजस्विनामनुकृतेरनुकरणस्यापि क्षमो भवेत् । मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्तुमपि न कश्चिदीष्टे तस्याचरणं तु दूरापास्तमिति भावः । रौद्ररसाविष्टमनसां मनस्विनां कुतः सुखदुःखगणनेति भावः ॥ ३

व्रणेति ॥ व्रणमुखेभ्यश्च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः स्थगितमावृतं शैलतटाभं शिलासदृशं भुजान्तरं वक्षो यस्य स यथोक्त उमापतिरभिनवमौषसरागं सन्ध्यारागं बिभर्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभावित्युपमा ॥ ४

उरसीति ॥ शूलभृतः शिवस्योरसि प्रहिताः प्रयुक्ता अर्जुनस्य मुष्टयः पृथुनि विशाले सह्यमहीभृतः सह्याद्रे रोधसि तटे भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय इव मुहुः प्रतिहतिं ययुः ॥ ५

निपतित इति ॥ अयुगानि चक्षूंषि यस्य तस्यायुगचक्षुषस्त्रिलोचनस्यायते दीर्घे अरत्नियुगे अरत्न्योर्बद्धमुष्ट्योर्हस्तयोर्युगे युग्मे । 'हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इत्यमरः । प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः । शिरोधरायामधीत्यधिशिरोधरमधिकन्धरं समं युगपन्निपतिते सति । किरीटिनार्जुनेन मदादिव त्रीणि चत्वारि वा त्रिचतुराणि । 'संख्ययाव्ययासन्न-' इत्यादिना बहुव्रीहिः । चतुरोऽच्प्रकरणे 'त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्'

---

1 'शीकरैः'

अभिभवो[1]दितमन्युविदीपितः समभिसृत्य भृशं जवमोजसा ।
[2]भुजयुगेन विभज्य समाददे शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७

प्रववृतेऽथ महाहवमल्लयोरचलसञ्चलनाहरणो रणः ।
करणशृङ्खलसङ्कलनागुरुर्गुरुभु[3]जायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।
समधिरूढमजेन नु जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥ ९

इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तेषु त्रिचतुरेषु पदेषु लुलितदृष्टि घूर्णितनेत्रं यथा तथा चस्खले स्खलितम् । भावे लिट् ॥ ६

अभिभवेति ॥ अभिभवेनोक्तरूपेण परिभवेनोदित उत्पन्नो यो मन्युः क्रोधस्तेन विदीपितः प्रज्वलितः सोऽर्जुनो भृशं जवं समभिसृत्य समभिद्रुत्यौजसा बलेन शशिकलाभरणस्येन्दुमौलेः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन विभज्य वियोज्य समाददे जग्राह ॥ ७

प्रववृत इति ॥ अथ महाहवे महारणे मल्लयोर्बलीयसोः । 'मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि' इति विश्वः । गुरू भुजावेवायुधं तेन गर्वितयोस्तयोः शिवार्जुनयोः करणानि करचरणबन्धनान्येव शृङ्खलानि तेषां सङ्कलना सङ्घटना तया गुरुर्दुस्तरस्तथाचलस्य हिमाद्रेः सञ्चलनं कम्पस्तस्याहरण आरोपकः । कर्तरि ल्युट् । रणः प्रववृते प्रवृत्तः ॥ ८

अयमिति ॥ अयं पुरोवर्ती पुमानसौ भगवान्प्रसिद्धो देवः । तदुक्तम्—'इदमः समक्षरूपं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥' ॥' इति । उत पाण्डवः । अयं हि तिष्ठदवस्थायां भ्रम इति वेदितव्यम् । अथ पतनावस्थायामाह—मुनिनावागधः स्थितमुत शशिमौलिना । अजेन देवेन नु समधिरूढमुपरि स्थितमथ जिष्णुना स्विदर्जुनेन वा समधिरूढमित्येवं गणैः प्रमथैर्वेगवशान्मुमुहे भ्रान्तम् । 'मुह वैचित्त्ये' । भावे लिट् ॥ ९

---

1 'उत्थित' 2 'करयुगेन' 3 'आयुधयोरुभयोः'

[1]प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते [2]विनमिते नत[3]मुन्नतमुन्नतौ ।
वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना मुहुरभावभयादिव भूभृता ॥ १०

करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोः कृतभुजध्वनि वल्गु विवल्गतोः ।
चरण[4]पातनिपातितरोधसः प्रससृपुः सरितः परितः स्थलीः ॥

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः ।
चरणयोश्चरणानमितक्षितिर्निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥ १२

प्रचलित इति ॥ असहिष्णुना तयोर्भारमसहमानेन भूभृता शैलेनाभावभयाद्विनाशभयादिव मुहुर्वृषश्च कपिश्च ध्वजे ययोस्तयोर्वृषकपिध्वजयोः प्रचलिते चलने सति चलितं प्रचेले। आस्थिते तूष्णीमवस्थाने स्थितं तथैव तस्थे। विनमिते सम्यगाक्रमणे सति नतं नम्रीभूतम्। अनामीति यावत्। उन्नतावुन्नमने सत्युन्नतमुदनामि। सर्वत्र भावे क्तः ॥ १०

करणेति ॥ करणानि करचरणबन्धविशेषास्तान्येव शृङ्खलानि तेभ्यो निःसृतयोः। मुहुस्त्यक्तबन्धयोरित्यर्थः। कृतो भुजध्वनिर्भुजास्फोटनशब्दो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा वल्गु सुन्दरं च यथा तथा विवल्गतोरुत्प्लवमानयोस्तयोर्हरपार्थयोश्चरणपातैः पादक्षेपैर्निपातितानि रोधांसि यासां ताः सरितो नद्यः स्थलीः परितः स्थलीषु प्रससृपुः प्रसृताः। 'अभितःपरितः-' इत्यादिना द्वितीया। 'जानपद-' इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीप्। कूलपातक्षोभादुद्वेलसलिलाः सरितः स्थलानि प्लावयन्नित्यर्थः। एतेन तयोर्भार उक्तः ॥ ११

वियतीति ॥ वियत्यन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतमुत्पतितं तिसृणां पुरां जयिनं त्रिपुरान्तकम्। 'जिदक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्ययः। कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्यां पादाभ्यामानमितक्षितिः सन्। रयेण वेगेन समभिसृत्याभिद्रुत्यान्तरा मध्येमार्गं चरणयोः पदयोर्निजगृहे निगृहीतवान्। उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकराभ्यां जग्राहेत्यर्थः ॥ १२

---

1 'प्रचलितं चलिते'; 'प्रचलने चलितम्'; 'प्रचलितं चलने'
2 'विनमने' 3 'विभ्रम' 4 'आहति'

विस्मितः सपदि तेन कर्मणा कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।
क्षेप्तुकाममवनौ [1]तमक्लमं निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥ १३

तपसा तथा न मुदमस्य ययौ भगवान्यथा विपुलसत्त्वतया ।
गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥१४

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
स्ववपुरतिमनोहरं हरं दधतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः ॥ १५

सहशरधि निजं तथा कार्मुकं वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।

विस्मित इति ॥ तेन कर्मणा चरणग्रहणरूपेण सपदि विस्मितः सविस्मयः कर्मणां क्षयकरः । मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान्हरोऽवनौ क्षितौ क्षेप्तुं कामो यस्य तम् । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । अक्लमक्लान्तं तं पार्थं वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष । गाढमालिलिङ्गेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १३

तपसेति ॥ भगवान्देवोऽस्यार्जुनस्य विपुलसत्त्वतया बहुसत्त्व-सम्पदा । धैर्यसम्पत्त्येति यावत् । यथा मुदं ययौ तथा तपसा मुदं न ययौ । तथा हि सतां गुणसंहतेस्तपःसेवादिगुणसङ्घातात्समतिरिक्तमतिशयितं निजं सत्त्वमे-वोपकार्युपकारकमहो । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४

अथेति ॥ अथ हिमशुचिना हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं शिरसीन्दु-लेखया विराजितं शोभितमतिमनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतं किरातरूपं विहाय-निजविग्रहं दधानं हरमुदीक्ष्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान् । अपरवक्त्रं वृत्तम्— 'अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ' इति लक्षणात् ॥ १५

सहेति ॥ वृषभस्येव गतिर्यस्य सोऽर्जुनस्तस्मिन्समये सह शरधिभ्यां वर्तत इति सहशरधि सनिषङ्गम् । 'वोपसर्जनस्य' इति विकल्पात्सहशब्दस्य न सभावः । निजं कार्मुकं गाण्डीवं तथैव पूर्ववदेव संवर्मितं सम्यक्कवचितमतनु

---

1 'गतक्लमम्'

निहितमपि [1]तथैव पश्यन्नसिं वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥

सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः ।
विमलरुचि भृशं नभो दुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥ १७

आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्त्या गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।
रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैर्द्यौराचिता तारकितेव रेजे ॥ १८

हंसा बृहन्तः सुरसद्मवाहाः संह्लादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।
चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैर्व्योम्नः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥ १९

महन्निजं वपुस्तथैव विहितं यथापूर्वं स्थापितमसिमपि खड्गं च तथैव पश्यन्विस्मयमुपाययौ। क्वचित्त 'वृषभगतिम्' इति पाठः। तत्र वृषभगतिं शिवं च पश्यन्विस्मयमुपाययावित्यर्थः। प्रमुदितवदना वृत्तम्—'प्रमुदितवदना भवेन्नौ रौ' इति लक्षणात् ॥ १६

सिषिचुरिति ॥ अम्बुवाहाः शनैरवनिं सिषिचुरुक्षांचक्रुः। दिवोऽन्तरिक्षाच्चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि। जातावेकवचनम्। इयाया-जगाम। अनाहतस्याताडितस्य दुन्दुभेः। जातावेकवचनम्। ध्वनिः शब्दो विमलरुचि प्रसन्नमखिलं नभो भृशमानशे व्याप। अताडिता एव दुन्दुभयो नेदुरित्यर्थः। सर्वमिदमस्य सर्वलोकहितार्थित्वादिति वेदितव्यम् ॥ १७

आसेदुषामिति ॥ गोत्रभिद इन्द्रस्यानुवृत्त्यानुसरणेनासेदुषामासन्नानां भुवनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां लोकपालादीनाम्। 'गुपूधूप—' इत्यादिनायप्रत्ययः। तदन्ताण्ण्वुल्। रोचिष्णवः प्रकाशनशीला रत्नावलयो येषां तैः। 'अलंकृञ्—' इत्यादिनेष्णुच्प्रत्ययः। विमानैः पुष्पकैराचिता व्याप्ता द्यौस्तारकितया सञ्जाततारकेव रेजे। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १८

हंसा इति ॥ बृहन्तो महान्तः सुरसद्मानि विमानानि वहन्तीति सुरसद्मवाहाः कर्मण्यण्। संह्लादीनि निह्लादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि किङ्किण्यो येषां ते पतन्तो धावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरग्रपक्षैः पक्षाग्रैर्व्योम्नः। परिष्वङ्गमालिङ्गनं चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९

1 'तथा'

मुदितमधुलिहो [1]वितानीकृताः स्रज उपरि वितत्य सांतानिकीः ।
जलद इव निषेदिवांसं वृषे मरुदुपसुखयाम्बभूवेश्वरम् ॥ २०

कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकैर्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
तपसि कृतफले फलज्यायसी स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥

शरणं भवन्तमतिकारुणिकं भव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।
जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये ससुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥

विपदेति तावदवसादकरी न च कामसम्पदभिकामयते ।

मुदितेति ॥ अथ मरुद्वायुर्जलदे मेघ इव वृषे निषेदिवांसमुपविष्टमीश्वरं मुदिता मधुलिहो भृङ्गा याभिस्ता वितानीकृता उल्लोचाकाराः कृताः । 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । सान्तानिकीः सन्तानकुसुमविकाराः स्रजः । मन्दारमाला इत्यर्थः । सन्तानशब्दाद्विकारार्थे ठक् । 'सन्तानः कल्पवृक्षश्च' इत्यमरः । उपरि वितत्य विस्तार्योपसुखयांबभूव प्रह्लादयामास ॥ २०

कृतेति ॥ अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमाञ्चैर्गणपतिभिः प्रमथमुख्यैरुच्चकैः परिवन्दितेन साधु साध्विति संस्तुतेन । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' कर्मणि क्तः । हरेः सूनुनार्जुनेन तपसि कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं येन तस्मिन् । कृतफले सतीत्यर्थः । कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फलज्यायसी फलाधिकेति वक्ष्यमाणा स्तुतिर्जगदे कथिता ॥ २१

शरणमिति ॥ हे अजित अपराजित हे भव, अतिकारुणिकमतिदयालुम् । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । भक्तिगम्यं भक्तिसालसुलभं भवन्तं रक्षकमधिगम्य जितमृत्यवो विगतमरणाः । अमरा भूत्वेत्यर्थः । जनाः ससुरासुरस्य जगतो भय आपदि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इति विश्वः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २२

विपदिति ॥ हे ईश, यावत्तव नतिः प्रणामो न क्रियते । पुरुषेणेति शेषः । तावदेवैकं पुरुषमेकाकिनं सन्तमवसादकरी क्षयकरी विपदेति प्राप्नोति ।

---

1 'वितानाकृतीः'

न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषास्तव यावदीश न नतिः क्रियते ॥

संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै [1]सम्पश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः ।
यन्निःसङ्गस्त्वं फलस्यानतेभ्यस्तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्यम् ॥

प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा यत्फल[2]त्यपरलोकगताय ।
तीर्थमस्ति न भवार्णवबाह्यं सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५

कामसम्पन्मनोरथसम्पच्च नाभिकामयते नेच्छति । पुरुषाश्चान्ये लोकास्तमेकं पुरुषं तव स्तुतिमकुर्वाणं न नमन्ति न वशे वर्तन्ते । नानिष्टनिवृत्तिर्नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदा तु त्वां प्रणमन्ति तदैव सर्वं लक्ष्यत इति भावः ॥ २३

संसेवन्त इति ॥ दानं शीलं स्वभावो निजधर्मो येषां ते दानशीलाः । त्वामेवोद्दिश्य दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । 'तस्माद्दानं परमं वदन्ति' इति श्रुतेरिति भावः । कुतः ? ततो जन्मदुःखं सम्पश्यन्तोऽनुभवन्तः पुमांसो विमुक्त्यै मोक्षाय संसेवन्ते । भवन्तमिति शेषः । न तच्चित्रम् । किंत्वानतेभ्यः प्रणम्रेभ्यो निःसङ्गो निःस्पृहस्त्वं यत्फलसि फलं ददासि । तेषां फलार्थित्वादिति भावः । तत्केवलं निरुपाधिकं कारुण्यं । करुणा स्वार्थे ष्यञ् । 'कारुण्यं करुणा घृणा' इत्यमरः । न स्वकार्यम् । एतदेव चित्रम् । केवलं परार्थत्वादिति भावः । शालिनीवृत्तम् ॥ २४

प्राप्यत इति ॥ यत्तीर्थमिहास्मिँल्लोके दूरमगत्वा प्राप्यते । स्मृतिमात्रसुलभमित्यर्थः । गङ्गादिकं तु न तथेति भावः । तत्तीर्थमपरलोकगताय फलति फलं प्रयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रादेवेति भावः । भवः संसारः स एवार्णवस्ततो बाह्यं बहिर्भवं संसारातीतम् । मोक्षपदमित्यर्थः । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ञ्यप्रत्ययः । सर्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । तत्तादृक्तरन्त्यनेनेति तीर्थं तारकं भवतस्त्वदृते । 'अन्यारात्—' इत्यादिना पञ्चमी । अन्यन्नास्ति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५

---

1 'सम्पत्स्यन्तः' 2 'अमरलोक'

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
इयमनघ निमित्तशक्तिः परा तव वरद न चित्तभेदः क्वचित् ॥

दक्षिणां प्रणतदक्षिण मूर्तिं तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा ।
रागिणापि विहिता तव भक्त्या संस्मृतिर्भव भवत्यभवाय ॥ २७

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग्दृष्टिस्तस्य पश्यति यस्त्वां
यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥ २८

व्रजतीति ॥ हे वरद त्वयि प्रीतिमान्नरः शुचि निर्मलं पदं कैवल्यं मुक्तिं व्रजति । 'मुक्तिः कैवल्यनिर्वाण—' इत्यमरः । प्रतिहतमतिरुपहतबुद्धिः । त्वद्द्वेषीत्यर्थः । घोरां गतिं तीव्रं नरकमेति प्राप्नोति । न चैतावता तव रागद्वेषकलङ्कपङ्क इत्याह—इयमिति । हे अनघ निष्कलङ्क, इयम् । भक्ताभक्तयोरिति शेषः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । परा दुस्तरा निमित्तशक्तिर्निमित्तभूता शक्तिः स्वचेष्टितमहिमा । तव क्वचिद्भक्ते द्वेषिणि वा कुत्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति । स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा । त्वं साक्षितया सर्वत्र सम इत्यर्थः ॥ २६

दक्षिणामिति ॥ हे भव, हे प्रणतदक्षिण प्रणतेषु दाक्षिण्यसम्पन्न, दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वम् । 'दक्षिणःसरलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति विश्वः । शिवकरीं श्रेयस्करीम् । 'कृञो हेतु—' इत्यादिना टप्रत्यये ङीप् । तव दक्षिणां मूर्तिं तत्त्वतो याथार्थ्येनाविदित्वापि रागिणा रागद्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव संस्मृतिः सम्यक्स्मरणभवाय संसारनिवृत्तये । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते । भवति । तत्त्वज्ञानं विनापि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥ २७

दृष्ट्वेति ॥ प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृश्यकारी दृश्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा ज्ञात्वा आचरणीयानि कर्तव्यानि च विधाय कृत्वाऽपायैर्मुक्तं नाशवर्जितं पदं याति । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति श्रुतेः ।

[1]युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।
समुच्छिनत्सि त्वमचिन्त्यधामा कर्माण्युपेतस्य [2]दुरुत्तराणि ॥

संनिबद्धमपहर्तुमहार्यं भूरि दुर्गतिभयं भुवनानाम् ।
[3]अद्भुताकृतिमिमामतिमायस्त्वं बिभर्षि करुणामय मायाम् ॥ ३०

न रागि चेतः परमा विलासिता
वधूः [4]शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः ।

ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु तेऽपि ज्ञानकर्मणी त्वद्विषय एव मुक्तिसाधनं नान्यविषय इत्याशयेनाह—सम्यगिति । यः पुमान्परं पुरुषोत्तमत्वेन सर्वोत्कृष्टं त्वां पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यग्ज्ञानम् । यश्च त्वामुपास्ते सेवते स एव विधेयं विधत्ते । साधुकारीत्यर्थः । मत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणं तूक्तम् ॥ २८

युक्ता इति ॥ मुनयो व्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना युक्ताः । तथा हितोपदेशैर्विधिनिषेधवाक्यैः स्मृतीतिहासपुराणमुखेन प्रजानामुपकारवन्तः कृतोपकारश्च । मोक्षप्रदस्तु तेषामन्येषां च त्वमेवेत्याह—समिति । अचिन्त्यधामा-अचिन्त्यमहिमा त्वमेवोपेतस्य शरणं प्राप्तस्य प्रपन्नस्य सम्बन्धीनि दुरुत्तराणि सुदुस्तराणि कर्माणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिनत्सि नाशयसि । ते त्वत्रासमर्था एवेति भावः ॥ २९

संनिबद्धमिति ॥ अतिक्रान्तो मायां बन्धरूपामतिमायः । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । हे करुणामय हे कृपालो, संनिबद्धं स्वकर्मणा दृढबद्धमत एवाहार्यमन्यैरनुच्छेद्यं भूरि प्रभूतं भुवनानां दुर्गतिभयं नरकभयम् । 'स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । अपहर्तुमद्भुताकृतिं विचित्ररूपामिमां मायां दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां बिभर्षि । अन्येषां कर्मानुबन्धी विग्रहपरिग्रहः भवतस्तु परोपकारार्थ इत्यर्थः ॥ ३०

न रागीति ॥ हे देव, चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न । परमयोगित्वादिति भावः । तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारादिचेष्टाशीलता ।

---

1 'मुक्ताः' 2 'सुदुस्तराणि' 3 'अद्भुताकृतिमयीमतिचित्राम्'
4 'शरीरेण तवास्ति'

नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो
निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥ ३१

तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
ज्वलन्मणिः सारसनं महानहिः ।
स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना [1]समेतभिन्नद्वयमूर्ति तिष्ठतः ।
तवैव नान्यस्य [2]जगत्सु [3]दृश्यते विरुद्धवेषाभरणस्य कान्तता ॥

भिक्षाटनादिषु विहरणेन तौर्यत्रिकव्यसनितया चेति । किञ्च । शरीरेऽर्धाङ्गे वधूरस्ति । प्रसिद्धं चैतदिति भावः । तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति । तस्य भस्मीकरणादिति भावः । किञ्च । उषसि । प्रातः सन्ध्यायां धातुर्ब्रह्मणो नमस्क्रिया वन्दनम् । स्वयं जगद्वन्द्यस्यापीत्यर्थः । इतीत्थं विरुद्धमिदमुक्तं तवेहितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बोधं दुराकलनीयम् । दुर्ग्रहमित्यर्थः । अदृष्टपूर्वत्वादिति भावः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१

तवेति ॥ हे देव, तव साङ्गजं सलोमकं करिचर्मोत्तरीयं संव्यानम् । दुःस्पर्शमिति भावः । 'संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः । ज्वलन्मणिर्ज्वलद्रत्नो महानहिः सारसनं कटिभूषाविशेषः । योऽन्येषां प्राणहर इत्यर्थः । 'क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु' इत्यमरः । आस्यपङ्क्तिः कपालमाला स्रङ्माल्यम् । शवभस्म चन्दनम् । उभयत्राप्यस्पृश्यममङ्गलं चेति भावः । किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कला च समं तुल्यतया चकासति दीप्यन्ते । त्वदाश्रयवशादरम्यस्यापि रम्यतेति किमशक्यं तवेति ॥ ३२

अविग्रहस्येति ॥ अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतोऽतुलेन दुर्बोधत्वादसदृशेन हेतुना । केनापि कारणेनेत्यर्थः । समेता सङ्गता भिन्ना विलक्षणा च द्वयी द्विविधा स्त्रीपुंसात्मिका मूर्तिर्यस्मिन्कर्मणि तत्समेतभिन्नद्वयमूर्ति यथा तथा तिष्ठतः । अशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धम् । तदपि नारीनरात्मकमिति किमत-

---

1 'समेत्य' 2 'जनस्य' 3 'विद्यते'

आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः ।
तेन सर्वभुवनातिग लोके नोपमान[1]मसि नाप्युपमेयः ॥ ३४

त्वमन्तकः स्थावरजङ्गमानां त्वया जगत्प्राणिति [2]देव[3]विश्वम् ।
त्वं योगिनां हेतुफले रुणत्सि त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥

रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा
[4]यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम् ।

श्चित्रमस्तीति भावः । एवंविधस्य तवैव जगत्सु विरुद्धे वेषाभरणे पूर्वोक्ते यस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्यापि सतः कान्तता रमणीयता दृश्यते । अन्यस्य न दृश्यते । तस्मादचिन्त्योऽसौ तव महिमेति भावः ॥ ३३

आत्मेति ॥ हे देव, त्वं भूतसङ्घ इव शरीरादिसङ्घात इव । आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्जन्मजरामरणैरुपेतो युक्तो नासि । तेन कारणेन हे सर्वभुवनातिग सर्वलोकोत्तर उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं नासि । उपमीयते यत्तदुपमेयमपि । नासि न कश्चित्त्वादृशोऽस्ति । त्वमपि नान्यसदृशः । अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३४

त्वमिति ॥ हे देव, त्वं स्थावरजङ्गमानामन्तकः संहर्ता । त्वया हेतुना विश्वं सर्वं जगत्प्राणिति जीवति । त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्तकं कर्म फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणत्सि निवर्तयसि । तेषां त्वमेव बन्धविमोचक इत्यर्थः । किं च । त्वं कारणानि भूतानि तेषां कारणानि भूतसूक्ष्माणि परमाणवो वा तेषां कारणकारणानां कारणं प्रकृत्यादिद्वारोत्पत्तिस्थानम् । अत्र सर्वत्र 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५

रक्षोभिरिति ॥ रक्षोभी राक्षसैः सुरमनुजैः सुराश्च मनुजाश्च तैर्देवमनुष्यैर्दितेः सुतैर्दैत्यैर्वा लोकेषु यदविकलं सम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तं प्राप्तं तद्वे भव,

1 'अपि' 2 'नाथ' 3 'सर्वम्' 4 'यम्'

[1]पाविन्याः शरणगतार्तिहारिणे[2]तन-
माहात्म्यं [3]भव भवते नमस्क्रियायाः ॥ ३६

तरसा भुवनानि यो बिभर्ति ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
परितो दुरितानि यः पुनीते शिव तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥३७

भवतः स्मरतां सदासने जयिनि [4]ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।
दहते भवबीज[5]सन्ततिं शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ ३८

शरणगतानामार्तिहारिणे दुःखनाशकाय भवते तुभ्यं नमस्क्रियायाः । 'नमः-स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी । पाविन्याः पापहारिण्या माहात्म्यं सामर्थ्यम् । 'न कस्या उन्नत्यै भवति शिरसस्त्वय्यवनतिः' इति भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ३६

अथाष्टमूर्तिषु काश्चित्स्तुवन्वायुमूर्तिं तावदाह—

तरसेति ॥ यः पवनस्तरसा बलेन । 'तरसी बलरंहसी' इति विश्वः । भुवनानि बिभर्ति प्राणात्मना धारयति । यतो यत्प्रेरणात्पवित्रं परं परमं ब्रह्म वर्णात्मकं ध्वनति नदति । 'सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते' इति वचनात् । यः पवनः परितो दुरितानि पातकानि पुनीते शोधयति । नाशयतीति यावत् । हे शिव, तस्मै पावयतीति पवनो वायुः स एवात्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्यं नमः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३७

अथाग्निमूर्तिं स्तौति—

भवत इति ॥ जयिनि जयशीले सर्वोत्कृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने । तत्प्राप्त्युपायत्वात् । सदासने सम्यगासने । योगासन इत्यर्थः । निषेदुषामुपविष्टानां भवतः स्मरतां भवन्तं ध्यायताम् । 'अधीगर्थ-' इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठी । भवबीजसन्ततिं संसारनिदानसमूहं भवनिदानकर्मसङ्घातं दहते भस्मीकुर्वतेऽनेकशिखाय बहुज्वालाय शिखिने वह्निमूर्तये ते तुभ्यं नमः ॥ ३८

---

1 'पावन्या' 2 'ते' 3 'तव भव तत्'
4 'ब्रह्मपदे' 5 'संहतिम्'

आबाधामरणभयार्चिषा चिराय

पुष्टेभ्यो [1]भव महता भवानलेन ।

निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते

[2]बीजानां प्रभव नमोऽस्तु जीवनाय ॥ ३९

यः सर्वेषामावरीता वरीयान्[3]सर्वैर्भावैर्नावृतोऽनादिनिष्ठः ।

मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्तेऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥ ४०

अथ जलमूर्तिं स्तौति—

आबाधेति ॥ हे भव, बीजानां प्रभव कारणभूत । 'जीवानाम्' इति पाठे तेषां त्वत्प्रतिबिम्बत्वादिति भावः । आबाधाध्यात्मिकादिदुःखं मरणं पञ्चत्वं ताभ्यां भयं तदेवार्चिर्यस्य तेन महता भवानलेन संसाराग्निना चिराय चिरं पुष्टेभ्यो दग्धेभ्यः समुपगमेन संसेवया निर्वाणं सन्तापशान्तिं यच्छते ददते जीवयतीति जीवनं तस्मै जीवनाय जलात्मने ते तुभ्यं नमः ॥ ३९

इदानीं नभोमूर्तिं स्तौति—

य इति ॥ भवेत्यनुवर्तते । भवत्यस्मादयं प्रपञ्च इति भवस्तत्सम्बुद्धौ । सकलजगज्जनकेति यावत् । वरीयानुरुतरः । विभुरित्यर्थः । 'प्रियस्थिर–' इत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । यस्त्वं सर्वेषां वस्तूनामावरीताच्छादयिता । वृणोतेस्तृच्प्रत्ययः । सर्वैर्भावैः पदार्थैर्नावृतः केनापि कदाचिदप्यनावृतः स्वयं व्यापकत्वादिति भावः । अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्यासावनादिनिष्ठो नित्यः । 'निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताः' इत्यमरः । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां मार्गातीतायातीन्द्रियाय । अत एवाविज्ञेयायापरिच्छेद्याय तस्मै व्योमरूपाय ते तुभ्यं नमः ॥

---

1 'शिव' 2 'जीवानां प्रसव' 3 'सर्वश्च त्वम्' 'सर्वैः शश्वत्'

अणीयसे विश्वविधारिणे नमो नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयसे।
अतीत्य वाचां मनसां च गोचरं स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः॥

असंविदानस्य ममेश संविदां तितिक्षितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि।
[1]विरोध्य मोहात्पुनरभ्युपेयुषां गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि॥ ४२

आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म धर्मं
धर्मात्मजस्य [2]विहितागसि शत्रुवर्गे।

अणीयस इति ॥ हे भवेत्यनुवर्तते। हे भव, अणीयसे सूक्ष्मतराय तथापि विश्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः। अन्तिकस्थायान्तर्यामितया संनिकृष्टाय सते। तथापि दवीयसे दुर्ग्रहत्वाद्दूरतराय ते तुभ्यं नमः। वाचां मनसां च गोचरं विषयमतीत्य स्थितायावाङ्मनसगोचराय। तत्पतये तेषां वाङ्मनसामध्यक्षाय। तदध्यक्षस्तैरेव न दृश्यत इति विरोधः। ते तुभ्यं नमो नमः। 'चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इति द्विरुक्तिः। 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका। भक्त्युद्रेकाच्च सम्भ्रमः। विरोधाभासोऽलङ्कारः॥ ४१

असंविदानस्येति ॥ संविदां ज्ञानानामीश। 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' इति श्रुतेरिति भावः। 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्' इत्यमरः। असंविदानस्याज्ञानस्य। 'समो गम्यृच्छि-' इत्यादिना विदेः सम्पूर्वादकर्मकाच्छानच्प्रत्ययः। मम दुश्चरितं शस्त्रप्रयोगरूपं दुश्चेष्टितं तितिक्षितुं सोढुम्। तिजेः सन्नन्तात्तुमुन्प्रत्ययः। त्वमर्हसि योग्योऽसि। ननु तव महानपराधः कथं सोढव्यस्तत्राह—विरोध्येति। मोहादज्ञानाद्विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषां पश्चाच्छरणागतानां दुरात्मनामपि भवानेव गतिः। त्वं हि शरणागतानामपराधं न गणयसीत्यर्थः॥

सम्प्रति वरं याचते—

आस्तिक्येति ॥ हे प्रियो धर्मो यस्येति प्रियधर्म। 'समासान्तो विधिरनित्यः' इति न समासान्तोऽनिच्प्रत्ययः। परलोके मतिरस्तीत्यास्तिकः पारलौकिकः। 'अस्तिनास्तिदिष्टम्-' इति ठक्। तस्य भाव आस्तिक्यं विश्वासस्तेन

---

1 'विरुध्य' 2 'विहितापदि'

संप्राप्नुयां विजयमीश यया समृद्ध्या
तां [1]भूतनाथ विभुतां वितराहवेषु ॥ ४३

इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः
प्रणतशिरसमीशः सादरं सान्त्वयित्वा ।
ज्वलदन[2]लपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं
धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ ४४

स पिङ्गाक्षः श्रीमान्भुवनमहनीयेन महसा
तनुं भीमां बिभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।

शुद्धं विमलं धर्मं वैदिकाचारमवतः पालयतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापराधे शत्रुवर्गे विषये हे ईश, यया समृध्यास्त्रवैभवेन विजयं सम्प्राप्नुयां भजेयम् । हे भूतनाथ, आहवेषु तां विभुतां विभूतिमस्त्रविद्यां वितर देहि ॥ ४३

इतीति ॥ इत्युच्चैर्निगदितवन्तं प्रणतशिरसं मघोन इन्द्रस्य सूनुमर्जुनमीशो महादेवः सादरं यथा तथा सान्त्वयित्वोपसान्त्व्यास्मा अर्जुनाय ज्वलतानलेन तेजसा परीतं व्याप्तं रौद्रं रुद्रदेवताकं पाशुपतमस्त्रं दधानं धनुरुपपदं धनुःशब्दोपपदं वेदम् । धनुर्वेदमित्यर्थः । अभ्यादिदेश ददौ । अध्यापयामासेत्यर्थः । 'धनुरुपपदं वेदम्' इत्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावादवाच्यवचनदोषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तम्—'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्' इति । समाधानं तु धनुःशब्दविशेषितेन वेदशब्देन । शब्दपरेणेत्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यत इति कथञ्चित्सम्पाद्यम् ॥ ४४

स इति ॥ पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमाञ्छोभावान्भुवनमहनीयेन लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमां तनुं बिभ्रत् । त्रिगुणस्त्रिशिखः परिवारः आकारो यस्य तत्त्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणमायुधं यस्य स तथोक्तः । सूर्यपक्षे तु

---

1 'लोकनाथ' 2 'करालम्'

परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभि[1]रुपगीतः सुरगणैः

सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ।। ४५

अथ शशधरमौलेरभ्यनुज्ञामवाप्य

त्रिदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै ।

अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो

विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ।। ४६

असंहार्योत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा

धुरं गुर्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।

स्वधाम्ना लोकानां तमुपरि कृतस्थानममरा-

स्तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ।। ४७

गुणत्रयपरिवारस्त्रय्यात्मक इति योज्यम् । स धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् । ईशानं शिवं त्रिस्त्रिवारम् । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुच्प्रत्ययः । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वीरं पाण्डोः सुतमर्जुनम् । भास्वान्सूर्यो जलदमिव अभिययौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५

अथेति ॥ अथ शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरं त्रिदशपतिपुरोगा इन्द्रादयो लोकपालाः शशधरमौलेः शम्भोरभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्मै पाण्डवायावितथफलममोघफलमाशीर्वादमारोपयन्तः प्रयुञ्जाना विजयि जयशीलं विविधं नानाविधमस्त्रमैन्द्रादिकं वितेरुर्ददुः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४६

असंहार्योत्साहमिति ॥ तरसा बलेन वेगेन च जयिनं जयशीलमुदयमस्त्रलाभरूपमभ्युदयम् । अन्यत्रोदयाद्रिं च । प्राप्यासंहार्योत्साहं संहर्तुमशक्यमुद्योगं जगतोऽनवसादाय क्षेमाय गुर्वीं धुरं दुष्टनिग्रहभरं तमोपसंहाररूपं च भारं वोढुं स्थितम् । स्वधाम्ना स्वतेजसा लोकानामुपरि कृतस्थानं कृतपदम् । अन्यत्रोपरिवर्तमानम् । तपोलक्ष्म्या दीप्तं तं पाण्डवममरा इन्द्रादयो दिनकृतं सूर्यमिवोच्चैरुपजगुः साधु महाभाग्योऽसीति तुष्टुवुः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७

---

1 'उपगीतम्'

व्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः स-
[1]न्गदित इति [2]शिवेन श्लाघितो देवसङ्घैः ।
निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
धृतगुरुजयलक्ष्मीर्धर्मसूनुं ननाम ॥ ४८

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये लक्ष्मीपदलाञ्छने
महाकाव्ये अष्टादशस्सर्गः ॥

व्रजेति ॥ शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छारिलोकं जयेति गदित उक्तः । यतः पादपद्मानतः शिवपादपङ्कजानतः संस्तथा देवसङ्घैः श्लाघितः स्तुतोऽत एव धृता गुर्वी जयलक्ष्मीर्येन स पाण्डुपुत्रोऽर्जुनो निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्याथ सादरं यथातथा धर्मसूनुं युधिष्ठिरं ननाम नमश्चक्रे ॥ ४८

इति श्रीपदवाक्यप्रमाण पारावारपारीण श्रीमहामहोपाध्याय
कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां
घण्टापथसमाख्यायां अष्टादशस्सर्गः समाप्तः ॥
॥ समाप्तमिदं किरातार्जुनीयं नाम महाकाव्यम् ॥

---

1 'उदित' 2 'भवेन'

॥ किरातार्जुनीयश्लोकानामकारादिवर्णक्रमेणानुक्रमः ॥

Printed by V. Ramaswamy Sastrulu & Sons, at the 'Vavilla' Press, Madras.

Our Sanskrit Publications.

	RS.	A.	P.
Kalidasa's Sakuntala with Sanskrit Commentary by **Sathavadhana Pandit Srinivasachariar**, Introduction, English Notes and Translation.	3	8	0
Kalidasa's Malavikagnimitra with elaborate Introduction, English Notes and Translation by **A. S. Krishna Rao**, M.A., Lecturer in Sanskrit, Loyola College, Madras. ...	2	0	0
Meghasandesa with Mallinatha's Commentary and exhaustive Introduction, Sanskrit-English Notes and English Translation, by Vidwan **G. J. Somayajulu**, M.A., L.T., Lecturer, Pachaiyappa's College, Madras. ...	1	12	0
Malatimadhavam with the Commentaries of Tripurari, Nanyadeva and Jagaddhara and English Notes ...	3	0	0
Sri Harsha's Priyadarsika with Introduction, Translation, Notes and Appendix by **P. V. Ramanujaswami**, M.A., Principal, Maharajah's Sanskrit College, Vizianagrum ...	1	12	0
Sri Harsha's Ratnavali with Introduction, Translation, Notes and Appendix by **P. V. Ramanujaswami**, M.A., Principal, Maharajah's Sanskrit College, Vizianagrum ...	2	0	0
Sri Harsha's Naganandam with Introduction, Translation, Notes and Appendix by **P. V. Ramanujaswami**, M.A., Principal, Maharajah's Sanskrit College, Vizianagrum ...	2	0	0

Apply to :—

V. Ramaswamy Sastrulu & Sons,
292, Esplanade, MADRAS.